

**СИНАГОГЕ И ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ ЗБОРНИК**

**SYNAGOGUES AND JEWISH HERITAGE
IN SOUTHEASTERN EUROPE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC PROCEEDINGS**

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Доц. др Растислав Стојсављевић, Природно-математички факултет, Нови Сад

EDITOR-IN-CHIEF

Rastislav Stojsavljević, PhD, Faculty of Science, Novi Sad

УРЕДНИШТВО

Проф. др Ђура Харди, Филозофски факултет, Нови Сад

Проф. др Борис Стојковски, Филозофски факултет, Нови Сад

Проф. др Млађен Јовановић, Природно-математички факултет, Нови Сад

Проф. др Игор Стаменковић, Природно-математички факултет, Нови Сад

EDITORIAL TEAM

Djura Hardi, PhD, Faculty of Philosophy, Novi Sad

Boris Stojkovski, PhD, Faculty of Philosophy, Novi Sad

Mladjen Jovanović, PhD, Faculty of Science, Novi Sad

Igor Stamenković, PhD, Faculty of Science, Novi Sad

ИЗДАВАЧКИ УРЕДНИК

Др Небојша Кузмановић, Архив Војводине

PUBLISHING EDITOR

Nebojša Kuzmanović, PhD, Archives of Vojvodina

НАУЧНИ ОДБОР / SCIENTIFIC BOARD

Rudolf Klein, PhD (Hungary)

Boris Stojkovski, PhD (Serbia)

Djura Hardi, PhD (Serbia)

Fani Gargova, PhD (Austria)

Predrag Terzić, PhD (Serbia)

Ágnes Ivett Oszkó, PhD (Hungary)

Anita Fiket, PhD (Croatia)

Svetozar Boškov, PhD (Serbia)

Vladimir Marković, PhD (Serbia)

Dóra Pataricza, PhD (Hungary)

Mladjen Jovanović, PhD (Serbia)

Igor Stamenković, PhD (Serbia)

**СИНАГОГЕ И ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ
У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ ЗБОРНИК**

**SYNAGOGUES AND JEWISH HERITAGE
IN SOUTHEASTERN EUROPE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC PROCEEDINGS**

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2021.

САДРЖАЈ / TABLE OF CONTENTS

РЕЧ УРЕДНИШТВА	7
РЕЧ ИЗДАВАЧА	9
ПРЕДГОВОРИ	13
Растислав Стојсављевић, Никола Вујиновић: ПОСТАНАК И НЕСТАНАК СИНАГОГА НА ПРОСТОРУ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ВОЈВОДИНЕ	17
Dejan Jovanović, Dušan Radonjić: ISRAELI STATE-BUILDING IDEA AS DEFENSE AGAINST ANTISEMITISM	31
Boris Stojkovski: THE FIRST POSSIBLE MENTIONS OF JEWS IN MIEVIAL SOUTHERN HUNGARY	67
Djura Hardi: JEWS AND THEIR COMMUNITY IN THE RECEPTION OF NOVI SAD'S HISTORIOGRAPHY	79
Иван Ристић, Јелена Вукчевић: ЈЕВРЕЈИ У КРУШЕВЦУ И РАСИН- СКОМ ОКРУГУ ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	103
Милош М. Дамјановић: О НЕКИМ АКТИВНОСТИМА ЈУГОСЛО- ВЕНСКЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПРЕМА ЈЕВРЕЈСКИМ ИЗБЕГЛИЦАМА ИЗ СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ (1933–1941)	135
Јелена Станковић, Слађан Констандинов: НОВОСАДСКА СИНАГОГА КАО ДЕО ЈЕВРЕЈСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И ЊЕНА УЛОГА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	153
Петар Ђурђевић: ОБЕЛЕЖАВАЊЕ НОВОСАДСКЕ РАЦИЈЕ КРОЗ ПИСАЊА НОВОСАДСКОГ ДНЕВНИКА 1945–1992	169
Fani Gargova: THE CENTRAL SYNAGOGUE OF SOFIA AND THE 'MODERNIZATION' OF SOFIA'S JEWRY	193
Радован Сремац: ОСВРТ НА ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ	215
Предраг Терзић, Трипо Спахић: ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ У РАШКОЈ ОБЛАСТИ: ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У НОВОМ ПАЗАРУ	239

Rudolf Klein: CZARDAS CARVED INTO BUILDING MATERIAL – THE SYNAGOGUE IN SUBOTICA	269
Ágnes Ivett Oszkó, Dóra Pataricza: THE HERITAGE OF THE JEWISH RELIGIOUS BUILDINGS IN SZEGED	313
Patrik Ciprić, Anita Fiket: ŽIDOVSKA BAŠTINA U TURISTIČKOJ PONUDI: STUDIJA SLUČAJA GRADA ZAGREBA	345
Olga Ungar, Igor Stamenković, Vuk Garača: LISTEN TO OUR STORY: UNVEILING THE PROJECT “JEWISH MATERIAL HERITAGE OF VOJVODINA	379
Атила Пфајфер, Небојша Карталија: СОМБОРСКА СИНАГОГА ...	395
Вук Гарача, Игор Стаменковић: ТУРИСТИЧКО ВРИЈЕДНОВАЊЕ ЈЕВРЕЈСКИХ САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА У САРАЈЕВУ	427
Ágnes Ivett Oszkó: ORIENTALISM AND ART NOUVEAU IN LIPÓT BAUMHORN’S OEUVRE: THE SYNAGOGUES OF ZRENJANIN AND NOVI SAD	457
Филип Крчмар: ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ ЗРЕЊАНИНА: ИСТРАЖИВАЊЕ, ПОПУЛАРИЗАЦИЈА, КУЛТУРА СЕЂАЊА	489

РЕЧ УРЕДНИШТВА

Драги читаоци, пред вама је Зборник научних радова са тематиком синагога и других јеврејских верских објеката на простору Југоисточне Европе. Идеја уредништа је била да прикупи релевантне и реномиране истраживаче из поменуте области и допринесе бољем разумевању јеврејске културе и традиције на овим просторима.

Број синагога у Југоисточној Европи био је значајан до друге половине XX века. Тада, највише под утицајем комунистичких режима, у Југославији, Мађарској и Бугарској, синагоге су полако губиле свој значај. Објекти јеврејског културног наслеђа, незаштићени од стране држава, нису одржавани. Неки су срушени, некима је промењена намена па су претварани у магацине, сточне објекте, домове културе и слично.

Мали број постојећих синагога су сведоци времена већег броја јеврејског народа на простору Југоисточне Европе и њиховог утицаја на тадашње друштво. Највећи број синагога на овом простору је изграђиван крајем XIX века и у првим деценијама XX века. Јачање ционистичког покрета у Великој Британији и континенталном делу Европе утицао је да велики број држава дозволи јеврејском народу слободно исповедање вере и градњу својих храмова. Други светски рат је то прекинуо. Синагоге и остали верски објекти су рушени, а јеврејско становништво у Холокаусту готово доведено до истребљења.

Данашње синагоге представљају траг у времену који због пијетета према многострадалном јеврејском народу би требало очувати, док на срушене синагоге и друге верске објекте остаје сећање и незаборав.

Уредништво

РЕЧ ИЗДАВАЧА

Тематски зборник научних радова који се односи на различите аспекте проблематике сакралне јеврејске културне баштине, односно на тематику синагога и других јеврејских верских објеката на простору југоисточне Европе, а који је пред читаоцима, представља заједнички издавачки подухват Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду и Архива Војводине. У складу са тематиком зборника и приступом уредништва, Архив Војводине као издавач зборника, овом пројекту је приступио у оквиру спровођења интердисциплинарних истраживања која се у већој или мањој мери базирају и на архивској грађи, односно у складу са својом проширеном пројектном делатношћу успостављеном од средине 2018. године.

Уношење интердисциплинарног приступа у оквиру своје пројектне делатности, значајно се у позитивном контексту вишедимензионално манифестовало на успешност и опсег рада, на видљивост, а консеквентно и на нови препознатљиви идентитет Архива Војводине као отворене, динамичне и перманентно у програмској, издавачкој и изложбеној делатности, изузетно активне установе културе. У том контексту, иако је Архив Војводине примарно матична установа заштите архивске грађе за територију аутономне покрајине у чијој су надлежности заштита архивске грађе и документарног материјала насталих у раду покрајинских органа и организација и других стваралаца и ималаца чији је оснивач аутономна покрајина или чија је делатност од интереса за њу, данас је ова установа културе постала препознатљива и у много ширем фонду свог деловања, односно кроз низ културних, научно-популарних и научних садржаја које продукује, а који се у значајној мери базирају управо на интердисциплинарним истраживањима архивске грађе.

Као модерна установа културе са развијеним системом заштите архивске грађе и документарног материјала, као и одговарајућим облицима представљања докумената и популарисања архивске делатности, од средине 2019. године до данас, Архив Војводине је неколико десетина

пута повећао своју видљивост, реализоваo је читав низ архивистичких и интердисциплинарних пројеката и значајно проширио своју издавачку и изложбenu делатност. Такође, у складу са савременим тенденцијама, Архив Војводине је покренуо и неколико интернет-платформи преко којих презентује архивску грађу и различите стручне садржаје везане за архивистику и сродне дисциплине. Као препознатљива установа културе која афирмише критичку културу сећања и тежи што већој отворености и доступности, Архив Војводине данас у контексту своје основне и пројектне делатности наступа са слоганом: „**ОТВОРЕНОСТ – ДОСТУПНОСТ – СЕЋАЊЕ – ИДЕНТИТЕТ**”. **Управо у складу са тенденцијом која се рефлектује кроз наведени слоган, Архив Војводине је приступио и реализацији послова који се односе на публикување овог тематског зборника.** Односно, поштујући идеју уредништа чији је циљ био да прикупи релевантне радове реномираних истраживача који се односе на тематику зборника и да на тај начин допринесе бољем разумевању јеврејске културе и „традиције” на овим просторима, објављивањем ове публикације, Архив је у својству издавача, уједно придодао још један сегмент везан, како за презентацију културне баштине, тако и за афирмисање критичке културе сећања која се односи на материјалне остатке сакралног наслеђа са јеврејским професионалним предзнаком и јеврејском етничком атрибуцијом, која је егзистирала или која егзистира на простору југоисточне Европе.

У циљу постизања што веће видљивости у контексту презентације тематског зборника који је пред читаоцима, Архив Војводине је у сарадњи са Природно-математичким факултетом Универзитета у Новом Саду, током реализације активности на припреми ове публикације а у извесном смислу као додатак зборнику, у оквиру својих онлајн платформи, приступио додатном промовисању саме тематике којом се зборник бави. У жељи да изврши додатну популаризацију тема везаних за јеврејску сакралну баштину која је егзистирала и која егзистира на простору АП Војводине, уредништво зборника је са својим сарадницима кроз пријемчив и научно-популарни приступ, креирало Онлајн пројекат под називом „Мапирање синагога на простору АП Војводине” који је доступан у оквиру садржаја на једној од архивских онлајн платформи, односно на Платформи УГРОЖЕНА БАШТИНА /ISSN (ONLINE) 2737-9396/. Пројекат који кореспондира са овим зборником и који је доступан на интернету обухватао је израду посебне интерактивне мапе, односно мапирање свих локалитета и израду дигиталне карте са најважнијим информацијама о

синагогама на простору АП Војводине са циљем упознавања шире јавности са свим вредностима и атрактивностима јеврејске сакралне баштине која је привлачна са аспекта културе, туризма и историје. Поред наведеног, током припрема за штампу, зборник је у форми резимеа радова представљен и у оквиру засебне тематске целине у оквиру онлајн издања Архива Војводине, тј. у оквиру садржаја на Порталу Архива Војводине – АРХИВУМ /ISSN (ONLINE) 2683-4405/. Оваквим вишедимензионалним приступом, уредништво и издавач зборника су у извесном смислу ову публикацију у којој су објављени научни радови и која је намењена пре свега академској заједници, истраживану тематику уједно приближили и широј заједници, односно учинили су је доступном без лимита на интернету.

У Новом Саду, 20. јула 2021.

Директор Архива Војводине
Др Небојша Кузмановић

During the Holocaust, the Germans and their collaborators waged a two-way struggle against the Jewish people: they tried to physically annihilate the Jewish People and to destroy its physical existence through their plan secretly called “The Final Solution of the Jewish Question”.

During the realization of this wicked criminal program, six to seven million Jews were brutally murdered all over Europe, and on the other hand the Germans waged a bitter war against the Jewish people’s heritage, culture, religion and history.

This double struggle was meant to wipe out the memory of the Jewish people from the face of the earth and to create a world free from Jews and free from the Jewish spirit and values.

This double catastrophe, which befell the Jewish people, makes the Holocaust the greatest catastrophe of the Jewish people in all its history, and it is a catastrophe from which the Jewish people will unfortunately never be able to recover significantly.

In order to erase and wipe out the cultural spirit and heritage of the Jewish people, the Germans and their aides violently and cruelly destroyed Jewish synagogues and cemeteries in all the countries they took over by force of arms.

Already at the first violent event in the history of the Holocaust, “Kristallnacht” in November 1938, the Germans burned no less than 1404 synagogues throughout Nazi Germany and Austria.

For many generations, synagogues have symbolized the spirit, culture, religion and heritage of the Jewish people. The synagogue has always been the center of the life of every Jewish community. The synagogue, small or big, has been the beating heart of Jewish life for many generations.

Therefore, the German oppressors harassed the synagogues, demolished them, burned the Torah scrolls and also burned thousands of living Jews inside them.

I would like to mention here the burning of 2000 Jews in the main synagogue of the Bialystok community in June 1941. This was not the only case in the Holocaust of burning Jews alive inside synagogues: During the Holocaust Jews were burnt alive in various Synagogues in many places.

On the light of the above mentioned historical and religious significance of the synagogues in Jewish life, the project entitled: Synagogues and Jewish

Heritage in Southeastern Europe, initiated by the Archives of Vojvodina, deserves all praise and compliments.

The project will help preserve the memory of Jewish synagogues and Jewish historical sites, few remnants of a rich and wonderful Jewish culture, which was almost wiped off the face of the earth by the barbaric hands of the Germans and their collaborators.

It is a project of saving an ancient culture, of honoring the Jewish people who brought the Torah and the Ten Commandments to the world, remembering the Jewish people who brought monotheism into the world.

Blessed are all who do this important and vital work. They do a great mission of memory and commemoration.

*Prof. Dr. Gideon Greif,
Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center*

Discovering and preserving the legacy of the Jewish community in Vojvodina and other parts of Europe before the Holocaust, is of great importance for future generations. The Holocaust, the darkest chapter in humanity's history, has from obvious reasons a huge role in the story of Jewish life in this part of the world. But unfortunately, it is also overshadows the much longer and richer chapter of Jewish life. Jewish culture and history has been intertwined with that of the Balkans for centuries. It is the story of a small community, but of rich traditions. Through scientific work and education, we can keep the Jewish cultural heritage "alive" thus emphasizing the need for its protection. It is highly important that our future generations, both in Serbia and in Israel, will remember those chapters of the Jewish life in Serbia and not only that last dark one.

The Jewish religious and cultural heritage, both tangible and intangible, has always reflected the diversity of communities that once lived together. Learning about the Jewish history of once flourishing and vibrant communities should be our common responsibility. Synagogues that were abandoned, ruined or neglected Jewish sites in many Serbian towns and villages, are now giant relics of human connections that once existed. Thus reviving them is of great value.

In that regard, the Embassy of Israel truly welcomes this important project titled "Synagogues and Jewish Heritage in Southeastern Europe" by the Faculty of Sciences and the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, in cooperation with the Archives of Vojvodina and support of the Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research of Vojvodina.

*H.E. Yahel Vilan,
Ambassador of the State of Israel to the Republic of Serbia*

Од разрушења Првог храма 586 пре н.е. прогнаници у Вавилону су се окупљали у синагогама како би читали делове из Торе и пророка и славили своје празнике. Та окупљања су се називала кенесет – окупљање. У почетку су се окупљали по домовима да би касније подигли посебну грађевину коју су назвали Бет акенесет – Дом окупљања. Грчка реч синагога има исто значење. Бет акенесет има још један назив – Микдаш меат, Светиња у малом. Код пророка Јехезкела налазимо следећи стих (11:16): „Зато реци: Овако вели Господ, Господ: Ако их и одагнах далеко међу народе, ако и расејах по земљама, опет ћу им бити Светиња у малом (Микдаш меат) у земљама у које одоше“.

У бескрајном низу прогонстава из века у век, Светиња у малом, јерусалимски Храм у малом, обитавао је међу Јеврејима где год да су се нашли. Храмови у малом, Великог Храма у Јерусалиму два пута уништеног, делили су судбину свога народа – затирани су. Тек покоји Храм у малом би преостао да понегде посведочи о томе да су ту некада живели Јевреји. Од неких су преостали само темељи, покоји зидић, пожутела фотографија, сећање, предање, помен или тек само прича, али ипак траг. Траг по траг, прича за причом воде враћају нас у живот какав је некад бујао у местима у којима Јевреји више не живе. Стога ове приче нису само ехо прошлости у култури сећања данашњице, оне су сведочанство о народу који живи своју јединствену историјску судбину која се одиграва пред нашим очима. „Господ, Бог твој, ће повратити робље твоје и смиловаће ти се, и вратиће те и сабраће те између свих народа међу које те буде расејао тамо Господ, Бог твој. Ако би неко твој и на крај света изагнан био, и отуда ће те сабрати Господ, Бог твој, и отуда ће те узети. И одвешће те Господ, Бог твој, у земљу коју беху наследили очеви твоји и наследићеш је. И Он ће ти добро учинити и умножиће те више него очеве твоје“, (Пнз. 30:3-5). Овај хвале вредан зборник радова Синагоге и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи уводи нас у причу која још увек траје, плени, збуњује, надахњује, дели и спаја. Стога, препустимо јој се.

*Исак Асиел
Рабин Савеза јеврејских ојштина Србије*

ПОСТАНАК И НЕСТАНАК СИНАГОГА НА ПРОСТОРУ АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ВОЈВОДИНЕ

Растислав Стојсављевић¹

Никола Вујиновић²

¹ Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Депарتمان за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад

² Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Јове Илића 165, 11000 Београд

Email: rastislav.stojsavljevic@dgt.uns.ac.rs

САЖЕТАК

У уводном раду овог зборника, аутори ће скренути пажњу на број и распоред ишчезлих синагога на простору Аутономне покрајине Војводине током XX века. Највећи број синагога изграђен је последњих деценија XIX и првих деценија XX века. Њихов распоред на простору садашње АП Војводине био је релативно правилан. Током Другог светског рата немачка окупациона власт у Банату и хрватска у Срему била је најзаслужнија за рушење јеврејских сакралних објеката. Они су донекле очувани на простору Бачке и њихово пропадање у овој регији почиње са Завршетком другог светског рата. На простору АП Војводине ово истраживање документује 57 срушених синагога, са две још увек постојеће, у Суботици и Новом Саду, као и једну у Земуну.

Кључне речи: синагоге, АП Војводина, Србија

УВОД

На простору читаве Европе током минулих векова јеврејско становништво је мигрирало, задржавало се на појединим местима дужи или краћи период али и било протеривано услед етничке и верске нетрпељивости. У време крсташких ратова и касније инквизиције и Реформације, Сефардима и Ашкеназима било је забрањено исповедање вере на Пиринејском полуострву и у Средњој Европи.

Протеривањем Турака, почетком XVIII века долази до насељавања јеврејског становништва на простору данашње Војводине у оквиру Хабзбуршке монархије. Године 1867. они су изједначени са другим народима на територији Монархије, док је јеврејска вера изједначена са осталим вероисповестима 1895. године.

У годинама јачања ционистичког покрета на тлу Европе и почетним миграцијама јеврејског становништва на простор Блиског истока на подручје тадашње британске колонијалне управе (Палестина, Цисјорданија), британски министар спољних послова Артур Балфор је донео 1917. године своју чувену декларацију (Балфорова декларација). У декларацији се подржава идеја о Палестини као домовини Јевреја. У њој се обећава британска помоћ јеврејском народу под условом да поштују права нејеврејских етничких група у Палестини. Краљевина Србија је била једна од првих држава која је усвојила поменути документ.

Јевреји у Југоисточној Европи, па самим тим и на простору Војводине имали су посебан статус, а током столећа, њихов значај постаје све већи. Ситуација се мења у периоду Другог светског рата и Независне државе Хрватске када су синагоге биле паљене и уништаване. Период под комунизмом обележио је наставак рушења синагога и њихово коришћење у разне друге намене и сврхе попут пољопривредних (складишта, магацини и др.).

Данас постоји три синагоге на географском подручју Војводине, једна у Новом Саду, једна у Суботици и једна у Земуну. Током Другог светског рата и у периоду 1945-1990. године срушен је или запуштен велики број јеврејских синагога на простору Војводине. У Банату су синагоге рушене од стране нациста за време Другог светског рата. У Срему су у исто време рушене од стране усташа, док су у Бачкој синагоге рушене после Другог светског рата од стране комунистичких власти. За многе синагоге у мањим местима се не зна да су постојале. Како се

ради о јединственим споменицима културе и историје важних периода у мултиконфесионалном и мултиетничком развоју овог простора потребан је осавремењен попис свих синагога на територији Војводине са што више историјских информација у свакој срушеној, али и покушај туристичке валоризације постојеће 3 синагоге. Важно је да синагоге пошто се не користе више у молитвене и ритуалне намене користе за промоцију јер се на тај начин постиже њихова самоодрживост. Нажалост, смањени број чланова јеврејских заједница доводи до тога да је потребно наћи одрживе начине финансирања одржавања тих објеката те се кроз организовање туристичких посета може се постићи економска одрживост.

Зато је значајно мапирање значајних трагова јеврејске културе на тлу данашње Војводине, као и приказивање историје Јевреја на овом простору као дела ширих државних заједница и процеса унутар њих, од средњовековне Краљевине Угарске до модерне Републике Србије. Резултат, на крају, може бити креирање културне руте повезивања синагога у јединствен туристички аранжман посете који би се нудио страним и домаћим гостима који долазе у Војводину. Мапирање свих локалитета и израда дигиталне карте са најважнијим информацијама урађена је за ширу јавност са свим вредностима и атрактивностима које су привлачне са аспекта културе, туризма и историје.

ЈЕВРЕЈИ НА ПОДРУЧЈУ ВОЈВОДИНЕ

Данашња територија Аутономне покрајине Војводине је до 1918. године била део Аустро – угарског царства. Иако смањена за Барању и западни део регије Срем после Другог светског рата, у овом истраживању користиће се данашње границе Војводине у оквиру Републике Србије.

На територију данашње Војводине већи број јеврејског народа се досељава протеривањем Турака. То су били Ашкенази, Јевреји који су у данашњу Србију дошли бежећи из Немачке, Аустрије, Мађарске, Чешке и Пољске где су антијеврејске уредбе биле ригорозније спровођене него на територији данашње Војводине¹.

¹ С. Виличић, Д. Стојановић, Ђ. Михајловић, В. Меровах. 2015. *Поршери и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста*. Савез јеврејских општина Србије. стр. 19.

Ипак и на простору Аустро-угарске живот јеврејског становништва је био тежак. Њима је од 1783. године дозвољено да се досељавају у градове, али на периферији. Такође је било упитно колико су се могли бавити трговином због честих жалби локалних мештана. Ове примере илуструје и чињеница да су до средине XIX века на простору Војводине једино имућније јеврејске породице имале своје приватне школе². Зато су синагоге биле (и јесу и данас) значајан простор очувања идентитета јеврејског народа, тј. колективног идентитета и вредности Јевреја као референтног објекта безбедности.³

Рат између Аустрије и Турске крајем XVIII века изазвао је нове невоље за јеврејско становништво на простору Војводине. Један део њих се повукао са Турцима, део њих је побегао на север, док се највећи део задржао у Београду⁴.

После Првог светског рата и уласка овог простора у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ситуација за јеврејски народ се поправља. По попису из 1921. године на подручју Кикинде је регистрован 551 Јевреј⁵, за разлику од пописа из 1824. године када је тај број износио 129⁶. У Зрењанину је по попису становништва Аустроугарске из 1900. године број Јевреја износио 1335⁷, док је пред Други светски рат тај број многу струко већи⁸.

По попису из 1931. године⁹ данашњу територију Војводине је насељавало 18.235 Јевреја. Према статистичким подацима, број Јевреја по овом попису је био у мањем паду. Питање поузданости ових пописа не

² М. Љубоја, Љ. Бачић. 2019. *Каг ѿишина одјекује*. Јеврејска општина Сомбор. Сомбор. стр. 16.

³ Вујиновић Никола, Глушац Лука. „Настанак, развој и перспективе Студија безбедности“, у Липовац, Милан и Драган Живојиновић (ур.). 2014. *Међународна безбедност – теоријски иприсјуйи*. Академска књига, Београд, стр. 35.

⁴ Н. Поповић. 1997. *Јевреји у Срдији: 1918-1941*. Институт за савремену историју. Београд. стр. 14

⁵ Републички завод за статистику, Дефинитивни резултати пописа становништва из 31. јануара 1921. године. Београд.

⁶ W. R. Shepherd. 1911. *Distribution of Races in Austro – Hungary*. Historical Atlas.

⁷ <https://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/>, време приступања 12.5.2021.

⁸ В. Ђерџан., Т. Лукић., Р. Стојсављевић., М. Бубало Џивковић. 2011. Religious structure in the border area of Banat (Vojvodina, Serbia). *Geographica Timisiensis*. Vol. 20. Issue 2. pp. 85-98

⁹ Републички завод за статистику, Дефинитивни резултати пописа становништва из 31. јануара 1931. године. Београд.

долази у питање уколико се узме у обзир педантност рађења пописа на простору читаве Аустроугарске¹⁰ и Србије¹¹.

На пописима становништва 1921. и 1931. године и процени из 1939. године ситуација је била следећа:

Табела 1. Број јеврејског становништва у Војводини између два светска рата

ГРАД	1921	1931	1939
Суботица	3881	5060	5276
Нови Сад	2594	3764	4104
Зрењанин	1328	1554	1267
Сомбор	1155	1347	989
Кикинда	524	536	512
Панчево	603	473	403

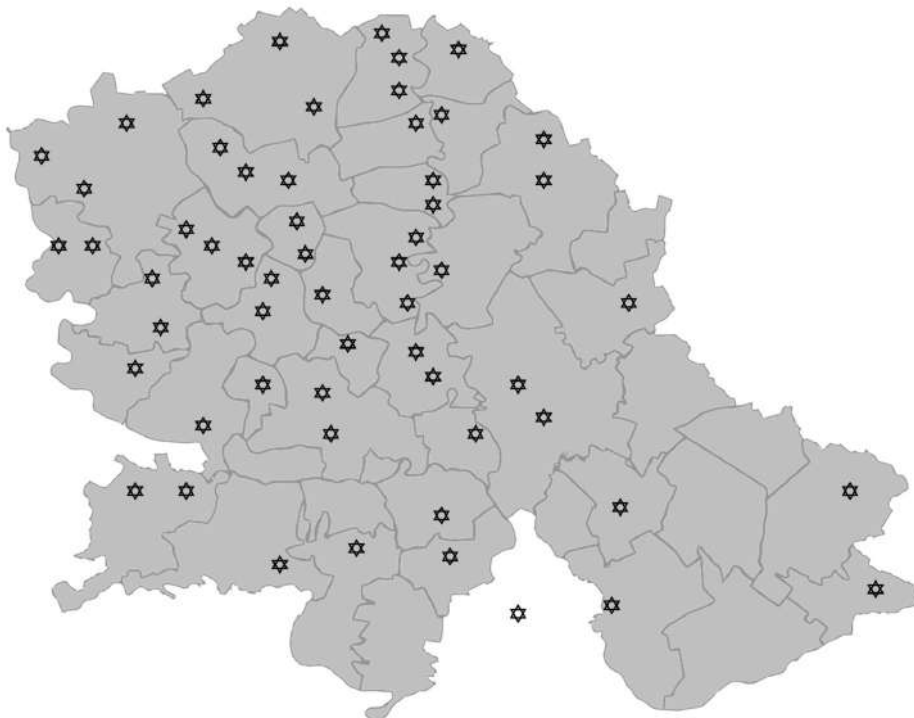
Извор: Пописи становништва из 1921. и 1931. и процена из 1939. године Републичког завода за статистику

Као што се може уочити из табеле 1. број становника који су се изјаснили као Јевреји је у константном порасту у периоду између два светска рата у Суботици и Новом Саду, док је у Зрењанину, Сомбору и Кикинди примећен пад 1930-их година. У Панчеву је видљив тренд пада јеврејског становништва кроз читав посматрани период.

¹⁰ D. Gavrilović, G. Vasin, D. Mikavica, S. Đukićin Vučković, LJ. Ivanović Bibić., R. Stojavljević. 2018. The Influence Of German Settlers On The Formation And Development Of An Industrial Town In Habsburg Bosnia: Teslić (1878-1918). *Geographica Pannonica*. Vol. 22. Issue 1. pp. 54-67

¹¹ R. Stojavljević., M. Pantelić. 2013. The influence of the Refugees on Age Structure in Immigration Municipalities in Vojvodina (Serbia). *Geographica Pannonica*. Vol. 17. Issue 1. pp. 26-31

*Прилоі 1. Расїоред докуменїованих ишчезлих и їосїїојећних синаїоїа на
їростїору АП Војводине*

Прилог израдио аутор¹².

ВРЕМЕ НАСТАНКА И НЕСТАНКА СИНАГОГА У БАЧКОЈ

За потребе истраживања, Бачка ће бити подељена по управним окрузима: западни, северни и јужни. Уколико је у насељу постојало више синагоги, у табели се налазила само она најрепрезентативнија или за коју је било највише података. На простору Бачке документовано је 40 места где су биле синагоге, од тога у 38 места оне више не постоје, док су синагога у Суботици и Новом Саду још увек постојеће.

На простору Западно-бачког округа евидентирано је 11 места са срушеним синагогама. У табели 2. њихов распоред изгледа овако:

¹² <https://platformaugrozenabastina.arhivvojvodine.org.rs/?p=203>

Табела 2. Места срушених синагога у Зајадно-бачком округу

Град	Време настанка ¹⁴	Време рушења
Апатин	1885	1955
Бачки Брестовац	1880	1948
Бездан	1806	1948
Чонопља	1813	1948
Црвенка	Н/А ¹⁵	1948
Кула	1861	1948
Пригревица	крајем XIX века	после II светског рата
Ратково	1870	1948
Сивац	1878	1948
Сомбор	1862	1947
Станишић	1870	1970

Табелу на основу извора израдио аутор¹³.

Као што се види из претходне табеле, све синагоге на простору овог округа су изграђене током XIX века. За Црвенку не постоје поуздани подаци али се са разлогом претпоставља да је век подизања исти. Уочава се да је период градње у времену када су власти Аустроугарске дозволиле слободно исповедање вере јеврејској популацији. Најстарија синагога је у Бездану, док је најмлађа у Апатину. Наравно, велика је могућност да су на местима каснијих синагога наведених у овој табели постојале и оне старије.

Период нестанка синагога у овом округу је такође интересантан. Увиђа се да су синагоге рушене у периоду после Другог светског рата. Највећи њихов број је у периоду неколико година после рата, док је најкасније опстала синагога у Станишићу.¹⁵

¹³ П. Шосбергер. 1998. *Синагоге у Војводини*. Прометеј. Нови Сад

¹⁴ Нумеричким бројевима су означене године, а римским бројевима и текстом векови, деценије или подаци за које нисмо сигурни да ли су релевантни.

¹⁵ Н/А: непознат датум градње.

Табела 3. Месїа срушених синагоа у Северном-бачком округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Ада	1896	1973
Бајмок	1896	1948
Бачка Топола	1863	1955
Кањижа	1861	1948
Мали Иђош	1926	1948
Мартонош	1800	1949
Мол	1892	1960
Пачир	1850	1948
Сента	1806	1950
Стара Моравица	1896	1963
Суботица	1902	¹⁶
Фекетић	1900	1948
Хоргош	1910	1948
Чантавир	1860	1950

Табелу на основу извора израдио аутор.

Претходна табела нам показује да је у Северно-бачком округу документовано 14 места где су постојале синагоге. Од тога је 13 срушених или им је промењена намена, док је још једна постојећа у Суботици. Три синагоге су саграђене у XX веку, док су остале из века којије претходио. Најстарија документована је у Мартоношу из 1800. године, док је најмлађа настала у Малом Иђошу 126 година касније.

Свих 13 срушених синагога су доживеле своју трагичну судбину после другог светског рата. Већина њих је срушена или им је промењена намена десетак година после рата, док се најдуже одржала синагога у Ади.

¹⁶ Постојећа.

Табела 4. Места срушених синагога у Јужно-бачком округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Бач	средином XVIII века	1980
Бачка Паланка	1806	1956
Бачки Петровац	1905	1962
Бачко Градиште	1890	1955
Бачко Петрово Село	1905	1950
Бечеј	1883	1962
Врбас	1901	1948
Жабалъ	1904	1950
Кисач	1900	1948
Куцура	1890	1920
Нови Сад	1906	- ¹⁷
Србобран	1900	1956
Темерин	1880	1947
Тител	1900	1950
Чуруг	крајем XIX века	1950

Табелу на основу извора израдио аутор.

Претходна табела нам показује да је у Јужно-бачком округу документовано 15 места где су постојале синагоге. Од тога је 14 срушених или им је промењена намена, док је једина постојећа у Новом Саду. Упоредујући са остала два управна округа у Бачкој, уочава се да су синагоге у овом региону, настајале коју деценију касније, углавном у првој деценији XX века. На то је свакако утицао број Јевреја у наведеним местима. Најстарија је синагога у Бачу, из средине XVIII века, док је најмлађа документована из Бачког Петровог Села.

Период рушења је истоветан као и у претходним окрузима. И овде се стиче утисак да су синагоге у местима у овом управном региону сачуване коју годину касније. Једина синагога која је срушена у међуратном

¹⁷ Постојећа. Садашња синагога у Новом Саду је пета саграђена у том месту. Претходне четири су срушене, од тога две на месту постојеће.

периоду је у Куцури због урбанистичких неправилности. Поред постојеће у Новом Саду, најдуже се очувала синагога у Бачу.

ВРЕМЕ НАСТАНКА И НЕСТАНКА СИНАГОГА У СРЕМУ

У Сремском управном округу евидентирано је шест места са синагогама. Овде су због географске близине придодате две синагоге у Земуну, сефардска и ашкенаска.

Табела 5. Месѝа срушених синагога у Сремском округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Ердевик	Н/А ¹⁸	1941
Земун (ашкенаска)	1863	_ ¹⁹
Земун (сефардска)	1871	1947
Инђија	1903	1948
Рума	1879	1943
Сремска Митровица	1904	1941
Стара Пазова	1903	1949
Шид	1900	1942

Табелу на основу извора израдио аутор.

Из претходне табеле се уочава да је четири синагоге изграђено у XIX века, а три у првим годинама XX века. За синагогу у Ердевику нема поузданих података о години настанка. Најстарија је ашкенаска синагога у Земуну, а ако погледамо административно Сремски управни округ, то је била синагога у Руми.

Од седам срушених синагога, у местима Ердевик, Рума, Сремска Митровица и Шид, оне су срушене од стране хрватске усташке војске за време Другог светског рата. Уз рушење синагога ишла су убиства и депортације јеврејског становништва. Синагоге у Земуну, Инђији и Старој

¹⁸ Непознато време настанка.

¹⁹ Постојећа али не служи у молитвене сврхе.

Пазови су преживеле рат али су у првим годинама продате приватним лицима који су на тим местима саградили стамбене куће.

ВРЕМЕ НАСТАНКА И НЕСТАНКА СИНАГОГА У БАНАТУ

Регион Баната може се поделити на три управна округа: северни, централни и јужни. На овом простору не постоји ниједна постојећа синагога. У 12 места су постојале синагоге. У Северно-банатском округу евидентирано је четири места где су постојале синагоге.

Табела 6. Месџа срушених синагога у Северно-банатском округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Банатско Аранђелово	1880	1948
Кикинда	1878 ²⁰	1941
Мокрин	1876	1941
Нови Кнежевац	1910	1948

Табелу на основу извора израдио аутор.

Као што се може уочити у претходној табели, три синагоге су саграђене 1870-их година, док је синагога у Новом Кнежевцу из прве деценије XX века. Уочава се да је период градње синагога у овом округу, за коју годину старије од оних из Бачке и Срема.

Синагоге у Кикинди и Мокрину су срушене већ на почетку Другог светског рата, док су оне у Банатском Аранђелову и Новом Кнежевцу преживеле рат и срушене неколико година после.

Уколико погледамо Централно-банатски округ, уочавамо четири места у којем су биле синагоге.

²⁰ Ова година се односи на евидентирано место где се налазила синагога. Постојала је старији објекат на другом месту из 1800. године.

Табела 7. Месіа срушених синагоіа у Центірално-банайском округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Ечка	1870	1941
Нови Бечеј	1865	1947
Српски Итебеј	прва деценија XX века	1941
Зрењанин	1847	1941

Табелу на основу извора израдио аутор.

Најстарија синагога у овом управном округу је у његовом центру, Зрењанину. Изграђена је 1847. године, док су синагоге у Новом Бечеју и Ечки пар деценија млађе. Најмлађа је она у Српском Итебеју изграђена на почетку XX века.

Само је синагога у Новом Бечеју преживела Други светски рат, док је немачка војска срушила синагоге у Ечки, Српском Итебеју и Зрењанину²¹ већ на почетку рата.

Табела 8. Месіа срушених синагоіа у Јужно-банайском округу

ГРАД	Време настанка	Време рушења
Бела Црква	1898 ²²	1950
Вршац	1828 ²³	1966
Дебељача	1880	1941
Панчево	1909 ²⁴	1954

Табелу на основу извора израдио аутор.²²²³²⁴

Увидом у табелу 8. увиђа се да су синагоге у овом управном округу углавном настале на местима претходних старијих. Новије синагоге су из последње деценије XIX и прве деценије XX века. Најстарија је синагога у Вршцу.

²¹ Срушена синагога у Зрењанину 1941. године је друга по реду у том граду и изграђена је 1896. године на месту старије из 1847. године.

²² Подигнута на месту старије синагоге из 1836. године.

²³ Подигнута на месту старије синагоге из 1798. године.

²⁴ Подигнута на месту старије синагоге из 1876. године.

Синагога у Дебељачи је срушена на почетку Другог светског рата, док су остале три срушене после рата. Најдуже се сачувала синагога у Вршцу.

ЗАКЉУЧАК

Наведене синагоге имају сличан образац и време настајања и нестанка. Ипак, свака од њих је пример за себе и урезана је у историју места где је постојала.

Синагога у Ади је оштећена у Другом светском рату. Јеврејско становиштво је поправило после рата, да би 30 година касније била претворена у стамбену зграду. Синагога у Апатину је продата баптистичкој цркви, зграда стоји необновљена до данас. У Бачкој Паланци на месту срушене синагоге је 2007. године подигнута спомен-плоча. Синагога у Бечеју је срушена 1962. године од стране комунистичких власти без икаквог разлога. У Бездану је још 1945. године локално становништво почело носити материјал са синагоге, срушена је три године касније. У Чантавиру на месту порушене синагоге је основна школа. У Кули су власти после Другог светског рата на месту срушене синагоге подигли задружни дом. У Мољу је после рата синагога коришћена као магацин, да би потом била срушена. У Панчеву и даље стоје остаци срушене синагоге у дворишту које припада јеврејској општини. У Руми је за време рата синагога била сабирни центар за Јевреје да би потом била срушена. Сефардска синагога у Сенти је после Другог светског рата претворена у фискултурну салу. На месту сомборске синагоге се данас налази Дом ученика. Зграда синагоге у Старој Пазови је 1949. године продата словачкој породици Бабинка чији потомци и данас живе у породичној кући на том месту. У кући се сачувао само део зида који је некад припадао синагоги. Синагога у Вршцу је за време рата коришћена као затвор, да би после рата је нове власти претвориле у фискултурну салу. На месту сефардске синагоге у Земуну се данас налази стамбена зграда, док се у објекту ашкенаске синагоге налази ресторан.

Као што се може уочити, сви ови примери показују небригу о важном верском и културном наслеђу Јевреја на простору АП Војводине. А самим тим и о колективном идентитету као безбедносној категорији у оквирима социјеталне безбедности.²⁵ Јеврејски верски објекти

²⁵ Вујиновић Никола. 2012. *Увод у сџудије безбедности*. Годишњак Факултета политичких наука 6 (8). Београд. стр. 194.

су рушени у Другом светском рату и у годинама после. На тим местима се сада налази разни привредни и стамбени објекти, а већина локалног становништва нема никаква сазнања о тим весницима историје којих више нема.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад је део пројекта бр. 142-451-3211/2020-01 финансираног од стране Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност Владе Војводине.

ISRAELI STATE-BUILDING IDEA AS DEFENSE AGAINST ANTISEMITISM

Dejan Jovanović¹
Dušan Radonjić¹

¹ University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Jove Ilića 165, 11000
Belgrade

Email: dejan.jovanovic@fpn.bg.ac.rs

ABSTRACT

The Zionist idea of creating a state of all the Jews came to fruition only after World War II. That is why this idea failed to prevent the great suffering of the Holocaust. The Founding Fathers of Israel will build a new national identity on the basis of the collective memory of this political violence motivated by antisemitism in order to prevent it from ever happening again. The political metanarrative that the basic duty of Israel is to prevent a new Holocaust by all state mechanisms has been present among the leading Israeli statesmen from 1948 until today. Contemporary threats have been assessed, and are being assessed today, by constantly drawing historical parallels with previous attempts to collectively destroy the Jews. This Israeli metanarrative has been reproduced over the years through the politics of state institutions, but also through the personal experiences of members of the political and military elite. The State of Israel faced its first existential threat immediately upon its establishment. Since then, Israel has gone through six conventional wars with the Arabs, Islamist suicide terrorism, through threats of chemical weapons of mass destruction. The current Iranian nuclear threat is the third one it faces. Israel has successfully navigated through all the mentioned security threats owing to its state structure, which was built in accordance with the Israeli state-building idea. The political identity perceived in this way is under critical scrutiny by the New Left. Contemporary research shows that the antisemitism in the Middle East is rooted not only in politics but interpretations of religion as well. Based on that, the thesis is presented that resolving the Palestinian issue will not lead to the disappearance of antisemitism in the Middle East.

Key words: *Holocaust, Zionism, Antisemitism, Jihadism, Israel, New Left, The six-day war, Collective guilt, Collective memory*

INTRODUCTION

The State of Israel is increasingly becoming the target of criticism from certain public political and academic circles, primarily those ideological currents created on the foundation of the “New Left.” The criticism pertains to the many activities Israel is conducting in terms of the reason of state politics and defending its state interests. We deem this topic to be a suitable research subject and an attempt to explain the causality of the Israeli political elite’s behavior in the national political sphere, but in international relations as well. The criticism of the Israeli state policy is based on the premise of the radical left that the State of Israel is conducting itself in an unjustifiably aggressive manner in its foreign policy. The New Left is critically re-examining the political identity of Israel, which is articulated through the ideology of Zionism and based on collective memory, to the extent that demands are made for a revision of both the identity and the corresponding ideology. In order to determine the accuracy of these allegations and examine the validity of this criticism, our subject of research must be set broadly.

This means that the subject of our paper will be the political history of the Jewish people on their path of political emancipation. Here we mean development through all three phases of building a national identity as explained by Eric Hobsbawm.¹ The period we will cover is broad, but owing to the clear-cut criteria we have set for analysis, this scope will not jeopardize our ability to concretize the arguments we want to examine in the process of proving our hypothetical framework. We will cover the period of the political history of the Jewish people chronologically from 1290 to contemporary history. The subject of research will be spatially limited to Europe and the Middle East. In addition, we will analyze the legal acts of different states, as well as individuals in the context of actors who had a controversial position on the Jews such as Edward I of England, Karl Marx, Martin Luther, General Ulysses S. Grant, and other much more known antisemites such as Adolf Hitler, Ante Pavelić and Al-Husseini, the Mufti of Jerusalem. We will explain Theodor Herzl’s role in creating the ideology of Zionism. Our research will also cover the ideologies of (clerical) Nazism, jihadism, the New Left and Zionism, as well as the

¹ Jovanović, 2015, pp. 52–53.

notions of collective guilt and collective memory. We will explain the phenomena of European antisemitism, as well as the Middle Eastern antisemitism, but also their mutual connection. The subject of this research will also be a review of the peculiarities of the Israeli political elite after 1948, as well as the Six-Day War of 1967, with an explanation of the international context.

This paper will aim to try to show that there is a cause-effect relationship between several points in Jewish history. These points are the persecutions of Jews in the mentioned period, which we will link to the creation of a strong culture of collective memory. The aim is to show that there is a connection between that culture and political emancipation, which led to the creation of the Israeli state-building idea in the modern period, which is expressed through the ideology of Zionism nearing the end of the 19th century. The other side of the same research aim will be to show that, in parallel with this process, another one took place as well. This parallel process was the independent development of two traditions of antisemitism (perceived as anti-Judaism) – the European and Middle Eastern variants. Their most visible merger will take place during the Holocaust, in the Independent State of Croatia, through the merging of two different variants of clerical Nazism, the Ustasha and the jihadist one. The aim will be to show the reactive role of Zionism after 1948, paying special attention to the Six-Day War (1967).

The main hypothesis of this paper is derived from the aim of the research. We will show that the Jewish collective memory of centuries of suffering led to the development of Zionism, which was supposed to serve as a defense against antisemitism of various traditions in the Middle Ages and the modern period, through the state-building Israeli idea. The secondary hypothesis claims that contemporary Israel after 1948 is threatened by antisemitism in the Middle East. Thus, resolving the Palestinian issue will not stop the threat, as Middle Eastern antisemitism is not only rooted in politics but also political interpretations of religious teachings. In that sense, the Palestinian issue is merely one of the unresolved issues within a broader problem of denying Israel the right to exist. The tertiary hypothesis is that the contemporary State of Israel maintains a Zionist political identity out of a need for survival.

In order to show that our hypothetical framework is indeed based on adequate argumentation, in the first part of the text, we will explain the nature of the collective guilt imposed on the Jewish people. We will demonstrate how this imposition led to persecution and destruction, which then led to strong collective memory on which the contemporary state-building idea of Israel was based. We will then show how this political consciousness affected the

political elite in Israel after 1948, as well as how conventional wars with the Arabs affected the strengthening of the Israeli state-building idea. After that, we will explain that antisemitism in the Middle East is not only based on interethnic and territorial disputes, but also on jihadist antisemitism, which survives independently of the territorial disputes between Israel and Palestine. Through a case study of the Six-Day War (1967), we will show the conditions in which the New Left began to create an anti-Israel narrative so that in our concluding remarks we can present a position on the contemporary criticism of the radical left towards the Israeli state policy.

COLLECTIVE GUILT, COLLECTIVE MEMORY, ZIONISM

The notion of collective guilt is important for the beginning of this research. The imposed illusion of the Jewish collective guilt has resulted in centuries of Jewish persecution. Without explaining the cause, we cannot understand the logic of the perpetrator. Dragan Simeunović thoroughly deals with the concept of collective guilt saying that “collective guilt has existed since primeval times and does not refer only to small collectives whose members have been identified *in persona*, but it stretches to large social groups such as religious and ethnic communities or classes. The ascertainment of guilt to large social groups, or simply “dangerously different” collectivities, is present in all other environments as well, but only in Europe did it develop as a tradition.”² This means that “the beginnings of ascribing collective guilt in Europe existed since pagan times based on tribal conflicts. In ancient times, the defeated tribe carried the seal of collective guilt, which was often repented through lifelong slavery.”³ The idea of “guilt by resistance to the dominating powers”⁴ stems from this tradition, which then leads to the guilt of being different.⁵

Simeunović recognizes what most foreign authors advocate – the first collective guilt is the collective guilt of the Jews, and in Europe, this has to do with Christian Europe.⁶ However, explaining the Serbian collective guilt, which is not our topic here, he gives us something useful for our thesis, and

² Simeunović, 2007, p. 20.

³ Simeunović, 2007, p. 21.

⁴ Simeunović, 2007, p. 21.

⁵ Simeunović, 2007, p. 21.

⁶ Simeunović, 2007, p. 23.

that is that the elements of collective guilt imply that the one executing the punishment expects the culprit to fall to his knees with the necessary sacrifice. In addition, Simeunović states another important element, and that is that the son must atone his father's sin in the context of those who are collectively guilty losing the right to progress. Simeunović finds such a tradition of collective guilt in the Neolithic culture. It is a pagan culture officially renounced by Christianity.⁷

Bearing in mind that it is precisely these elements that imply the presumed collective guilt of fathers that is passed on as the collective guilt of sons from generation to generation that we recognize in Jewish collective guilt, we tend to consider the persecution of the Jews in Europe not authentically Christian, contrary to some existing positions, but consider it being based on different (mostly political) interpretations of Christian teachings. In other words, we deem the persecution of the Jews committed in the name of Christianity to be based on economic and political factors that were interpreted through the religious narrative of the dominating religion; through the sin of being different and resisting the dominating narrative as a pagan tradition, only the narrative of Christianity was used, not in its original sacral context, but a practical and political one. That is why we do not consider it authentically Christian when Christian teachings are misused to persecute any person. In other words, burning innocent women as alleged witches was also supposedly justified by Christianity, although, essentially, it was not Christian.

Based on the imposed collective guilt that arose, as we explained, due to the refusal to accept the dominating narrative, as well as the identity, history records a number of persecutions of the Jews, in Europe and beyond. For the purposes of this paper, in order to avoid any kind of arbitrariness and bias of the authors, we decided to limit our historical review to specific legal acts that were adopted and whose primary aim was to persecute the Jewish population in a particular political community. Due to the scope of our paper, it was not possible to list all existing acts, as the comprehensiveness of this review is not the aim of our work, but instead, a sufficient measure of unequivocally antisemitic legal acts to prove our thesis. These legal acts are indicators for us to show the continuity of individual cases of persecution of the Jews up until the Holocaust, and we need such a review in order to defend the thesis that collective memory creates political awareness of the necessity of defending the people through the state-building idea.

⁷ Simeunović, 2007, pp. 23–54.

We must note that a much wider scope of examples of various persecutions and pogroms against the Jews is historically known, however, due to the limited scope of this paper, we have chosen those that are sufficient to confirm our hypothesis, based on the criterion of the legal norm.

One of the more important acts on the persecution of Jews, which many authors point out, is the Edict of Expulsion of 1290, passed by King Edward I of England.⁸ Many works of historians pinpoint this act as the first major act due to the sheer volume of persecution it caused. Namely, after this edict, England was left completely⁹ devoid of Jews who were expelled to the mainland of Europe.¹⁰

According to historical sources, the expulsion of Jews from England in 1290 followed unsuccessful attempts by King Edward I to instruct the Jews to voluntarily convert to Christianity, and change their activities from banking to crafts, trade, and agriculture. According to sources, the Jewish population was not able to undertake such drastic and imposed changes, especially after numerous royal expropriations of their property.¹¹

In certain sources, we can find the thesis that such events took place in medieval Europe in spite of church doctrines, therefore, contrary to the official church doctrine, and due to the symbiosis of financial and political interests, as well as existing ingrained prejudice.¹²

On the other hand, other sources link such acts to the Fourth Lateran Council, which was held in 1215.¹³ More precisely, the link is to the Canon 68 of the Council which prescribes the manner in which Jews should dress.¹⁴ However, it is also stated that Pope Innocent III, him being the one who convoked the Fourth Lateran Council, renewed “the papal *Constitutio* forbidding violence against Jews.”¹⁵

Another important act on the persecution of Jews is Spain’s Edict of Expulsion of 1492, which was issued by Ferdinand and Isabella of Spain, after which a large Sephardic diaspora in Europe was formed. A part of Sephardic Jews settled in Sarajevo at the time.¹⁶

⁸ Levy, 2005, p. 216.

⁹ Steiman, 1998, p. 37.

¹⁰ Myers, 2017, p. 49

¹¹ Steiman, 1998, p. 40.

¹² Myers, 2017, p. 14.

¹³ Steiman, 1998, p. 29.

¹⁴ Michael, 2008, pp. 50–51.

¹⁵ Steiman, 1998, p. 29.

¹⁶ Myers, 2017, p. 50.

Interestingly, the Spanish Jews who fled to Portugal by 1497 were forcibly converted to Roman Catholicism in their entirety. Many did not agree with this move of the Portuguese king so “cardinal Pier Paolo Pariseo argued that even in the third generation, these conversions, the product of ‘absolute’ force, remained illegal and hence invalid.”¹⁷

Such legal acts were not only related to the Middle Ages and the early modern period but the late modern period as well, which is shown by the example of a legal act titled General Orders No. 11, a military order issued by Union Army General Ulysses S. Grant. The controversial order was issued during the American Civil War. The order referred to the expulsion of Jews from the area under the control of General Grant’s army, more precisely the expulsion of “all Jews from his military district in western Tennessee on December 17, 1862.”¹⁸ In that sense, we insert the statement: “General Orders No. 11 was issued from Holly Springs, Mississippi, the headquarters of the Union army’s Department of the Tennessee, under the command of Gen. Ulysses S. Grant. Signed by an adjutant ‘by order’ from Grant, it decreed: “The Jews, as a class violating every regulation of trade ... are hereby expelled from the department within twenty-four hours from the receipt of this order.”¹⁹

According to historical sources, the Jews from that area complained to President Abraham Lincoln directly, who then revoked General Grant’s General Orders No. 11 in January 1863.²⁰

In addition to the above examples, as we have already mentioned, there is a large number of different pogroms and expulsions of Jews. No depiction of this kind would be complete without mentioning the horrors of the Holocaust which began with the systemic legal violence of Nazi Germany. According to historical sources, antisemitic laws began as early as April 1933. “Adolf Hitler promulgated the first of these laws—the Law for the Restoration of the Professional Civil Service. This legislation allowed the Nazis to expel political and racial undesirables from the civil service. A supplementary decree on April 11, called the Aryan Paragraph, established a way to define the racially undesirable ‘non-Aryan’ (or Jew).”²¹

Two years later, the infamous Nuremberg Laws continued in September 1935. “The first law, aptly called the Law for the Protection of German Blood

¹⁷ Levy, 2005, p. 216.

¹⁸ Dinnerstein, 1994, p. 32.

¹⁹ Levy, 2005, p. 256.

²⁰ Levy, 2005 p. 256.

²¹ Levy, 2005, pp. 491–493.

and German Honor, prohibited both marriages and extramarital relations between Germans and Jews. The second, the Reich Citizenship Law, revoked citizenship for Jews by reducing them to ‘State Subjects.’”²²

In April of 1938, Hermann Göring issued an order requiring all Jews to register all their property as an introduction to confiscation. “The complicated legal definition of a Jewish business contained in the third supplementary decree to the Reich Citizenship Law served a similar purpose. Additional decrees excluded Jewish doctors, dentists, lawyers, and patent attorneys from practicing their professions; defined Jewish businesses so as to ensure their confiscation; and reduced pensions for retired Jewish civil servants.”²³

In July of 1943, Nazi Germany issued a decree by which Jews were completely left out of the legal system and left without legal protection, which had no actual significance as there were hardly any living Jews left in Germany by then.²⁴

From 1933 to 1945, the Nazi totalitarian state managed to destroy the majority of the Jewish population in Europe.²⁵ The intended genocide that killed 6 million Jews during the Holocaust is, according to many authors, a terrible trauma of Jewish history, with a strong impact on the formation of the consciousness of the Jewish nation up until modern times.²⁶

Here, we should mention the clerical Nazi, Ustasha regime of Poglavnik²⁷ Ante Pavelić in the Independent State of Croatia, which, according to Ivo Goldstein, surpassed the German Nazis in brutality and sadism. Following in the footsteps of Nazi Germany, the NDH²⁸ introduced racial laws²⁹ and, implementing them through a system of death camps, exterminated Serbs, Romani, and Jews as its main victims.³⁰

One cannot talk about the Ustashes and the Independent State of Croatia, and avoid the topic of the actions of the Mufti of Jerusalem, Mohammed

²² Levy, 2005, pp. 491–493.

²³ Levy, 2005, pp. 491–493.

²⁴ Levy, 2005, pp. 491–493.

²⁵ Levy, 2005, pp. 316–319.

²⁶ Levy, 2005, pp. 316–319.

²⁷ Poglavnik was the title used by Ante Pavelić, the leader of World War II Croatian Ustasha movement and the Independent State of Croatia between 1941 and 1945. It translates to head or chief or leader. The German equivalent of the same political title would be translated as *führer*.

²⁸ Independent State of Croatia

²⁹ Radonjić, 2018, p. 79.

³⁰ Levy, 2005, p. 726

Amin al-Husseini. The main motive for exploring Husseini lies in the fact that he justified his political activities and participation in the Holocaust through religious arguments, referencing interpretations of Islam.³¹

We want to underline the fact that in this paper we are not analyzing the religion of Islam, but strictly the political interpretations of Islam, by individuals and certain extremist political groups.

To be more precise – with his interpretation that Islam has been preaching war against the Jews since the time of the Prophet Muhammad. Therefore, he considered joining Hitler in their extermination to be an obligation of the Muslims.³²

The cooperation between Amin al-Husseini and Adolf Hitler began with a letter sent by the Mufti of Jerusalem to Adolf Hitler personally in January of 1941. The content of the letter indicated Husseini's intentions to, with the help of Nazi Germany and its technological support, start dealing with the Jews, based on how it was being done in Germany.³³

In November of 1941, Amin al-Husseini was admitted to a meeting with Adolf Hitler. According to the sources, at the meeting, they agreed on an alliance and the intention to commit genocide against the Jews.³⁴

According to sources, the Mufti of Jerusalem al-Husseini “wanted German backing not only to wipe out the Jews in the Middle East but also to make him ruler over all Arabs. In exchange for Berlin's backing, he pledged to bring the Muslims and Arabs into an alliance with Germany; spread Nazi ideology; promote German trade; and ‘wage terror,’ in his own words, against the British and French.”³⁵

The Nazi and Islamist allies assessed that “with German armies approaching the Middle East near the Libya–Egypt and Soviet–Iran borders, the idea that within a year German-advised Arabs might have murdered all of the Jews in the region seemed realistic.”³⁶

Al-Husseini helped recruit Muslims from North Africa to the Soviet Union. He founded an institute in Dresden, where military and Islamic clergy were trained, becoming Waffen-SS captains upon completing the training. These officers were deployed in units recruited by Al-Husseini, which

³¹ Webman, 2019, p. 425

³² Wistrich, 2010, p. 729.

³³ Rubin & Schwanz, 2014, p. 2.

³⁴ Rubin & Schwanz, 2014, p. 3.

³⁵ Rubin & Schwanz, 2014, p. 4.

³⁶ Rubin & Schwanz, 2014, p. 9.

by the end of 1942 had grown to 53,000 soldiers in the ranks of the Nazi army.³⁷

What is especially important for our thesis is that Al-Husseini's efforts in recruiting Muslims for the Nazi army led to the formation of the SS division of Bosnian Muslims called *Handschar*, after the Turkish sword. In that endeavor, in March of 1943, he traveled to Zagreb to meet with the Ustasha Poglavnik of the Independent State of Croatia – Ante Pavelić, in order to ensure the cooperation of the Islamist factor in the NDH.³⁸

During that visit to Ante Pavelić in Zagreb, where they were arranging the recruitment of Muslims from the NDH for the SS division, the Mufti of Jerusalem, together with Poglavnik, visited the minarets which had been built around the rotunda of Ivan Meštrović in the center of Zagreb in the spring of that year. Namely, with the construction of the minarets, which began in August of 1941 by direct order of Poglavnik, this monumental cultural object was turned into a mosque, which was ceremoniously opened in August of 1944. The Mufti remarked that it was one of the most beautiful mosques in the world. The mosque was named the Mosque of Poglavnik Ante Pavelić.³⁹

Here, we would like to present the thesis that this political and active contact between the Mufti of Jerusalem and Poglavnik of the NDH on the occasion of the recruitment of the *Handschar* division and the construction of the sacral building of the Mosque of Poglavnik Ante Pavelić, created the first real ideological symbiosis of the European and Middle Eastern antisemitism, through the cooperation of the Ustasha clerical Nazism and the Islamist clerical Nazism.

In the Ustasha NDH, the genocide of over 700,000 Serbs, Romani, and Jews was carried out through the system of death camps.⁴⁰ A peculiarity of the Ustasha genocide against Serbs and Jews in comparison to all other Nazi crimes was the concentration camps for children.⁴¹ The analysis of Dr. Hershkovitz, a professor of anatomy and anthropology, forensic scientist, and member of the Expert Group GH7, proves that Serbs, Jews, and Romani were killed and tortured to death in at least 57 different ways in the Croatian concentration camps.⁴² This all led to German officers talking with disgust

³⁷ Rubin & Schwanitz, 2014, pp. 140-150.

³⁸ Rubin & Schwanitz, 2014, p. 151.

³⁹ Žunić, 2011, pp. 97-102.

⁴⁰ Greif, 2018, pp. 368 - 378.

⁴¹ Greif, 2018, pp. 321 - 349

⁴² Greif, 2018, pp. 263 - 320.

about “Croatien Ustasha style murdered victim (Ein Opfer kroatischer kultur)” in their reports to Berlin.⁴³ The President of Israel, Reuven Rivlin, called the Croatian Jasenovac camp the “Auschwitz of the Balkans.”⁴⁴ Thirteen Herzls from Zemun, members of Theodor Herzl’s family, were killed in Jasenovac. In the native village of Nikola Tesla and the surrounding villages, 91 people with the surname Tesla were killed.⁴⁵

We can trace the imposed collective guilt of the Jews through the history of thoughts and deeds of various notable people. With their antisemitic attitudes, they have contributed to maintaining prejudice against the Jews.

After his initial positive attitude towards the Jews, Martin Luther abruptly changed his stance towards them when he realized that they did not want to become Protestants.⁴⁶ “Martin Luther, the leading Protestant Reformer, denounced Jews as ‘vermin’ and called upon his countrymen to burn their synagogues and chase them from the land. As in his protest against Rome, so in Luther’s hatred of the Jews was an economic as well as a religious element.”⁴⁷ In his treatise of 1543 titled “On The Jews and Their Lies,” Martin Luther “used epithets like ‘brigands’ and ‘thieves’ to refer to Jews; called them a ‘plague of disgusting vermin;’ accused them of planning to dominate the world; and urged that their books, synagogues, schools, and houses be burned while they themselves be driven out of the land like mad dogs.”⁴⁸

Here, we would like to remind you that we do not consider Protestant churches, as Christian churches, to be based on these attitudes. We want to reiterate that the theoretical definition of collective guilt hides the notion of the sin of being different based on a pagan tradition, which is non-Christian in its essence. We believe that, fundamentally, this is an economic and political interest, verbalized through supposedly Christian argumentation.

Karl Marx is most often quoted in connection with one of his earlier works which he published at the age of 26 under the title “On the Jewish Question.” Having in mind the fact that Karl’s father was a baptized Jew and that Karl was born into a Christian family because of that, many authors argue that the text is proof of Karl Marx’s “self-hatred” and antisemitism. In that sense, there are three groups of attitudes. The first defends the thesis that the text does not

⁴³ Greif, 2020, pp. 85 - 126.

⁴⁴ Greif, 2018, p. 115

⁴⁵ Greif, 2020, pp. 10 - 12.

⁴⁶ Myers, 2017, p. 14.

⁴⁷ Steiman, 1998, p. 12.

⁴⁸ Steiman, 1998, p. 57.

contain any antisemitism, the second advocates that there are elements of antisemitism, and the third, the fiercest criticism of Marx, advocates the stance that Marxism is largely based on antisemitism.⁴⁹

Without intending to present our conclusion in this sense, we consider it necessary to insert one of the most controversial parts of the mentioned text: “What is the worldly basis of Judaism? Practical necessity, selfishness. What is the worldly culture of the Jew? Commerce. What is his worldly God? Money... The social emancipation of the Jew is the emancipation of society from Judaism.”⁵⁰

In that sense, we insert one of the assessments of that quote: “Marx conceived of the Jews as a group determined and defined not by race, religion, or culture but by its socio-economic position and function. In other words, he conceived of the Jews as a class.”⁵¹

Here, we would like to remind that Marx and Engels considered the economically ruling class to be the oppressive one, the one that exploits the oppressed classes.⁵² Even if we rejected the interpretations from the secondary literature, considering what was inserted from the text itself, and even if we believed the group of theorists who deny the existence of antisemitism in this part of Karl Marx’s text to be right, what is evident could not be disputed – the Jewish people are attributed collective characteristics that can otherwise only be attributed to individuals. Here, we primarily refer to selfishness, trade culture, and the view by which God and money are identified as one and the same. We believe that it is evident that this stems from the narrative of the imposed collective guilt on the basis of which it is considered a permissible narrative to describe an entire nation in one single way.

When analyzing everything in this chapter, we can see the continuity of very negative historical events and processes that are based on the imposed idea of the collective guilt of Jews, and which determined how the awareness of collective memory of that people would be formed. On the foundation of the collective memory, which was strongly influenced by the constant danger of political violence that threatened the property and lives of Jews, a common political consciousness was created, which formed in the 19th century, through the ideology of Zionism.

⁴⁹ Steiman, 1998, pp. 159 - 161.

⁵⁰ Steiman, 1998, p. 159.

⁵¹ Steiman, 1998, p. 160.

⁵² Jovanović, 2015, p. 112

Zionism as a political ideology was founded by Theodor Herzl in 1896, and his postulates are put forward in his book “The Jewish State.”⁵³ Drawing lessons from numerous examples of organized political violence against Jews in Europe, Herzl put forward the basic postulate of political Zionism: the only way for Jews to be permanently safe is for them to become a nation and have their own state.⁵⁴ Over time, other prominent Zionists added various postulates to the ideology of Zionism, but its essence and main principle remained the one determined by its founder Herzl.⁵⁵

In the Jewish state, Zionism will fight to turn religion into a modern Jewish nation, following the example of others in the world. The state will have to be created and maintained by using all means necessary, even armed conflict. Practice has shown that in this endeavor, Jews can always and must always rely only on themselves.⁵⁶

The formation of Zionism as an ideology marked the Israeli idea of state-building maturing in full.⁵⁷

THE STATE-BUILDING IDEA OF ISRAEL'S POLITICAL ELITE AND MEMORY OF THE HOLOCAUST

From the founding of Israel in 1948 until today, the process of making the most important state decisions has been under the constant influence of World War II experiences. Zionism will assign a very important role to political violence against Jews in shaping the collective memory of the modern Israeli nation, with the Holocaust taking the central place with six million European Jews being exterminated.⁵⁸ What shocked the founders of Israel and what they did not want in the new state was the victim mentality which enabled millions of their compatriots to be killed without an armed struggle. From the collective memory of the attempt to destroy the Jewish people,

⁵³ The original book title in German is *Der Judenstaat*.

⁵⁴ Penslar, 2020, pp. 8 -10.

⁵⁵ See more about the work of the most prominent theorists of Zionism in Benzion Netanyahu - *The Founding Fathers of Zionism*, Balfour Books, 2012

⁵⁶ Nelson, Harris, & Stein, 2015, pp. 390-413.

⁵⁷ See more about Zionism and the maturing of the state-building idea in Shlomo Avineri - *Herzl's Vision: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*, BlueBridge, 2014; Alan M. Dershowitz - *The Jewish State - The Historic Essay that Led to the Creation of the State of Israel*, Skyhorse, 2019

⁵⁸ Brecher, 2017, pp. 35-38.

Zionism created a political metanarrative that was built into the foundations of the new state, and which is being reproduced anew through its political elite. Ariel Sharon, as the former Prime Minister of Israel and a participant in four Arab–Israeli wars, best summed up this political metanarrative in several of his speeches at the International Holocaust Remembrance Day ceremonies. “The Jewish people emerged from the abyss of the Shoah mortally wounded but still breathing, and having learned its lesson. Never again will Jews be defenseless and homeless. Never again shall we put our safety in the hands of strangers, shall we rely on the goodwill of others, shall we allow ourselves to be deceived by illusions, shall we take lightly the scheming of those who conspire against us. We shall be strong, determined and firm in protecting our people and in crushing any attempt to harm Jews, wherever they may be. We desire peace with all our heart, but we have learned this: We will not achieve security or peace through weakness or faint-heartedness, but only through daring, valor and readiness to guard what is precious to us and essential to our future.”⁵⁹ “The State of Israel does not forget. We know what hatred of Israel caused in the past. We watch with open eyes the beacons of enmity and hostility around us, and we have learned our lesson. We will never permit today’s murderers and those of tomorrow to hurt our people. Whoever dares to do so will be struck. We seek peace it is our wish and our dream, but we will not sheath our defending sword.”⁶⁰ “You had the privilege of being born into a reality in which the Jewish people have a State. It will be incumbent on you to tell of the Holocaust when there is no longer anyone to provide first-hand testimony. You – the link between the generation of the Holocaust and Revival and future generations – have the duty to bequeath the lesson, memories and stories, to underscore the importance of the existence of the Jewish State.”⁶¹ Since the founding of its state, the Jewish nation will always defend itself through the newly formed Jewish state, at all costs, and to the end. Israeli statesmen will be constantly followed by fear of mortal threat and genocide recurrence. Jews

⁵⁹ “Address by PM Ariel Sharon at the Opening Ceremony of Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Day 2003”, Israel Ministry of Foreign Affairs, accessed December 25, 2020. <https://mfa.gov.il/MFA>

⁶⁰ “Address by PM Sharon at opening ceremony of Holocaust Remembrance Day 2004”, Israel Ministry of Foreign Affairs, accessed December 25, 2020. <https://mfa.gov.il/MFA/>

⁶¹ “Ariel Sharon Administration: Ariel Sharon’s Speech at Birkenau”, Jewish Virtual Library, accessed December 22, 2020. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sharon-speech-at-birkenau>

will never again be victims who are put to death without armed conflict.⁶² In their defense, the Jews will not wait for someone else to come and rescue them, they will rely primarily on themselves, they will have an active attitude towards important events and any danger. Building Israeli military self-sufficiency will take precedence, while international promises and commitments to Israel will have use-value only as backup support.⁶³

The collective mentality of the political and military elite, which dictates proactivity in the protection of the state and the people, has over time manifested itself in various ways, completely unique in the world practice. The Israelis took the initiative to hunt down fugitive Nazis around the world. The most well-known case is the abduction of Eichmann in Argentina and his deportation to Israel, where he was tried.⁶⁴

Conflicts with Arab states and non-state actors have been resolved decisively through Israeli military interventions. The Israeli security forces acted preemptively and preventively whenever the opportunity arose. The Sinai Campaign of 1956 was a preventive war by Israel with the goal of slowing down the growth of Egypt's military power. The Israeli airstrike in 1967 and the destruction of the three countries' air forces in a few hours is a unique example of a preemptive military attack. Israel carried out preventive attacks in the depths of the territory of two countries and destroyed their nuclear reactors. The Iraqi Osiris-class nuclear reactor was destroyed in 1981 and in 2007 the Syrian nuclear reactor Al-Kubar.⁶⁵

It will be shown that Israel's survival was most threatened in 1948 and 1973, that is, the only two times when Israel was not politically proactive, did not act on its own initiative, and was not the first to attack the enemies who organized against it militarily.

Awareness of centuries of political violence motivated by antisemitism, such as pogroms and genocide, was reproduced in the Israeli political metanarrative not only through the culture of remembrance and the politics of state institutions but also through the personal traumas of members of the political, military, cultural and every other elite in Israel. Here, we are referring to personal tragedies and negative psychological experiences of the leading statesmen, that have had an undeniable psychological impact on them. This is significant because it is in fact these people who have shaped

⁶² Brecher, 2017, pp. 43-53

⁶³ Bergman, 2018, pp. 23-39.

⁶⁴ Bar-Zohar & Mishal, 2014, pp. 81 - 115.

⁶⁵ Bergman, 2018, pp. 5-20.

Israeli society for decades. We will give only a small number of examples of Israeli prime ministers, presidents, generals, chiefs of general staff who learned of antisemitism from personal examples in their closest family circle. Golda Meir described her first pogrom: “I suppose my recollection of being frightened is the clearest of all my memories. We lived then on the first floor of the small house in Kiev, and I can still recall quite distinctly hearing about a pogrom that was to descend upon us. I didn’t know then what a pogrom was, but I knew it had something to do with being Jewish ...”⁶⁶ Both of Ehud Barak’s grandparents were killed in the Treblinka camp, only his mother managed to escape.⁶⁷ Gabriel Ashkenazi’s father survived the Holocaust.⁶⁸ Ariel Sharon’s parents fled Tbilisi to Palestine in 1922 as part of the Third Aliyah due to the growing communist violence against the Jews.⁶⁹ Menachem Begin’s father and brother were in a group of 5,000 Jews killed by the Nazis upon entering Brest. In order to save ammunition, people were tied up in groups, some were shot at, and then they were all thrown into the river. His mother was not killed on that occasion but a few days later, because she was lying in a local hospital as a lung patient.⁷⁰ Yitzhak Shamir’s mother and one sister were killed by the Nazis in a camp, while his other sister was killed immediately. His father managed to escape from the train transporting him to the camp and returned to his village to seek refuge with his Polish childhood friends, who killed him on the spot instead.⁷¹ Meir Dagan’s parents were warned by a Soviet officer in 1939 that their town would come under Nazi control after the partition of Poland. They fled to Siberia to survive, and Dagan was born in 1945 on a freight train while they were returning home. There, they learned that none of the local Jews survived, and the father came into possession of trophy photographs made by German soldiers just before the mass execution. On one of

⁶⁶ Meir, 1987, p. 9.

⁶⁷ “2011 Holocaust Remembrance Week: Statement by H.E. Mr. Ehud Barak, Israel’s Deputy Prime Minister and Minister of Defense“, United Nations, accessed December 23, 2020. <https://www.un.org/en/>

⁶⁸ “Gabi Ashkenazi: Former Israeli army chief turns top diplomat“, The Times of Israel, accessed December 23, 2020. <https://www.timesofisrael.com/gabi-ashkenazi-former-army-chief-turns-top-diplomat/>

⁶⁹ Landau, 2013, p. 15.

⁷⁰ Shilon, 2012, p. 5.

⁷¹ “When Shamir revealed how his parents and sisters were killed in the Holocaust“, The Times of Israel, accessed December 23, 2020. <https://www.timesofisrael.com/when-shamir-revealed-how-his-parents-and-sisters-were-killed>

them, Dagan's grandfather, who had refused to flee in 1939, knelt helplessly and looked frantically at a group of soldiers who were all smiles while preparing bayonets. As a longtime director of the Mossad, Dagan kept that photograph on his desk in his office and showed it to all the new agents.⁷² Shimon Peres' grandfather was the Chief Rabbi in Vishnevo. The Nazis locked him and his entire congregation in a synagogue, which they then set on fire. Simon had left Poland with his parents and headed to Palestine only a few days earlier.⁷³ Rabbi Nathan Mileikowsky, the grandfather of Benjamin Netanyahu, left Poland and went to Palestine after a hate-motivated attack by unknown assailants, that left him on the street to die. He did this because in his hospital bed he swore that if he survived, he would return to the "promised land."⁷⁴

ISRAEL AND ANTISEMITISM IN THE MIDDLE EAST

Here, we deem it necessary to specify the terminological and conceptual determination of this paper in relation to the term "Arab antisemitism." In some parts of the scientific literature, it is possible to come across the argument that the term "Arab antisemitism" is an oxymoron, that is, merging contradictory concepts into a new concept whose constituent parts lead to an unacceptable logical conclusion. According to this argument, the Arabs are "Semites" and therefore, logically, they cannot be "anti-Semites." We take the position of a significantly larger part of the scientific community that rejects this argument. The term "Arab antisemitism" is not a contradiction. Antisemitism is not and cannot be an antonym of the term "Semitism," simply because "Semitism" is neither a national, ethnic, or racial, but a philological determinant. In support of this, we will cite Bernard Lewis' arguments that "Semitic is a linguistic and cultural classification, denoting certain languages and in some contexts, the literature expressed in those languages ... It has nothing whatever to do with race in the anthropological sense that is now common usage."⁷⁵ In addition to denying its racial classification, Robert Wistrich denies the term "Semitic" the national classification as well.

⁷² Bergman, 2018, pp. 104, 432

⁷³ Peres, 2020, p. 19.

⁷⁴ Pfeffer, 2018, p. 19.

⁷⁵ Lewis, 1986, p. 45.

According to him, “Semite is a linguistic, not a racial or national, classification that has a precise meaning only in relation to the Semitic family of languages, which includes Hebrew, Arabic, and Aramaic.”⁷⁶ The term “antisemitism” has never been used in its history to denote hatred of any people other than Jews. It has never been used to denote hatred towards any other people because its members speak some of the languages from the Semitic language family, and especially not hatred towards Arabs.⁷⁷ Guided by the same argument, we decided to accept the recommendation of The International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) and spell the word as *antisemitism* instead of *anti-Semitism*.⁷⁸

The memory of expulsions, pogroms, and German death camps might not have been one of the main determinants of Israel’s state policy if the European antisemitism had not been replaced by the antisemitism in the Middle East. Antisemitism as a notion of denying the Jewish people the right to exist has now been extended to denying the Jewish state the right to exist. The intentions of the Arab states to “totally destroy Israel”⁷⁹ have been expressed for decades through concrete aggressive political moves, threatening rhetoric, and appropriate symbolism. Robert S. Wistrich speaks of a “culture of hatred” toward Jews that has been built for decades through religious services, radio, books, scientific papers, magazines, movies, and the Internet.⁸⁰ We emphasize here that this is not rhetoric that speaks of, let’s say, military victory as a goal, or a change of borders. Verbal direct threats of extermination came in the form of official statements by the highest state and religious leaders of the Arab countries. The symbolism used was often associated with the Nazis and the Holocaust. Here we will list a small part of these threats during existential crises in order to prove the historical continuity of attempts to make Israel permanently cease to exist as a political community.

Shortly before the 1948 war when Syria, Egypt, Jordan, Lebanon, and Iraq jointly attacked the newly formed Israel, Azzam Pasha, Secretary-General of the Arab League proclaimed their intentions: “This will be a war of extermination and a momentous massacre which will be spoken of like the

⁷⁶ Wistrich, 2002, p. 3.

⁷⁷ Bauer, 1978, p. 8.

⁷⁸ “Spelling of Antisemitism”, The International Holocaust Remembrance Alliance, accessed December 29, 2020.

<https://www.holocaustremembrance.com/antisemitism/spelling-antisemitism>

⁷⁹ Bard, 2006, p. 323.

⁸⁰ Wistrich, 2010, p. 9.

Mongolian massacres and the Crusades ... Should the Jews defeat us in the first battle, we will defeat them in the second or the third battle ... or the final one.”⁸¹

The Middle East also experienced an episode with the Egyptian attempt to develop medium-range missiles, which lasted from 1962 to 1965.⁸² At the military parade held on July 23, 1962, the projectiles were shown to the entire world, and Nasser boasted that the Egyptian army could now hit any target south of Beirut. The fact that Israel was the only thing between Beirut and Egypt sent more than a clear message. What particularly upset Israel was the fact that some Nazi scientists who had developed V1 and V2 missiles during World War II⁸³ were also involved in the development of missiles that were supposed to carry biological weapons of mass destruction. The Egyptian President Gamal Abdel Nasser stated in March 1965: “We shall not enter Palestine with its soil covered in sand. We shall enter it with its soil saturated in blood.”⁸⁴ On another occasion, he stated: “We aim at the destruction of the State of Israel. The immediate aim: perfection of Arab military might. The national aim: the eradication of Israel.”⁸⁵

The antisemitic hysteria was most openly shown shortly before the Six-Day War (1967) because the Arabs had the best chance of defeating Israel at that time due to the preparation of an organized attack. On May 28, 1967, while amassing troops on the border with Israel, Nasser announced: “We intend to open a general assault against Israel. This will be total war. Our basic aim will be to destroy Israel.”⁸⁶ The Cairo State Radio ecstatically reported: “This is our chance Arabs, to deal Israel a mortal blow of annihilation, to blot out its entire presence in our holy land,” as well as “The Arab people is firmly resolved to wipe Israel off the map.”⁸⁷ Algerian Prime Minister Houari Boumédiène stated: “The freedom of the homeland will be completed by the destruction of the Zionist entity...”⁸⁸ Hafez al-Assad declared on behalf of

⁸¹ Barnett & Karsh, 2011, p. 86.

⁸² For more on Nasser’s missile program, see Owen L. Sirrs - *Nasser and the Missile Age in the Middle East*, Routledge, 2006.

⁸³ Bar-Zohar & Mishal, 2014, pp. 141 - 163.

⁸⁴ Bard, 2006, p. 45.

⁸⁵ Bard, 2006, p. 45.

⁸⁶ Stoddard, 1968, p. 71.

⁸⁷ Gilbert, 2005, p. 64.

⁸⁸ Oren, 2002, p. 163.

Syria that the time had come “for a battle of annihilation.”⁸⁹ Ahmad al-Shukeiri, the first Chairman of the PLO, threatened: “The Jews of Palestine will have to leave ... Any of the old Palestine Jewish population who survive may stay, but it is my impression that none of them will survive.”⁹⁰ Iraq and Saudi Arabia were the last to join the coalition against Israel, having had a conflict with Egypt and Nasser in previous years. This, of course, did not stop the Iraqi President Abdel Rahman Aref from stating: “The existence of Israel is an error which must be rectified. This is our opportunity to wipe out the ignominy which has been with us since 1948. Our goal is clear – to wipe Israel off the map.”⁹¹ Shortly before the war, King Faisal of Saudi Arabia gave an interview stating that for him, “The first aim is the extermination of Israel.”⁹²

In the early 1970s, Iraq began to develop nuclear weapons intensively, which was perceived as a serious threat by Israel. The justification of the Israeli position that Saddam Hussein must not possess weapons of mass destruction was best seen after the use of nerve gas on the Kurds in 1987. Saddam Hussein saw himself as the embodiment of Saladin and Nebuchadnezzar II.⁹³ The former united the Islamic world and expelled the “infidels” from Jerusalem. According to tradition, the latter destroyed the Kingdom of Israel, destroyed Jerusalem and Solomon’s Temple, and enslaved most of the Jews. Saddam Hussein had repeatedly called for the “destruction of the Zionist entity,” and considered Jews a “mixture of garbage and remnants of different nations.”⁹⁴ He made no secret of the fact that Iraq’s nuclear program was directly targeted against Israel. After having his Osiris-class reactor destroyed, he hired Gerald Bull to build him a long-range supergun capable of firing chemical agents.⁹⁵ During the first Gulf War, he fired Scud missiles at civilians in Israeli cities, even though Israel was not part of the international coalition against him. After the invasion of Iraq in 2003, the U.S. troops came into possession of audio recordings of meetings of the state leadership, showing his genocidal intentions. Thus, it was learned that in 1991, Saddam ordered his generals to arm

⁸⁹ Bard, 2006, p. 47.

⁹⁰ Gilbert, 2005, p. 67.

⁹¹ Bard, 2006, p. 48.

⁹² WGBH Educational Foundation (Zvi Dor-Ner), “Six Days in June”, 2007, documentary, 46:40, <https://catalog.library.vanderbilt.edu/discovery/>

⁹³ Bergman, 2018, p. 318.

⁹⁴ Bergman, 2018, p. 320.

⁹⁵ Bar-Zohar & Mishal, 2014, p. 233.

all Scud missiles with chemical agents and target Israel if international forces crossed from Kuwait to Iraq in order to overthrow his regime.⁹⁶

JIHADISM

In order to explain the thesis according to which we claim that resolving the Palestinian territorial dispute would not stop the threats to the survival of the State of Israel more precisely, we want to introduce the notion of jihadism into our review. What we define as Middle Eastern antisemitism, which as a constant threat to Israel's survival largely determines the foreign policy of that state, we introduce this notion as a modern, extreme, interpretation of Jihad.

Modern jihadism is ideologized Islamic fundamentalism. This means that jihadism, we would say of the extreme right, is an ideology that emerged as one of the political interpretations of fundamentalism in Islam. As a rule, this ideology directs the political activity of those who follow it towards the realization of political, but also religious, goals directed against the USA, Israel, but also Christians as a whole.⁹⁷

In that sense, "under jihadism, one should not entail a consistent ideology, but more variants of the same ideology based on a militant interpretation of the Quran."⁹⁸ The most extreme form of jihadist ideology is the ideology of Al-Qaedaism. "The Al-Qaedaism formula is simple – fighting by all means until the final extinction of all enemies of Islam, which includes Jews, Christians ("crusaders") and bad Muslims – traitors."⁹⁹

We have chosen to insert the ideology of jihadism in an attempt to give a scientific explanation of what we call Middle Eastern antisemitism.

Over the last two decades, a growing number of researchers is refusing to view antisemitism in the Middle East exclusively as a product of the Arab–Israeli conflict and the unresolved so-called "Palestinian issue." The most important change in these academic researches is perceiving the phenomenon of Arab antisemitism as one of the causes of the Arab–Israeli conflict, rather than its consequence, which has been the case so far. Researchers today are interested in the extent to which contemporary antisemitism is autochthonous in the Islamic world, and to what extent it has been shaped by the ideas of

⁹⁶ Brands, 2011, pp. 500 - 520.

⁹⁷ Simeunović, 2009, p. 137.

⁹⁸ Simeunović, 2009, p. 137.

⁹⁹ Simeunović, 2009, p. 209.

European antisemitism. There are numerous scientific papers and researches that challenge the conventional view that modern antisemitism in the Middle East has solely European secular and Christian roots. The sensitivity and complexity of writing about the relationship between antisemitism and Islamism has been very precisely explained by the prominent scholar of Islamic studies from Germany, Gudrun Krämer: “Researchers have long hesitated to touch it, be it out of fear to be branded as enemies of Islam, or alternatively, as antisemites.”¹⁰⁰ By analyzing the relevant literature, we noticed that it can be conditionally divided into two groups.

The first group is composed of scientific papers looking for sources of Middle East antisemitism in the political interpretation of Islam. These works draw their conclusions by analyzing the Quran and other religious writings, traditional religious teachings, and their interpretations by prominent religious philosophers. They research the phenomenon of antisemitism in various Muslim states (not only in Arab states, but also in Iran, Turkey, the so-called “Islamic State,” Bosnia and Herzegovina), but always looking for its roots in radical interpretations of Islam as a religion. The purpose of these researches is to provide evidence that antisemitism in the states in question is not a consequence of political processes (such as the emergence of political Zionism, the creation of Israel, or the Arab–Israeli conflict), but has a much deeper and older religious basis. Meir Litvak pointed out the essence of this argument, explaining contemporary antisemitism in Iran: “The essence of this enmity is religious as Iran does not share a common border with Israel and the two states do not have conflicting strategic or economic interests whatsoever.”¹⁰¹ We want to emphasize the complexity of the topic by presenting a considerable variety of terms that are used in the analyzed literature. Thus, David Patterson uses the term “Jihadist anti-Semitism,”¹⁰² while in his latest study he deals with the term “Islamic Jihadism: Religious Fanatic Anti-Semitism.”¹⁰³ Andrew Bostom uses the term “Islamic antisemitism,”¹⁰⁴ Richard Rubenstein uses “Muslim antisemitism,”¹⁰⁵ while Gudrun Krämer talks about “Anti-Semitism in the Muslim World.”¹⁰⁶

¹⁰⁰ Krämer, 2006, p. 243.

¹⁰¹ Litvak, 2007, p. 250.

¹⁰² Patterson, 2011, pp. 2 - 10.

¹⁰³ Patterson, 2015, p. 80, 107.

¹⁰⁴ Bostom, 2008, pp. 41 - 385.

¹⁰⁵ Rubenstein, 2010, p. 77 - 95

¹⁰⁶ Krämer, 2006, pp. 243 - 276.

The second group of scientific papers deals with the study of the religious roots of antisemitism, but in the discourse of the Arab–Israeli conflict. Following this logic, it means that researchers are focused on dealing with antisemitism in Arab states, positioning it in relation to the two most important political processes for the Arab–Israeli conflict: the emergence and development of Zionism, and/or the existence of Israel as a state. These researches deals with different modalities of the political instrumentalization of Islam in the service of maintaining the Arab–Israeli conflict, especially after the significant military and political victories of Israel in the 1960s.

Esther Webman writes: “The Palestinian cause is not about land and soil, but it is about faith and belief, insist Islamists in their attempts to Islamize the Arab–Israeli conflict”¹⁰⁷ and “As the conflict deepened, anti-Semitism underwent a process of Islamization, using the Qur’an and Islamic traditions to rationalize the negation of Zionism, Israel and the Jews.”¹⁰⁸ Robert S. Wistrich writes: “Palestinian cause has been periodically hijacked by radical Islamists and pan-Arabists in order to broaden their political support in the Muslim world. But the ‘Jewish question’ in radical Islam (as with its Western Christian, Nazi, and Marxist predecessors) is not centered primarily on Palestine - at least not as a territorial or national issue amenable to rational bargaining.”¹⁰⁹ We want to show the complexity and sensitivity of this topic here as well, by presenting the variety of terms used by Esther Webman in her scientific papers – “antisemitism in Arab world,” “antisemitism in Arab countries” and “Arab antisemitism.”

THE STATE-FORMING IDEA AND THE SIX-DAY WAR – A CASE STUDY

The action of the collective memory of the Holocaust, as a factor permanently woven into the strategic, security, and political collective consciousness of the state elite in Israel during the major international crisis will be shown in detail using the example of the Six-Day War of 1967. In the run-up to the conflict, Israel and Syria had disputes over three very important issues: Israel’s diversion of water from Lake Kinneret, the fedayeen terror attacks, and

¹⁰⁷ Webman, 2019, p. 415.

¹⁰⁸ Litvak & Webman, 2009, p. 4.

¹⁰⁹ Wistrich, 2010, p. 11.

the control of demilitarized zones on the border.¹¹⁰ This war was taken as an example as it represents a turning point in the Arab–Israeli conflict. In 1972, Michael Brecher defined the “attitudinal prism” in order to explain the mechanism within which decisions are made in the Israeli foreign policy. According to him: “Every decision-maker in foreign policy operates within a context of psychological predispositions. These comprise: (a) societal factors, such as ideology and tradition, which derive from the cumulative historical legacy; and (b) personality factors – the idiosyncratic qualities of decision-makers – that is, those aspects of elite attitudes which are not generated by their role occupancy. Together, these influences constitute the screen or prism through which elite perceptions of the operational environment are filtered.”¹¹¹

The psychological environment in the Israeli state leadership during the 1967 crisis was specific. In the cabinet of the Israeli government, there was a common perception shaped through the “attitudinal prism,” i.e. the group psychology of all those who participated in the decision-making process that Israel is in mortal danger. According to Brecher, this psychological prism consisted of several important elements. The first was the historical legacy of the Sinai Campaign in 1956, when the USA harshly forced Israel to withdraw its troops from Sinai. In the 1967 crisis, this psychological element manifested itself in significant Israeli efforts to clarify the attitudes of the U.S. administration before launching military action.¹¹² Second important element of this “attitudinal prism” is what Brecher defines as the “Ben-Gurion complex.” It is essentially reflected in Ben-Gurion’s strong political influence, which he drew from the status of the Founding Father of the State of Israel. Even though in 1967 Ben-Gurion was not a dominant political figure in the decision-making process (he did not hold any official position), he was still considered an undisputed authority in the most important state issues. Several ministers in the 1967 government were highly influenced by his views.¹¹³ Ben-Gurion firmly believed that any military action by Israel, without the direct support of some world superpower, was too risky an endeavor. Since the USSR was openly against Israel, Great Britain and France abstained, and the USA was indecisive, Ben-Gurion’s position was that war should be avoided at all costs.¹¹⁴

¹¹⁰ Radonjić, 2015, p. 13.

¹¹¹ Brecher, 1972, p. 11.

¹¹² Brecher, 1980, p. 37.

¹¹³ Brecher, 1980, p. 38.

¹¹⁴ Oren, 2002, pp. 100 - 104.

The last element of the “attitudinal prism” of the Israeli state leadership is the “Holocaust Syndrome,” explained in short as the fear regarding the threat to Israel’s survival.¹¹⁵ At the beginning of the crisis, that is, at the beginning of May, the Israeli state leadership did recognize the seriousness of the situation, but it was considered that a war could be avoided. At that point, all of the above elements of the “attitudinal prism” had a certain role to play. However, the closure of the Straits of Tiran on May 22 made the view of Israel’s life-threatening danger take over. At that moment, the “Holocaust Syndrome” prevailed among most members of the Israeli cabinet.¹¹⁶ Its strength is best seen in how all the other elements of the “attitudinal prism” were instantly and brutally pushed aside, that is, the attitudes of Ben-Gurion and the USA. Once the fear of the destruction of Israel became the dominating idea in the Israeli cabinet, preemptive military strikes on Egypt and Syria became inevitable.

During the crisis in 1967, the “Holocaust Syndrome” was openly displayed by the highest state officials. In his letter to the USSR’s Prime Minister Kosygin, Prime Minister Levi Eshkol wrote: “When Egypt declares that it is not prepared to co-exist with Israel, and that it means to wage a war of annihilation against it, only a considered and objective approach can contribute to the interests of peace ...”¹¹⁷ Addressing the UN Security Council, Foreign Affairs Minister Abba Eban said: “... and the State thus threatened with collective assault was itself the last sanctuary of a people which had seen six million of its sons exterminated by a more powerful dictator two decades before.”¹¹⁸ Under the influence of the “Holocaust Syndrome,” Yitzhak Rabin wrote in his memoirs: “We have no alternative but to answer the challenge forced upon us, because the problem is not the freedom of navigation, the challenge is the existence of the State of Israel, and this is a war for that very existence.”¹¹⁹ The psychology of the Holocaust was deeply rooted in the Israeli national consciousness, especially among Jews of European descent who were not Sabras. And it was they who made up 16 of the 21 members of the government

¹¹⁵ Brecher, 1980, p. 39.

¹¹⁶ Brecher, 1980, p. 94.

¹¹⁷ “Levi Eshkol’s Dispatch of May 26 and June 1, 1967,” Israel Ministry of Foreign Affairs, accessed November 9, 2020. <https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/MFADocuments/Yearbook1/Pages/>

¹¹⁸ “Address by Minister of Foreign Affairs Eban to the UN Security Council on June 6, 1967,” Israel Ministry of Foreign Affairs, accessed on September 20, 2020.

<https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Spotlight/Pages/50-years-ago-The-Six-Day-War-and-the-historic-reunification-of-Jerusalem.aspx>

¹¹⁹ Brecher, 1980, p. 39.

at the time. The feeling of mortal danger can also be seen in the prologue to the Israeli Cabinet Resolution of June 4, 1967, which states that: "... the Government ascertained that the armies of Egypt, Syria, and Jordan are deployed for immediate multi-front aggression, threatening the very existence of the State."¹²⁰ In his memoirs, looking back on the days of the 1967 crisis, Moshe Dayan, the Minister of Defense at the time, identified with the long history of Jewish suffering: "On the surface, these seemed to be political-military problems. But I knew in my bones that they were basically historical Jewish problems which were rooted in our past."¹²¹

Using Brecher's psychological matrix, it can be shown why the fear of genocide recurring existed in every war conflict in which Israel participated. Owing to the collective memory and political consciousness that is based on that memory, and articulated through the ideology of Zionism, that ideology was, and still is, in the foundations of the Israeli security policy and the perception of existential threats. Contemporary threats were assessed by constantly drawing historical parallels with previous attempts to collectively destroy the Jews and Israel. Regarding the simultaneous attack of the Arab states on Israel in 1948, Golda Meir said: "If these 700,000 Jews in Palestine can remain alive, then the Jewish nation as a whole survives. If these 700,000 Jews are killed, then for many centuries, it's done with this dream of a Jewish people and a Jewish homeland."¹²² She called the Yom Kippur War a war "against our survival as a state and a nation."¹²³ As the Minister of Defense in the first days of the war, when the Israelis suffered serious losses, Dayan panicked because of demise of the Third Temple.¹²⁴ The previous two times, the Solomon's Temple was destroyed by the Babylonians and Romans during the destruction of the Jewish state and the massacre of the Jews. After the destruction of the Iraqi nuclear reactor, Prime Minister Begin said: "This country and its people would have been annihilated. Another Holocaust would have happened in the history of the Jewish people."¹²⁵ The same reasoning was used during the attack on the Syrian nuclear reactor. Netanyahu also drew parallels – when talking about the Iranian nuclear program he also talked about the centuries-old aspiration of the enemies of the Jews to eradicate them, fed by hatred

¹²⁰ Bzostek, 2008, p. 128.

¹²¹ Brecher, 1980, p. 102.

¹²² Meir, 1987, p. 139.

¹²³ Meir, 1987, p. 291.

¹²⁴ Nili, 2011, p. 40.

¹²⁵ Bergman, 2018, p. 328.

dating back to the classical period and the Middle Ages.¹²⁶ The people who had genocide committed against them will defend themselves on each following occasion. Therefore, there is no known example in history of a genocide being committed against the same people twice. Owing to Zionism, the experience of genocide is permanently integrated into the collective memory, manifesting itself primarily through politics and security. This can be used to explain the very low threshold of tolerance of Israelis towards threats of collective destruction, as well as the essence of Israel's state policy since its establishment, which continuously represents the reason of state politics. Zionism has set a prism in which all previously organized violence against Jews serves to interpret the present.

THE NEW LEFT AND THE ISRAELI STATE-BUILDING IDEA

Having explained the context in which the Six-Day War took place, our task to pinpoint the exact moment in time when the New Left takes an anti-Zionist, and therefore anti-Israel, stance becomes much easier.

Today, political awareness of antisemitism and the political violence motivated by it has become a measure of loyalty to the state for the vast majority of Israelis. In a 2012 survey, as many as 98% of respondents put "Holocaust remembrance" first when asked about the *Guiding principles of life*. This answer was ahead of the offered principle of "Feeling part of the Jewish people," (92%) "Feeling part of Israeli society" (89%), and "Living in Israel" (89%).¹²⁷

Despite the democratic will of the citizens of Israel, shown by these statistics, for decades the national identity and the Holocaust as its central part have been heavily criticized by a portion of the academic and cultural elite composed mainly of members of the political New Left.¹²⁸

"The New Left" is a political movement that emerged in 1962. This movement was born as a student movement and was created on the basis of criticism of the U.S. society after World War II. This movement garnered

¹²⁶ "PM Netanyahu addresses Jewish Agency Board of Governors", Israel Ministry of Foreign Affairs, accessed on December 20, 2020. <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2013/Pages/PM-Netanyahu-addresses-Jewish-Agency>

¹²⁷ Arian & Keissar-Sugarmen, 2009, p. 70.

¹²⁸ Nelson & Brahm, 2015, pp. 356 - 439.

great support among young Jews. However, by 1967 and the Six-Day War, this would have changed, with the New Left taking an anti-Israel stance.¹²⁹

“But by the late 1960s, political divisions began to divide the New Left as anti-Israel, anti-Zionist, and antisemitic sentiments alienated most of its Jewish constituency. In the wake of Israel’s victory in the 1967 Six Days’ War, many non-Jewish New Leftists withdrew their support for the Jewish state, which they considered an imperialist and colonial oppressor of West Bank and Gaza Strip Palestinians.”¹³⁰

The New Left from the 1960s provided an anti-Israel foundation to the modern radical left. The main value that radical leftists stand for is resolving the Arab–Israeli conflict at any cost. According to their understanding, Judaism and Zionism as components of Israeli identity are anachronistic; they prevent the development of the collective and represent an obstacle to truth and peace. Zionism is equated with political extremism, violence, and over-emphasized nationalism.¹³¹

Therefore, according to them, it is necessary to change the metanarrative. In the new narrative, they first separated Zionism from Israelism, and today the same attempt is being made to separate Judaism from Israelism. Zionism is presented as an extreme political right, while Judaism is reduced to religious affiliation. Another type of change of national identity is being done through the revision of the interpretation of its content, but also through the introduction of new key elements. The Holocaust is one of those elements.¹³²

The revision of the Holocaust has been approached in several ways. In the first place, the Holocaust is denationalized as a phenomenon and its global dimension is emphasized. Instead of being an experience unique to Jews, it is being made into an experience with an exclusively universalist and humanistic message. Furthermore, the Holocaust is viewed in isolation as an individual case of political violence, rather than the most extreme point in the history of antisemitism. Viewing the Holocaust as an isolated example aims to distance it from Arab antisemitism. Based on all this, the nature and content of its historical message to the Jews, the lesson set by Zionism during the creation of Israel, should be changed.¹³³ Instead of the message that Jews can only be safe in a strong Israel, the responsibility of the Jews for their behavior

¹²⁹ Levy, 2005, p. 504.

¹³⁰ Levy, 2005, p. 504.

¹³¹ Liebman & Yadgar, 2005, pp. 172 - 175.

¹³² Liebman & Yadgar, 2005, pp. 177 - 179.

¹³³ Ofer, 2009, pp. 23 - 27.

towards the Arabs is being imposed. The Palestinian collapse in the war of 1948 was placed in the rank of the Holocaust, that is, *Nakba was equated with Shoah*, thus degrading and relativizing it. The most radical of the revisionist views openly criticizes Israeli politicians from Ben-Gurion to Netanyahu for plundering the memory of the Holocaust with the intention of sowing existential fear in order to support Zionism in the creation of the state. Since the state was created, that same fear has been used as a source of political support to expel Palestinians from their country.¹³⁴

According to these revisionist critiques, the society in Israel has artificially developed an obsession with the Holocaust in order to cover up the criminal policy towards the Palestinians, at the same time presenting itself as endangered.¹³⁵

CONCLUSION

Based on the review we have presented, we believe that we have a sufficiently grounded argumentation at our disposal to be able to confirm the scientific nature of our hypothetical framework. Due to the imposed collective guilt, which served primarily as an excuse for the political and economic interests of the perpetrators, Jews were systematically persecuted and destroyed in a century-long historical process. We have shown that the roots of European antisemitism lie in the pagan, Neolithic, pre-Christian tradition of the collective sin of being different, according to which the guilt is passed on from father to his sons. These persecutions and destructions culminated in the Holocaust. We have shown that if the symbiosis of European antisemitism and Middle Eastern antisemitism could be reduced to one specific event at a specific time, it would be most concretely visible, both in the profane and sacral plane, in the meeting of the Ustasha Poglavnik Ante Pavelić and the Mufti of Jerusalem Al-Husseini in Zagreb in the spring of 1943. At that time, two clero-Nazis, European and Middle Eastern, arranged the recruitment of Muslims from the NDH for the Waffen-SS *Handschar* division and toured the newly built minarets around the pre-war cultural facility, the rotunda of Ivan Meštrović, which was converted into a mosque called the Mosque of Poglavnik Ante Pavelić, by Pavelić's orders and against Ivan's will.

¹³⁴ Ofer, 2009, p. 22.

¹³⁵ Ofer, 2009, pp. 28 - 30.

We have shown that Zionism as a state-building idea originated as early as the 19th century, supplemented by the collective memory of the Holocaust and the Middle Eastern Arab military coalitions from 1948 onwards. The Israeli state-building idea under the main idea of “genocide – never again” was in a position to defend itself from antisemitic military attacks in many wars of the second half of the 20th century. Today, Israel, as we said in the introduction, is under heavy criticism from the New Left. We believe, based on the above, that the demands for a revision of Israel’s national identity, which are the result of too harsh criticism, remain largely unfounded.

We believe that Israel should seek a peaceful solution to the conflict in the Middle East in any case, as the level of the security threat is lower than in 1948 or 1967. In line with that, it is acceptable for the political metanarrative to adapt to a certain extent to the current security situation in that region. However, we deem those demands of critics from the ranks of the radical left, who claim that the national identity of the State of Israel should be completely revised, to be extremely irresponsible. Based on our assessment and what has been shown, the attacks which mark the elements of Israeli national identity as retrograde, the same elements that had created the state, defended it in six conventional wars and against a large number of other security threats, and brought the State of Israel to a state of relative security and self-sufficiency, are unjustified.

What we consider evident is that the current threat comes from the Iranian nuclear program and the open intention to use it against Israel. The rhetoric of Iranian presidents and ayatollahs is the same as in previous cases, and it refers to the destruction of Israel, its erasure from the map, and the denial of the Holocaust.¹³⁶

What is keeping the threat of the Holocaust recurrence alive after almost 75 years? Because, as can be seen from the previous pages, the realization of that threat was continuously in the statements of the statesmen of Middle Eastern states authorities. Since last year, Turkish President Tayyip Erdoğan has joined the ranks of those who speak on Jerusalem and the Palestinian issue in an aggressive manner.¹³⁷

The population of these states is sharply divided into Shiites and Sunnis. The presidents of most of these countries have had major conflicts with each

¹³⁶ Nili, 2011, pp. 43 - 48.

¹³⁷ “Jerusalem is our city, Turkey’s Erdogan declares”, *The Times of Israel*, accessed on December 29, 2020. <https://www.timesofisrael.com/jerusalem-is-our-city-turkeys-erdogan-declares/>

other, or have at least had very poor political relations for decades. However, they are all united in their desire to carry out a geopolitical blockade of Israel, at best. Why? Golda Meir writes in her autobiography that she senses that there is another motivation of the surrounding states to wage war against them, that it is not just about fighting for a piece of the desert or protecting the Palestinians.¹³⁸

Shimon Peres describes how vowing to destroy Israel has been a litmus test for Arab leaders for decades, and that any politician or general who hoped for a career rise has had to prove himself in this endeavor.¹³⁹

All this indicates that the State of Israel remains the target of combined variants of European and Middle Eastern antisemitism and because of that, regardless of its territorial disputes with Palestine and its neighbors, it is not in a position to deviate from its state-building idea which has been formed by a painstaking process over a period of over 100 years.

ACKNOWLEDGEMENT

The article was written within the project of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, within the Plan of Scientific Research of the Faculty of Political Sciences, called Political Identity of Serbia in the Regional and Global Context, No. 179076.

BIBLIOGRAPHY

Arian, A., & Keissar-Sugarmen, A. (2012). *A Portrait of Israeli Jews Beliefs, Observance, and Values of Israeli Jews*. Jerusalem: Israel Democracy Institute Publications.

Avineri, S. (2014). *Herzl's Vision: Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State*. New York: BlueBridge.

Bard, M.G. (2006). *Myths and Facts: A Guide to the Arab-Israeli Conflict*. Washington: American Israeli Cooperative Enterprise.

Barnett, D., & Karsh, E. (2011). Azzam's genocidal threat. *Middle East Quarterly*, 18(4), 85-88.

¹³⁸ Meir, 1987, p 156.

¹³⁹ Peres, 2020, p. 85.

Bar-Zohar, M., & Mishal, N. (2014). *Mossad: The Greatest Missions of the Israeli Secret Service*. New York: Ecco.

Bauer, Y. (1978). *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press.

Bergman, R. (2018). *Rise and Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations*. New York: Random House.

Bostom, A. (2008). Islamic Antisemitism - Jew Hatred in Islam. In A. Bostom (Ed.), *The Legacy of Islamic Antisemitism: From Sacred Texts to Solemn History* (pp. 44-385). New York: Prometheus Books.

Brands, H. (2011). Saddam and Israel: What Do the New Iraqi Records Reveal?. *Diplomacy and Statecraft*, 22(3), 500-520.

Brecher, M. (1972). *The Foreign Policy System of Israel: Setting, Images, Process*. New Haven: Yale University Press.

Brecher, M. (1980). *Decisions in Crisis - Israel 1967 and 1973*. Los Angeles: University of California Press.

Brecher, M. (2017). *Dynamics of the Arab-Israel Conflict; Past and Present: Intellectual Odyssey II*. London: Palgrave Macmillan.

Bzostek, R. (2008). *Why Not Preempt?: Security, Law, Norms and Anticipatory Military Activities*. New York: Routledge.

Dershowitz, A. (2019). *The Jewish State - The Historic Essay that Led to the Creation of the State of Israel*. New York: Skyhorse.

Dinnerstein, L. (1994). *Antisemitism in America*. New York: Oxford University Press.

Dor-Ner, Z. (2007). *Six Days in June* [Video file] Retrieved from: https://catalog.library.vanderbilt.edu/discovery/fulldisplay/alma991028634799703276/01VAN_INST:vanui

Gilbert, M. (2005). *The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict*. London: Taylor & Francis Group.

Greif, G. (2018). *Jasenovac – Aušvic Balkana, Ustaška imperija okrutnosti* [Jasenovac: Auschwitz of the Balkans, Ustasha Empire of Cruelty]. Belgrade: Knjiga komerc.

Greif, G. (2020). *Ustaško konačno rešenje pre nacističkog konačnog rešenja* [Ustasha Final Solution before Nazi Final Solution], Belgrade: Knjiga komerc.

Israel Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). *Levi Eshkol's Dispatch of May 26 and June 1, 1967*. Retrieved from Israel Ministry of Foreign Affairs website: <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook1/pages/9%20exchange%20of%20letters%20kosygin-eshkol-%2026%20may%20and%201.aspx>

Israel Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). *Address by Minister of Foreign Affairs Eban to the UN Security Council on June 6, 1967*. Retrieved from Israel Ministry of Foreign Affairs website: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/Spotlight/Pages/50-years-ago-The-Six-Day-War-and-the-historic-reunification-of-Jerusalem.aspx>

Israel Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). *PM Netanyahu addresses Jewish Agency Board of Governors*. Retrieved from Israel Ministry of Foreign Affairs website: <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2013/Pages/PM-Netanyahu-addresses-Jewish-Agency-Board-Feb-2013.aspx>

Israel Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). *Address by PM Ariel Sharon at the Opening Ceremony of Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Day 2003*. Retrieved from Israel Ministry of Foreign Affairs website: <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2003/Pages/Address%20by%20PM%20Ariel%20Sharon%20at%20the%20Opening%20Ceremony.aspx>

Israel Ministry of Foreign Affairs. (n.d.). *Address by PM Sharon at opening ceremony of Holocaust Remembrance Day 2004*. Retrieved from Israel Ministry of Foreign Affairs website: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutIsrael/History/Holocaust/Pages/Address%20by%20PM%20Sharon%20-%20Yom%20Hashoah%2018-Apr-2004.aspx>

Jewish Virtual Library. (n.d.). *Ariel Sharon Administration: Ariel Sharon's Speech at Birkenau*. Retrieved from Jewish Virtual Library website: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sharon-speech-at-birkenau>

Jovanović, D. (2015). *Dualna priroda srpskog nacionalnog identiteta [Dual Nature of Serbian National Identity]*. In V. Knežević Predić (Ed.), *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu* (pp. 51–63). Belgrade: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.

Jovanović, D. (2015). *Politička misao o nasilju i državi u klasičnom socijalizmu [The Political Thought about Violence and State in Classic Socialism]*. *Nacionalni interes*, 2, 105–121.

Krämer, G. (2006). *Anti-Semitism in the Muslim World. A Critical Review*. *Die Welt des Islams*, 46, 243–276.

Landau, D. (2013). *Arik: the Life of Ariel Sharon*. New York: Alfred A. Knopf.

Levy, R. (Ed.). (2005). *Antisemitism: a Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution, Volume I*. Santa Barbara: ABC-CLIO.

Lewis, B. (1986). *Semites and Anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice*. New York: Penguin Books.

Liebman, C., & Yadgar, Y. (2004). Israeli Identity the Jewish Component. In A. Shapira (Ed.), *Israeli Identity in Transition* (pp. 163-184). Westport: Praeger Publishers.

Litvak, M. (2007). The Islamic Republic of Iran and the Holocaust: Anti-Semitism and Anti-Zionism. In J. Herf (Ed.), *Anti-Semitism and Anti-Zionism in Historical Perspective Convergence and Divergence* (pp. 250-269). New York: Routledge.

Litvak, M., & Webman, E. (2009). *From Empathy to Denial Arab Responses to the Holocaust*. London: Hurts and Company.

Meir, G. (1987). *Moj Izrael* [My Israel]. Zagreb: Naprijed.

Michael, R. (2008). *A History of Catholic Antisemitism: The Dark Side of the Church*. New York: Palgrave Macmillan.

Myers, D. (2017). *Jewish History: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.

Nelson, C., & Brahm, G. (Eds.). (2015). *The case against academic boycotts of Israel*. Chicago: MLA Members for Scholar's Rights.

Netanyahu, B. (2012). *The Founding Fathers of Zionism*. Jerusalem: Bal-four Books.

Nili, S. (2011). The Nuclear (and the) Holocaust: Israel, Iran, and the Shadows of Auschwitz. *Journal of Strategic Security*, 4, 37-56.

Ofer, D. (2009). The Past That Does Not Pass: Israelis and Holocaust Memory, Israelis and the Holocaust: Scars Cry out for Healing. *Israel Studies*, 14(1), 1-35.

Oren, B. M. (2002). *Six Days of War June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. New York: Oxford University Press.

Patterson, D. (2011). *A Genealogy of Evil Anti-Semitism from Nazism to Islamic Jihad*. New York: Cambridge University Press.

Patterson, D. (2015). *Anti-Semitism and Its Metaphysical Origins*. New York: Cambridge University Press.

Penslar, D. (2020). *Theodor Herzl: The Charismatic Leader*. London: Yale University Press.

Peres, Š. (2020). *Ovde nema mesta za male snove - Odvažnost, mašta i stvaranje modernog Izraela* [No Room for Small Dreams: Courage, Imagination, and the Making of Modern Israel]. Belgrade: Službeni glasnik.

Pfeffer, A. (2018). *The Turbulent Life and Times of Benjamin Netanyahu*. New York: Basic Books.

Radonjić, D. (2015). *Odnosi SFRJ i SAD povodom rešavanja arapsko - izraelskog sukoba 1967 - 1971*. [Relations between the SFRY and the USA

regarding the Resolution of the Arab-Israeli conflict in 1967-1971] (Master's thesis). University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Belgrade, Serbia.

Radonjić, D. (2018). Book review: Stepinac and the Holocaust in NDH by Predrag Ilić. *Science and Society*, 8, 76-86.

Rubenstein, R. (2010). *Jihad and Genocide*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

Rubin, B., & Schwanitz, W. (2014). *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East*. London: Yale University Press.

Shilon, A. (2012). *Menachem Begin - A life*. London: Yale University Press.

Simeunović, D. (2007). *Srpska kolektivna krivica* [Serbian Collective Guilt]. Belgrade: Nolit.

Simeunović, D. (2009). *Terorizam* [Terorism]. Belgrade: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Simeunović, D. (2009). *Uvod u političku teoriju* [Introduction to Political Theory]. Belgrade: Institut za političke studije.

Sirrs, O. (2006). *Nasser and the Missile Age in the Middle East*. Abingdon: Routledge.

Steiman, L. (1998). *Paths to Genocide: Antisemitism in Western History*. New York: Palgrave Macmillan.

Stoddard, G. D. (1968) *Living history of the world. Yearbook 1968*. New York: Stravon Educational Press.

The International Holocaust Remembrance Alliance. (n.d.). Spelling of Antisemitism. Retrieved from The International Holocaust Remembrance Alliance website: <https://www.holocaustremembrance.com/antisemitism/spelling-antisemitism>

The Times of Israel. (Oct. 2020). Jerusalem is our city, Turkey's Erdogan declares. Retrieved from The Times of Israel website: <https://www.timesofisrael.com/jerusalem-is-our-city-turkeys-erdogan-declares/>

The Time of Israel. (May 2020). Gabi Ashkenazi: Former Israeli army chief turns top diplomat. Retrieved from The Times of Israel website: <https://www.timesofisrael.com/gabi-ashkenazi-former-army-chief-turns-top-diplomat/>

The Time of Israel. (Jun.2020). When Shamir revealed how his parents and sisters were killed in the Holocaust. Retrieved from The Times of Israel website: <https://www.timesofisrael.com/when-shamir-revealed-how-his-parents-and-sisters-were-killed>

United Nations. (2011). 2011 Holocaust Remembrance Week: Statement by H.E. Mr. Ehud Barak, Israel's Deputy Prime Minister and Minister

of Defense. Retrived from United Nations website: <https://www.un.org/en/holocaustremembrance/observance/2011>

Webman, E. (2019). Rethinking the Role of Religion in Arab Antisemitic Discourses. *Religions*. 10(7). 425-441.

Wistrich, R. S. (2002). *Muslim Anti-Semitism: A Clear and Present Danger*. New York: The American Jewish Committee.

Wistrich, R. S. (2010). *A Lethal Obsession, Anti-Semitism from Antiquity to the Global Jihad*. New York: Random House.

Žunić, A. (2011). Moderna i suvremena islamska arhitektura u Hrvatskoj [Modern and Contemporary Islamic Architecture in Croatia]. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 19(1). 92-112

THE FIRST POSSIBLE MENTIONS OF JEWS IN MEDIEVAL SOUTHERN HUNGARY

Boris Stojkovski¹

¹ University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Zorana Djindjića 2, 21000
Novi Sad

Email: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

ABSTRACT

The paper brings out first indications of Jewish presence on the medieval soil of Southern Hungary, even though these mentions in sources do not always clearly point out that the data on Jews relates to medieval southern Hungary. However, some assumptions in the written documents of medieval time can lead to the conclusion that, sporadically, there were smaller Jewish communities or individual presence of Jewish families in Srem (Syrmia) and maybe even in Banat within the turmoil of the epochs in the 16th century.

Keywords: *Jews, Syrmia (Srem), Banat, Hungary, Middle Ages*

The Jewish presence in southern Hungary, i.e., the soil of the modern autonomous province of Vojvodina is attributed to the large-scale population policy of Habsburg emperors after the Treaty of Karlowitz in 1699 and particularly of Empress Maria Theresa (1740-1780). Jews are mostly mentioned from the end of the 17th century, with a larger population starting to settle in the following century. Nevertheless, some sporadic traces can be tracked down in two written sources of medieval Hebraic origin in which scarce material can be found which could point to the fact that there had been individual Jewish settlements in southern Hungary already during the medieval period, too.

There are some early medieval archeological materials and indications of Jewish population in the Bačka region and it is largely attributed to the Khazar population. In historiography it has been argued that some Jewish Kavars/

Kabars had joined Magyars and other adjacent tribes and settled with them in the Carpathian basin from 895 onwards, but there is no evidence whatsoever that this population was actually of Khazar descent. At least a smaller part of the Jews who lived in mid-10th century Hungary originated from German and Western Slavic lands. However, on the southern borders of medieval Hungary near the modern-day village of Čelarevo (Cséb, Dunacséb) in present day Bačka region in Northern Serbia there were archeological findings of Roman bricks with menorahs and Hebraic inscriptions. Some of the researchers and scholars have argued that these menorahs were a clear evidence that Jewish Khazars had also settled in these parts of Hungary sometime around the end of the 9th century. Unfortunately, a lack of any further systematic archeological research as well as complete nonexistence of written sources that mention Khazars in southern Hungary during the Hungarian arrival prevent from giving any definitive answer and conclusion to the possible presence of the Jewish Khazar population in Southern Hungary during the early medieval period.

However, in the academia there is still a present opinion that those who left behind these menorah-bricks were indeed Khazars. It was the main argument pointed out by the famous Serbian archeologist from Novi Sad Radovan Bunardžić and up to the present day this hypothesis is supported in some studies even by internationally renowned scholars. The basis for this theory of the Khazar menorahs from Čelarevo is the sole fact that the Khazars were the most prominent tribe that had converted to Judaism.

Other presumptions concerning Jewish population in medieval Southern Hungary can be given on the basis of two contemporary written sources, both of them of Hebraic origin. The first one, chronologically, is in the work of one of the most prominent Jewish scholars of the late 12th and the first half of the 13th century Isaac ben Moses Or Zarua of Vienna (c. 1180-c. 1250). He studied in Bohemia, Regensburg, Wurzburg and in France under the auspices of most prominent rabbinic scholars of the time. He composed his monumental work entitled *Or Zarua* around 1250 and through this work he gained large authority in halakhot. With this work he also became one of the leading authorities in both halakhot as well as in Talmud. The *Or Zarua* contains blessings, laws connected with the land of Israel, niddah and mikva'ot, laws of marriage (important for this topic), and a collection of responsa, mostly by the Isaac ben Moses, but some by other scholars as well. He exchanged letters with Hungarian Jews too, and he sent his responsa to Jews of Esztergom concerning one member of the Jewish community who accidentally killed a child.

Among the examples given by Isaac ben Moses of Vienna concerning marriages between the Jews there is one of high peculiarity for this topic concerning the marriage of a Jewish boy presumptively from Southern Hungary. The English translation of a part of the writing of Isaac ben Moses would be as following:

This had happened with a Jew living in Yrq' (Jarak), who arranged for his son's marriage to a Jewish girl living in Nyitra. When Reuven arrived to Nyitra, he went to the house of Symeon, who (Symeon) came out on the streets of Nyitra, and in the streets accepted (received) two Jewish men and because of that the word spread across their own town (Nyitra) and everywhere else, that the girl is with her husband.

It is obvious that the engagement went through the intermediaries. The boy from Jarak received an engagement gift as well as the ring from the intermediary. After that, Reuven (most likely the intermediary from the boy's family's side) went to visit Symeon (girl's father) who lived in Nyitra. Reuven came to Symeon's house, and the latter summoned two Jewish men, who were most certainly witnesses. They were necessary to confirm the reception and acceptance of presents, as well as to strengthen the very act of the engagement itself. Once the girl accepted the engagement gift she was, according to the law, considered as his wife, i.e. a married woman. In the event of a break-up, the rights of a fiancée are to be the same as those of a wife, and there was a need of issuing the divorce letter. The described ceremony is completely in accordance with Talmudic and rabbinic opinions from the Talmudic era onwards, including the presence of two required witnesses and an exchange of gifts.

The exact date of this engagement intermediation is unknown. Definitely, it occurred sometime in the first half of the 13th century, having in mind the years when Isaac ben Moses of Vienna lived. Place noted in this writing of Viennese rabbi is transcribed as Yrq', most probably Jarak or Irek. Due to this transcription Gyula Wellesz believed that this was Üregh in Baranya county, near the city of Pécs. Today this is a part of a modern city. András Kubinyi, a prominent Hungarian medieval historian challenged the opinion of Wellesz by stating that it is unlikely that a Jewish community would live in such an insignificant village like Üregh during the first half of the 13th century. Another great Hungarian historian of medieval period Pál Engel thought that this most certainly is not the village in Baranya. He considered rather it to be some toponym similar to Árki, but he was not sure which one. His guess was that it is one in Syrmia county, since it was a fortress, as well as a prosperous market-town during the medieval period.

Therefore, this could very possibly be the first mention of Jews in Southern Hungary, and in Syrmia (Srem), respectively. Jarak (Arki, Aroki) indeed was a fortress in late medieval period. In 1465 there is a mention of castellum Arky, owned by the distinguished Hungarian noblemen, those of the Marothy family. Further mention is from a 1497 charter of Peter Gereb, issued on 22 August. The contents of this charter are some possessions of Serbian despot John and George Kölpényi. In it a certain castellano castelli ipsorum Arkij is also listed. The fortress is mentioned the following year, too, and in a peace treaty of 1519 between sultan Selim I and Hungarian king Ludwig II. In this document fortresses and cities where the free trade for Ottoman businessmen and merchants is guaranteed are consecutively listed by the Hungarian ruler.

Besides the fortress there are numerous mentions of Arky in sources, where it designated an inhabited place. In the written documents, mostly charters, issued by Hungarian royal and other chancelleries there were different toponyms Arki/Aroki/Arky, but some of them undoubtedly are dedicated to this Syrmian town. One mention is from 13 November 1339, where Arky is listed as a possession in a charter issued by the Syrmian chapter of Kő. There are also undoubtable mentions in 1380 and 1445. In 1498 it was a place where thirtieth tax was collected, and it was the main branch-office for this particular income of the so important fortress and city of Belgrade. Thus, it can be supposed that Árky even had some type of a town privileges, even though this remains completely unclear.

When such importance of this place is testified in the sources, one can easily think of this Árky as a town which had been inhabited earlier than testified in the written sources. Jewish presence was not known throughout the medieval period. The most notable Jewish communities in medieval Hungary were Buda, Pécs, Sopron, Székesfehérvár, Esztergom, Pozsony, Trencsén, Vasvár and so forth. No other place in southern Hungary was known for its Jewish community during the Middle Ages. Of course, this does not mean that there were no Jews sporadically in other parts of the country, and in places where there was no organized community. The lack of minyan (quorum), i.e., ten adult males necessary to form a Jewish community, could easily prevent researchers from knowing the details about these Jews who had lived in medieval Hungary outside larger Jewish quarters in biggest cities, since they left no trace in the source material. These smaller communities mostly relied on the larger neighboring ones, of which they were mostly dependent. Parallel cases can be seen throughout medieval Western Europe, for instance in France and Germany.

The second Hebraic source is also of legal origin. It derives from around 1560, from a very peculiar historical moment on the turmoil of the epochs, in the time when the Ottoman empire was at its peak. As it is well-known the Jews had become very much present in the Empire due to the persecutions in Spain and Portugal and many of them came to the Ottoman empire. The author of the responsa from which the mention of a southern Hungarian place derives had a similar destiny. He is a prominent scholar and rabbi Joseph ben Moses Trani (1500-1580), also known in Hebrew as Ha-Ma-Bit. His father emigrated from Italy to Salonika, where Moses was born, but the family was of Spanish origin and lived also in Portugal. After expulsions from all these countries they finally settled in Salonika, which was at the time a part of the Ottoman Empire. He studied in Adrianople and Safed under some of the greatest scholars of his age. When he was 25, he became marbiz Torah (the spreader of Torah) and in 1535 he visited Jerusalem. He had some disputes on agricultural laws with Joseph Caro, a very prominent Jewish scholar in Safed. He lived in Damascus in 1565 and, after the death of Joseph Caro, rabbi Joseph ben Moses Trani became the head of a whole Jewish community in Safed. His works include his treaty entitled Kiryat Sefer (A city of books) on the great Jewish philosopher Maimonides, printed in Venice in 1551. He also wrote in 1576 (also printed in Venice) a book entitled Beit Elohim or The house of God, a moral and philosophical work. Finally, his responsa, which are of main interest for this topic, were published under the title SuT ha-MA-BIT and printed in Venice in the 17th century, almost a century after his death.

In this collection there is a document of highest importance for this topic, as it refers to several towns in southern Hungary, in that time already under the Ottoman Turkish rule. It is a testimony about a murder that was committed probably by a carter named Jekl Hindliz ben Moses. The whole town of Kecskemét and everywhere else, people knew that this man, Jekl Hindliz ben Moses, the carter, was a murderer. Unfortunately for his victim, another Jew named Jacob, there was no accuser, so Jekl was neither been captured, nor condemned.

The English translation of this particularly interesting legal document is the following:

Gathered a committee (board) of three members and these took a testimony taken in front of them, word by word, letter by letter.

In front of us came mister Abraham and testified on Jekl Hindliz: A certain goy (non-Jew), who approached me, spoke to me and asked where Jekl is. Mister Abraham answered (and asked) who is Jekl? The goy responded:

That Jekl who had big and long cover for his head. Know the truth about him. This one and this one, a carter, killed him, when, from him and from a goy, he bought garlic and took it away. He was killed in the place called Q'tš/šqm'ryn and buried in the sand.

These were those who signed the testimony: Mattityah, the son of respected mister Nathan, Saul Gamliel, son of Abraham, peace and memory be upon him, Aaron, son of Israel.

The second testimony was given in front of us by the respectful mister Moses, son of mister Perec, may memory be upon him, about that, when he went to Cvn'dyn city, he and Joseph, son of Jehonathan, may the memory be upon him, traded in a roadhouse with respectful mister Jacob, son Moses, may the memory be upon him. The owner had replied that they took garlic to Pest with him and him, a carter. The goy woman, from whom we had bought garlic, said to us this: he took garlic from me, and my husband went with him. Right after that, Ismael came with a writing, written by the hand of respectful mister Jacob and it stood there: 'Joseph, my son-in-law, know that I could not have waited for you, until you come here, and with him and him, a carter, and garlic, I left, and everything I had, I took with me'. And after spending there three or four days we came from Cvn'dyn, and we met with a carter, who went with the aforementioned Jacob, and we asked him about aforementioned Jacob. He responded: I took him to Qvbyn. But, when we went to Qvbyn and asked about him, the local citizens told us that nobody named Jacob came there. And from the small (young) Hirs, I heard that, when they went to Bylgr'd they saw a wife of the said carter of the aforementioned Jacob dressed in tafta. This tafta was given to the aforementioned Jacob in Bylgr'd to take it to Bydyn.

The testimony was given by: Naftali, son of mister Yitzhak ha-Kohen Ashkenazi. And Mattitja, son of the respectful mister Nathan. And Aaron, son of Israel.

When one more closely analyzes this passage the first question that arises is that of toponyms mentioned in this Hebrew document. Different authors provide quite different conclusions. Q'tš/šqm'ryn is undoubtedly Kecskemét, where the murder itself occurred. Qvbyn and Cyn'dyn are also widely identified as Kovin (Keve) and Csanád. Géza Komoróczy, on the other hand, thinks that Kovin is Ráckeve near Pest (present-day Budapest) and he also localizes Bylgr'd as Székesfehérvár and not Belgrade in southern parts of what was once medieval Hungarian kingdom. He also, with the highest degree of certainty, identifies Bydyn as Vidin like other scholars. Sándor Scheiber, for instance,

also considers the latter one for Vidin in Bulgaria. Moreover, in 1547 there are data of tax farmers in Vidin and among them there were also those of Jewish origin. This can be a hint, that Jacob was also supposed to go to Vidin for business purposes. Jewish large-scale economic activity in Vidin is documented by the Ottoman sources in the years to follow and also around 1560.

When one carefully analyzes the itinerary of these Jews there are several conclusions to be drawn. First of all, if the localizations of toponyms by professor Komoróczy are all accepted, the route which Jewish merchants had to cross is somewhat illogical and complicated. He is also not consistent when further describing the itinerary since in the note of the main text Komoróczy says that Belgrade mentioned in the document is Székesfehérvár, whilst in his commentaries he writes that it is Belgrade on the Danube (Hungarian Nándorfehérvár, today Serbian capital).

It is, therefore, necessary to resolve this historiographic hypothesis. Firstly, the Jewish merchants went on to trade some goods to Csanád. In the non-Jewish store they bought garlic (and maybe some other goods, too) and distributed it to a fairly distant region of Pest. They stayed in Csanád for several days. Unfortunately, due to the lack of sources, it is not known whether there were some Jews who accepted them as guests in the see of Sanjak. From there they went to Kovin (Keve) situated on the Danube in Banat, and not to Ráckeve which is further in the north. Both cities, Csanád and Kovin, are in the region of Banat and more easily accessible through Timisoara. As far as the murder is considered, it is not impossible that the carter deliberately went off the road and in Kecskemét killed Jacob. To the colleagues of Jacob, he could have easily made a false testimony in order to send them southward. Nevertheless, his wife was in Belgrade with tafta, stolen by her husband, a carter and a murderer.

Székesfehérvár was indeed an important city throughout Hungarian history. In the Turkish period it was also a see of Sanjak, but mostly known under the name of Istolni Belgrad, which is a direct Slavic (Serbian) translation of Székesfehérvár. Therefore, this is another proof that supports the thesis that here it is Belgrade that is mentioned and not Székesfehérvár. As far as Belgrade itself is concerned, this city, once known as the key of Hungary, is notable for its Jewish community in the medieval period, too. Some scholars claim that several Jews settled in Belgrade already in the 13th and the 14th century, and that those Jews arrived from Italy or were from Hungary. Indirect support for this thesis is also the fact that the Franciscan John of Capistrano in 1456 summoned everyone in the city to stand up and fight the siege led by

the Ottoman sultan Mehmed II The Conqueror. Among those he invited to arise against the enemy were also Jews and Capistrano gladly accepted even them in the troops, in spite of the fact that he has been a steadfast and devout Roman Catholic and strongly anti-Jewish oriented.

In the period examined, around 1560 there are several direct mentions of a Jewish community in the city of Belgrade itself. In 1542 two Jewish merchants Salomon from Belgrade and his colleague Judah Calderon asked the authorities of Dubrovnik (Ragusa) to renew their privilege from 1532 and stated that they want to continue their business with Ragusa only. From 1560 there is an Ottoman conscription of Belgrade where one can see that there is already a Jewish quarter and community in the city. The Ottoman administration used the term *Cemaât*, i.e. *jamia* or *jamiya* (gathering) which refers to community. In this particular case, seven tax-payers were listed, five of them married and two of them still bachelors. Their names were Joseph ben Daniel, Daniel ben Joseph, Isaac ben David, Moses ben Yakin, Jacob ben Moses, Joseph ben Moses and some unnamed man who was also son of Moses (ben Moses). Women and children were not listed in the conscription, so the total number of Jews in Belgrade around 1560 is unknown. Furthermore, tax farmers, as well as the investors in the Belgrade harbor (as well as in Vidin and Smederevo) were quite numerous and strong, as found in the Ottoman and other sources.

Nevertheless, for Kovin this could be the earliest mention of a (short) stay of a certain Jew. Whether he arrived there to an existing community of merchants remains unknown. Having in mind that the inhabitants of the city responded that nobody named Jacob arrived there maybe he was someone they knew or Jacob maybe went to someone's house, who kept him in secrecy there. All these assertions are of course merely conjectures, since without any detailed data in the sources there can be no definitive conclusion. The town of Kovin itself was known to have an important role in medieval trade, since it is situated near the Danube. Even before 1526 and the battle of Mohács, which marked a disastrous event for the Hungarian medieval realm, Serb traders were present in the city of Kovin. This can all mean that the said Jacob may have went to Kovin to some people he knew and had business with before these events that were testified in front of this board that consisted of three men.

Ráckeve was, on the other hand, a place with quite high economic activity and was even a sultan's possession from 1541, when it fell under the Ottomans, until 1622. It is also listed as Kovin in the Ottoman sources; therefore, a confusion is highly possible, and one must not completely neglect the possibility

that it is in conclusion Ráckeve in the document of the rabbinic committee. Furthermore, the place itself was highly active in the agricultural production and merchandise, so the trade in garlic was highly possible. Indeed, in the testimonies Kovin is only mentioned as a place where the murderer wrongly sent friends of the murdered Jacob. So, nothing else is known about this place except this. But, on the other side, Ráckeve is much further than Kovin. Not to mention the fact that Kovin was also a part of the bishopric of Csanád and once during medieval period even a see of a county (Keve county). These geographic, ecclesiastical and political ties surely support the idea that the town in mention was Kovin/Keve on the southern banks of medieval Hungary.

Finally, Csanád was at the time the see of the Csanád Sanjak. According to the Ottoman defter of 1567 there were no Jews listed in the city itself. In 1579 besides Hungarian quarter there was also a Serbian one, but still no Jews can be found in this second defter either. The fortress and the town itself were conquered by the Ottomans in the period where the vast majority of the Banat territory fell under the rule of the Turkish sultan, in the year 1552. There is a list of mercenaries preserved from the late 16th century onwards.

There are also some very peculiar notes considering this document, as a source of Jewish life of the time. From a legal point of view, both the testimonies and a copy of it were officially confirmed and the process itself was led by a rabbinic committee in Buda. Therefore, it was led by the most prominent Jewish scholars and knowers of halakhot. The cover for head used by Jekl is most probably tallit or tales worn by many Jewish men during this time of late medieval and early modern period. What is more interesting is that on this question a responsa of a rabbi from Safed was sought. This makes an internal Hungarian Jewish affair and a local murder known to Jews all over the Ottoman Empire, which, around 1560, lest be forgotten, overextended on the three continents. Finally, the most interesting observation of Géza Komoróczy, and very important for this topic, is the sole fact that murdered Jacob and his associates had a large trading network in Hungary, and that southern parts of the country (in that time integrated into the Ottoman empire) were also a part of a large-scale economic activities of the Jews.

Two Hebraic documents provide some scarce, yet valuable, pieces of information that, most probably there were sporadically present Jews in southern Hungary, i.e., present-day soil of the province of Vojvodina in northern Serbia. Árky, i.e., Jarak can be identified as the present-day village near ancient Sirmium and modern Sremska Mitrovica. It was a relatively prosperous place with a fortress, and in spite the fact that there were other similar toponyms

throughout the realm, this one can point to the place where a certain Jewish family lived. A boy from this family got engaged in Nyitra. What is most certainly odd is the fact that there are no further data on the Jews in Syrmia, and it is not known where this couple lived, or if they got married in the first place. Nitra is known for its Jewish quarter from the beginning of the 12th century, and in 1248, therefore in the period examined, there is a castrum Judeorum in the city. Maybe then the groom came to live in his bride's home in the city where Jewish community already had its presence.

As far as the second document is concerned, it is a peculiar and valuable legal testimony, but also filled with interesting details. It depicts a vivid everyday life of Jewish merchants and businessmen. The fact is that they most probably did not live in southern Hungary does not make this source a less interesting contribution to the Jewish history on this soil. Both of these Hebrew sources are two scarce and brief episodes of Jewish existence in the region which will in modern time have a significant Jewish presence and influence.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources:

Fejér, Georgius. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomi V. Vol. 1., Budae, 1829.

Hegyi Klára, *A török hódoltság várjai és várkatonasága I-III. kötet*, Budapest: História-MTA Történettudományi intézete, 2007.

Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*, Budapest: Pest megyei levéltár, 1977.

Idem, *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*, Budapest: Pest megyei levéltár, 1985.

Idem, *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása - Dél-Alföldi évszázadok 15*, Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000.

Komoróczy Géza-Spitzer Shlomo, *Héber kútforrások. Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, Budapest: MTA Judaisztikai kutatócsoport-Osiris, 2003.

Krausz Sámuel, *Magyar zsidók a Balkánon, Izraelita magyar tudományos társulat Évkönyv (1932)*, 137-156.

Magyar nemzeti levéltár, Diplomatikai levél- és fényképgyűjtemény, DL/DF

Marsina, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava: SAV, 1971.

Piti Ferenc, *Anjou–kori Oklevéltár. XXIII. 1339*. Budapest–Szeged, 1999.
Scheiber Sándor, Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez, *Lymbus művelődéstörténeti tár II* (1990), 7-18.

Šabanović, Hazim. *Turski izvori za istoriju Beograda, knjiga I, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1964.

LITERATURE

Beales, Derek Joseph II. *Against the World*, Cambridge 2009.

Berend, Nora. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and ‘Pagans’ in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Bunardžić, Radovan. Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja rano-srednjovekovne nekropole na lokalitetu “Ciglana” kod Čelareva. *GPSKV VI-II-IX* (1979), 33-67.

Idem, *Menore iz Čelareva*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Idem, *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell’alto medioevo*. Rome-Novi Sad: Museo della città, 1985.

Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza Hunyadiak korában, II. kötet*, Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1894.

Encyclopedia Judaica, Volumes 1-21, editor-in-chief Fred Skolnik, Detroit-New York: Thomson-Gale, 2007.

Epstein, Mark Alan. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980

Gavrilović Slavko, *Jevreji u Sremu u XVIII i prvoj polovini XIX veka*, Beograd: SANU, 1989.

Golden, Peter B. *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In *The World of the Khazars. New Perspectives*, Ed. By P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Leiden-Boston: Brill, 2007, 123-162.

Grünhut Lázár, *József ben Josef di Trani: Egy XVI. századbeli saffet-i tudós jellemképe*, *Izraelita magyar tudományos társulat Évkönyv* (1910), 129-141.

Ilić Mandić, Jelena. *The Local Elite in Central Government Service: Banat Military Frontier Officers in the 18th Century*, in: *The Habsburg State-wide*

and the regions in the Southern Danube basin (16th - 20th centuries) (eds. Harald Heppner, Goran Vasin, Nenad Ninković), new academic press, Wien 2020, 110-114.

Kalić, Jovanka. Beograd u srednjem veku, Beograd: Srpska književna zajednica, 1967.

Komoróczy Géza, A zsidók története Magyarországon, Pozsony: Kalligram, 2012.

Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja-prema pisanim izvorima. Redaktor Siniša Mišić, Beograd: Zavod za udžbenike, 2010.

Lewicki, Tadeusz. Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu. Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesno-średniowiecznej, eds. G. Labuda and S. Tabaczyński, 2, Wrocław-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład im. Ossolińskich, 1988, 77-87.

Menore iz Čelareva: (tekst dikusije prema stenografskim beleškama), Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1983.

Medić, Milena. Jevreji u Vojvodini-kratka istorija, Kultura polisa Br. 4-5, godina III (2006), 302-338.

Miskei Antal, A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század), Eger: Lyceum, 2016.

Mócsy András Pannonia a késői császárkorban, Budapest: Akadémiai, 1975.

Šosberger, Pavle. Jevreji u Vojvodini-Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja, Novi Sad: Prometej, 1998.

Tadić, Jorjo. Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo: La Benevolencia, 1937.

Vocelka, Karl. Glanz und Untergang der höfischen Welt, Österreichische Geschichte 1699-1815, Überreuter, Wien 2014.

Wellesz Gyula, Izsák B. Mózes Or Zarua és az esztergomi zsidók, Magyar-zsidó szemle 20, 2. sz, (1903), 148-150.

Idem, Izsák b. Mózes Or Zarua és ez üreghi zsidók, Magyar-zsidó szemle 21 (1904), 370-373.

Wexler, Paul. Yiddish Evidence for the Khazar Component in the Ashkenazic Ethnogenesis, In The World of the Khazars. New Perspectives, Ed. By P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Leiden-Boston: Brill, 2007, 387-398

JEWES AND THEIR COMMUNITY IN THE RECEPTION OF NOVI SAD'S HISTORIOGRAPHY

Djura Hardi¹

¹ University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Zorana Djindjića 2, 21000
Novi Sad

Email: djurahardi@ff.uns.ac.rs

ABSTRACT

The history of the Jews in Novi Sad lasts as long as the modern settlement of Petrovaradinski Šanac or Srpska Varoš (Rascianica Civitas, Rätzenstadt), which became the free royal city of Novi Sad in mid-18th century. Jews and their community have made a great contribution to the development of Novi Sad in numerous spheres of social life, from economy to health, from science to art and architecture. In the first half of the 20th century, they made up more than 6% of the population of Novi Sad. The past of their community was researched owing to the historiographical works of Imre Radó and József Mayor, as well as Pavle Šosberger. The aim of this paper, however, is to investigate and show the presence and “image” of Jews and their community in the historiography of the city of Novi Sad, which includes monographs dedicated to the history and development of the city, from Menyhért Erdujhelyi's book (1894) to the present day. In addition to the tragic fact of the pogrom of Jews in the Raid (1942) and the Holocaust as a significant scientific topic, the author starts from another premise: that Jews as a community in the reception of the considered historiography are inherently woven into the identity and cultural heritage of Novi Sad.

Key words: *Jews, Novi Sad history, historiography, historiographical reception, city's cultural identity*

At the turn of the 17th and 18th centuries, at the height of the Great Turkish war, one phase of which would end with the Peace of Karlowitz (1699), the strategically important Petrovaradin Fortress definitively passed into the hands of the Habsburg Monarchy. On the other hand, the Ottoman Turks

were, while not as easily, nor immediately, but definitely expelled from this part of Pannonia (1716). At that time, opposite Petrovaradin, a fortified settlement was being formed on the left side of the Danube, which would become known as Srpsko Selo (Villa Rasciana) or Srpska Varoš (Rascianica Civitas, Rätzenstadt) after its majority population, Serbian imperial border guards, and later as Petrovaradinski Šanac (Fossata Petrovaradiensia), as a name which remained in the toponymic shadow of the newly erected walls of the neighbouring Petrovaradin Fortress and its Lower Town. The settlement was divided into its military and civilian part and, thus, were its inhabitants seen as subjects of two different authorities.¹ According to the list of civilian subjects of Petrovaradinski Šanac, compiled in 1717 by the Bačka County, the settlement had 61 taxpayers (mostly Serbs, Germans (18), several Hungarians and Šokci), among whom were written the names of three Jews – Marko, Jakov and Mojsije, whose households together included about ten members.² Among those mentioned, however, owing to other sources, the name of Marko is, in terms of historiography, the most interesting. From a later (1727) county census that directly concerned Jewish subjects, it can be concluded that a certain Marcus Filip (Philippus Marx) from Petrovaradinski Šanac is none other than the Marko mentioned in the 1717 census. As it is written, Marko moved to Šanac in 1693. He had originally come from Štomfa (Stupava in Slovakia) and used to produce rakija.³ It is through the research work of Vasa Stajić that we now possess the knowledge that completes the data from the biography of “Marko the Jew”. This additional knowledge concerns one unsuccessful robbery attempt from 1721, when, in the dead of night, two soldiers of Nádasdy’s regiment attacked the home of this Petrovaradinski Šanac resident. Owing to the sobriety of the home owner, his armed brewer and servants, as well as the help of the neighbours, this raid failed.⁴ Apparently, Marko was a wealthy home owner and was most likely engaged in the production and selling of alcohol, and, possibly, in other forms of trade. As for the history of the Jews in Novi Sad, the recorded sources related to Marko indicate the year of 1693 as the date *ante quem* of the presence of the Jewish community in the history of this town.⁵ Our statement presented in the abstract of the

¹ Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 106-110; Stajić, *Novi Sad*, 1-4.

² Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 137-139; Stajić, *Građa za političku istoriju*, 99.

³ Grünvald, *Stari popisi novosadskih Jevreja*, 33-37.

⁴ Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[prva polovina knj.], 246-247.

⁵ Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[prva polovina knj.], 246; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 13-14.

paper, according to which the history of the Jews in Novi Sad is as old as this settlement established during the period of modern history, is based on the presented historiographical facts. Of course, it is quite possible to assume that Jews, as Turkish subjects, had lived in these parts before.⁶

During the period that followed, as a result of trade and crafts production, the population of Petrovaradinski Šanac, together with its economic power, increased. When Austria was forced to surrender Belgrade to the Turks after unsuccessfully waging war in 1739, Belgrade merchants and craftsmen, Serbs, Germans and others, under the protection of the imperial army, fled in significant numbers to Petrovaradinski Šanac. Apart from the capital, the “Belgraders” brought with them a new spirit and awareness of the freedoms they had previously enjoyed.⁷ Within such conditions, the inhabitants of Šanac in 1748 (of course, having paid a large sum of money) managed to obtain the privilege of a free royal city from the Empress and Queen of Hungary, Maria Theresa. The city took the newly chosen name of Neoplanta, Neysatz, Újvidék, i.e., Novi Sad. This new status included economic privileges and autonomous power embodied in the magistrate and its administration, which consisted of full citizens from the ranks of Catholics (Germans and others) and Orthodox Christians (Serbs as the most numerous people in the city, followed by Aromanians and Greeks).⁸

At the same time, the Jewish community in Novi Sad started expanding, and in 1729 it received approval for the founding of its holy charitable society - *Chevra kadisha*. In the years during which Novi Sad was in the process of acquiring the status of a free city, there had already been a Jewish temple and cemetery in it, and the Jews owned 18 houses with land. Based on this, it is possible to assume that there were approximately 100 Jewish citizens living in Novi Sad.⁹ Among them were those who were very influential and wealthy, such as the members of the Hirschl family, authorized suppliers of the imperial army, who also retreated from Belgrade to Petrovaradin and Novi Sad ahead of the Turks.¹⁰ As much as the new status of a free city brought benefits

⁶ Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 7-12; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 13-15.

⁷ Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 119-129; Stajić, *Novi Sad*, 2-6; *Idem*, *Građa za političku istoriju*, 88-101.

⁸ Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 144-177; Stajić, *Novi Sad*, 6-25; *Idem*, *Građa za političku istoriju*, 102-134.

⁹ Grünvald, *Stari popisi novosadskih Jevreja*, 35; Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 7-8, 16-17, 22-26; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 14-16, 128.

¹⁰ Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 15-16, 27; Стајић, *Грађа за културну историју... [прва половина књ.]*, 247; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 16.

to the citizens of Novi Sad, it also, on the other hand, hindered the development of the Jewish community. Because of their religion, as elsewhere in the Habsburg monarchy, Jews could not acquire citizenship, nor were they seen as equal to others citizens.¹¹ Novi Sad was no exception – in addition to all the discriminatory legal regulations and injustices in practice, the local Jews had to pay a tolerance tax, rent on property and other royal taxes. However, the position of Novi Sad on the border of the Empire, despite numerous restrictions, still provided Jewish merchants, entrepreneurs and craftsmen with the opportunity for economic progress. The legal act on privilege was accompanied by an order according to which all Novi Sad Jews had to move outside of the then city limits, to land separated from Christians, where they were given the right to build their new homes and places of worship. They had to sell their previous houses and properties within a certain period of time, and leave the existing synagogue, a fate which later also befell their old cemetery. For their new neighbourhood (ghetto), on the then outskirts of the city, a part of Osiječka Street was set aside on Futoški Road, where their new temple would be built. This location, today known as Jevrejska Street [Jewish Street] (in the very centre of the city), preserves the memory of its former inhabitants. At the same time, they were given approval to establish a Jewish (religious) community that had its own self-government and jurisdictions, with its elected elders henceforth representing the community before the Magistrate. On the other hand, the delegated representatives of the city authorities, as a kind of witnesses and mediators, confirmed the legality of the actions during the election of the elders of the Jewish community. These elections were known to be controversial or, rather, not unanimous.¹²

The Jewish community, like other religious communities in the city, had the obligation and the right to organize its own confessional school, if the conditions prescribed by the state authorities were met. In the first years of the 19th century, more precisely in 1802, the first mention of a teacher in a school of the Jewish religious community was preserved in the sources of the city Magistrate. The teacher was Aron Mittler, a native of Moravia, who was educated for the pedagogical vocation and was brought to the city by the then judge of the Jewish community, Simeon Hirschl, around 1800. The beginning of the work of the Jewish confessional school in Novi Sad can be dated in

¹¹ c.f. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden*; Ungvári, *The „Jewish Question“*.

¹² Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[prva polovina knj.], 247-250; Rado – Mayor, *Istori-ja novosadskih Jevreja*, 13-14, 18-23.

reference to these dates.¹³ In those years (1804), according to the census conducted by the Magistrate, the city had 13,262 inhabitants, among whom there were 213 Jews.¹⁴

In the Revolutions of 1848-1849 Novi Sad experienced a tragic fate. After the entry of the imperial troops of Ban Jelačić into the city and their unsuccessful attempt to conquer the Petrovaradin bridgehead, the Hungarian garrison in Petrovaradin Fortress undertook the bombing of Novi Sad on 12 June 1849. What was not destroyed by the bombing perished in a great fire and looting that raged like a plague in the city during the days that followed. Roughly 5/7 of 2812 buildings in the city were destroyed, and the population either fled or were killed,¹⁵ a fate shared by the Jewish community. On the eve of the outbreak of the Revolution (summer of 1848), there were 1,320 members of the Jewish community in a town of about 14,000 inhabitants, whereas after the destruction their numbers dwindled to less than a dozen (1850). Wealthier Jews emigrated or fled the city, and their synagogue (built in 1826, on the site of today's Jevrejska Street) burned down.¹⁶

In the second half of the 19th century, Novi Sad was renewed and once again resumed its progress in demographic, economic and cultural terms. With the renewal, the presence of Jews in the city grew: in 1870 there were 1003 of them; in 1890 they numbered 1507 inhabitants; in 1912, there were 2326 of them, or 6.72% in a city of 34,566 inhabitants. Their temple was largely restored as early as 1852 in order to, once more, serve the religious needs of the community.¹⁷ On the wave of the Austro-Hungarian settlement and the dual reorganization of the monarchy (1867), Jews were finally afforded civil rights and freedoms in Hungary. Anti-Semitism and other forms of discrimination did not disappear, but the legal and social preconditions, which enabled emancipation, integration (assimilation into the Hungarian nation) and the economic progress of Jews in Hungary during the following decades, were

¹³ Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 285-286; Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 34-39.

¹⁴ Stajić, *Građa za političku istoriju*, 21.

¹⁵ Gavrilović, *Srbi u Revoluciji 1848-1849*, 238; Erdujhelji, *Istorija Novog Sada*, 341-345; Stajić, *Građa za političku istoriju*, 276-293.

¹⁶ Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 81; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 59; *За градњу novosadskih синагога упоредити Стајић, Грађа за културну историју... [прва половина књ.]*, 271-272.

¹⁷ Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 81-91; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 22, 129-130, 151.

fulfilled.¹⁸ During that period, the Jews of Novi Sad occupied an important place in the economic and social life of the city, in its trade, banking, industry, printing, free professions, and especially in its health care.¹⁹

The reflection of the progress of the Jewish community, along with the reflection of the epoch itself, is probably best illustrated in the construction of a new monumental complex of their temple and religious municipality. The great construction project was entrusted to the renowned Hungarian architect (of Jewish origin) Lipót Baumhorn. Based on Baumhorn's project, from 1906 to 1909, on the site of their former place of worship, in the style of the then modern Hungarian secession, a new synagogue was built surrounded by the buildings of the Jewish religious municipality and the Jewish school. On the urban map of Novi Sad, this was a construction endeavour that has not diminished in its size and beauty until present-day, of which more will be said later in the paper.²⁰ After the end of World War One, Novi Sad and its Jewish inhabitants became part of the Kingdom of Serb, Croats and Slovenes, i.e., the Kingdom of Yugoslavia. In historiography, the period from 1918 to 1940 is often referred to as the time of the zenith, or the most successful period in the development and life of the Jews of Novi Sad. The community founded the *Juda Makabi* [*Judah Maccabee*] sports club, which, starting with football, competed in several sports disciplines, with its members becoming state champions and members of the national team of the Kingdom of Yugoslavia. The Jewish Cultural Centre, the Jewish Home for the Elderly and Orphans (today the building houses the Radio Television of Vojvodina) and the Jewish Kindergarten were built. Apart from a fair number of active Jewish cultural, artistic and youth societies, the Jewish community also published several Jewish magazines in German, Hungarian and Serbian. Jews continued to hold important positions in the economic and social life of the city and its structures.²¹ However, in the 1930s, with the rise of Nazism in Germany, as anti-Semitism became more pronounced throughout Europe, so did it also find its foothold in the Kingdom of Yugoslavia. Jews in the

¹⁸ For more details see: Ungvári, The „Jewish Question”; Karady: Der »gescheite Jude«, 231-240; compare with an earlier view, partly as a reflection of the Trianon epoch: Szekfű, Három nemzedék, 156-163, 332-348, 240-253.

¹⁹ c.f. Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 22-25.

²⁰ Stančić, in: *Umetnička topografija Novog Sada*, 475-478; Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, 100-110; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 60-62.

²¹ Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 26-31; Србуловић, *Кратка историја Новог Сада*, 205-206; Бешлин, *Историја Новог Сада*, 87.

Kingdom of Yugoslavia were once again hit by discriminatory legal provisions and the actions of pro-fascist parties and movements. The ominous beginning of World War Two was in sight.²² After the attack of the Third Reich and its allies on Yugoslavia in April 1941, Bačka and Novi Sad were occupied and annexed to Hungary. The Jews of Novi Sad could not escape the Holocaust. In the infamous Raid in southern Bačka, between 21 and 23 January 1942, the Hungarian occupation forces massacred Serbs and Jews in Novi Sad. During those several days, 820 Jews were killed in the city. During the war years numerous members of the community were deported to labour camps from which they would never return. At the end of April 1944, the remaining Jews from Novi Sad were deported to death camps. As Pavle Šosberger notes, during World War Two, 3,020 Jews from Novi Sad were killed, or almost 70% of the members of the community, which in 1941 had over 4,300 members.²³ Holocaust survivors, roughly 1,000 of them, returned to Novi Sad in order to continue their lives in socialist Yugoslavia, which was led by the Communist Party. Many of them, however, soon emigrated to the newly established state of Israel, while others lost their religious and national identity through mixed marriages. In the 1970s, the community numbered about 300 members.²⁴ The disintegration of the Socialist Federal Yugoslavia in the 1990s contributed to new migrations. According to the last census in the Republic of Serbia (2011), 84 residents of Novi Sad declared that they profess the Judaic faith.²⁵

However, the statistical data from the previous paragraph do not reflect the significance of the Jews in the past and present of Novi Sad, which was declared the European Capital of Culture in 2021. We are not inclined to divide people according to their national or religious affiliation, but we primarily see them as individuals behind their actions. On the other hand, the creative careers and biographies of individuals are always inherently interwoven with their origin and the heritage of the ancestral generations. In that respect, among the prominent citizens of Novi Sad who during the three hundred years of the history of this city gave their great contribution to the identity and development of the city, there were also numerous members of the Jewish community. A cursory look at the two characteristic biographical lexicons, the *Encyclopaedia of Novi Sad* [*Enciklopedija Novog Sada*] and the biographical

²² c.f. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji*; Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, 119-171; Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 30-31, and further.

²³ Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 32-46.

²⁴ *Ibid.*, 130.

²⁵ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011*, 39.

lexicon *Famous Jews of Serbia* [*Znameniti Jevreji Srbije*], provides the reader with over forty names of artists, writers, scientists, university professors and academics, doctors, journalists, lawyers, entrepreneurs, engineers, politicians and diplomats, anti-fascist revolutionaries and freedom fighters like Pavle Pap, whose works and biographies are associated with Novi Sad.²⁶ Unfortunately, we would inevitably move away from the main topic of this paper in an attempt to list all these numerous names, and there would probably be a danger of omitting some of them by mistake or carelessness. Yet, giving ourselves that freedom, as a paradigm of our choice, we will list several great personalities of this city who were members of the Jewish community, or came from it. Novi Sad is the city of two great Serbian, Yugoslav and world writers of the second half of the 20th century, Aleksandar Tišma and Danilo Kiš. The city of Danilo Kiš's early childhood and his memories of the "cold days" of January 1942 (i.e. the Raid) will fundamentally influence his literary work.²⁷ Novi Sad is also one of the starting points for the biographical and creative journey in the literature of Aleksandar Tišma.²⁸ Along with Tišma and Kiš, at the height of the same artistic horizon, orbits the name and work of the Novi Sad poet and writer Judita Šalgo (1941-1996).²⁹ Doctor Aleksandar Šosberger (1873-1944) was the founder and first manager of the City Hospital in Novi Sad (1906), but also a visionary and a pioneer in the field of several specialist fields of medicine in Vojvodina,³⁰ whereas an academician, Professor Dr. Stevan Goldman (1914-1988) was one of the founders and the first director of the Institute for Lung Diseases in Sremska Kamenica.³¹

The history of the Jews in Novi Sad, which we presented in a brief outline earlier in the paper, is recorded owing to the works of three authors. Novi Sad journalist, member of a prominent hotelier family, József Mayor (1877-1935)³² together with writer and banking expert Imre Radó from Subotica (1885-1944 Auschwitz),³³ on the occasion of the 200th anniversary of the community in the

²⁶ c.f. Enciklopedija Novog Sada. Sv. (Knj.) 1 – 30; Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon; Also: Šosberger, Zbornik članaka, 296-316.

²⁷ Kiš, Gorki talog iskustva, 238-244, 248-256; c.f. Radovanović, Kiš, Danilo, 106-107.

²⁸ For more details see Povratak miru Aleksandra Tišme; Uporediti: Radovanović, Tišma, Aleksandar, 230-231.

²⁹ Dražić, Stvarni i imaginarni svetovi Judite Šalgo; c.f. Radovanović, Šalgo, Judita, 265-266.

³⁰ Šosberger, Šosberger, Aleksandar, 271; Šosberger, Zbornik članaka, 296.

³¹ Kovač, Goldman, Stevan, 65-66.

³² Šosberger, Zbornik članaka, 318.

³³ Gerold, Jugoszlávai magyar irodalmi lexikon, 175.

city, wrote in Hungarian and Serbian the first *History of Novi Sad Jews* [*Istorija novosadskih Jevreja*] in 1933.³⁴ Pavle Šosberger (1920-2012), a construction expert and designer by profession, dedicated his entire creative life to researching the history of Jews in Novi Sad, the past of Jews in Vojvodina, as well as the history of his hometown of Novi Sad. Two parts of his bibliography are important for our work – monograph *Novi Sad Jews. From the history of the Jewish community in Novi Sad* published in 1988, as well as the book of his collected articles and studies (written in Serbian and Hungarian), dedicated to the history of Novi Sad and the Jewish community in it (*Collection of Articles* [*Zbornik članaka*], 2008). Šosberger was a chronicler and historiographer of Jewish life in Novi Sad, a witness to the 1942 Raid and the Holocaust. He took part in the anti-fascist struggle and was a long-term activist and president of the Jewish community in Novi Sad after World War Two.³⁵

The works presented thus far still provide the best historiographical insight into the history of the Jews in the city and represent a starting point for this topic in every study that is yet to be conducted. The aim of this paper, however, is to explore and show the presence and “image” of Jews and their community in the historiography of Novi Sad, which includes monographs dedicated to the history and development of this city. Radó – Mayor and Šosberger were also able to see the past of the Jewish community from the inside, as its members. On the other hand, we are “interested” in the **comprehensive and main direction** in writing the history of Novi Sad, which is also a reflection of the era in which certain works were created, i.e., the place of the Jewish community in the general history of the city, as well as its place in the mapping of the historical and cultural identity of a specific urban settlement, seen by researchers of the history of Novi Sad. This certainly does not mean that in the text that follows we will leave aside the works of Radó – Mayor and Šosberger, because it is their works that will be our guide in understanding the correlation between general and individual facts, between the general picture and the main historical course and what is special and specific in the life and past of a multicultural and multi-confessional city such as Novi Sad.

The first History of Novi Sad was written in 1894 by the local Roman Catholic priest Menyhért Érdűhelyi (Ellinger) (1860-1912). Owing to his previously published works, Érdűhelyi had already proven himself as a serious historian, and he was hired by the city government to write a monograph

³⁴ Radó – Mayor, *A noviszádi zsidók története*; Rado – Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*.

³⁵ For his biography and bibliography see Шосбергер, Шосбергер, Павле, 272.

(1892). The book was published simultaneously in Hungarian and Serbian, followed by a German translation a year later.³⁶ Thus, Novi Sad got its first official monograph. It was written in the spirit of its time, on the basis of numerous sources that are correctly stated in scientific notes (i.e., in footnotes). Coincidentally, time will show that Érdújhelyi's work is still alive today, useful and in many segments still worthy of respect.³⁷ Among other things, Érdújhelyi's history of the city is conceived as the history of numerous peoples and denominations that live in it. The chapter entitled *Cultural Life* [*Kulturni život*] is divided into two parts: *Churches* [*Crkve*] and *Schools* [*Škole*]. It provides an ethnic and religious overview of the population. Under special headings, Érdújhelyi's here groups seven communities and gives their history: Roman Catholics, Orthodox Christians, Armenians, Russians, i.e., Ruthenians, Evangelicals of the Augsburg Church, the Reformed and in the last, seventh place "Israelites". Also, in the section *School*, attention is paid to the Jewish religious school and its first teachers.³⁸ Of course, numerous data on Jews in Novi Sad can be also found in other parts of the book, or elsewhere in the census and population statistics, where Jews are also included, which was shown in the example of a census from 1717 earlier in the text.³⁹ The same is true for the statement that only Serbian and Roman Catholic merchants had access to the city's guilds (1809), while Jews were deprived of that right.⁴⁰ Data on Jews are also found in the chapter *Social Life in the City* [*Društveni život u gradu*], where one entry is dedicated to the *Jewish Women's Society* [*Новосадско израелитско добродјворно женско друштво/Újvidéki Izraelita Jótékony Nőegylet*], founded in 1876 with 104 members, as well as to the holy society of *Chevra kadisha*.⁴¹ We believe that the work of Menyhért Érdújhelyi is of exceptional importance, because the author determined the concept of the history of the city for the future of new research, in which the Jewish community also occupies an equal place. This concept remains, as we will see, to this day. True, Érdújhelyi in his narrative, when stating the order of the communities, gives priority to Christian denominations, while putting the Jews at the rear. However, in terms of the sheer volume of presented information, he does not

³⁶ Érdújhelyi, Újvidék története; Ердужељи, Историја Новог Сада; Érdújhelyi, Geschichte der Stadt Neusatz.

³⁷ For a biography on Érdújhelyi see: Ozer, Pisac prve istorije Novog Sada, 9-11.

³⁸ Erdújhelji, Istorija Novoga Sada, 242-244, 285-286.

³⁹ Ibid, 138-139.

⁴⁰ Ibid, 292.

⁴¹ Ibid, 431; c.f.: Šosberger, Novosadski Jevreji, 97-99.

neglect them. Jews at the end of the 19th century were undoubtedly a strong element in the life of the city.

Probably the most comprehensive (in terms of the volume of facts) and most valuable account of the history of Novi Sad is found in the works of Vasa Stajić (1878-1947), a historian, writer, politician and Serbian patriot.⁴² As a citizen of Novi Sad, Stajić researched the material in the Archives of the Novi Sad Magistrate for years. This great endeavour resulted in several works dedicated to the history of Novi Sad and its prominent people. Chronologically, the first in a series was published in 1933 under the title *Novi Sad, its magistrate and the cultural endeavours of the Novi Sad Serbs* [*Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*].⁴³ Leaving aside his valuable multi-volume *Biographies of Novi Sad* [*Novosadske biografije*],⁴⁴ Stajić divided his research into the past of modern Novi Sad into three thematic units: *The Economy of Novi Sad* [*Privreda Novog Sada*] (1941),⁴⁵ *Material for the Cultural History of Novi Sad* [*Građa za kulturnu istoriju Novog Sada*] in two books (1947-1951),⁴⁶ and *Material for the political history of Novi Sad* [*Građa za političku istoriju Novog Sada*] (1951).⁴⁷ Although Stajić repeatedly states that he ends his research of the source with the year 1880, and that he will write primarily about Serbs and “Serbian Novi Sad”, he actually provides plenty of information in his works about Serbs and other peoples who lived in Novi Sad.⁴⁸ And it seems that after Stajić, the archive folders remained in oblivion, covered with a thick layer of dust for decades, almost until today. As expected, Stajić’s work also contained information about Jews and their community in Novi Sad. As this is a large amount of data, at this time we will single out only those that, in our opinion, characterize Stajić’s contribution to the knowledge of the history of Jews in the city and his historiographical procedure. We will analyse them thematically, rather than according to the chronology of their publication, because Stajić wrote his books simultaneously over several decades, and the manuscripts were published as the opportunity arose. Some of them, unfortunately, not before Stajić’s death.

⁴² c.f. newer works on the biography of Vasa Stajić: Saša Marković. Vasa Stajić; Hadžić, Vasa Stajić – prilozi za autobiografiju.

⁴³ Stajić, Novi Sad.

⁴⁴ Stajić, *Novosadske biografije*, I-IV.

⁴⁵ Stajić, *Privreda Novog Sada*.

⁴⁶ Stajić, *Građa za kulturnu istoriju*, [prva polovina knjige; druga polovina knjige].

⁴⁷ Stajić, *Građa za političku istoriju*.

⁴⁸ Stajić, Novi Sad, 1-2; Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[prva polovina knj.], 7-8; Stajić, *Građa za političku istoriju*, 12-13.

In the *Material for the Cultural History of Novi Sad*, Vasa Stajić speaks illustratively about Novi Sad as a “city of many nationalities and religions”. In that spirit, after writing about Orthodox Christians, Catholics and Protestants, the author dedicates a relatively long chapter (33 pages) to the Jews, where he follows the history of their community until the Revolutions of 1849. Already in the first sentence of this chapter, the author reveals a crucial fact for the history of the historiography of Jews in Novi Sad. Namely, he states that in the past, when the now deceased József Mayor wrote the *History of Novi Sad Jews* in 1930, Stajić personally provided him with data on Jewish community, which he had collected until then. Mayor included every single one of them in his work, but without referring to the acts that Stajić analysed in the archives of the city Magistrate. In the meantime, in the last fifteen years (until 1945!), Stajić announces that he has found new materials on the basis of which he has now completed this compilation.⁴⁹ Because of this information, we can understand the shared historiographical facts and sources contained in these two valuable books with respect to the beginnings of the Jewish community in the city. For instance, in connection with the provisions related to the relocation of Jews to the outskirts of the city, which took place after Novi Sad received the status of a free city (1748), in his interpretation of the sources, Stajić often concludes that the files archives of the Magistrate are a testimony to the suffering of this people, as well as a testimony to their persecution by the state authorities as well as by “Christian competitors in crafts and trade”.⁵⁰

However, it is the sources that Stajić brings forth elsewhere in this (two-volume) work regarding the role of Jews in the development of Novi Sad that are interesting. He was the first to register the continuous presence of Jewish doctors in the treatment of the population and the development of the health culture in the city. For example, in a list of Novi Sad medical staff compiled in 1879, among nine doctors and surgeons, four were of Jewish descent: Moritz Ofner, born in Novi Sad in 1841, graduated in Vienna; Gerson Šosberger, born in Novi Sad in 1837, graduated in Vienna; Edmund Levinger, born in Baja in 1841, graduated in Vienna and, Isaac Prager, born in Bohemia in 1809, (surgeon) graduated in Vienna.⁵¹ The city bath on the Novi Sad bank of the Danube was leased in 1846 by the merchant Herman Hirschl, who undertook to hire a swimming teacher at his own expense, all for the purpose of

⁴⁹ Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[prva polovina knj.], 246.

⁵⁰ *Ibid*, 246, 250 and on.

⁵¹ Stajić, *Građa za kulturnu istoriju...*[druga polovina knj.], 55, 57-59; c.f: Šosberger, *Novosadski Jevreji*,100-107.

maintaining the health of citizens.⁵² One of the first, if not the first bookbinder (and bookseller!), in the city was a certain Abraham Lövel Juden Buchbinder. It is recorded that Abraham's widow sold their house on 2 June 1752.⁵³

Stajić's book *The Economy of Novi Sad 1748-1880. From the Archives of the Novi Sad Magistrate* contains a limited amount of data on the Jews of Novi Sad. After the Revolution of 1849, a decision was made to move the grain and flour market that was until then in Gospodska Street (today Kralja Aleksandra Street in the center of the town) to the Serbian part of the city, to Temerinska Street in the area that would later take the name of Žitna pijaca [Grain market] (the corner of today's Temerinska and Kisačka Streets and Marija Trandafil Square). Homeowners, mostly Germans, Hungarians and Jews, merchants and craftsmen from Gospodska Street, protested this decision.⁵⁴ At the end of this monograph, Stajić concludes that during the second half of the 19th century, shop trade passed from the hands of the Serbs into the hands of the Jews. That process was comprehensive and unstoppable. The author confirms this by presenting a court dispute initiated in 1855 between lithographer Anastas Jovanović and glassmaker Simon Kon.⁵⁵ Unlike the *Economy of Novi Sad*, in Stajić's *Materials for the Political History of Novi Sad*, the reader will again come across numerous mentions of Jews. In the censuses of the city conducted by the Magistrate, we learn that the Jews were first listed as a religious community in 1781. Since then, this was a regular practice in city statistics.⁵⁶ Vasa Stajić also brings forth information about the attitude of Jews in the Revolution of 1848/1849. He concludes that there were "Jews who were enthusiastic about the Hungarian revolution, expecting it to bring about civil rights for their persecuted people". There were such people in Novi Sad as well.⁵⁷

Lest we forget, another piece of information that Vasa Stajić brings in his work *Novi Sad, his magistrate and the cultural endeavours of the Novi Sad Serbs* concerns the question of whether Serbian representatives in the city assembly at the beginning of the 20th century continued to speak Serbian, at a time when the Hungarian authorities, through a series of legislative regulations,

⁵² Ibid, 71-72.

⁵³ Stajić, Građa za kulturnu istoriju...[druga polovina knj.], 193; c.f.: ; *Idem.*, Novi Sad, 121; Rado – Mayor, Istorija novosadskih Jevreja, 17.

⁵⁴ Stajić, Privreda Novog Sada, 90-91.

⁵⁵ Id, 403-404.

⁵⁶ Stajić, Građa za političku istoriju, 20-24.

⁵⁷ For more details see: Stajić, Građa za političku istoriju, 272-272, 285.

introduced the Hungarian language into all institutions and public life. Namely, when, on 12 January 1906, the city physician Dr. Mladen Jokić spoke against the election of Jaša Tomić to the economic board, the president of the Jewish community expressed deep regret that this city official did not speak Hungarian.⁵⁸ From this individual piece of data, it can be seen that the Jews of Novi Sad, much like their compatriots in Hungary, were supporters of the process of Magyarization, i.e., Hungarianization that affected their community.⁵⁹ Furthermore, in a specific source, Serbian politician, journalist and writer Jaša Tomić was mentioned, who, in his texts published in Novi Sad, advocated anti-Semitic views.⁶⁰ This was a reflection of an epoch, as Lazar Rakić concludes, but also, among other things, of the economic weakening of Serbian merchants and craftsmen, who found themselves one step behind their Jewish competitors.⁶¹ Despite such views, Jaša Tomić, who was serving a prison sentence for the murder of his rival Miša Dimitrijević he had committed in order to defend his wife's honour, was successfully represented by a well-known Jewish lawyer from Budapest, Visontai (Weinberger) Soma.⁶²

After World War Two, Novi Sad received its new official historical synthesis, which experienced several editions (1957, 1963, 1987, 1997). The history of the city, which also contains information about Jews,⁶³ was written on this occasion by the famous writer Boško Petrović. Of great importance for understanding the past of the Jews in Novi Sad is the work of the Novi Sad journalist, writer and cultural worker, Triva Militar (1889-1977). It was completed by the author in the mid-1960s. Originally titled *Notes from the Past of Novi Sad at the Turn of the 19th and 20th Centuries*, the manuscript was, after Militar's death, prepared and published by Živko Marković (2000), who, together with Bogdan Stanojev, provided a biography of the author at the end of the book.⁶⁴ Although in the preface to his work, Triva Militar modestly stated that "this book does not have a historiographical character, because it is intended for a wider readership", it is, in fact, doubly valuable,⁶⁵ both as a clear historiographical synthesis, and as a unique memoir that expertly

⁵⁸ Stajić, Novi Sad, 103.

⁵⁹ c.f.: Ungvári, "The 'Jewish Question.'"; Karady: Der »gescheite Jude«, 231-240.

⁶⁰ c.f.: Tomić, J. Politički spisi 4, 297-350.

⁶¹ For more details see: Rakić, Jaša Tomić, 174-178.

⁶² Rakić, Jaša Tomić, 78-93; Šosberger, Zbornik članaka, 211.

⁶³ In the 1987 edition: Petrović – Milisavac, Novi Sad, 32, 49, 142-143, 148, 169-170.

⁶⁴ Militar, Novi Sad, 461-465.

⁶⁵ Ibid, 9.

outlines the mentality and social structures of the city at the turn of the two centuries.

As expected, Triva Militar affords one entry to the Jewish community in the chapter *Ethnic Relations of the Novi Sad Population* [*Narodnosni odnosi novosadskog stanovništva*]. He is the first historian who does not put Jews at the end of the list of Novi Sad's nations and religions, but "in the middle", after Serbs, Croats, Hungarians and Germans ... followed by Slovaks, Ruthenians, Greco-Cincari, Armenians, Roma and others.⁶⁶ The data on the Jews are numerous in Militar's writing and scattered throughout the book. On this occasion, we would like to point out certain facts that are, in our opinion, authentic and worthy of scientific attention, primarily in the sense of a first-class historiographical source. In the public and social life of Novi Sad of that epoch, according to Militar, the social class of traders stood out the most. There were only a few old families of Jewish merchants, most of whom moved to the city during the second half of the 19th century. Jewish merchants successfully established themselves in the Main Street, on the Market Square, where they successfully competed with Serbian merchants with their goods. They had stronger support among Pest's Jewish manufacturers and bankers, which is why they received loans and goods easier and faster. While Serbian shops were run by older generations, new shops with more modern goods were opened by younger Jews who immigrated from Pest and Vienna. German traders were even less successful in competition with their Jewish counterparts than the Serbian ones, and, in time, they disappeared from the city market. A typical example of the ability and skill of a Jewish merchant was a certain Mr. Mogan, originally from Vienna, who ran a large men's clothing store in today's Zmaj Jovina Street. Triva Militar presented Mogan's treatment of customers and his way of bargaining in the form of a literary novel, as authentically as if he had witnessed the event.⁶⁷ Jews also excelled in other respectable professions in the city. At the end of the 19th century, there were ten Jewish doctors and 16 lawyers, while there were 15 Serb lawyers and 10 Hungarian.⁶⁸ Originally, immigrant Jews bore German surnames, only to be converted to Hungarian at the time of Hungarianization. According to Militar, this is authentically shown in the list of Jewish surnames that he provides in the appendix.⁶⁹ The social and business life of the Jews took place in four city

⁶⁶ Ibid, 268, 337-343.

⁶⁷ Ibid, 1607-170.

⁶⁸ Ibid, 157, 323, 338.

⁶⁹ Ibid, 338.

kafanas [a tavern, or a pub] in the city center. Next to the “Central” inn, there was kafana “Jelisaveta”, frequented by Jewish intellectuals and merchants from the Main Street. The “Grand” was a gathering place for Jewish petty traders, while the “Jevrejska kafana” in today’s Jevrejska Street was a meeting place for the poor. However, the Jewish population, much like the Germans, was not prone to drunkenness and merriment.⁷⁰ Militar states that the Jewish public was very interested in the famous “Dreyfus affair”, which the Jews of Novi Sad vigorously commented on based on the news from the Viennese and Pest press, which was in the hands of their compatriots.⁷¹ Finally, we must include a few more conclusions about the Jewish community made by this writer. The Jews, with all their good and bad qualities, always acted as a harmonious and unified whole with respect to the rest of the city’s population, as Militar believed. Being diligent and capable, they could serve as an example to other fellow citizens of all professions. The richest among them were an example in modernization, fashion and even luxury. They were the first to build more beautiful and monumental houses and buildings, perhaps also because the Serbs and others, taught by the destruction of property in the Revolution of 1849, preferred to invest their capital in the land and the Fruška Gora vineyards.⁷²

Slobodan Bjelica wrote a book about political life in Novi Sad between the two world wars, within the state framework of the Kingdom of Yugoslavia. In two places, he briefly shows the activities of Jewish national organizations in the city. The book also mentions that the Congress of Zionists of Yugoslavia was held in Novi Sad in May 1935.⁷³ The history of Novi Sad in World War Two was comprehensively explored in a two-volume monograph entitled *Novi Sad in War and Revolution [Novi Sad u ratu i revoluciji]*, by authors Mile Čobanski, Zvonimir Golubović and Živan Kumanov. The tragic events in which the Jewish community in Novi Sad was almost completely destroyed – the Raid in January 1942 and the deportation of the remaining Novi Sad Jews to Nazi death camps (spring 1944) – were given a significant place in the monograph.⁷⁴ The suffering of Novi Sad Jews in the Holocaust, as

⁷⁰ Ibid, 341-342.

⁷¹ Ibid, 262.

⁷² Ibid, 138-140, 217-218.

⁷³ Bjelica, *Politički razvoj Novog Sada*, 66-67, 123-124; For more details see: Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 26-31.

⁷⁴ Čobanski – Golubović – Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, I, 323-328; Golubović – Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji*, II, 686-732.

a historiographical topic, still attracts the scientific attention of researchers.⁷⁵ On this occasion, we would like to point out that this topic is included as a constant in all histories of Novi Sad written after World War Two. It is part of the identity of this city and part of the culture and memory of its inhabitants. In this context, a footnote below will include the literature that contains the mention of the monument to the victims of fascism and Nazism in Novi Sad, among whom were Jews, emphasizing the epic monument "Family", erected in memory of the Raid and the "Victims of Fascism" on Kej žrtava racije [Quay of the Victims of the Raid] on the Danube, by the famous Novi Sad sculptor Jovan Soldatović (1971).⁷⁶

The short history of Novi Sad [Kratka istorija Novog Sada], by Đorđe Srbulović, is an unavoidable synthesis in any analysis of the existing histories of the city. Written in an approachable style, it is based on numerous data that the author takes from the existing literature. Jews have a relevant place in it.⁷⁷ Of particular interest is an anecdote that is retold and analyzed by the author. Allegedly, near the end of the 19th century a new saying was attributed to Novi Sad Hungarians related to their fellow Jews who sided with Hungarianization: "Hungarian, Hungarian, and, yet, when he dies – it's off to the Jewish cemetery!" We do not know whether this anecdote is authentic, whether it was exclusively related to Novi Sad, or if it was archetypal for the whole of Hungary at that time. The question that also arises is whether it can be exclusively attributed to the Hungarians of Novi Sad.⁷⁸ In a different place, for the first time in a "history of Novi Sad", the author cites data on the significant participation of Jews in the political life of the city. In the elections held in 1927, the Jews won nine seats out of a total of 80 in the city assembly. Five of them were members of the Jewish Party. Srbulović took these facts from Pavle Šosberger, who explains that Jews, or, to be more precise, respectable individuals, candidates of various political parties who were part of the community, won 11.25% of parliamentary seats in the city.⁷⁹

⁷⁵ See: Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 32-46; Šosberger, *Zbornik članaka*, 159-199; Golubović, *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*; Đurđev, *Deportacija novosadskih Jevreja*, 115-142; *Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine [građa, dokumenta, svedočanstva]*.

⁷⁶ Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 70-76; Puškar, *Javni spomenici*, 83-99; *Umetnička topografija Novog Sada*, 819.

⁷⁷ Srbulović, *Kratka istorija Novog Sada*, 73-74, 205-207.

⁷⁸ *Ibid*, 74.

⁷⁹ Srbulović, *Kratka istorija Novog Sada*, 205; For more details see: Šosberger, *Novosadski Jevreji*, 28; Cvi, *Novosadski Jevreji između dva rata*, 244.

Another representative, illustrated history of Novi Sad, symbolically named – *Name and surname Novi Sad [Ime i prezime Novi Sad]* (2008) was edited by Zoran Kolundžija and the texts were written by over fifty associates. In the spirit of Novi Sad's multiculturalism, the Jewish community has a significant and notable place in it. The reader can learn about the entries (shorter units) regarding *the Jewish community in Novi Sad*, the famous *Jevrejska Street*,⁸⁰ the *Synagogue*, in the chapter on prominent women of Novi Sad about the donor and cultural worker *Jelena Kon* (1883-1942), about the *Charity "Kora hleba"*. The author of certain texts was the finest connoisseur of the Jewish past in Novi Sad, Pavle Šosberger, who, through his texts and the entire scientific opus, brought the Jewish community closer to the historiographical context of Novi Sad's past.⁸¹

Our analysis of the reception of the Jewish community in the history and historiography of Novi Sad would certainly be incomplete if we left out a significant book by a group of authors *Artistic Topography of Novi Sad [Umetnička topografija Novog Sada]*, published in 2014. As its title suggests, it includes topics from art history of the city, i.e., its architecture, urbanism, painting, applied arts, etc.⁸² It does not neglect to include a review of the history of Novi Sad, which is necessary, of course, for understanding the directions of the development of the city as a complex urban and cultural whole. The chapter *History of Novi Sad* in this monograph was written by Branko Bešlin. The author briefly and factually accurately, supported by the scientific apparatus, presents the most significant events and processes that determined the history of the city from the 13th to the 20th century. As expected, this text also contains key facts from the history of the Jewish community in the city.⁸³ The central parts of the book were written by Donka Stančić. Her texts refer to *Urbanism and Construction* and the *Catalogue of Buildings* and architectural monuments of the city.⁸⁴ Stančić pays special attention to the work of architect *Lipót Baumhorn*. According to Stančić, by designing four buildings in the centre of the city in the Art Nouveau style, Baumhorn "contributed most significantly to the change in the appearance of Novi Sad". Having gained

⁸⁰ On the chronology of the name of Jevrejska Street and the Jewish etymology of Novi Sad street names see: Puškar, *Nazivi ulica Novog Sada*, 10, 21-21; c.f.: Puškar, *Novi Sad*, 43-44.

⁸¹ *Ime i prezime Novi Sad*, 162-165, 90-91, 144-145, 381, 395.

⁸² Stančić – Arsić – Babić – Bešlin – Jakšić – Medović – Mikić, *Umetnička topografija Novog Sada*.

⁸³ Bešlin, *Istorija Novog Sada*, 72, 83, 85, 87, 89.

⁸⁴ Stančić, *Urbanizam i graditeljstvo; Katalog objekata*, 101-174, 343-736.

the trust of rich Novi Sad investors after the completion of the Synagogue complex (1906-1909), he was soon hired to build the Catholic Savings Bank (1907) on the Main Town Square and two private palaces, one for the furniture merchant Joseph Menrat in 14 Kralja Aleksandra Street, and the other for the now unknown owner in 12 Marija Trandafil Square.⁸⁵ According to Donka Stančić, the synagogue is the most monumental sacral building in the city (!). As a complex with a school and a Jewish community, "it is the only preserved architectural complex of Novi Sad Jews that permanently testifies to their history in Novi Sad, especially in the sphere of educational, cultural and religious organization".⁸⁶ As it were, *Lipót* Baumhorn left a personal touch in the appearance of the urban centre of today's Novi Sad.

In concluding this research, we hope that we have provided arguments proving that Jews and the Jewish community are present in the "histories of Novi Sad" from the creation of the first monographs on this topic, until today, starting with Menyhért Érdújhelyi, Vasa Stajić, Triva Militar and the inevitable Pavle Šosberger. A number of facts indicate that the Novi Sad Jewish community is involved in the historiographical perception of the city's identity and the main direction of its development. We further believe that the bibliographic units considered in this paper will, if nothing else, be the starting point for new research on the past of Novi Sad Jews.⁸⁷

REFERENCES

Bešlin, B. (2014). Istorija Novog Sada. in: Stančić, D. – Arsić, M. – Babić, S. – Bešlin, B. – Jakšić, J. – Medović, P. – Mikić, O. Umetnička topografija Novog Sada. Novi Sad: Matica Srpska, 61-98.

Bjelica, S. (2008). Politički razvoj Novog Sada između dva svetska rata. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju.

Burger, H. (2014). Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart. Wien –Köln–Graz: Böhlau Verlag.

Cvi, L. (1972). Novosadski Jevreji između dva rata (činjenice i napomene). u: Rado, M. – Mayor, J. (1933²). Istorija novosadskih Jevreja. Novi Sad:

⁸⁵ Stančić, Urbanizam i graditeljstvo; Katalog objekata, 133, 145, 147, 169, 475-478, 505-506, 675-676, 692-693; c.f.: Stančić, Novi Sad, 284-287, 284-298.

⁸⁶ Stančić, Urbanizam i graditeljstvo; Katalog objekata, 159.

⁸⁷ c.f.: Sremac, Jevrejske porodice u Novom Sadu.

Izdanje novosadske „Hevre Kadiše”. u: [reprint] Istorija novosadskih Jevreja, reprodukcija knjige pod gornjim naslovom... dopunjena priložima iz istorije novosadskih Jevreja od 1919-1950. Tel Aviv: Odbor za pomen Novosadske Racije u Izraelu, 241-245.

Čobanski, M. – Golubović, Z. – Kumanov, Ž. (1976). Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945. knjiga I, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine.

Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine [građa, dokumenta, svedočanstva] (2019). Priredili Vladimir Todorović, Petar Đurđev, Aleksandar Bursać. Novi Sad: Arhiv Vojvodine – Udruženje Danubius.

Dražić, S (2013). Stvarni i imaginarni svetovi Judite Šalgo. Novi Sad: Alumnistkinje rodnih studij, Futura publikacije.

Đurđev P. (2016). Deportacija novosadskih Jevreja 1944. godine. *Godišnjak Istorijskog arhiva Grada Novog Sada*. 10, 115-142.

Enciklopedija Novog Sada (1993-2010). Sv. (Knj.) 1 – 30. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi.

Erdujhelji, M(1894). Istorija Novoga Sada. Novi Sad : Opštinstvo slob. kr. varoši.

Erdujhelji M. (1894²). *Istorija Novog Sada*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica i štamparija A. Pajevića [Reprint: Veternik: Dijam-M-pres 2002].

Érdújhelyi M. (1894). Újvidék története. Újvidék : Popovichs testvérek.

Érdújhelyi, M. (1895). Geschichte der Stadt Neusatz. Aus dem ungarischen Original in's Deutsche übersetzt von Heinrich Gunde und Friedrich Steiger. Neusatz : herausgegeben von der Königl. Freistadt.

Gavrilović, S. (1976). Srbi u Revoluciji 1848-1849. *Istraživanja*, 5, 231-294.

Gerold L. (2001). Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000). Újvidék: Forum Könyvkiadó.

Golubović, Z. – Kumanov, Ž. (1981). Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945. knjiga II, Novi Sad: Institut za istoriju.

Golubović, Z. (1992). Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine. Novi Sad : Istorijski muzej Vojvodine.

Grünvald, F. (1961-1962). Stari popisi novosadskih Jevreja, *Jevrejski almanah*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 33-41.

Hadžić, Z. (2017). Vasa Stajić – prilozi za autobiografiju. Priredila Zorica Hadžić. Novi Sad: Matica srpska.

Ime i prezime Novi Sad. (2008). urednika Zoran Kolundžija. Novi Sad: Prometej.

Kárady, V. (2004) The ›Smart Jew‹ in Pre-1919 Hungary. Educational Investments and Cultural Assimilation, *Kakanienrevisited* 29 [first English language publication: Published in German]: Karady V. Der »gescheite Jude« in Ungarn vor 1919. Bildungsinvestitionen und kulturelle Assimilation, in: Kerkes, Amália – Millner, Alexandra –Plener Peter – Rásky Béla (Eds.), *Leitha und Lethe. Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*. Tübingen: Francke 2004 (Kultur - Herrschaft - Differenz 6), 231-240.] <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/VKarady1.pdf>, accessed on 4 April 2021.

Kiš, D. (2007) *Gorki talog iskustva*. priredila Mirjana Mioćinović. Beograd: Prosveta.

Koljanin, M. (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd : Institut za savremenu istoriju 2008.

Marković, S. (2016). *Vasa Stajić*. Novi Sad : Prometej – Radio-televizija Vojvodine.

Militar, T. (2000). *Novi Sad na raskrsnici minulog i sadašnjeg veka*. priredio Živko Marković. Novi Sad: Gradska biblioteka u Novom Sadu.

Ozer, A. (1992). *Pisac prve istorije Novog Sada*. *Sveske za istoriju Novog Sada*, 1, 9-11.

Petrović, B. –Milisavac, Ž.(1987). *Novi Sad*. Novi Sad: Matica Srpska.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, verioispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima (2013). Beograd: Republički zavod za statistiku, 39. https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroispovest.pdf (pristupljeno 4. 04. 2021)

Popov, D. (2009). Šosberger Pavle. in: *Enciklopedija Novog Sada Knj. 30*. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi, 537-538.

Popović, N. (1997). *Jevreji u Srbiji 1918-1941*. Beograd: Institut za svremenu istoriju.

Povratak miru Aleksandra Tišme. (2005). *zbornik radova*. urednici Jovan Delić, Svetozar Koljević, Ivan Negrišorac. Novi Sad : Matica srpska – Ogranak SANU.

Puškar, V. (1993). *Nazivi ulica Novog Sada 1745-1990*. *Veternik: LDI*.

Puškar, V. (1994). *Javni spomenici*. *Kulturna i istorijska spomen-obeležja u novosadskoj opštini*. Novi Sad: Novosadski klub – Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Puškar, V. [i drugi] (2008). *Novi Sad. Priče varoških ulica*. Novi Sad: Prometej – Istorijski arhiv grada Novog Sada.

R. [Popov, D.] (2009). Šalgo Judita. in: Enciklopedija Novog Sada. Knj. 30. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi, 420-421.

Radó, I – Mayor J. (1930). A noviszádi zsidók története. Novisad: kiadta a noviszádi Chevra Kadisa.

Rado, M. – Mayor, J, (1933). Istorija novosadskih Jevreja. Novi Sad: Izdanje novosadske „Hevre Kadiše”

Rado, M. – Mayor, J, (1933²). Istorija novosadskih Jevreja. Novi Sad: Izdanje novosadske „Hevre Kadiše”. u: [reprint] Istorija novosadskih Jevreja, reprodukcija knjige pod gornjim naslovom... dopunjena priložima iz istorije novosadskih Jevreja od 1919-1950. Tel Aviv: Odbor za pomen Novosadske Racije u Izraelu, 1972.

Radovanović, M. (2011). Kiš, Danilo. in: Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon. urednik Aleksandar Gaon. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 106-107.

Radovanović, M. (2011). Tišma, Aleksandar. in: Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon. urednik Aleksandar Gaon. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 65-66.

Radovanović, M. (2011). Šalgo, Judita. in: Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon. urednik Aleksandar Gaon. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 265-266.

Rakić, L. (1986). Jaša Tomić (1856-1922), Novi Sad: Matica srpska.

Ređep, D. (2007). Tišma Aleksandar. in: Enciklopedija Novog Sada Knj. 28. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi, 163-168.

Srbulović, Đ. M. (2000³). Kratka istorija Novog Sada. treće popravljeno i dopunjeno izdanje, Novi Sad: Prometej – Zavod za zaštitu spomenika kulture Grada Novog Sada.

Sremac, R. (2019) Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini. Jewish Families in Novi Sad and the surroundings. Šid: Zavičajni klub Opštine Šid.

Stajić, V. (1933), *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, in: Spomenica grada Novog Sada – Sremski Karlovci: Istorisko društvo u Novom Sadu, 1-159.

Stajić, V. (1936-1940). Novosadske biografije. Iz arhiva novosadskog magistrata. sv. I-V, Novi Sad: Izdanje grada Novog Sada.

Stajić, V. (1941) Privreda Novog Sada 1748-1880. Iz Arhiva novosadskog Magistrata. Novi Sad: Grad Novi Sad.

Stajić, V. (1947) Građa za kulturnu istoriju Novog Sada. Iz Arhiva novosadskog Magistrata [prva polovina knjige]. Novi Sad: Grad Novi Sad.

Stajić, V. (1951) Građa za kulturnu istoriju Novog Sada. Iz magistratske arhive [druga polovina knjige]. Novi Sad: Matica srpska.

Stajić, V. (1951) Građa za političku istoriju Novog Sada. Iz magistratske arhive. Novi Sad: Matica srpska.

Stančić, D. (2005). Novi Sad od kuće do kuće. Novi Sad: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada.

Stančić, D. – Arsić M. – Babić S. – Bešlin, B. – Jakšić, J. – Medović, P. – Mikić, O. (2014). Umetnička topografija Novog Sada. Novi Sad: Matica srpska.

Stančić, D. (2014). Urbanizam i graditeljstvo; Katalog objekata. in: Stančić, D. – Arsić, M. – Babić, S. – Bešlin, B. – Jakšić, J. – Medović, P. – Mikić, O. Umetnička topografija Novog Sada. Novi Sad: Matica Srpska, 101-174, 343-736.

Szekfű, Gy. (1935). Három nemzedék és ami utána következik. Budapest:- Királyi Magyar Egyetemi; Nyomda Kiadás helye.

Šosberger, P (1988). Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Šosberger, P (2008). Zbornik članaka, Novi Sad: Pavle Šosberger.

Šosberger, P. (2009). Šosberger, Aleksandar, in: Enciklopedija Novog Sada Knj. 30. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi, 534-535.

Šosberger, P. (2011). Šosberger, Aleksandar. in: Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon. urednik Aleksandar Gaon. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 271.

Ungvári, T. (2000). The „Jewish Question” in Europe. The case of Hungary. Boulder, Colorado : Social Science Monographs ; Highland Lakes, NJ : Atlantic Research and Publications, Inc. ; New York, NY : Distributed by Columbia University Press.

Volf-Pavlović, E. (1996). Goldman, Stevan. in: Enciklopedija Novog Sada. sv. 6. urednik Dušan Popov. Novi Sad: Novosadski klub i drugi 128-129.

Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon. (2011). urednik Aleksandar Gaon. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.

ЈЕВРЕЈИ У КРУШЕВЦУ И РАСИНСКОМ ОКРУГУ ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Иван Ристић¹

Јелена Вукчевић²

¹ ОШ „Вук Караџић“, Југовићева 11, 37000 Крушевац

² Народни универзитет Трстеник, Музејска збирка, Књегиње Милице
16, 37240 Трстеник

Email: jelenavukcevic@yahoo.com

САЖЕТАК

У раду смо, на основу расположиве литературе, примарних, секундарних и објављених извора, као и обављених интервјуа, покушали да реконструисемо живот и положај јеврејске заједнице у Расинском округу, са посебним фокусом на највећи град и регионални центар – Крушевац. Хронолошки, рад покрива период од првих трагова о присуству Јевреја у овим крајевима до краја Другог светског рата. Јеврејска заједница у местима која данас припадају Расинском округу била је мала, али је свакако оставила трагове у друштвеном и привредном развоју Крушевца и других места Расинског округа. У раду се бавимо како Јеврејима који су били стално настањени у Крушевцу и околним местима, тако и онима који су, најчешће из пословних разлога, боравили одређено, дуже или краће, време, али су својим активностима допринели друштвеној, привредној и културној афирмацији Крушевца и околине, или је њихов боравак везан за неке од кључних догађаја модерне историје Србије. Покушали смо и да, на одређеним примерима, реконструисемо судбину и страдања крушевачких Јевреја у Другом светском рату. Други део рада, у коме је представљена једна животна прича трстеничке Јеврејке Софије Анаф и њене породице, пропраћен је и фототографијама из њене породичне архиве.

Кључне речи: Јевреји, јеврејска заједница, Србија, Крушевац, Трстеник, Расински округ

ЈЕВРЕЈИ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ – ИСТОРИЈА, БРОЈНОСТ И ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ

Јевреји спадају у најстарије народе на свету. Њихова историја, стара више хиљада година, сведочи о бројним успонима и падовима, великим искушењима, масовним страдањима и поновним уздизањима. Зла историјска судбина научила је припаднике јеврејског народа да опстану и у најтежим условима, прилагођавајући се различитим околностима, друштвима, традицијама и културама, од којих су неке биле благонаклоне, а неке, пак, изразито непријатељски настројене према јеврејском народу, његовој култури и религији. Оно што је обележило историју јеврејског народа, осим добро познатог страдања у Другом светском рату (холокауст), јесу честе сеобе и хиљадугодишње постојање без сопствене државе¹ (све до стварања савременог Израела 1948), што је утицало на то да јеврејски народ има велику дијаспору, настањену у готово свим деловима планете (О јеврејској историји детаљније вид. Дубнов, 1962; Baletić, 1982; Кон-Шербок, 2012).

¹ Прва велика сеоба, према старозаветном предању, десила се око 2000. године пне и везана је за сам настанак јеврејског народа. Тада је „праотац” Јевреја, Аврам (Абрахам), повео своје племе из Месопотамије (град Ур) у Палестину (Канаан). Око 18. века пне долази до сеобе већег дела припадника јеврејског племена из Палестине у Египат, где касније падају у ропство. У 13. веку пне, предвођени Мојсијем, враћају се у Палестину. Од почетка 11. века пне па све до 930. године пне, постојала је јединствена јеврејска држава. После њеног распад, следи период стагнације и потпадања под утицај суседних сила, да би у 6. веку пне Јевреји потпали под власт Вавилона, када је поново дошло до њиховог расељавања, а затим и Персије, када долази до поновне консолидације и обнове верског и друштвеног живота. За време Александра Великог, који је у 4. веку пне освојио Јудеју, Јевреји насељавају читав простор Александрове државе и држава његових наследника (дијадоха). Тада насељавају и Балканско полуострво. У 1. веку пне Јудеју освајају Римљани, а Јевреји задржавају одређену аутономију у оквиру Римског Царства. У 1. и 2. веку нове ере, Јевреји подижу неколико неуспешних устанака против Рима, чија је последица било уништење Јерисалима, напуштање Палестине и расејање по свету. Средњи век је био обележен изразитом нетрпељивошћу хришћанског Запада према Јеврејима, доношењем низа антијеврејских законских аката, прогонима и погромима Јевреја. Најбољи положај Јевреји су имали у Шпанији за време власти Арабљана (од 8. века), али су са протеривањем Арабљана средином 15. века, наступили тешки дани под ударима инквизиције Католичке цркве, па долази до протеривања шпанских и португалских Јевреја у Османско Царство и неке западноевропске земље (Француска, Холандија итд). Јевреји протерани из Шпаније и Португалије, и њихови потомци, називају се *Сефарди*. Другу групу Јевреја чине *Ашкенази* – Јевреји из Северне, Средње и Источне Европе.

У току својих, углавном присилних, историјских сеоба, Јевреји су населили и просторе Србије, као и оне просторе који ће 1918. припасти југословенској држави. (О Јеврејима Србије и Југославије вид. Vinaver, 1956; Ковачевић, 1960; Eventov, 1971; Раденић, 1992; Поповић, 1997; Ivanković, 2008; Надовеза и Јаковљевић, 2013; Ristović, 2016). Први трагови о присуству Јевреја у Београду потичу из средине 10. века (Поповић, 1997, стр. 11)², мада су најстарије јеврејске насеобине на овим просторима настале у 4. веку пне у Македонији (Ristović, 2016, str. 23; О траговима јеврејског присуства у античком периоду вид. Eventov, 1971, str. 4-7). У средњем веку, Јевреји (тачније јеврејски топоними) помињу се у хрисовуљама из 1337. и 1361. цара Стефана Душана (1331-1355) и Стефана Уроша (1355-1371) (вид. Eventov, 1971, str. 11), али нема помена Јевреја у чувеном Душановом закону из 1346. (Ristović, 2016, str. 24). Сматра се да су средњовековној Србији имали положај сличан као у Византији, односно да су плаћали посебне порезе (Поповић, 1997, стр. 11). У 14. и 15. веку, прогоњени из Средње Европе, на Балканско полуострво, у већим таласима, пристижу Ашкенази, док после прогона из Шпаније крајем 15. века (више од 100.000 Јевреја је прогнано за неколико година), највећи број Сефарда налази уточиште у трговачким центрима Османског Царства. Сефарди масовније насељавају просторе Србије после пада Београда под турку власт 1521,³ док Ашкенази пристижу са аустријским освајањима крајем 17. века (Поповић, 1997, стр. 12). Када је Аустрија освојила Београд од Турака 1718, у њему је затекла „више од стотину Јевреја”, односно 33 сефардске породице (Ковачевић, 1960, стр. 105-106). За време постојања тзв. Краљевине Србије, као покрајине Аустријског Царства (1718-1739), долази до првих додира и зближавања Срба и Јевреја. После поновног освајања Београда од стране Турака (1739), заједно са аустријском војском, повлаче се и Ашкенази, и тада почиње трајна доминација сефардских Јевреја на простору Србије (Поповић, 1997, стр. 12). Током 17. века, јеврејска заједница на простору Србије достиже свој културни успон – у Београду је постојала јеврејска верска школа, док се на старим плановима Београда из 18. века налази Јеврејска улица (Љушић, 2008, стр. 443). Уопште, током 17. века Јевреји су били изузетно

² Аутори одредице о јеврејској заједници у *Енциклопедији српског народа*, наводе да „писаних извора о боравку Јевреја у Београду има од 16. века”, али да истраживачи сматрају да их је било и у ранијим вековима. (Вид. Љушић, 2008, стр. 443).

³ Неки аутори истичу како се „претпоставља да су се први Јевреји доселили у Београд” управо после турског освајања 1521. (Вид. Перић & Станић, 1992, стр. 278).

утицајни у целом Османском Царству, посебно они који су се бавили трговином и банкарским (новчаним) пословима, и који су се налазили увек у близини представника виших нивоа власти као њихови лични банкари. Познати јеврејски банкари у 17. веку били су у Нишу. Од њих су новац позајмљивали и пећки патријарси, православни манастири итд. (Вид. *Vivaver, 1956, str. 29*).

Деветнаести век био је пресудан за дефинисање положаја Јевреја у Србији. Све до касних 70-их година 19. века положај Јевреја у Србији био је променљив, и зависио је од унутрашњих политичких и друштвених околности (динамика развоја српског друштва, односи политичких и економских фактора у српском друштву) и самих владара, али и од спољно-политичких околности и позиција Србије (*Ristović, 2016, str. 26*). Године 1804. у Београду је било око 1000 Јевреја (*Vinaver, 1956, str. 29*). Поједини Јевреји су активно учествовали у Првом српском устанку, као занатлије и трговци помагали су устанак, али устаници нису имали благонаклон став према Јеврејима које су затекли у вароши после освајања Београда, јер су их оптуживали за различите трговачке преваре и сл. Наређено је њихово протеривање са територије устаничке државе (*Vinaver, 1956, str. 36-38; Поповић, 1997, стр. 13-14*).

У Србији кнеза Милоша Обреновића Јевреји поново постају видљиви у јавном животу и њихов се положај драстично поправља. Сам кнез, који се поставио као заштитник Јевреја, имао је неколико блиских сарадника међу Јеврејима, а један од њих је био и његов лични лекар. Познате јеврејске породице у том периоду биле су: Албахари, Сабитај, Пијаде, Коен, Озер и др. (О положају Јевреја у Милошевој Србији детаљније вид. *Ковачевић, 1960, стр. 107-110; Поповић, 1997, стр. 14-16; Ristović, 2016, str. 26-27; Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 12-13*). Године 1827. у Београду је било око хиљаду Јевреја (односно 239 пореских обвезника и 22 ослобођених од плаћања пореза), док их је 1838. било 1530 у 210 домова (*Ковачевић, 1960, стр. 107*). У читавој Кнежевини је 1834. било око 2000 Јевреја (*Поповић, 1997, стр. 14*). Кнежевић истиче још једну околност важну за афирмацију Јевреја у Милошевој Србији, а то је почетак штампања јеврејских књига у државној штампарији (*Кнежевић, 1960, стр. 108*). Међутим, треба истаћи да благонаклон став кнеза Милоша и његове владе према Јеврејима, није био пропраћен истим ставом од стране становништва, посебно српких трговаца, који су у Јеврејима видели опасне конкуренте (*Поповић, 1997, стр. 16; Детаљније о разлорима појаве антијеврејских осећања вид. код Ристовића (Ristović, 2016, str. 28)*).

За време владавине кнеза Александра Карађорђевића (1842-1858) положај Јевреја у Кнежевини Србији је деградиран у односу на период владавине кнеза Милоша. Српски трговци, посебно они у Шапцу и Смедереву, борећи се против јеврејских конкурената, успевају да издејствују да влада уредбом из 1846. забрани Јеврејима боравак ван Београда. Долази до пресељења Јевреја из унутрашњости у Београд, а делом и до њиховог исељавања из Србије (Ковачевић, 1960, стр. 110-111; Раденић, 1992, стр. 6-8; Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 17). Краткотрајни повратак кнеза Милоша на власт (1858-1860) значио је одустајање од антијеврејске политике, али је његов син и наследник кнез Михаило Обреновић (1860-1868) наставио праксу из времена владе кнеза Александра Карађорђевића. Ово је довело до готово нестанка Јевреја у унутрашњости Кнежевине Србије – наиме, до 1867. остало је свега око тридесет јеврејских породица (највише у Шапцу, затим у Убу, Неготину и Крагујевцу) (Ковачевић, 1960, стр. 111).

Са јачањем антисемитизма у Европи, јачао је и покрет против ове појаве, па су се околности на међународном плану одразиле и на положај Јевреја у Србији и однос српске владе према „јеврејском питању”. Још на самом почетку владавине кнеза Михаила, 1861, на све већу појаву антијеврејских осећања у јавности и одлуке владе уперене против Јевреја реаговао је енглески конзул, па је српска влада била приморана да делимично ревидира одлуке о исељавању Јевреја из унутрашњости (Поповић, 1997, стр. 18). Међутим, антијеврејска осећања у народу нису била умањена, па је 1865. дошло до инцидента у Шапцу – двојица Јевреја су убијена, а једна јеврејска девојка покрштена противно вољи своје мајке. Ово је утицало да „јеврејско питање” у Србији добије међународни одјек – реаговала су јеврејска организација у Паризу (Alliance Israélite Universelle), о овим инцидентима се расправљало и у британском Доњем дому, а енглески конзул је уложио протест у Цариграду и Београду. Тек после смрти кнеза Михаила дошло је до извесног попуштања антијеврејских мера, али не у потпуности (Кнежевић, 1960: 111, Ristović, 2016, str. 29-30).

У време када влада Кнежевине Србије доноси поменуте наредбе о исељавању Јевреја из унутрашњости, догађа се још једна промена од кључног значаја за даљи положај и живот Јевреја у Србији: наиме, многи од њих из унутрашњости, макар само формално, прелазе у православље, како би сачували своје позиције и избегли присилно исељавање. Ти нови, православни Јевреји, називали су се *Мераноси*. Они су се временом

уклопили у већинско становништво, али су сећање на своје порекло и своју посебност чували склапајући међусобне бракове. Мераноси су у Другом светском рату пострадали далеко мање од својих сународника који су остали одани Мојсијевој вери (вид. Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 17-18).

Кључна промена у положају Јевреја у Србији десила се после Берлинског конгреса (1878). Добијајући независност, Србија се, члан 35. Уговора⁴, обавезала да свим својим грађанима гарантује потпуну равноправност. Иако се у поменутој одредби Јевреји експлицитно не помињу, овај члан се односио управо на питање њиховог правног положаја. Од тог тренутка, Јевреји Србије постају не само равноправни, већ и све утицајнији грађани Србије, који су својим радом значајно допринели привредном, друштвеном и културном развоју земље. Кнез, потом краљ Милан Обреновић (1868-1889) био је, попут кнеза Милоша, наклоњен Јеврејима и имао је међу њима блиске сараднике. После српско-турских ратова (1876-1878) Јевреји добијају официрска звања. (Ковачевић, 1960, стр. 111; Ristović, 2016, str. 31-34; О „јеврејском питању” на Берлинском конгресу, као и последицама одлука конгреса на положај Јевреја, детаљније вид. Раденић (1992)).

Као последица поправљања друштвеног положаја после Берлинског конгреса, до краја 19. века долази до пораста јеврејског становништва у Србији. По попису из 1874, у Србији је живело 2049 Јевреја, највише у Београду, Шапцу и Пожаревцу (Вид. Статистичко одељење Министарства финансија, 1879, стр. 150-151), док је по попису из 1884. било 4168 Јевреја (Статистичко одељење Министарства народне привреде, 1889, стр. 268-271). По попису из 1890, било 4652 Јевреја (0,22% укупног становништва), највише у Београду и Нишу. (Министарство народне привреде, 1893, стр. LXXII-LXXIII). Деценију касније, на почетку 20. века, у Србији је живело 5729 Јевреја (или 0,23% од укупног становништва).

⁴ Члан 35. Берлинског уговора гласи: „Ни за једно лице у Србији разлика у верској опредељености или конфесији не сме бити повод за искљученост или немогућност у погледу уживања грађанских или политичких права, рада у јавним службама, обављања јавних функција и указивања почести, као ни у погледу обављања разних професија и делатности, у било ком месту. Слобода и видно практиковање свих облика исповедања вере обезбедиће се свим домаћим лицима у Србији, као и странцима, и неће бити никаквих препрека у погледу хијерархијске организације различитих заједница нити у погледу њихових односа с њиховим духовним поглаварима.” (<http://www.mfa.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1288--1878-?lang=cyr>, приступљено 02.01.2021.)

Статистука за ту годину пружа нам неке занимљиве појединости о јеврејској заједници. Тако знамо да је највише било „српских или других словенских” Јевреја (2636), затим „шпањолских” – Сефарда (1544), „немачких” – Ашкеназа (462) и нешто мало „мађарских” Јевреја. Такође, видимо да је највећи број Јевреја говорио српским језиком (46%), затим шпанским (26,95%) и немачким (8%) (Вид. Управа државне статистике, 1905, стр. СХХ, 110-111; Управа државне статистике, 1907, стр. 67). По последњем попису пред Први светски рат, 1910, у Србији је живело 5997 Јевреја (Поповић, 1997, стр. 23).

Учешће Јевреја у Балканским и Првом светском рату показује њихову интегрисаност у српско друштво и оданост својој домовини Србији, после деценија борбе за равноправност. Важно је подвући да интеграција Јевреја није значила и њихову асимилацију, „него двоструку идентификацију у којој су се допуњавали јеврејски и српски идентитет” (Кољанин & Радовановић, 2015, стр. 12). У Првом светском рату учествовало око 600 Јевреја из Србије, неколико стотина је рањено, а близу 150 је погинуло или умрло. Многи су одликовани за исказану храброст, а стотине су остали инвалиди (Кољанин и Радовановић, 2015, стр. 50; Списак погинулих Јевреја у ратовима 1912-1918 вид. Хрчек, 2014).

Стварањем велике југословенске државе 1918. (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – СХС), јеврејска заједница у новој држави постаје знатно бројнија. По првом попису из 1921, у новој држави живело је 64159 Јевреја, од тога у Србији 11731. Приметно је, такође, да је у бившим крајевима Аустро-Угарске, који су постали део Краљевине СХС живело више Јевреја него у Србији (Поповић, 1997, стр. 28-29). Последњи попис одржан је 1931, и тада је у Краљевини Југославији живело 68405, од тога највећи број Ашкеназа – 39010, затим Сефарда – 26168 и најмање „ортодоксних Јевреја” – 3227. Приметна је промена у структури јеврејског становништва: док је у предратној Србији (по попису из 1900) највише било православних Јевреја, затим Сефарда и тек на крају Ашкеназа, у Краљевини Југославији је ситуација била обрнута (Вид. Општа државна статистика, 1938, стр. V-VII). Према последњим подацима из 1938, у Краљевини Југославији је живело 71342 Јевреја и око 5000 Јевреја страних држављана (Ivanković, 2008, str. 15). Јевреји су били потпуно интегрисани у живот међуратне Југославије, о чеми сведочи и значајан број Јевреја међу официрским кадром југословенске војске (детаљније о Јеврејима у југословенској војсци вид. Видаковић-Петров, Крсмановић & Радовановић, 2015), као и све веће ућешће у политичком животу.

Такође, било је приметно да ја однос према Јеврејима био далеко толерантнији у крајевима који су припадали предратној Краљевини Србији, док је у крајевима који су припадали бившој Аустро-Угарској постојао латентни, а некада и отворени антисемитизам. У Србији се 1930-их појављују политички покрети са антисемитском идеологијом, као што је покрет „Збор” Димитрија Љотића. Под притиском међународних околности, али и неких унутрашњих политичких фактора, југословенска влада је уочи рата (1940) усвојила неке антијеврејске мере. (Детаљније вид. Ivanković, 2008, str. 22-33).

„Коначно решење” јеврејског питања по нацистичком моделу, није заобишло ни југословенске Јевреје. Заједно са својим суграђанима Србима, они су страдали у бројним логорима на територији читаве Југославије, како од стране немачког окупатора, тако и од стране његових домаћих сарадника и других окупационих снага на тлу Југославије, а највише у усташкој тзв. Независној Држави Хрватској. Током Другог светског рата страдало је око 80% југословенски Јевреја, односно око 60000 људи. Многи Јевреји су активно учествовали у антифашистичком покрету. (Детаљније вид. Ivanković, 2008, str. 36-50; Кољанин, 1995, стр. 43-45).

ЈЕВРЕЈИ У КРУШЕВЦУ

Први помен Јевреја у Крушевцу датира с почетка 16. века, из 1519. године, и то у вези са трговином са Дубровчанима, а постоје и неки спорадични подаци из каснијих периода (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 12). Што се њихове бројности тиче, намеће се закључак да је током читавог периода који је предмет нашег истраживања, њихов број у Крушевцу (у самој вароши, али и у административним областима – срезовима, општинама и округу – којима је Крушевац био центар) био мали, највише неколико десетина. Овде мислимо на Јевреје трајно насељене у Крушевцу и околним местима.⁵ Посебно ћемо се бавити оним Јеврејима који су привремено боравили у Крушевцу и околини, или су

⁵ Приликом разматрања бројности, треба имати у виду да су у већини пописа, Јевреји (као и остали грађани) пописивани на основу верске припадности, што не укључује и Јевреје православне вере. Само у појединим пописима, као што смо видели, и то на нивоу државе (не и за локални ниво – општина, срезова и округа), дати су посебни подаци о различитим јеврејским заједницама (православни, сефарди, ашкенази итд).

својом активношћом оставили значајан траг у развоју Крушевца и Расинског округа.

*Табеларни приказ броја Јевреја у Крушевачком округу/срезу⁶
према државним пописима (1874-1931)*

Година	Број Јевреја у Крушевачком округу/срезу
1874	/
1884	6
1890	36 (од тога 20 у вароши Крушевац)
1900	5
1921	12
1931	12

Према подацима из 1831, у Крушевцу је било 7 јеврејских породица, што ће рећи да је било неколико десетина појединаца (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 13). По попису из 1874. у Крушевачком округу нема Јевреја (Вид. Статистичко одељење Министарства финансија, 1879, стр. 151). Претпостављамо да је то последица наредби о исељавању Јевреја из унутрашњости, јер су у међувремену, као што ћемо видети, многе јеврејске породице прешле у православље, па су и приликом пописивања убрајани у „православне”, а не у поданике државе „Мојсијеве вере”. Према попису становништа из 1884, у Крушевачком округу било је свега 6 Јевреја (4 мушкараца и 2 жене), или само 0,08% укупног становништва округа (Статистичко одељење Министарства народне привреде, 1889, стр. XXIII, 264, 269). Према попису из 1890, у вароши Крушевац живело је 20 Јевреја (13 мушкараца и 7 жена), док је у Крушевачком округу живело 36 Јевреја (23 мушкараца и 13 жена). Крушевачком округу је тада припадао и Алексинац у коме је живело 16 Јевреја (10 мушкараца и 6 жена). У другим местима Крушевачког округа није било Јевреја. Такође, ни у Трстенику (који данас административно припада Расинском округу), као ни у Трстеничком срезу, није било јеврејског становништва (Вид. Министарство народне привреде, 1893, стр. 25, 66,

⁶ Подаци о присуству Јевреја на нивоу среза односе се на попис из 1931. За све предходне године, подаци се односе за ниво округа.

123-125). Деценију касније, број Јевреја у Крушевачком округу је значајно опао – било је их је свега 5 (3 мушкарца и 2 жене) (Вид. Управа државне статистике, 1905, стр. 110). У периоду између два светска рата, број Јевреја у Крушевцу остао је приближно исти. Према попису из 1921, у Крушевцу живело је 12 Јевреја, док је према попису из 1931. у Крушевцу (срез Расина) живело, такође, 12 Јевреја и један у Трстенику (Вид. Поповић, 1997, стр. 30; Општа државна статистика, 1938, стр. X).

И крушевачки Јевреји су, као и они у остатку Србије, били под ударом државних антијеврејских мера 40-их и 60-их година 19 века. Они који су желели да остану на својим огњиштима и наставе са својим пословима били су принуђени да постану Мераноси, односно да пређу у православну веру. Један од аутора ретког истраживања о крушевачким Јеврејима, Сава (Саул) Шароњић, наводи пример из своје породичне историје: његов предак, Аврам Шарон, прешао је у православље на дан великог црквеног празника Св. Илије (јеврејски Дан Светог Елијаха), 2. августа 1852, па је, на тај начин, осим свог положаја и посла, сачувао и додир са својом прадедовском вером (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 18). Крајем 19. века, крушевачки Јевреји су у потпуности уклопљени у живот локлане средине, и активно учествују не само у привредном, већ и у културном животу Крушевца.

Православни Јевреји Крушевца и околних вароши су, као начин да сачувају сећање на своје порекло, покренули јединствени часопис *Меранос*. Ради се о статистичком годишњаку намењеном само православним Јеврејима, чији је поднаслов био „*Јеврејски годишњак за сјатајисџику живих, новорођених, жењених и умрлих лица у Христју нам миле браће и сесџара.*” Сачуван је само један број (број 9) овог часописа из 1919. На основу сачуваног броја, претпоставља се да је почео да излази 1907, са паузом у излажењу током Првог светског рата. Уредник листа био је Хаџи Аврам Левић, а секретар Исак Исаковић (Албахари, 2020, стр. 48).⁷ Статистички, часопис је покривао не само православне Јевреје Крушевца, већ и Краљева, Јагодине, Параћина, Трстеника и Врњачке Бање. С обзиром да је 9. број објављен 1. шевата 1919. (јеврејски месец, који одговара јануару-фебруару по грегоријанском календару – И.Р.), сматрамо да се подаци у њему односе на период непосредно пре и у току Првог светског рата (о чему сведочи и списак новорођених и умрлих).

⁷ Једини сачувани примерак часописа *Меранос* био је доступан ауторима овог рада захваљујући љубазности госпође Биљане Албахари, на чему јој се и на овај начин најискреније захваљујемо.

На унутрашњој страни предње корице налази се кратка молитва за краља и отаџбину, која показује оданост држави и монарху („Боже чувај краља и милу нам Краљевину СХС”). На првој страни налазе се и симболи хришћанства (крст) и јудаизма (Давидова звезда), што сведочи о двојном идентитету православних Јевреја. На наредним страницама дат је списак живих, умрлих, рођених и удатих/ожењених припадника јеврејске православне заједнице. Следећа презимена су заступљена у статистичком приказу (14 породица): Адутовић, Алкалајић, Арпадовић, Баруховић, Исаковић, Конић-Кон, Левић, Мандиловић-Баум, Минић-Минх, Нагдеронович, Станоело, Станојловић, Тајтацаковић и Шароњић. Очигледно је да су нова презимена настала додавањем суфикса *ић* на стара презимена јеврејских породица (Алкалај, Арпад, Барух, Кон, Тајтацак, Шарон итд). Наведено је 81 живих, 6 умрлих и 6 рођених православних Јевреја, као и два брачна пара (Хермина Левић и Јаков Тајтацаковић; Стана Шароњић и Бранко Станоело).

Међу живима, највише је било чланова породице Шароњић (17), Нагдеронович (11), по 7 чланова породица Адутовић и Арпадовић, по 6 чланова породица Алкалајић, Левић и Татјацаковић, 5 чланова породице Баруховић, по 4 члана породица Конић-Кон и Станоело, 3 члана породице Исаковић, по 2 члана породица Мандиловић-Баум и Минић-Минх, и 1 члан породице Станојловић (Ракина Станојловић, рођена Станоело).

На списку умрлих, налази се 6 лица, од тога 5 погинулих/умрлих у рату:

1. Адутовић Петар (погинуо 1917)
2. Баруховић Јован (умро 1916)
3. Нагдеронович Јаков (погинуо 1918)
4. Станоело Константин (погинуо 1914)
5. Татјацаковић Сима (погинуо 1914)
6. Шароњић Милош – Менаше (погинуо 1914)

У периоду између 1914. и 1917. забележено је 6 новорођених, по 1 у породицама Алкалајић, Арпадовић, Левић, Шароњић и 2 у породици Нагдеронович.

Интересанто је приметити имена која су носили православни Јевреји. Наиме, подједнако су заступљена традиционална јеврејска имена (Мојсије, Давид, Арон, Аврам, Ефрем-Јеша, Исак, Јаков итд; од женских Ребека, Хермина, Лујза, Роза), као и српска, односно хришћанска, имена, тачније имена (без обзира на њихову етимологију) заступљена међу

српским становништвом (Слободан, Вучета, Радован, Спасоје, Тихомир, Вуксан, Драгиша, Душанка, Персида, Живка итд). Било је и имена која су наглашавала оба идентитета (јеврејски и српски), као што је Милош – Менаше.

На задњој корици часописа налази се молитва која, такође, упућује на двојни идентитет православних Јевреја, а која гласи: „Мили Боже ти што све знаш и разумеш прихвати нас Аврамову децу и опрости ако смо згрешили.”

Часопис *Меранос*, иако мали обимом и сачуван у само једном примерку, представља изузетан извор за историју крушевачких, расинских и поморавских православних Јевреја почетком друге деценије 20. века.

Почетком 20. века крушевачки Јевреји већ су били организована задњеница. Окупљали су се у тзв. „Јеврејском кафанчету”, затим у кафани „Солун”. Касније су основали сопствену кафану (1904) у којој су одржавали синдикалне састанке, који нису били по вољи властима, па су били приморани да их организују у изнајмљеним становима, између осталог и у стану познате крушевачке јеврејске породице Тајтацак (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 27).

Породица *Тајтацак* била је једна од најпознатијих јеврејских породица у Крушевцу. „Родоначелник” крушевачке гране породице Анђелко Тајтацак (1838-1920), био је пионир у гајењу свилених буба у Моравском округу и истакнути трговац и привредник (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 35). Он се, како се касније сећала његова унука Наталија Ковачевић-Тајтацак, крајем 19. века доселио у Крушевац из Београда (Ковачевић-Тајтацак, 2007, стр. 276). Анђелко је брзо постао један од водећих привредника Крушевца. Био је један од осморице чланова – оснивача крушевачке подружнице Српског пољопривредног друштва, а улогом од 100 динара у Пољопривредни фонд (Извештај о раду. (1903, јануар 1). *Тежак*, стр. 7), а 1904. изабран је за члана управе крушевачке подружнице (Извештај о раду. (1904, јул 20). *Тежак*, стр. 8).

Анђелко је са супругом Султаном, имао тројицу синова (Аврама, Давида и Мориса) и кћер Калину. Анђелков посао трговине житом и израде свиле, наставио је његов син Морис (Мориц) Тајтацак, који је остао у Крушевцу, док су се његова браћа преселила у друге градове. Морис је преминуо у Цириху, код сестре Калине (која се, са супругом, одселила за Швајцарску у току рата) 1918. као српски војник, од последица болести коју задобио после повлачења преко Албаније (Ковачевић-Тајтацак,

2007, стр. 276); Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 35).⁸ У *Београдским новинама* из октобра 1916, налазимо и кореспонденцију између Морица Тајтецека из Цириха и извесне Олге М. Здравковић из Врњачке Бање, у којој га Олга укратко обавештава о њеним породичним приликама (комуникација преко службених новина била је уобичајена у ратно време – И.Р.) (Кореспонденција. (1916, октобар 28), *Београдске новине*, стр. 5). Иначе, још двојица крушевачких Тајтацака су дали своје животе у Првом светском рату – санитарски поручник, трупни лекар др Натан Тајтацак (рођен у Београду 1888, умро у Пожаревцу од пегавог тифуса 21. 03. 1915) и Јосиф Тајтацак (непознатог места и године рођења, погинуо на Мачковом камену 4. 08. 1914) (Хрчек, 2014, стр. 32, 103; Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 29-30).

Морис Тајтацак је из брака са Ребеком (девојачко презиме Адут) имао сина Давида и три кћери – Султану, Наталију и Софију. После његове смрти, Ребека је распродала машине из свиларе и новац уложила у стамбени простор, од чијег је рентирања издржавала породицу све до Другог светског рата. Давид и Султана су касније живели у Смедереву, Наталије је као учитељица радила у Младеновцу, док је Софија са мајком Ребеком живела у Крушевцу. (Ковачевић-Тајтацак, 2007, стр. 276).

Још један познати Јеврејин, чија је породица пореклом из Крушевца (Левићи), био је *Аврам Левић*, уочи Првог светског рата начелник Главног државног рачуноводства Министарства финансија, а током рата шеф Државне благајне (до 1916), иначе близак сарадник чувеног српског министра финансија Лазара Пачуа. Левићева је највећа заслуга спашавање трезора Народне банке, чије су драгоцености биле смештене у Крушевцу, пошто је опасност од напада Бугара крајем септембра 1915. бивала све већа. Захваљујући Левићу, трезор централне банке је спасен у последњем тренутку, дан пре него што су Бугари пресекли железничку пругу (Левић, 1929, стр. 6; Детаљније о спашавању трезора и

⁸ У *Сјоменици поинулих и умрлих српских јевреја у Балканском и Свешком рајћу*, наводи се да је Мориц Тајтацаковић из Јагодине, да је рођен у Београду 1873, а да је умро у Швајцарској 28. јула 1918 (Хрчек, 2014, стр. 156.) Међутим, његовог имена, нема у часопису *Меранос* на списку умрлих и погинулих православних Јевреја, а нема ни чалнова његове породице на списку живих. Шта је разлог, можемо само да претпоставимо. Једино логично објашњење је да породица Тајтацак о којој је овде реч, није припадала православним Јеврејима (без обзира на „посрбљено” презиме Мориса Тајтацека у поменутој *Сјоменици*). Знамо да се Анђелко Тајтацак доселио из Београда крајем 19. века, дакле онда када више није било потребе да Јевреји из унутрашњости Србије прелазе у православну веру.

улози Аврама Левића вид. Илић, 2014). Осим спашавања трезора, Левићу је од стране владе било поверено и чување Мирослављевог јеванђеља, најстаријег споменика српске писмености, приликом повлачења преко Албаније. Име Аврама Левића било је повезано са још неким важним догађајима и аферама. Наиме, он је смењен 1916. због оптужби за малверзације приликом руковања државном благајном, а био је уплетен и у суђење Драгутину Димитријевићу Апису. Аврам Левић је окончао свој живот као и велика већина његових сународника – убрзо након окупације био је ухапшен од стране нациста и одведен у логор, где му се губи траг (Илић, 2014, стр. 70-71).

Иако није била крушевачка Јеврејка, име познате хуманитарке *Наталија Нејши Мунк* итекако је везано за Крушевац. Хуманитарни и патриотски рад Наталије Мунк био је добро познат српској јавности. Још у време српско-бугарског рата (1885), истакла се као болничарка, па је одликована сребрном медаљом краљице Наталије. Мунк се својим пожртвовањем истакла и у Балканским ратовима (када је, лечећи оболеле од колере и тифуса, и сама била заражена), за шта је одликована бројним одликовањима. На почетку Првог светског рата, након што се и сама опоравила од тифуса, у Крушевцу је основала Војну болницу при крушевачком санитету. После окупације Крушевца од стране аустро-угарске војске, морала је да бежи од окупационих власти, које су је оптужиле да је у болници лечила комите. Била је члан управе Савеза добровољаца. Наталија Мунк је била носилац споменица свих српских ратова до 1885. и бројних високих одликовања, међу којима и сребрном и златном медаљом за ревносну службу и два пута одредом Св. Саве. Преминула је у Београду 8. априла 1924. (Смрт Наталије Мунк. (1924, април 9), *Полишица*, стр. 4; Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 28).

Од значајнијих Јевреја Крушевца између два светска рата, треба поменути још и осниваче апотеке „Свети Андреј” *Лава Алкалаја* и његову мајку *Елвиру*; затим брачни пар *Евџеније* и *Јулија Бигерман*, који су 1923. постали једни од оснивача Фабрике вагона и гвоздених конструкција. У Крушевцу је живела и породица *Аришура Фелдбауера*, који се доселио 1925. као стручни кадар у Фабрици вагона. У Крушевцу су, такође, службовали учитељи *Јанко* и *Олија Фирџел*, а многобројни Јевреји били су питомци барутане „Обилићево” (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 37-39).

Судбина крушевачких Јевреја током Другог светског рата није заобишла судбину њихових сународника у осталим деловима земље, док

спашавање појединих јеврејских породица из нацистичких канџи представља најбољи пример српско-јеврејске блискости и искрених односа које су Срби грајили према својим сугрђанима Јеврејима. Како се после рата сећао познати крушевачки јавни и културни радник, и учесник НОП-а, Антоније Маринковић, први Јеврејин који је страдао у Крушевцу био је Голдбергер Мајер, који је почетком рата дошао као избеглица из Словеније. Он је ухапшен, пошто га је препознао намачки официр – његов комшија из Беча, и стрељан на крушевачкој Багдали. Октобра 1941. Немци су камионима кренули од једне до друге јеврејске куће (Тајтацек, Калдерон, Франк итд), са намером да похапсе мушке чланове породица (Вид. Маринковић, А. (20. март 1964). *Победа*, стр. 7).

Спашавање породице Тајтацек једна је од светслих тачака иначе суморног ратног времена. Према сећањима Наталије Тајатацек, кључну улогу у спашавању имао је апотекар Крста Новаковић, потомак старе и угледне крушевачке породице, који је пре рата био председник општине, а ту функцију је, по наредби окупационих власти, обављао и за време окупације. Ребеки Тајтацек набавио је лажне исправе за њу и њене ћерке, са лажним именима (тако је Наталија Тајтацек „постала” Ружа Анђелковић, њена мајка Ребека – Софија Анђелковић итд), па је, захваљујући томе, Наталија успела да из Младеновца безбедно дође до Крушевца. Брат Давид и сестра Султана су успели да се из Смедерева придурже породици после напада и велике експлозије (у режији комуниста) у Смедереву 5. јула 1941. Захваљујући Новаковићу, и они су добили лажне исправе и постали „Анђелковићи.” Неко време су мирно живели у Крушевцу, са лажним идентитетом, а онда су их Немци ипак разоткрили, па су били обележени злогласним „жутим тракама”. Једнога дана, упозорени су од стране Крсте Новаковића да беже, јер су Немци припремали хапшења, за почетак, јеврејских мушакараца. Убрзо су Немци закуцали на врата Тајтацекових тражећи Давида, али га је мајка успела сакрити. Када се наредног дана пред кућом зауставио немачки камион, Давид је успео да побегне. У први мах скривала га је локална кафеџика Коса Петровић, а онда су га сељаци из Доњег Крчина успели извући и сакрити у своме селу (код Петровићке су становале две ученице из Доњег Крчина, па је уз њихову помоћ, и уз помоћ Новаковићевих лажних исправа, организовано Давидово бекство). Убрзо су сељаци из Доњег Крчина успели да извуку најпре Давидове сестре, а затим и мајку Ребеку. Тако су Тајтацкови, сада као Анђелковићи, рат провели у Доњем Крчину, заштићени од стране сељака (о њима је посебно бринула породица Вељковић), који

су тиме ризиковали своје животе (Ковачевић - Тајтацак, 2007, стр. 276-279). Спашени од сигурне смрти, Тајтацакови су после рата поживели дуге животе и нису се, као већина југословенских Јевреја, одселили у Израел после 1948.⁹

Већ помињани Антоније Маринковић о спашавању Тајтацакових, и њиховом животу у Доњем Крчину за време рата, наводи сличне податке у својим белешкама, као и Наталија Тајтацек у својим сећањима (вид. Маринковић, А. (18. септембар 1964). *Победа*, стр. 8), уз једну, али суштинску, разлику – он је из своје приче потпуно „избрисао” улогу Крсте Новаковића, па је, у складу са тим, прилагодио и неке друге детаље своје приповести о бекству Давида Тајтацака пред Немцима, односно створио је своју верзију (прихватљиве) ”истине.” Разлог зашто је Маринковић, као истакнути припадник партизанског покрета и послератни комуниста, „заборавио” да помене улогу председника општине за време окупације у спашавању крушевачких Јевреја – посве је јасан. У послератној идеолошкој искључивости нових власти, помињање у позитивном контексту имена оних које су нове власти покушале да „избришу” из историје (или да их прикажу у најгорем светлу), био би идеолошки злочин највишег степена, а то један партијски првоборац себи никако није смео да дозволи. Али, и у овом сличају је потврђена стара латинска сентенца да „истина пуно трпи и бива потискивана, али се никада не може уништити”. Доказ томе је и чињеница да је Крсти Новаковићу (који је 1946. од стране комунистичке власти био осуђен на смрт, али му је касније казна замењена двадесетогодишњом робијом), Јад Вашем (званични меморијални центар у Израелу за жртве холокауста) доделио повељу и медаљу Праведника, и тиме потврдио његову несумњиву храброст и хуманост у тешким временима рата (Ковачевић-Тајтацак, 2007, стр. 279).

Тајтацакови, иначе, нису једини крушевачки Јевреји који су спашени захваљујући својим суграђанима Србима. Породица Алкалај (оснивачи апотеке „Свети Андреј”) се за време рата крила у Великом Гркљану код Купаца, код српске породице Атанасијевић. И породица доктора

⁹ Према подацима са сајта који се бави генеалогичом (www.geni.com), Ребека Тајтацак је преминула у Крушевцу 1954; њена ћерка Султана Тајтацак преминула је у Крушевцу 1988, а син Давид Тајтацак 1987, такође у Крушевцу. (Вид. <https://www.geni.com/people/Berta-Rebeka-Tajtacak>, приступљено 30. 12. 2020; <https://www.geni.com/people/Sultana-Tajtacak>, приступљено 30. 12. 2020; <https://www.geni.com/people/David-Tajtacak>, приступљено 30. 12. 2020.) Наталија Тајтацак је преминула 2002. (Ковачевић-Тајтацак, 2007, 275).

Бенвенисте Аврама, који се настанио у Крушевцу 1938. преживела је рат захваљујући скривању по околним крушевачким селима. (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 34, 41).

Многи крушевачки Јевреји, али и Јевреји из других градова који су се склонили у Крушевцу, окончали су своје животе на стратиштима у самом граду или у нишком логору и стратишту на Бубњу. За разлику од Тајтацакових, Ернестина (Ести) Фелдбауер, супруга Артура Фелдбауера (који је умро у Крушевцу, где је и сахрањен) није хтела да бежи. Она и њена ћерка Лена су ухапшене и одведене у крушевачки логор, а затим, са осталим Јеврејима, у Ниш, где су и стрељане 1942. у тамошњем логору (Маринковић, А. (20. март 1964). *Победа*, стр. 7). Син Артура и Ернестине, Павле Фелдбауер је, као југословенски официр, рат провео у немачком заробљеништву. После рата оженио се Душанком из села Бошњана (околина Крушевца), са којом је, касније, живео у Бразилу (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 38). Душанка и Павле никада нису заборавили Крушевац, па је после смрти супруга, Душанка помогла изградњу храма посвећеног Св. Николи и Св. Апостолу Павлу у Крушевцу. Као ктиторки, крушевачки епископ Давид уручио јој је 2014. Орден Св. Саве другог реда. Душанка је тада истакла да је изградња цркве била и жеља њеног супруга Павла Фелдбауера, те да је црква знак њене љубави према њему („Orden Svetog Save Dušanki Feldbauer”. (7. 10. 2014). <https://www.rtk.rs/52828/orden-svetog-save-drugog-reda-ktitorki-dusanki-feldbauer-video/>).

На почетку рата, ухапшени су и чланови породице Арпад – Франко, Берта и ћерка Едита, који су се у Крушевац доселили из Мађарске у периоду између два рата (Албахари, Шароњић & Шароњић, 2019, стр. 38), а који су касније, у току рата, убијени.¹⁰

Ово су само неке од трагичних судбина Јевреја који су се на почетку рата и окупације, из различитих разлога, затекли у граду на Расини или су у њему живели краћи или дужи временски период.

¹⁰ На списку Јевреја – жртава Другог светског рата, из Крушевца је наведена само поменута породица Арпад, с тим што је међу стрељанима наведен још један члан породице: поред Франка, Берте и Еди (Едите), помиње се и Франкова друга ћерка Хеда. За Франка постоји податак да је стрељан у нишком логору 1943, док се за остале чланове породице наводи да су убијене 1945, у непознатом логору (Вид. <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1457/ZrtveRataJevreji1945.1945Imena.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, приступљено 02. 01. 2021).

ЈЕДНА ЖИВОТНА ПРИЧА ТРСТЕНИЧКИХ ЈЕВРЕЈА – СОФИЈА АНАФ ПЕТРОВИЋ

Биографија Софије Анаф Петровић је, за потребе овог рада, састављена на основу казивања њеног сина Василија Васа Петровића, који и данас живи и ради у Трстенику.¹¹ Софија је рођена 26. септембра 1907. године у београдској породици Анаф, од мајке Саре и оца Јосифа, типографа и штампара. Софијин отац, Јосиф Анаф, потиче из чувене јеврејске породице Анаф из Пожаревца. Чувени лекар, др Марко Анаф био је Јосифов брат од рођеног стрица (Вид. Гоан, 2011, стр. 22-23). Сара, Софијина мајка, пореклом је из јеврејске породице Пинто из Бијељине. И Јосиф и Сара су сахрањени у Београду на јеврејском гробљу. Сара се упокојила непосредно пред Други светски рат, а Јосиф је несретно страдао пар година пре Сарине смрти.

Сл.1. Софија Анаф

¹¹ Василије Васа Петровић је интервјуисан два пута. Први пут 2015. када се о Софији, која је била чувена кројачица у Трстенику, писало у оквиру истраживања за потребе израде изложбе „Љубим руке“ и други пут новембра 2020. када је интервју обављен за потребе писања овог рада. Трећи пут је изјаву, у писаној форми, дао ауторима овог рада 14. 12. 2020.

Сл. 2. Софија и њена сесѝра Рахела (удаѝа Пијаге)

Сара и Јосиф су имали троје деце: синове Морица и Самуила, и ћерку Софију. Софија Анаф је основну школу завршила у Београду, а потом се школовала за модисткињу, односно завршила је кројачки занат. Након завршене школе за модисткиње, Софија се у Београду запослила као шнајдерка – модисткиња, где је остала да ради до удаје 3. новембра 1929.

*Сл. 3. Софија Анаф са њородицом
(мајком Саром, браћом Самуилом, снајом и браћанцем Јосифом)*

У Београду је упознала и свог будућег супруга, Славка Петровића Пилца, родом из Трстеника. Славко Петровић је рођен 8. јула 1905. године од мајке Зорке и оца Светозара Петровића. Како је са само две године остао без оца, посвојили су га ујак и ујна који нису имали деце, Василије и Стојанка Радосављевић. Славков ујак био је чувени трстебички пекар.

Основну школу „Свети Сава“ Славко је завршио у Трстенику. Његов ујак Василије га је 1918, по повратку из Првог светског рата, одвео у Београд код јеврејског трговца Бенциона. Славко је у Београду уписао Трговачку академију београдске трговачке омладине коју је и завршио 1922/23.¹² Како је становао током студирања у Јеврејској улици на Дорћолу, научио је ладино. Тако је и упознао своју будућу супругу Софију Анаф.

Славко Петровић 1927. одлази у војску у Крагујевац. Да је још тада гајио нескривене симпатије према Софији Анаф, знамо на основу једне

¹² Диплома Трговачке академије београдске трговачке академије Славка Петровића од 28. јуна 1923. Диплома се данас чува у историјској збрици Музејске збирке Трстеник.

сачуване породичне фотографије која је датована на 1927, и на којој се налази Славко Петровић са још двојицом војника, а која је насловљена на Сојку (Софију) Анаф. Наредне, 1928, је преминуо Василије Радосављевић, Славков ујак, а ујна и помајка Стојанка Тоја остају саме у Трстенику, те тада верени, Славко и Софија, долазе у Трстеник 1929.

Сл. 4. Славко и Софија са ћерком Љубицом

Софија одмах, наредне 1930. отвара кројачки салон у склопу куће где обавља кројачку делатност све до 1945. године као једина квалификована кројачица у Трстенику. Кућа породице Петровић се и данас налази на истом месту, у главној улици, преко пута данашње Хале спортова. Након Другог светског рата, па све до 1949. радила је у изнајмљеном локалу у центру Трстеника, поред тадашње кафане „Таково“. Кад је кафана „Таково“ проширена, а локал у коме је радила срушен, 1949. Софија је кројачку радњу поново пренела у своју кућу. Шила је на машини марке „Електра“ и увек је имала барем две ученице. Као школована шнајдерка-модисткиња имала је пуне руке посла. Код ње су шиле најугледније Трстеничанке, које су доносиле материјал, а кројеве

је Софија сама израђивала, водећи се жељом клијенткиња, али и тренутном модом, коју је копирала из женских магазина. Материјал је купован у трстеничким трговинама које су тада у Трстенику држали: Николић Светозар и син, Васица Петровић и Жика Бабић.

Године 1930. Софији и Славку се родило прво дете, ћерка Љубица Буба. Десет година касније, Софија и Славко су добили сина Василија.

Други светски рат је Софију затекао у Трстенику са двоје мале деце. Тада је њен супруг, Славко Петровић, радио у Општини Трстеник. Током рата је Софија, коју су сви звали Сојка, морала од окупаторске власти да крије да је Јеврејка, мада су ту чињеницу знали сви у њеној околини.

Тих година је у Трстенику живела и јеврејска породица Нојхаус. Глава породице је био Александар Нојхаус, дентист.¹³ Из првог брака је имао ћерку Елу Нојхаус, рођену 1929. Како је рано остао без супруге, оженио се по други пут Маргитом Ронаи, јеврејском мађарског порекла. Њихова кућа се налазила у данашњој улици Кнегиње Милице, поред Хале спортова у Трстенику, недалеко од куће у којој је живала Софија Анаф са породицом. Како није имала своје деце, Маргита је своју поћерку, Елу, гледала као своје дете. Године 1941. умире Александар Нојхаус, па Маргита остаје у Трстенику сама са посвојеном ћерком. За време Другог светског рата, код Маргите Ронаи се у Трстенику крио Имре Ронаи, Маргитин брат. Имре је у Београду завршио Економски факултет. Говорио је четири језика: мађарски, румунски, српски и немачки.

Када је у зиму 1941/42. постало посебно тешко у Трстенику услед притиска који је немачка окупаторска власт вршила на становништво у потрази за Ромима¹⁴ и Јеврејима у циљу њиховог одвођења у логоре, породице Анаф - Петровић и Нојхаус - Ронаи бежи из Трстеника. Наиме, неко од Трстеничана је пријавио Славка Петровића окупаторима јер је радио у Општинској управи у Трстенику, а био је ожењен Јеврејком. Када је Славко јавио Софији да бежи са децом из куће, Софија је, према писаном сведочењу В. Петровића, јавила и својој комшиници Маргити да се склони из куће са поћерком и братом. Све се ово догодило на Светог Саву, 27. јануара 1942. Софија је тада ћерку Љубицу (10 година),

¹³ Овог зубара не налазимо на списку здравствених радника између два светска рата у Трстенику (Вид. Милићевић, 2010), па можемо да претпоставимо да се др Александар Нојхаус бавио приватном зубарском праксом.

¹⁴ Посебно је познат подвиг једног трстеничког лекара, др Саве Станојевића, који је за време Другог светског рата, 14. 10. 1942. спасао логора читаво трстеничко ромско насеље (Вид. Вукчевић, 2013).

колима које су вукли коњи, послала у Крушевац да се сакрије у породици Милосије Туфегџић, а она сама са малим Василијем (20 месеци) је затражила азил код Богдана Гордића¹⁵, четничког војводе који је имао штаб у непосредној близини манастира Љубостиња.

Како се Ела Нојхаус са својом помајком спасила из Трстеника, постоји сачувано њено писмо од 17. 10. 2001. које овом приликом доносимо у целини (Вид. Јевтић, 2003, стр. 50-51).

Скоро ће се навршити шездесет година од краја Другог светског рата, највеће трагедије у историји јеврејског, српског и ромског народа, који су претрпели до тада незабележена страдања, прогонства и мучења. После толико протеклих година Влада Немачке тражи од преживелих из Холокауста доказе о томе како су преживели рат, а у циљу остваривања пензије.

„Мени је 73 године и једини сам преживели члан породице Нојхаус. Мој отац Александар Нојхаус, по занимању доктор стоматологије, живео је пре рата у Трстенику. Он је био велики пријатељ и побратим са Владиком доктором Николајем Велимировићем. Када је избио рат, после краћег времена, Владика је оцу наредио да бежи и спасава живот, а нас као његову породицу – моју мајку Маргиту и мене његову кћерку Елу – је збринуо тако што је рескирао и сопствени живот. Спасео нас је тако што је мајку обукао у монашку одору, а мене стрпао у џак. Мајка и он су сели у фијакер, а мене је ставио испод ногу, и намирнице преко џака, односно мене, да би било што мање сумњиво. Прошли смо кроз немачки обруч окупираног града и том приликом преживели велики страх и стрес све док нисмо стигли у манастир Љубостињу. Ту нас је Владика предао Игуманији по имену Варвара, која је имала пратњу, јер је била слепа.

У манастиру Љубостињи остали смо 18 месеци; у то време Владика је набавио фалсификоване личне документе за моју мајку под именом Мара Јовановић, а за мене под именом Јелена Јовановић.

После свега наведеног надам се и молим вас да ми изађете у сусрет и издате потврду о мом боравку у манастиру Љубостињи у периоду од 18 месеци, од самог почетка рата.

С поштовањем,

Унапред захвална,

Ела Трифуновић, рођена Нојхаус

11070 Нови Београд, Јурија Гагарина 102/13.

17.10. 2001.“

¹⁵ Богдан Гордић је био командант Друге трстеничке (гочке) бригаде (Вид. Младеновић и Динчић, 2011, 32.)

Када се ситуација мало смирила Софија се са децом вратила у свој дом, али је Имре Ронаи наредне две године остао у Гордићевом штабу, где је водио књиге. После Другог светског рата, Имре се са сестром Маргитом и са мајком одселио у Израел. Мада економиста, у Израелу је радио као столар. Како се није женио, сав свој иметак је оставио Лили Сури, ћерки Љубице Петровић, односно унуци Софије Анаф Петровић.

Са овом првом алијом у Израел је отишла и Софијина ћерка Љубица.

Ела Нојхаус се удала у Смедерево и узела мужевљево презиме Трифуновић. Имала је двоје деце, Градимира и Драгицу, који су се рано упокојили. Не зна се тачно како је Ела сазнала да јој Маргита Ронаи није биолошка мајка, али чим је то сазнала, Ела је ненајављено отишла код Маргите у Израел.

Софија Анаф је претрпела велике губитке у Другом светском рату. Њен брат Самуил Анаф је страдао у Аушвицу, а њен брат Морис и Самуилов син Јосиф Анаф су пострадали у београдском логору за Јевреје, на Сајмишту.

Године након Другог светског рата доводе до мало мирнијег живота у трстеничкој вароши. Софија наставља са својим кројачким послом. Када је на територији НОГО Трстеник формирана Среска занатска комора, Софија је као занатлија приступила Комори. Пријавила се као кројач женских одећа и за 1951. годину је налазимо на списку занатлија са пореском основицом од 86.000 динара. Поред Софије Петровић, на списку занатлија се као кројач женских одећа налази и Марица Нешовић са сличним приходом као Софија Петровић, у износу од 85.000 динара (Архива Среске занатске коморе НОГО Трстеник 1951-1955., Списак за 1951).

Наредне, 1952. године, се такође на списку занатлија налази име Софије Петровић, али овога пута са значајно умањеном пореском основицом у износу од 25.000 динара (Архива Среске занатске коморе НОГО Трстеник 1951 -1955, Списак за 1952).

Следеће две године, 1953. и 1954, Софија Петровић се не налази на списку Среске занатске коморе у Трстенику. Софијин син, Василије Петровић, запамтио је да је његова мајка Софија имала тих година сукоб са среским властима у Трстенику. Према његовом сведочењу, челници среза Трстеник су, одмах после Другог светског рата, његовој мајци понудили да води Женску кројачку занатску задругу, али је она то одбила. Из тог разлога, среске власти су његовој мајци разрезуле нереално велики порез те је Софија имала јако малу зараду. Ово је очито из списка

чланова Среске занатске коморе где је Софија Анаф Петровић 1951. имала пореску основицу од 85.000 динара, а већ годину дана касније 25.000.

Василије Петровић се сећа да га је, због тога, мајка одвела возом за Београд. Наиме, Софија је отишла на аудијенцију код Моше Пијаде који се у том моменту налазио на високој политичкој позицији. Према

сведочењу Василија Петровића, Софијина сестра од рођене тетке (са мајчине стране), Рахела (Рашела) је била удата за брата Моше Пијаде¹⁶. Био је довољан један телефонски позив у канцеларију председника Среског народног одбора Трстеник, па да се читава ситуација разреши у Софијину корист. По повратку из Београда, Софију и њеног сина је на железничкој станици у Трстенику дочекала читава среска свита. Када су Софију питали зашто је ишла код Моше Пијаде само им је одговорила: „Разговарам са главом, а не са реповима“. Василије се не сећа које се тачно године овај догађај збио, али се сећа да је Моша Пијаде био председник Президијума када су он и његова мајка Софија били код

Сл. 5. Софија Анаф са сестром Рахелом и њеном ћерком Бјанком Пијаде

¹⁶ Рахела (Рашела) је са братом Моше Пијаде имала сина Бату и ћерку Бјанку Пијаде, која је била сликарка у Паризу.

њега на аудијенцији.¹⁷ Такође, индикативно је да се Софија Петровић 1953. и 1954. не налази на списку занатлија Среске занатске коморе. Следећи пут је на овом списку налазимо 1955. када је уписана као Софија Анаф са пореском основицом од 60.000 динара (Архива Среске занатске коморе НОГО Трстеник 1951-1955., Списак за 1955).

У списку занатлија Софија је уписана под девојачким презименом, јер је у међувремену, због одређених притисака које је трпела од општинских власти око издавања пасоша, како би могла да оде у Израел и обиђе ћерку, морала да се разведе од свог мужа, Славка Петровића. Пасош је добила 1955.

Софија Анаф је наставила са кројачким послом до 1962. када се трајно преселила у Израел. У Трстенику је остао да живи Софијин син, магистар архитектуре, Василије Петровић са својом породицом. Славко Петровић се упокојио 1968, сахрањен је на Старом гробљу у Трстенику.

Софија Анаф се у Израелу преудала за Шмулека Крулфелда. Упокојила се 16. августа 1992. под именом Симха Крулфелд. Сахрањена је у Реховоту у Израелу.

ЗАКЉУЧАК: НЕИЗБРИСИВИ ТРАГОВИ ЈЕВРЕЈА У КРУШЕВЦУ

Јевреји Крушевца и оних места која данас административно припадају Расинском округу, историјски посматрано, представљају малобројну заједницу (у односу на неке друге градове и регионе Србије, као што су Београд, Ниш, Лесковац, Шабац итд), али заједницу која је оставила значајан траг у друштвеној и културној историји града. Не може се рећи да су локални Јевреји играли одлучујућу, или чак нарочито значајну улогу у друштвеном-политичком животу Крушевца од средине 19. века до краја Другог светског рата (када је, због постојања различитих извора, могуће садржајније пратити трагове њиховог живота на овим просторима). У сфери економских и привредних процеса, посебно индустријског развоја Крушевца у међуратном периоду (нарочито кроз ангажовање стручњака различитих профила), њихова улога је, међутим, далеко значајнија. Такође, када су у питању културна кретања у међуратном периоду, малобројна јеврејска заједница дала је свој печат кроз рад различитих организација и локалне штампе. У политичкој сфери на локалном нивоу Јевреји

¹⁷ Моша Пијаде се од 28. фебруара 1954. налази на позицији потпредседника Савезног извршног већа, након чега је изабран за председника Савезне народне скупштине.

готово да нису присутни (осим кроз синдикално организовање почетком 20. века, и касније кроз учешће у НОП-у на територији Крушевца и околине). Крушвачки Јевреји дали су свој допринос и српској победи у Првом светском рату. Посебно су неки истакнути Јевреји својим бављењима и боравком у Крушевцу оставили видљиви траг у историји града, тачније у историјим догађајима везаним за град. И у Крушевцу, као и у остатку Србије током векова, Јевреји су показивали своју препознатљиву сналажљивост, прилагодљивост и предузимљивост, као и лојалност својој држави Србији.

Историја Јевреја Крушевца и околних места није довољно истражена. Овај рад представља покушај да се досадашња скромна, и научно потврђана сазнања, систематизују и синтетизују, али уз једну ширу друштвено-историјску контекстуализацију – односно кроз пружање научног увида у живот крушевачких Јевреја у контексту укупног положаја Јевреја у српском друштву, посебно у 19. и првој половини 20 века.

БИБЛИОГРАФИЈА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1. Историјски архив Крушевац – Одељење у Трстенику, *Архива Среске занайске коморе НОГО Трстеник 1951 - 1955*. (копија архиве у личном власништву Ј. Вукчевић)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1. Статистичко одељење Министарства финансија (1879). *Државојис Србије, Свеска 9. Појис људсџва Србије у јодини 1874*. Београд: Министарство финансија
2. Статистичко одељење Министарства народне привреде (1889). *Државојис Србије, свеска 16. Појис људсџва Краљевине Србије у 1884*. Београд: Министарство народне привреде
3. Министарство народне привреде (1893). *Сџајисџика Краљевине Србије, књ. 1. Појис сџановнишџва у Краљевини Србији 31. 12. 1890*. Београд: Министарство народне привреде
4. Управа државне статистике (1905). *Сџајисџика Краљевине*

- Србије, књ. 34. Попис сџановништва у Краљевини Србији 31. 12. 1900.* Београд. Управа државне статистике
5. Управа државне статистике (1907). *Сџајисџички јодишњак Краљевине Србије, Десеџа књиџа.* Беоџрад. Управа државне статистике
 6. Општа државна статистика (1938). *Дефиниџивни резулџајџи јодиса сџановништва од 31. 03. 1931, књ. 2. Присуџно сџановништво јо вероисјовесџи.* Београд: Општа државна статистика

ШТАМПА

1. Меранос. Јеврејски годишњак за статистику живих, новорођењих, жењених и умрлих лица у Христу нам миле браће и сестара
2. Тежак. Илустровани орган Српског пољопривредног друштва
3. Београдске новине
4. Политика
5. Време
6. Победа (Крушевац)

ЛИТЕРАТУРА

1. Албахари, А., Шароњић, С., Шароњић, С. (2019). *Прилоџ џрађи за исџорију о Јеврејима Крушевца.* Београд: А. Албахари
2. Албахари, Б. (2020). *Прејлед јеврејске јериодике у Србији (од 1888. до 2019. јодине).* Београд: Б. Албахари
3. Baletić, M. (1982). *Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovu.* Zagreb: Globus
4. Видаковић-Петров, К., Крсмановић, Д., Радовановић, В. (2015). *Јевреји Србије – официри војске Краљевине Јуџославије.* Београд: Јеврејски историјски музеј (Савез јеврејских општина Србије)
5. Vinaver, V. (1956). Jevreji u Srbiji роџетком XX века. *Jevrejski almanah*, 1955-56, 28-34.
6. Вукчевић, Ј. (2014). Доктор Сава Станојевић, хуманиста и патриота. У: Педовић, Н. (Ур.) (2014). *Исџорија медиџине, фармаџије, ветџерине и народна здравсџивена кулџура*, књ. 4. Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина”
7. Гоан, А. (Ур.) (2011). *Знамениџи Јевреји Србије. Биоџрафски лексикон.* Београд: Савез јеврејских општина Србије

8. Дубнов, С. М. (1962). *Крајка историја јеврејског народа*. Београд: Савез јеврејских општина Србије
9. Eventov, J. (1971). *Istorija Jevreja Jugoslavije (I). Od davnina do kraja 19. vjeka*. Tel Aviv: Hitahdut
10. Ivanković, M. (2008). *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952. Kraj ili novi početak*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu (коришћена електронска верзија текста: <http://www.jevrejskadi-gitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1370>)
11. Извештај о раду. (1903, јануар 1). *Тежак. Илустрировани орјан Срјског њољојривредног друштва*, стр. 7
12. Извештај о раду. (1904, јул 20). *Тежак. Илустрировани орјан Срјског њољојривредног друштва*, стр. 8
13. Илић, С. (2014). Спасовање трезора Народне банке у Првом светском рату. *Архив, часопис Архива Југославије*, 1-2, 62-76.
14. Јевтић, А. (Ур.) (2003). *Жички благовесник. Часопис Епархије Жичке*, ванредни број, фебруар, 2003. Краљево: ЕУО Епархије Жичке
15. Ковачевић, Б. (1960). О Јеврејима у Србији (од почетка XVIII до почетка XX века). *Јеврејски алманах*, 1959-60, 105-112.
16. Ковачевић-Тајтацак, Н. (2007). Дуга трка са смрћу. У: Гоан, А. (Ур.) (2007) *Ми смо преживели... Јевреји о холокаусту*, књ. 4. Београд: Јеврејски историјски музеј (Савез јеврејских општина)
17. Koljanin, M. (1995). Yugoslav Jews in World War Two. In: *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije, 1919.-1941: katalog izložbe. Beograd: Jevrejski istoriki muzej*
18. Кољанин, М., Радовановић, В. (2015). *Јевреји Србије у Првом светском рату*. Београд: Јеврејски историјски музеј (Савез јеврејских општина Србије)
19. Кон-Шербок, Л. и Д. (2012). *Крајка историја јудаизма*. Београд: Утопија
20. Кореспонденција. (1916, октобар 28). *Београдске новине*, стр. 5.
21. Левић, А. (1929). Како је спасен трезор Народне банке за време повлачења 1915. *Време*, бр. 255, 03. 02. 1929.
22. Љушић, Р. (ур) (2008). *Енциклопедија срјског народа*, Београд: Завод за уџбенике
23. Маринковић, А. (20. март 1964). Хајка на жигосане. *Победа*, стр. 7
24. Маринковић, А. (18. септембар 1964). Одисеја жигосаних. *Победа*, стр. 8

25. Миладиновић, П., Динчић, А. (2011). *Расински корџус српских чейника Равне јоре*. Крушевац: П. Миладиновић, А. Динчић
26. Милићевић, А. (2010). *Историја трстеничког здравства*. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”
27. Надовеза, Б., Јаковљевић, Б. (2013). *Крајња историја Јевреја у Србији*. Београд: Културна заједница Крајине
28. Перић, М., Станић, С. (1992). *Јевреји Београда у пописима становништва XIX и XX века*. У: Самарџић, Р. (уред.) (1992) *Зборник Јеврејској историјској музеја, б. Сјудије, архивска и мемоарска грађа о историји београдских Јевреја*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије
29. Поповић, Н. (1997). *Јевреји у Србији 1918-1941*. Београд: Институт за савремену историју
30. Раденић, А. (1992). *Јевреји у Србији: народни посланици Јевреји у Скупштини Србије 1878-1888*. У: Самарџић, Р. (уред.) (1992) *Зборник Јеврејској историјској музеја, б. Сјудије, архивска и мемоарска грађа о историји београдских Јевреја*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије
31. Ristović, M. (2016). The Jews of Serbia (1804-1918). In: Catalan T., Dogo, M. (ed.) (2016) *The Jews and the Nation-States of Southeastern Europe from the 19th Century to the Great Depression: Combining Viewpoints on a Controversial Story*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing
32. Смрт Наталије Мунк. (1924, април 9). *Полиџика*, стр. 9
33. Хрчек, Ж. (прир.) (2014). *Сјоменица појинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Свешком рају 1912-1918*. Београд: Јеврејски историјски музеј (Савез јеврејских општина) (репринт)

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА

1. „Orden Svetog Save Dušanki Feldbauer”. (7. oktobar 2014). Преузето 04. јануара 2021, са <https://www.rtk.rs/52828/orden-svetog-save-drugog-reda-ktitorki-dusanki-feldbauer-video/>
2. Списак Јевреја – Жртва Другог светског рата. Преузето 02. јануара 2021, са <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1457/ZrtveRataJevreji1945.1945Imena.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

3. Rebeka Tajtacak. Preuzeto 30. decembra 2020, sa <https://www.geni.com/people/Berta-Rebeca-Tajtacak>
4. Sultana Tajtacak. Preuzeto 30. decembra 2020, sa <https://www.geni.com/people/Sultana-Tajtacak>
5. David Tajtacak. Preuzeto 30. decembra 2020, sa <https://www.geni.com/people/David-Tajtacak>
6. Берлински уговор. Преузето 2. јануара 2021, са <http://www.mfa.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1288-1878-?lang=cyr>.

О НЕКИМ АКТИВНОСТИМА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПРЕМА ЈЕВРЕЈСКИМ ИЗБЕГЛИЦАМА ИЗ СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ (1933-1941)

Милош М. Дамјановић¹

¹ Универзитет у Приштини, Филозофски факултет - Косовска Митровица, Филипа Вишњића бб, 38220 Косовска Митровица
Email: milos_damjanovic@yahoo.com

САЖЕТАК

С доласком нациста на власт у Немачкој нагло се погоршао положај јеврејске заједнице у њој. Антисемитски режим ужурбано је доносио законске акте којима је вршена дискриминација јеврејског грађанства у јавном домену. Државне мере економски су и егзистенцијално погодиле јеврејско становништво Трећег рајха. Изложени бесомучном притиску, таласи Јевреја, нарочито оних без поседовања немачког држављанства, напуштали су територију Хитлерове Немачке и других територија које су касније дошле под њену власт или контролу. Већ прве године по успону нациста у Немачкој 1933, прве јеврејске избеглице закорачиле су и на тло Југославије, у којој су нашле привремено гостопримство или дуготрајнији кров над главом. Југословенска је држава била једна од ретких земаља које су благонаклоно иступале према овом новом демографском елементу и новој појави у међунационалним односима Европе и света. Добродошлицу југословенског домаћина препознали су и сами унесрећени изгнаници, који су најрадије бирали управо ову земљу за крајњу дестинацију или транзитно подручје ка другим државама у којима би пронашли спокој и сигурност. Емигранти су у Југославију најчешће долазили са минималним материјалним средствима која им нису могла гарантовати економску будућност. Без ослонаца у спољном свету, једини излаз могли су пронаћи код својих јеврејских сународника. Јеврејска југословенска заједница је институционално и појединачно прискочила у несобичну помоћ, хитро предузимајући све потребне акције за решавање њихове незахвалне избегличке судбине. У том циљу, најревностнија је била загревачка јеврејска општина, на

чију је територију доспевало и задржавало се највише емиграната ушлих у земљу са северних граничних прелаза. Ова је општина убрзо по доласку првих избеглица у земљу, формирала Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке, који је активно радио по питању сваковрсне подршке јеврејским сународницима захваћених прогнаничком трагедијом. У раду ће бити изложени неки примери њених активности, као и проблеми са којима су се избеглице суочавале у реалном животу, те реакције и делатности других јеврејских чиниоца усмерених и усредсређених на овај нови елемент и сегмент њиховог друштвеног ангажмана.

Кључне речи: Јевреји, емигранти, Немачка, Југославија, Зајед, Београд

Нова реалност најстаријег континента од средине тридесетих година двадесетог столећа постале су јеврејске избеглице које су се потуцале од земље до земље у потрази за уточиштем и безбедним местом под сунцем. Временом, питање јеврејских избеглица из Централне Европе попримало је све веће обресе не наилазећи на ефикасно решење. Бледи покушаји европске и светске дипломатије да пронађу глобални одговор завршили су се фијаском, без постизања трајног резултата. Питање је остало отворено до избијања Другог светског рата 1939. и зарађења са Југославијом 1941. године, последњом слободном оазом за погођени јеврејски живаљ из Немачке и окупираних европских земаља.

Југословенска држава је широм отворила врата угроженим емигрантима, ретко предузимајући рестриктивне мере или постављајући препреке њиховом уласку у земљу или задржавању на њеном тлу. Све одлуке власти којима би позиција јеврејских избеглица била нарушена доношене су услед политичких притисака моћног германског суседа на Београд. Други видови отпора према досељеницима били су руковођени економским мотивима, којима се тежило спречити додатно економско урушавање и оптерећивање финансијски и привредно незавидно развијене државе услед издржавања економски непродуктивног и пасивног становништва. Зато је терет њихове свакодневне егзистенције пао на грбачу јеврејских држављана и институција, које су водиле главну бригу о смештају, исхрани, запослењу, транспорту унутар земље или даљем превозу у иностранство.

Након разговора вођених између представника СЈВОЈ и водећих представника државне власти – премијера, министра спољних и унутрашњих послова, у којима се истакло повољно изјашњавање Министарског савета по питању идеје азила немачких Јевреја доспелих у Краљевину Југославију, централна јеврејска установа у земљи упутила

је југословенском премијеру др Милану Сршкићу 17. јула 1933. године представку у којој се осврнула на актуелно питање. У њој је констатовано да је право азила примењено ограничено, те да је онима којима је одобрено био одређен кратак временски период боравка, уз то, без права на запослење. Још једна разлика коју су власти чиниле, односила се на немачке избеглице страног држављанства којима су постављане препреке за добијање азила. Зато је Савез истом приликом умолио Краљевску Владу да укаже широкогрудост и поступи хумано и према овој категорији емиграната.

У истој представци, Савез је замолио адресата да одобри настањење до 1000 породица јеврејских емиграната из Немачке које би у року од 1 до 2 године биле предложене од стране *Hilfservein der deutschen Juden* из Берлина. Предвиђено је да све оне буду снабдевене великим, средњим или малим капиталом с циљем обављања трговачких, занатских или индустријских послова у земљи домаћина. Истовремено, гарантовао се одабир оних емиграната који су водили непорочан живот и држали до беспрекорног јавног морала, те били коректног политичког држања. Наглашено је, да овако економски самосталан и професионално квалификован елемент може бити само од добробити по привредни развој и полет земље, који ће отворити нова радна места и за домаће незапослено становништво, чиме се власт хтела умилостивити за повољно оцењивање упућене представке. Поред тога, потписници представке, генерални секретар Давид Леви и председник Фридрих Попс нудили су сарадњу државним властима у процесу акомодације јеврејских исељеника из Немачке.¹

Загребачка јеврејска општина, на чију територију је доспео и привремено се настанио највећи број јеврејских избеглица у Југославији, била је најпосвећенија пружању подршке овим лицима које је вихор бурних и револуционарних промена које су захватиле Хитлерову Немачку раштркао широм Земљине кугле. Председник тамошње ашкенаске општине Хуго Кон у телефонском позиву 5. јануара 1934. године обавестио је Савез да је неколицини емиграната од стране полицијских органа ускраћена дозвола даљег боравка у земљи, због чега су се неки од њих жалили Банској управи Савске бановине, која је решењем донетим 11. новембра 1933. године оснажила решење полиције с налогом да лица

¹ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије – Министар председник Краљевине Југославије, Београд 17. јул 1933.

обухваћена овом одлуком имају напустити земљу у року од осам дана од дана уручења налога о изгону. Овим решењем ускраћена је дозвола боравка емигрантима који имају *Fremdenpass* (пасош за странце или апатриде), свим пољским држављанима, као и оним немачког држављанства без довољних материјалних средстава. Кон је том приликом истакао да међу поседницима *Fremdenpass*-а, има и немачких држављана који су приликом изласка из Немачке били присиљени да предају пасоше. У разговору је саговорнике замолио за хитну интервенцију код надлежних органа власти, препоручујући ангажовање инжињера Сумбула због његових личних веза, како би се у Загреб најкасније до 8. јануара упутила наредба о обустави важења донете одлуке.²

Истог дана Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу послао је допис Савезу у којем је потврдио претходно обављени телефонски разговор који је Кон имао са њима, саопштавајући поново писаним путем оно о чему их је Кон већ обавестио. У допису је истакнуто да је интервенцијом код полицијске управе установљено да органи реда неће узимати у обзир рекурс пошто исти нема одгодне моћи. Савез је једноремено умољен да по предузетој интервенцији код највиших органа власти обавести адресанта о резултатима акције, забринут за изгон погођених лица, који је требао уследити кроз четири дана, уколико у међувремену не стигне противан налог.³ Већ сутрадан, Савез је послао допис Министарству унутрашњих дела у којем је молио за поновну интервенцију по питању јеврејских избеглица из Трећег рајха, позивајући се на раније представке у којима се расправљало о овом питању и указивало на све његове специфичности. Ресорно Министарство се подсећало на наређења проистекла из тих представки, која су досад спречавала доношење било каквих потешкоћа боравку избеглица на тлу Југославије. Савез је информисао адресата о актуелном проблему са којим су се суочиле неке избеглице о чему их је обавестила загребачка ашкенаска општина. Наглашено је да се међу изгананицима погођеним овом одлуком Банске управе налазе и двојица младих Јевреја из Немачке који у Југославији свршавају хахшару, односно једногодишњу обуку о земљорадњи, по чијем окончању планирају одлазак у Палестину. На крају дописа

² Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Неименовани документ, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије.

³ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних општина Краљевине Југославије, Загреб 5. јануар 1934.

Савез је конкретизовао своју молбу, истичући следеће: „Како је Госиодин Министар Унутрашњих Дела поводом одговора на интјерјелацију у Сенату по иптјању боравка јеврејских избејлица из Немачке стјавио у изјлед јуну заштјитију и јраво боравка ових избејлица, како одговара широкјрудој и либералној полиитици наше Краљевине јрема полиитичким избејлицама, - Савезу јеврејских вероисјоведних оштјина Краљевине Југославије је частј умолиити Министарство: Да изволи обустјавити изјон ових јеврејских избејлица из Немачке и јрејоручи дановинским ујравама и јодручним им полицијским властјима, да не ускраћују боравак овим избејлицама, ако нису јочинили никакво дело збој којих би им шредало ускраитиити даљи боравак у нашој Краљевини“.⁴

Четири дана доцније, Средишњи одбор је дописом известио Месни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу, да је непосредно по пријему телефонског саопштења о одлуци Банске управе о изгону емиграната, интервенисао код Министарства унутрашњих послова, те да је добио извештај да је моментално по пријему Савезовог акта 6. јануара, телефонским путем дат налог Банској управи у Загребу да до даљњег обустави изгон немачких емиграната из Југославије и поднесе извештај о лицима обухваћеним датом одлуком. Иако је оваква повољна вест сигурно донела олакшање пријемнику, узгредна напомена да је становиште ресорног Министарства о особама са пасошем странаца, пољским и немачким држављанима остало непромењено, што је значило да исте могу подлећи ускраћивању боравка, дефинитивно није отклонила забринутост актера кореспонденције. Од адресанта се захтевало да најхитније пошаље елементарне податке о избеглицама обухваћеним решењем о изгону (решење којим је изгон наређен, држављанство, тип путне исправе, материјална средства на располагању и датум од ког бораве у земљи) како би Средишњи одбор по потреби био готован за даље поступке.⁵

Већ два дана касније, 12. јануара 1934. године позван је председник СЈВОЈ Фридрих Попс на састанак са помоћником министра унутрашњих послова Рад. Тодоровићем, који му је предочио да се на Медицинском

⁴ Архива аутора, *Фонд Сјрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Савез јеврејских вероисповедних општтина Краљевине Југославије – Министарству унутрашњих дела, Београд 6. јануар 1934.

⁵ Архива аутора, *Фонд Сјрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Средишњи одбор за помоћ Јеврејима из Немачке – Месном одбору за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу, Београд 10. јануар 1934.

факултету у Љубљани школује 56 јеврејских студената из Пољске, који злоупотребљавају гостопримство вршењем штетне комунистичке пропаганде, због чега их власти морају протерати из земље. Не знајући ништа о томе, Попс је саговорнику предложио да Савез пошаље у Љубљану члана Главног одбора Генералног директора Министарства финансија Бернарда Робичека и Генералног секретара Савеза директора Државне трговачке академије у Земуну, Ивана Кона, који би се на лицу места детаљније информисали о субверзивном раду поменутих студената. Непријатно изненађен узнемирујућим информацијама добијеним од органа реда, генерални секретар СЈВОЈ сазвао је састанак са јеврејским студентима пољског поданства на Београдском универзитету, с намером да од истих дозна разлоге избора Београда за наставак студија. Састанку су присуствовали Арон Фуксман из Бјалистока, Фишел Флатао из Лођа, Микша Маркијевич из Варшаве, Хајим Бендел из Кутна, Аврам Вителин из Лавова, Арон Лубушицки из Лођа, Адолф Прајс из Лођа, Јаков Гринштајн из Лођа, Х. Хауптман из Стрија, Јаков Фрајнд из Дроховича и неименовани студент из Станиславова. Гости су категорички негирали сваку повезаност са домаћим или иностраним комунистима, одбацили учешће у било којој антидржавној акцији, изјавили захвалност и лојалност према великодушној југословенској држави и истакли да међу јеврејским студентима у Љубљани има неколицина циониста, чија идеолошка доктрина у потпуности искључује комунизам.

Четири дана доцније, једна делегација СЈВОЈ кренула је преко Загреба, где јој се придружио потпредседник ЈВО Загреб и члан Главног одбора СЈВОЈ Лавослав Шик, у Љубљану, посетивши бана др Марушића, подбана др Пиркмајера, управника полиције и ректора универзитета. Пријем код бана одвијао се у ванредно љубазној атмосфери. Домаћин је показао огромно разумевање за бригу својих гостију и показао благонаклоност према оним случајевима јеврејских студената којима није утврђена никаква кривица. Делегација је инсистирала да студенти којима се докаже кривица буду предати судским инстанцама на даљи поступак, а да се недужним студентима допусти наставак студија. Сагласан са њиховом мишљу, Марушић је акцендовао да никада у животу није имао аверзије према Јеврејима, те да не би допустио ичији прогон по линији припадности јеврејском роду. Лепо мишљење је исказао и за јеврејске студенте из Пољске који су изградили хармоничне односе са словеначким колегама, али да полицијски органи с пуном слободом имају обављати свој посао, без сентименталности према онима који су се огрешили о

државне законе. Обећао им је обуставу наредбе о изгону јеврејских студената, до доношења коначне одлуке по закључењу иследних поступака, на шта су му се саговорници најтоплије захвалили.

На састанку са подбаном, делегација је поновила наратив из разговора са баном, замоливши га за пружање подршке у случају да буде у прилици да и он утиче на ток расправе по овом питању. И подбан је изразио симпатије према јеврејству, нагласивши да по среди није ствар јеврејство већ угроженост државних интереса који захтевају строг одговор. Следећи саговорник делегације СЈВОЈ био је управник полиције, од кога су замолили добијање обавештења о евентуалном противдржавном раду јеврејских студената из Пољске. Управник полиције је изјавио да сви држављани морају да се покоравају законима, што се у још већој мери очекује од странаца који уживају гостопримство домаћина. Делегати су при том саопштили да је потребно да се избегне генерализација појединачних престапа, јер не би било целисходно и праведно да невини трпе последице туђих кривица. Затим су делегати отишли у посету ректору универзитета, од кога су такође затражили податке о владању јеврејских студената из Пољске, њиховом држању према универзитетским властима и односима са домаћим студентима. Саговорник, др Славнић, иначе професор Старог завета на Теолошком факултету Љубљанског универзитета, изразио се у суперлативу о јеврејским студентима из Пољске по свим упитаним ставкама, откривши им да је пре само неколико часова примио представке словеначких студентских организација у којима су се најенергичније zaloжили за своје осумњичене иностране колеге.

О одбрим односима који су владали између локалног становништва и иностраних студената, сведочио је и јучерашњи немио пример погребња једног студента који је извршио суицид, на ком су присуствовали бројни професори, студенти и грађани. Делегати су замолили ректора да одрже разговор са јеврејским студентима из Пољске у једној од универзитетских учионица, што је ректор радо примио, али није могао одобрити услед ненадлежности, пошто су такве ствари спадале под ингеренцију Универзитетског савета. Пошто су од бана и управника полиције, делегати имали разрешене руке за састанак са јеврејским студентима, то су они позвали исте на вечеру, на којој је присуствовао и вицеkonzул пољског konzулата у Загребу. На вечери су делегати упознали саговорнике са мишљењем СЈВОЈ о њиховом случају и са дужностима према држави, затраживши од друге стране јемство за морално и коректно држање,

уколико их држава поштеди релегације и изгона. Након завршетка вечере, делегати СЈВОЈ су стекли утисак да се ради о веома симпатичном јеврејском елементу, задојеном најдубљим патриотским осећањима према својој домовини, као и према Југославији, која стоји у пријатељским односима са њиховом матицом, те да се међу овим ваљаним и честитим младићима случајно инфилтрирао један број оних за које се везује политичка странпутица.⁶

Непријатан случај јеврејских студената из Пољске у Љубљани, иначе није представљао нову појаву, пошто се слична неугодна ствар збила и претходне, 1933. године. Наиме, како је СЈВОЈ пренео др Лавослав Шик, према саопштењу његовог љубљанског супститута Алојза Чампе, под истрагом Државног тужиоца у Београду, тада су се нашли љубљански студенти Павле Лернер, Б. Самазановиц, Мозес Мелзер, Бланка Лев, Ана Гизела Камерман, Исак Феуерберг, Х. Офман и У. Презедци. Према налазу Чампе, за већину њих није било никаквих доказа о кривици, па се чак није могло говорити ни о сумњичењу. Зато је Шик сматрао да треба хитно интервенисати код државног тужиоца за добијање дозволе о њиховом пуштању на слободу из истражног затвора у Љубљани. Шик се у вези са овим случајем добровољно понудио у пружању адвокатских услуга пред Судом за заштиту државе, уколико СЈВОЈ из неког разлога не може да ангажује његове београдске колеге, попут Попса, Демаја и Финција.⁷ Остаје нам непознаница какав је био даљи ток активности СЈВОЈ у процесу помагања оптужених јеврејских студената Љубљанског универзитета, као и крајњи исход овог случаја доспелог пред судски орган.

Како се приближавао крајњи рок права боравка у Југославији оних емиграната којима је наложено напуштање југословенске територије, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу се са зebњом обратио СЈВОЈ у Београду 28. јануара 1934. године, подсећајући их да је генерални секретар Кон својевремено јавио др Шику, да ће интервенисати за јеврејске емигранте након указа о Влади. Пошто је Влада именована, Загрепчани су замолили СЈВОЈ да што ургентније поради на датом предмету и извести их о резултатима својих акција.⁸

⁶ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Б. Робичек, И. Кон - Извршном одбору Савеза јеврејских вероисповедних општина, Београд 22. јануар 1934.

⁷ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, др Лавослав Шик – Савез јеврејских вјероисповједних општина, Београд.

⁸ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних општина, Београд, Загреб 28. јануар 1934.

Сутрадан, након објављеног телефонског разговора са Коном, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу, послао је експресно СЈВОЈ у Београду, списак немачких емиграната којима је наложено напуштање југословенске државе до 3. фебруара текуће године. Детаљније податке о њима, Мјесни одбор је СЈВОЈ приложио у дописима од 18. и 23. јануара, овога пута захтевајући да поступи на темељу истих, сходно претходним молбама. На листи немачких емиграната којима се приближавао рок за изгон из земље, налазили су се пољски држављани Јосип Голдфишер (ожењен, без деце); Фенрих Хехт (ожењен, 4 деце); Абрахам Сухер Рингорт (ожењен, 3 деце); Јозуа Хајман (ожењен, 1 дете), Цвергел Сусман (ожењен, 1 дете), Мендел Риглер (ожењен, 3 деце), Сигмунд Ландау (неожењен, на хахшари); Оскар Канарек (неожењен, на хахшари); Мозес Спиргел (неожењен); Франц Голдфингер (ожењен, 1 дете); без држављанства Оскар Гринкер (без жене); Саламон Римлер (без жене); Гимпел Мордо Фухс (ожењен, 1 дете); немачки држављанин Хајнц Гринвалд (неожењен, на хахшари) и румунски држављанин Јоел Сафирштајн, који је дан пре дописа морао напустити Југославију, услед недобијања дозволе за продужетак боравка.⁹

Истог дана, Попсу се у Београду дописом обратио Алфред Бонди, директор Творнице за памучну индустрију д. д. Херм. Полака синови из Загреба, који није хтео да пропусти да га не упозори на стање нових пољско-немачких породица које су у Загребу инвестирале своју последњу уштеђевину, а којима је 3. фебруара истицао рок за напуштање Југославије. Бонди је изнео сумњу да СЈВОЈ по овом питању поступа довољно енергично и предано, подсећајући на потребу хуманог поступања и привржености јеврејској солидарности, којом би се омогућило поништење одлуке о њиховом изгону, обећавајући личну захвалност за његово заузимање по овом предмету.¹⁰

Задњег дана јануара 1934. године, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу послао је нови допис СЈВОЈ у Београду, у којем је изразио захвалност врховном јеврејском органу у земљи на успешној интервенцији при Министарству унутрашњих дела, која је уродила обуставом наредбе о изгону немачких емиграната пољског поданства,

⁹ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних опћина, Београд, Загреб 29. јануар 1934.

¹⁰ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Дир. Алфред Бонди – др. Ф. Попс, Београд, Загреб 29. јануар 1934.

о чему су у Загребу дознали након телефонског разговора који су истог дана обавили са Попсом. Истовремено су СЈВОЈ замолили да се председник СЈВОЈ заложи да се одлука о обустави изгона, у наредна два дана, пре истека рока о изгону, преко Краљевске банске управе Савске бановине у Загребу, достави Управи полиције у Загребу, како би се предупредила лебдећа опасност да полиција спроведе дотле важећу одлуку, услед неинформисаности о њеном поништењу.¹¹ Истог дана, СЈВОЈ је писао Министарству унутрашњих дела у вези са својом претходном представком бр. 136 од 6. јануара 1934. године, извештавајући их да Управа Савске бановине изгони у горњем тексту наведена лица – пољске и немачке држављане, те оне без држављанства. Пошто се радило о избеглицама из Немачке, СЈВОЈ је поновио молбу од 6. јануара о обустави њиховог изгона, хитно препоручујући због преосталог кратког рока, да бановинске управе и подручни полицијски органи не чине сметње овим избеглицама, уколико нису починили неко кривично дело због којег би им се могао ускратити боравак у земљи.¹²

У жељи да заштите своје избегле сународнике из Немачке и спрече њихов изгон чији се рок ближио, Јеврејска општина Загреб је телеграмским путем 1. фебруара 1934. године замолила СЈВОЈ да јој пошаље телеграфски број решења о обустави изгона.¹³ У одговору на добијено писмо, Попс је писао Бондију 2. фебруара 1934. године, јављајући му да је СЈВОЈ још 6. јануара предао молбу Министарству унутрашњих дела о обустави изгона избеглица, коју су поновили 31. јануара захтевајући хитно реаговање. Уједно је Попс нагласио Бондију да лично одлази свакодневно у ресорно министарство тим поводом и изнео наду да ће се ствар повољно решити кроз неколико дана.¹⁴

Координација између Београда и Загреба по предмету немачких избеглица којима је претило протеривање из земље, била је слабо развијена, а комуникација једнострана и форсирана. Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу писао је 12. фебруара 1934. године

¹¹ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних општина, Београд, Загреб 31. јануар 1934.

¹² Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Савез јеврејских вјероисповедних општина Југославије – Министарству унутрашњих дела, 31. јануар 1934.

¹³ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Телеграм, Јеврејска општина Загреб – Савез општина Београд, Загреб 1. фебруар 1934.

¹⁴ Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Фридрих Попс – Алфред Бонди, Загреб, Београд 2. фебруар 1934.

Савезу, жалећи се на њихово неодговорно поступање, подсећајући их да на њихова многобројна писма, телеграме и телефонске разговоре није одговорено ни једним јединим званичним актом Савеза о корацима предузетим код надлежних органа по питању изгона немачких емиграната. Загречани су затражили да им се достави решење по наведеном питању, за које је код Београђана већ телеграфски ургирао председник ЈВО Загреб и потпредседник СЈВОЈ др Хуго Кон, како би помоћу истог могли дејствовати код загребачке полиције. Још су Београду пренели да су дознали да је надлежно министарство од загребачке полиције затражило мишљење о даљем поступању према овим немачким емигрантима, које им је већ достављено, па да у вези са досадашњим дописима предузму потребне мере код надлежних власти.¹⁵

У међувремену је и другим јеврејским странцима у Југославији претила опасност од протеривања, па се СЈВОЈ обратио дописом 26. фебруара 1934. године Министарству унутрашњих дела у којем је изнео случај халуца Хајшерика Берка, који се налазио на хахшари – пољопривредном курсу за колонизацију у Палестини, коме је предстојништво Градске полиције у Суботици 22. фебруара наредило да напусти државу у року од 48 сати. СЈВОЈ је у истом допису подсећао на ранију интервенцију спречавања изгона двојице хахшариста из Суботице, пољских поданика Бигелајнеа и Штајнбруха, којима је ресорни министар својим одлукама одобрио даљи боравак за време трајања курса хахшаре, а о томе извештена ЈВО ортодоксног правца у Суботици, актом Градске полиције у Суботици 12. фебруара. Имајући у виду ограничено трајање курса хахшаре у распону од једне до две године, СЈВОЈ је замолило ресорно министарство да Градској полицији у Суботици нареди обуставу изгона халуца Хајшерика и омогући му свршавање курса хахшаре, после којег би из Суботице са осталим хахшаристима отишао у Палестину.¹⁶

Како се земља суочавала са све већим и константним приливом јеврејских избеглица, Министарски савет је на предлог Министарства унутрашњих послова одобрио доношење посебне Уредбе којом би се уредило ово значајно питање међународног карактера. Нацрт Уредбе је

¹⁵ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Мјесни одбор за помоћ Јеврејима из Немачке у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних опћина, Београд, Загреб 12. фебруар 1934.

¹⁶ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Савез јеврејских вероисповедних општина – Министарству унутрашњих послова, Београд 26. фебруар 1934.

предвиђао да се иста наслови Уредбом о поступању са Јеврејима – страним држављанима, под којом категоријом су се подразумевала лица која нису била држављани Краљевине Југославије, а припадала су јеврејској вероисповести пре 1. јануара 1935. године. Овим нацртом Уредбе забрањен је долазак Јевреја у Југославију са циљем сталног настајења. Нацртом је законски регулисана могућност уласка, задржавања, боравка и кретања иностраних Јевреја у Југославији, којима су одређене многе рестриктивне одредбе, од којих су изузетно могли бити ослобођени одлуком министра унутрашњих послова.¹⁷

Министар унутрашњих послова Станоје Михалцић је са нацртом Уредбе упознао СЈВОЈ од ког је затражио мишљење. Ценећи широкогрудост и племените побуде министра Михалцића, СЈВОЈ је у допису послатом министру 20. октобра 1939. године, изнео неколико добронамерних напомена у вези са нацртом, које су се тицале како предложеног назива Уредбе, тако и дефиниције Јевреја обухваћених Уредбом, као и разних одредби исказаних у члановима Уредбе.¹⁸ Следећег дана, Министарски савет је на предлог министра унутрашњих послова донео Уредбу о страним Јеврејима, која је донекле представљала компромисно решење, произашло из дотадашњих министрових консултација са представницима Савеза. Овом Уредбом страним Јеврејиним се сматрало лице јеврејске конфесије које није поданик Краљевине Југославије, као и оно лице страног држављанства које се одрекло своје јеврејске вероисповести. Уредбом је одређено које категорије иностраних Јевреја имају право доласка у Краљевину у циљу пребивања; ко има право на улазак у земљу ради привременог боравка; коме се од већ досељених страних Јевреја може дозволити и под којим условима даљи останак у земљи, те које су њихове обавезе с тим у вези; које се мере имају предузети према лицима којима је ускраћен даљи боравак у земљи, као и према онима који поступе противно слову Уредбе.¹⁹

Након доношења Уредбе, из Савеза су истакли признање министру да у свим разговорима које је водио са њима покаже намеру да прописи

¹⁷ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Уредба о поступању са Јеврејима – страним држављанима.

¹⁸ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије – Министру унутрашњих послова, Београд 20. октобра 1939.

¹⁹ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Уредба о страним Јеврејима.

буду толико јасни и прецизни да не оставе простора за нежељене и скупе интервенције ма са чије стране. Иако је писана у том духу, према мишљењу Савеза, у Уредбу су се увукле неке формулације које би подређене власти могле погрешно протумачити. На такве зачкољице и непрецизности које допуштају погрешну интерпретацију Савез је указао надлежним органима, истичући да овакав нацрт Уредбе прави начелну разлику између Јевреја и нејевреја, пошто се сваки Јеврејин мора обратити министру за добијање дозволе уласка у земљу, што би значило да тако морају поступити и Јевреји из САД, Велике Британије, Француске, Швајцарске, Палестине итд.²⁰

Примедбу на Уредбу имала је и ЈВО Загреб, која је 26. октобра 1939. године писала СЈВОЈ у Београду с тим у вези. Тог су им дана они упутили брзојав у којем су предложили измену наслова Уредбе, предложивши да се иста именује Одредбама о поступању са страним држављанима којима је онемогућен повратак у државу властитог држављанства или су у њима подвргнути ограничењима без обзира на датум 1 јануара 1935. У допису су Загрепчани истакли да наслов Уредбе садржи прву дискриминацију Јевреја у југословенском законодавству, која би се могла избећи променом текста. У нади да ће се са истим образложењем сложити, подсећајући на разговор у прилог исте тезе који је пре 14 дана водио са њима члан Главног одбора Савеза, др Никола Толнауер, замолили су за ревидирање њиховог става и предузимање потребних мера за усвајањем предложене примедбе.²¹

Иако су Уредбом поштрени критеријуми за улазак у земљу иностраним Јеврејима и отежани услови њиховог боравка и кретања унутар Југославије, државне власти су у више наврата интервенисале у циљу заштите њихових интереса. Тако је министар унутрашњих дела Михалчић упознао 19. јануара 1940. године банске власти Бановине Хрватске са најновијом својом наредбом која се тицала страних Јевреја којима је претила опасност протеривања из земље. Дописом је изречено да је наредбом Министарства унутрашњих послова од 20. јула 1939. године било одређено да Југославију напусте у року од 6 месеци они инострани

²⁰ Архива аутора, *Фонд Сјрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Неименовани документ, Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије – Министру унутрашњих послова.

²¹ Архива аутора, *Фонд Сјрани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Јеврејска вјероисповједна општина у Загребу – Савезу јеврејских вјероисповједних општина, Београд, Загреб 26. октобар 1939.

Јевреји из земаља које су за њих донеле изузетне прописе, уколико су у Југославију дошли пре 1. јануара 1935. године, а нису поднели молбу за држављанство. Међутим, у међувремену је министар издао наредбу 16. октобра 1939. године, којом је обустављено извршење наредбе од 20. јула, па је овом приликом банским властима скренута пажња да се до доношења нових одредаба, обуставе сва протеривања страних Јевреја, те да се страни Јевреји поменути у наредби од 20. јула, имају изузети од ускраћивања гостопримства.²²

Јеврејским емигрантима у Југославији највећу финансијску, материјалну и правну помоћ пружала је кровна организација југословенских Јевреја, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије чије је седиште било у Београду. Средства за издржавање јеврејских емиграната издвајана су из Социјалног фонда Савеза. Само у периоду од 1. јануара до 16. маја 1940. године, из овог Фонда утрошено је за потребе емиграције у Палестину и друге земље 118.924, 25 динара; за емигранте у земљи издвојено је 2.267.474, 50 динара; за транспорт 1003 избеглица у Кладову 5.057.315, 03 динара, као и још неколико десетина хиљада динара намењених емигрантима из категорије разне помоћи и разних трошкова.²³ Само за потребе транспорта избеглица на бродовима „Краљица Марија“, „Цар Душан“ и „Цар Никола II“ у Кладову од његовог прелаза у Југославију 10. децембра 1939. године до 17. маја 1940. године, Савез је расходио 6.085.526, 08 динара, што је дефинитивно чинило највећи удео у трошковима намењеним избеглицама.²⁴ Новчане дотације додељиване су јеврејским избеглицама за прехрану и друге егзистенцијалне потребе. Тако је емигрант Леополд Дикер од Месног одбора за збрињавање избеглица у скупном боравишту у Брчком, 24. јуна 1940. године, на име помоћи за седмодневну прехрану до 30. јуна, примио 84 динара.²⁵

Међу бројним избеглицама из Средње Европе које су доспеле на југословенско тло, налазили су се и разни преваранти, шпијуни и лица

²² Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије – Бановине Хрватској, Београд 19. јануар 1940.

²³ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Преглед о примањима и издавањима Социјалног фонда од 1. јануара до 16 маја 1940 г.

²⁴ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Преглед трошкова око транспорта избеглица на бродовима “Краљица Марија“, „Цар Душан“ и „Цар Никола II“ у Кладову од његовог прелаза у Југославију 10 XII 1939 до 17 маја 1940.

²⁵ Архива аутора, *Фонд Сирани Јевреји у Југославији 1918-1941*, Признаница, Леополд Дикер, Брчко 24. јун 1940.

која су се лажно издавала за Јевреје, злоупотребљавајући свој статус и чинећи недела према држави и њеним грађанима. Због таквих појава, СЈВОЈ је редовно упозоравао јеврејске установе и појединце у земљи о појединачним изгредницима и особама које треба избегавати, ускратити им помоћ или пријавити властима. На молбу иностраних централних органа за помоћ избеглицама, Савез је средином јуна 1937. године известио чланове јеврејске заједнице о неколицини лица којима је пожељно ускратити помоћ, а о њиховом присуству га благовремено обавестити. У питању су били Ханс Компарт (рођ. 27. 12. 1898. у Кведлинбургу), са немачким пасошем издатим 1933. од немачког конзулата у Будимпешти; Елзе Јулич (рођ. 12. 4. 1890. у Бону); Елзе Канвејлер, рођена у Келну; Фрида Зиркер и Бено Голц (рођ. 18. 2. 1908. у Черновицу) с аустријским пасошем бр. 336/170.²⁶ Следећег месеца, такође упозорен од иностраних јеврејских потпорних организација, Савез је чланству и југословенској јавности скренуо пажњу на следећа сумњива лица: Бернарда Блоха, Вили Шилинга (рођ. 19. 10. 1893) и Вилхелма Палмбаума (рођ. 27. 1. 1894), која су починила разне неприлике, па је препоручивао да их у случају контакта са њима, пријаве Савезу и одбију им пружање помоћи.²⁷

Септембра месеца 1937. године, Савез је издао нарочито упозорење јеврејским општинама о веома опасном емигранту, коме је требало ускратити сваку помоћ и кога је моментално требало пријавити Савезу. Радило се о немачком емигранту, највероватније Јеврејину, без једног прста на некој од шака, који се представљао различитим именима попут Фрица Хермана, Макса Јегера, Винтерштајна и Баруха, и на свака од њих имао пасоше издате од немачког посланства у Београду, што је додатно развијало сумњу и изискивало посебну опрезност. Савез је такође сугерисао општинама да поведу рачуна о емигрантима и сачине црну листу на којој ће евидентирати све преступнике о којима их иначе извештава путем званичног гласила. Том приликом, опоменуо их је на још нека имена, као што су Антон Веине (рођ. 19. 3. 1900. у Олпе), нејеврејин који се представља Јеврејиним; Курт Хиршкорн (рођ. 2. 5. 1913. у Мергентхејму); Фриц Липновски (рођ. 5. 7. 1896. у Берлину); Арнолд Пфингст (рођ. 18. 10. 1888. у Берлину) са женом и двоје деце; Фреди Студински; Теодор

²⁶ Службени листи Савеза јеврејских вероисповедних оштина Краљевине Југославије, Београд, бр. 8, 15. јуни 1937, стр. 2.

²⁷ Службени листи Савеза јеврејских вероисповедних оштина Краљевине Југославије, Београд, бр. 9, 15. јула 1937, стр. 8.

Адлер (рођ. 24. 3. 1897. у Бечу) са немачким пасошем и Дора Епштајн, удато Шмит (рођ. 21. 7. 1901. у Мецу или Хамборну).²⁸

Половином октобра 1937. године СЈВОЈ је известио јеврејске општине да на црну листу ставе нова имена емиграната према којима се, у случају да са њима остваре додир, треба понети према раније добијеним инструкцијама. Овога пута радило се о Максу Данијелу (рођ. 22. 11. 1882. у Хохенсалцу), немачком држављанину који се Јеврејима представљао за сународника, а хришћанима за брата по вери, а заправо се код немачких власти водио као евангелист; Александру Јокелсу и његовој супрузи, који су побегли из Амстердама оставивши своје троје деце на улици и Јосефу Урбану, који се тих дана налазио у Југославији, о коме је једна општина из унутрашњости известила: „Сйоменуџи је безобразан, оџасан џиџи, вероваџино немачки џиџијун, који најасџије Јевреје и искорџиџује њихову добротџи“.²⁹ Новембра 1937. године је СЈВОЈ упозорио на још једног наводног јеврејског емигранта из Немачке, Фрица Нидерленера, о коме је једна општина Савезу поднела следећи извештај: „Фриц Нидерленер издаје се за Јевреја и новинара лисџа „Харџиунџише Цајџиунџи“ из Кениџберџа. Међуџиџим, он није уоџиџише Јеврејин, а џо добивеним инфорџацијама он је немачки џиџијун, који овде живи двојаџим живоџом“.³⁰ Наредног месеца, СЈВОЈ је замољен од централних јеврејских установа за помоћ избеглицама, упозорио општине и на следећа лица којима треба ускратити помоћ и пријавити их Савезу у случају блиског сусрета – Јохан Брандау (рођ. 1900), Симон Круг, Нафтолан Бери (рођ. 27. 1. 1908. у Пољској), Јозеф Хејлберг (рођ. 18. 2. 1907) и Јохан Блументал, рођен у Берлину.³¹

Тежак избеглички живот, без економског ослоња, сигурних и сталних прихода и невеликих могућности упослења, те борба за обезбеђење основне егзистенције, натерала је неке јеврејске емигранте да се упусте у противзаконите радње. Немачки емигрант Мавро Мостер шверцовао је у Загребу и околини упаљаче смештене у оловкама, због чега га је неко

²⁸ Служдени лисџи Савеза јеврејских вероисџоведних оџиџиџина Краљевине Јуџославије, Београд, бр. 11, 15. септембар 1937, стр. 3.

²⁹ Служдени лисџи Савеза јеврејских вероисџоведних оџиџиџина Краљевине Јуџославије, Београд, бр. 12, 15. октобар 1937, стр. 4.

³⁰ Служдени лисџи Савеза јеврејских вероисџоведних оџиџиџина Краљевине Јуџославије, Београд, бр. 13, 15. новембар 1937, стр. 2.

³¹ Служдени лисџи Савеза јеврејских вероисџоведних оџиџиџина Краљевине Јуџославије, Београд, бр. 14, 15. децембар 1937, стр. 5.

од грађана пријавио крајем марта 1934. године финансијским органима власти. Након пријаве, извршен је претрес Мостеровог стана у коме је нађено неколико комада таквих упалача за цигарете. Пошто је окривљени као чиновник био запослен у оптичкој радњи Исе Вајса, извршен је претрес и просторија ове фирме, у којој није пронађен инкриминишући материјал. Планирано је било да по окончању истраге, Мостер буде предат надлежним органима власти ради даљег поступка.³²

Кривичној полицији у Београду пао је у руке 14. септембра 1940. године и јеврејски емигрант из Аустрије, Курт фон Малвиц, који је по свему судећи, украо аутомобил марке „Фиат“ чији је сопственик био власник „Парајуме“. Отуђено возило фон Малвиц је понудио у продају трговини „Бријиши мојорс“ по цени знатно нижој од тржишне, што је, уз неке друге показатеље, било сумњиво власнику „Бријиши мојорса“, па је, упркос фон Малвицовом удаљењу из продавнице, касније пронађен и приведен органима реда. На саслушању у полицији, фон Малвиц је негирао крађу, тврдећи да му је непознато лице понудило посредовање у продаји аутомобила, за шта му је доделило капару.³³

Иако су у Југославији уживали основне слободе и били спасени од политичког и расног прогона, емигрантима безбедност није могла бити у потпуности гарантована. Некадашњи чувени бечки лекар, јеврејски емигрант Јулиус Версенхајм, имао је ту несрећу да буде тешко рањен при једном оружаном нападу који се збио 6. децембра 1940. године у најпрометнијем делу Дервенте. Злочин је извршио Иван Вукела, продавач илегалних књига једне загребачке књижаре, а мета напада био је Иван Чуљак, чиновник Шумске управе у Дервенти, који је том приликом преминуо. Један од метака намењених Чуљку као рикошет је одбијен од тротоара и погодио Версенхајма који се налазио у радњи Драге Фајнгута.³⁴

Јеврејске избеглице у Југославији представљале су њену нову реалност од 1933. године, све до слома ове Версајске творевине у Априлском рату 1941. године. Питање јеврејских емиграната од самог почетка добило је интернационалну димензију, па се њиховом судбином бавио и сам врх југословенске монархије. Услед њиховог континуираног прилива у југословенску државу и неизвесног егзистенцијалног положаја у којем су се налазили, јеврејске установе у Југославији предузимале су све неопходне мере с циљем да им олакшају изгнанички живот и помогну

³² *Правда*, Београд, бр. 10.561, 1. април 1934, стр. 5.

³³ *Време*, Београд, бр. 6696, 15. септембар 1940, стр. 9.

³⁴ *Време*, Београд, бр. 6779, 7. децембар 1940, стр. 7.

у форматирању одрживе будућности. Иако су наишли на благонаклон пријем у југословенској држави, услед притисака све моћнијег немачког суседа, као и због противзаконитих активности појединих егзиланата, државне власти су завеле рестриктивније услове за њихов улазак и задржавање у земљи или вршиле акције усмерене на протеривање оних елемената међу њима који су погазили на гостопримство. У свим тим ситуацијама, јеврејске институције у земљи максимално су се залагале код органа власти за што човечније и милосрдније поступање према њиховим сународницима. За издржавање више десетина хиљада јеврејских избеглица које су у датом периоду прошле кроз Југославију, издвајана су огромна финансијска средства која су изискивала додатна пожртвовања и солидарност чланова јеврејске заједнице. Због немаштине или из других разлога, неки су емигранти у земљи домаћина привређивали на црном или се одали противзаконитим делатностима. Осим тога, у масу емиграната доспелих у Југославију, инфилтрирали су се неретко и немачки агенти, као и они нејеврејски елементи из друштвеног подземља. Појаве таквих типова међу њима, нагониле су Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије да редовно обавештава јеврејске општине у земљи на лица којима не треба пружати никакву помоћ, односно чије регистровање треба пријавити.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Архива аутора, *Фонд Сџрани Јевреји у Југославији 1918-1941*
Време, Београд (1940)
Правда, Београд (1934)
Службени листи Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд (1937)

НОВОСАДСКА СИНАГОГА КАО ДЕО ЈЕВРЕЈСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И ЊЕНА УЛОГА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Јелена Станковић¹
Слађан Констандинов²

¹ Фондација Нови Сад 2021, Трг Слободе 3, 21000 Нови Сад

² Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, 21000 Нови Сад
Email: jelena_stankovic95@ymail.com

САЖЕТАК

Некада мало Рацко Село окружено барама и мочварама, у 17. веку постаје важно стециште различитих нација, првенствено због повољног географског подручја и близине отоманске границе која је у великој мери утицала на разврата трговине и привреде у крајевима јужне Угарске. Насељавањем Јевреја, величина локалне заједнице расте, а Јевреји интезивно учествују у формирање привредног и културног живота Новог Сада. Не без разлога, Јевреје је одувек пратио глас добрих трговаца и занатлија што показује и чињеница да је Јеврејска улица у зениту постојања јеврејске заједнице била веома богата дућанима и занатлијским радњама. Колико трага су Јевреји оставили у историји Новог Сада, сведоче и грађевине попут импозантне синагоге у чијем се дворишту налази Зграда општинске службе и Зграда јеврејске основне школе, зграде Јеврејског уточишта за старе и сирочад, зграде Јеврејског културног дома као и велики утицај који су имали у друштвеном животу заједнице успостављајући и позната добротворна друштва „Хевра Кадиша“ и спортски клуб „Јуда Макаби“. Просперитет јеврејске заједнице огледа се у изградњи нове синагоге 1909. године која ће својевремено постати обележје не само Јевреја него и самог Новог Сада на туристичкој мапи света.

Кључне речи: Јевреји, синагога, културно наслеђе, јеврејски идентитет, Нови Сад

УВОД

Нови Сад је одувек био град мултикултуралности на чијем су се тлу вековима спајале различите нације, мешајући своје обичаје и језике. Град који се вековима градио, заслужно у самом градском језгру има и православну и католичку цркву, али и грандиозну Синагогу које све скупа сведоче о мултуконфесионалности града и богатој историји. Ипак, иако је наша историја у великој мери поткована и историјом Јевреја на овдашњим просторима, а конкретно на простору Новог Сада, аутори текста су наишли на препреке приликом истраживања грађе о новосадској синагоги где су утврдили да се веома мало аутора бавило истраживањем ове теме, те се циљ овог рада огледа у доприносу упознавања становништва са културним наслеђем Јевреја на територији Новог Сада, са акцентом на Синагогу. Циљ истраживања је да провери упознатост становника Новог Сада са јеврејским културним наслеђем и функцијом новосадске синагоге током Другог светског рата.

Грађевине и артефакти које су припадници јеврејске заједнице створили на овим просторима проналазе своје место у историји где се поједине чињенице исписују великим словима. Важност њихове улоге огледа се у чињеницама да су на простору Новог Сада донели први рендген апарат, основали Основну јеврејску школу, подигли импозантну синагогу, али се такође бавили хуманитарним радом. Када говоримо о Јеврејима, јако је важно истаћи њихово порекло и хронолошки развој ове заједнице. Јевреји представљају семитски народ. За творце јудаизма, религије Јевреја, смарају се Аврам, Исак и Јаков. Јевреји своје велике сеобе започињу у време владавине Александра Македонског (око 330. године п.н.е) и то на следећи начин: сефарди одлазе у делове Шпаније, Португалије и Северне Африке и говоре ладино¹ језиком који представља мешавину шпанског и хебрејског; ашкенази одлазе у Средњу Европу и то понајвише у Пољску и Русију и говоре јидиш².

Јевреји који су се кретали ка Арапским земљама, Персији и Средње-азијским земљама готово да се асимилију са тамошњим народима али успевају да сачувају хебрејски као језик богослужења (Шосбергер, 2016). Приликом вишевековних сеоба овог народа настају две основне поделе

¹ Ладино језик – мешавина шпанског и хебрејског, Шосбергер, П., *Основни појмови јеврејских обичаја и културе*, стр 6.

² Јидиш – мешавина старонемачког, хебрејског са примесамма словенских народа, Шосбергер, П., *Основни појмови јеврејских обичаја и културе*, стр 6.

Јевреја на ашкеназе и сефарде које ће се и у каснијој историји показати као мера за припадајући слој друштву.

Јевреји се у Новом Саду насељавају у 17. веку мада постоје и неки подаци који говоре да је Јевреја на овим просторима било и за време Римске Империје. Како Шосбергер (2001) наводи, међу првим становницима Рацког Села (данашњи Нови Сад) налази се Макрс Филип који се у Рацко Село доселио 1693. године, а по занимању је био ракијдија. Податак који Шосбергер (2001) наводи да је у Шанцу постојала синагога, а за обављање службе је неопходно најмање 10 одраслих мушкараца изнад 13 година живота, закључује се да је у околини живело још Јевреја који су долазили на богослужења у постојећу синагогу што даље указује на то да је синагога увек била централни део јеврејског живота. Јевреји су се у Петроварадински Шанац насељавали из северних и западних покрајина аустријског царства, нарочито после наредбе аустријског цара Карла Трећег из 1726. године којом је Јеврејима у Аустрији право на склапање брака ограничено на само једног члана у свакој породици (Шосбергер, 2001). Елибертацијом Новог Сада 1748. године Петроварадински Шанац постаје слободан краљевски град и добија нови назив – Неопланта, Неусатз, Нови Сад, Ујвидек (Шосбергер, 2001). Ипак, има и неких новина за тадашње ставноштво јеврејског порекла. Уводе се нови закони који подразумевају оснивање јеврејског гета, где је на седници Магистрата 1749. године одлучено да се Јевреји преселе у Осијечку улицу (садашња Јеврејска), као и да се тадашња Синагога из Господске улице (садашње Булевар Краља Александра) премести такође у Осијечку улицу. У том периоду с обзиром да се Јевреји смештају у једну улицу која је била ограђена ланцем и затварана свако вече у 18 часова (Шосбергер, 2001), оснивање гета може се схватити и као рани израз антисемитизма и дискриминације који је у годинама Другог светског рата кулминирао до невиђених размера.

Јеврејски народ је ретко могао да наметне свој архитектонски стил у другим земљама, осим у својој прадомовини Израел. Међутим, крајем деветнаестог века Јевреји се више нису сматрали оријенталном нацијом у Европи и постали су катализатор модернизма као културне парадигме и прихватили су нови, савремени архитектонски стил за своје верске објекте (Покрајац, 2017). Како јеврејска заједница у овом веку напредује, развија се привреда али и гради нова, трећа, синагога наместо трошне зграде у Осјичкој улици. Према речима Шосбергера (1988) још један од славних момената у историји Јевреја Новог Сада дешава

се под владавином цара Јосифа Другог чије су наредбе имале за циљ модернизацију и просветљење јеврејског становништва. Године 1802. добија се и дозвола за отварање јеврејске основне школе, која је 20их година 20. века подржављена. Након још неколицине закона који су додатно подупрели права Јевреја у Новом Саду, гради се и четврта синагога која ће као таква постојати до несрећног момента 1848. године, бомбардовања Новог Сада када је синагога била делимично оштећена. Осим бројних оштећења, у Новом Саду осећају се и антисемтски немири који су избили у Пешти 1848. године и који су итекако утицали на осећај сигурности Јевреја у овом граду (Шосбергер, 2001). Опоравак града након бомбардовања ишао је споро, као и опоравак јеврејске заједнице. У годинама које су уследиле, јеврејска заједница се увећава, Јевреји се баве друштвеним и добротворним радом, а и привреда је у успону. Најпознатија јеврејска породица у Новом Саду била је породица Хиршл и имала је статус „заштићеног Јеврејина“ али са пуним правом јер је скоро 100 година водила главне послове у граду и била заслужна за изградњу синагоге као и отварање јеврејске основне школе (Шосбергер, 2001).

ПРОСПЕРИТЕТ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У НОВОМ САДУ

Како је наведено у књизи „Историја новосадских Јевреја“ (1930), јеврејска заједница крајем 19. века просперира и већ 1890. године у Новом Саду живи 1507 Јевреја, те храм који је био саграђен 1852. године постаје све тешњи упркос бројним интервенцијама. Ипак, у том периоду није се могло размишљати о изградњи новог храма јер дуг за стару Синагогу још није био отплаћен. Инсистира се на враћању зајма од 500 дуката који је узет од сенатора Клачањија, али Јеврејска општина нема новца. Након смрти Гавре Прессбургера, нови председник јеврејске општине је Карло Кхон, а његова једанаестогодишња претседничка делатност Карла Кхона била је прекретница у културном животу Јевреја (Радо, 1930; Мајор, 1930). Долази до остваривања једне од највећих жеља јеврејске заједнице, а то су изградња Синагоге, зграде јеврејске школе као и дома чиновника општине.

Како Мирко Радо и Јосиф Мајор (1930) наводе, од 1904. године, сва пажња усмерена је на проширење храма. Након изградње храма, нема битнијих дешавања у граду. Потом следи Први светски рат који паузира

било каква битнија дешавања у граду. Месеца новембра 1918. смирује се ситуација на ратиштима, склапају примирја, а 12. новембра 1918. године српска војска улази у Нови Сад и сви је одушевљено дочекују. Јеврејство Новог Сада је са пуном лојалношћу учествовало у дочеку српске војске када полако почиње и нови живот за њих (Радо, 1930; Мајор, 1930). У председовању јеврејске општине, Бернат Ернст је остао упамћен као човек чврстог карактера који се увек на један посебан начин борио за добробит јеврејске заједнице. Према речима Мирка Рада и Јосифа Мајора (1930) који су своју књигу писали у актуелном времену, Бернат је 1926. године одликован орденом Светог Саве и тада је у историји новосадских јевереја први пут убележен овакав потез и подвиг. Уз њега, као људи који су обележили последњу деценију јеврејског просперитета у Новом Саду, налазе се још и Армин Кассовитз и Нандор Лустиг. (Радо, 1930; Мајор, 1930). У годинама када су се ове три особе налазиле на власти, приметан је велики утицај на развој и очување јеврејског суживота, посебно када је реч о административним пословима, а нарочито оних који се односе на ционистичко питање које ће касније постати једна од водећих тема.

Према речима Мирка Рада и Јосифа Мајора (1930) Јевреји су у активни и када је у питању спортски дух те оснивају спортски клуб „Јуда Макаби“ 1920. године у гимнастичкој дворани црквене општине. Поред спортског духа, Јевреји су просперитетним годинама неговали и друштвени живот обележавајући празнике уређеним свечаностима или организујући забаве на којима су се Јевреји дружили и самим тим јачали своју заједницу. Момци би недељом поподне посећивали представе у тадашњим биоскопима „Аполо“, „Одеон“, „Рекс“, „Ројал“ и „Метропол“, ишли на играчке, тадашње корзое, гледали фудбалске утакмице. На забавама су играли танго, фокстрот, валцер, англишвалс, румбу. Од народних кола неговало се краљево коло, ђачко коло, врањанка. Све ово показује да су Јевреји били саставни део тадашњег друштвеног живота, и да поред тога што су неговали своје празнике и светковине, учествовали су и у целокупном животу Новог Сада (Радо, 1930; Мајор, 1930). Неки од важнијих празника које јеврејска култура слави су свакако Ханука, Песах, Шаваут. Примера ради, Ханука је празник који се и даље сваке године обележава у Новом Саду постављањем велике ханукије на Тргу слободе уз певање хора „Хашира“ и дељење традиционалних крофни које се једу за овај празник.

Као једна од важнијих организација у граду истиче се добротворна и верска организација „Хевра Кадиша“ која је основана 1729. године и

која је као једна од ретких сачувала писане трагове о свом постојању и правилима понашања у оквиру организације (Радо, 1930; Мајор, 1930). Хевра Кадиша своју бит црпи из јеврејске вере и представља суштину постојања ове организације. Током 20. века биће настојања да се фундаменталистичка структура јудаизма измени, те се долази до формирања покрета под називом „ционизам“ који представља насељавање Јевреја на територију енглеске колоније Палестине и обнову државе Израел (Станковић, 2016). Ционистички покрет се развио и у Новом Саду у великој мери. С тим у вези, на главној скупштини 1919. године, основан је „Јеврејски народни савез“ који се борио да се Јеврејство призна као народна мањина, а ционистички покрет се претежно борио за хебраизацију и очување јеврејске културе (Радо, 1930; Мајор, 1930). Почетак краја просперитета јеврејске заједнице убележиле су године које су уследиле након избијања априлског рата 1941. године. Крвава рација уследила је у јануарским данима 1942. године, почевши у Шајкашкој области на православни Божић, а наставила се у Новом Саду од 21. до 23. јануара. У новосадској рацији нестало је готово 70% становништва новосадских Јевреја. Од укупне цифре несталих Јевреја под површину леда Дунава, само је 5 особа сахрањено у Новом Саду и око 300 жртава сахрањено је у Земуну пошто су реке Дунава страдала тела однела током до Земуна (Шосбергер, 2001).

Проглашење независности и међународно признање Израела догађаји су који су на свеобухватан начин утицали на положај јеврејске мањине у свим европским земљама, после завршетка Другог светског рата. После катастрофе Холокауста, стварање јеврејске националне државе омогућило је преживелим европским Јеврејима да у новој домовини пронађу уточиште (Радовановић, 2011). Иако се 1948. године у Новом Саду налази око хиљаду Јевреја, по оснивању државе Израел, у првој алији³ из Новог Сада се одсељава 463 особа, а у потоњим транспортима који су уследили исељава се још 191 лице. Бројно стање јеврејске заједнице Нови Сад се са хиљаду лица смањује на око 300 особа у заједници (Шосбергер, 2001).

³ Орагнизовано исељавање Јевреја у новонасталу државу Израел.

НОВОСАДСКЕ СИНАГОГЕ

„Ki beti, bet tefila ikara l'kol haamim” – Нека овај храм буде дом молитава за све народе. Ово је натпис који се налази изнад главног улаза у Синагогу и који је карактеристичан за јеврејске храмове у целом свету. У сржи тог натписа се може огледати и отвореност јеврејског народа за суживот и сарадњу са осталим народима, јер кроз историју су они често били прогањани и уклапали се у разне животне средине и прилике простора које су насељавали. Реч синагога потиче од грчке речи и значи место окупљања, па се и на основу тога може видети колики значај и утицај јеврејски храм има у њиховом животу. Управо такав један храм су саградили и по доласку на ове просторе. Први се налазио у тадашњој Господској улици, а данас је то улица Краља Александра, на месту поред садашњег хотела Војводина (Шосбергер, 1988).

У то време је било карактеристично да се поред сваке богомоље у граду, без обзира на религију, налази и гробље. Тако је и поред Синагоге било јеврејско гробље и све се то налазило у центру вароши, у тадашњој Господској улици. Оснивањем јеврејског гета, Јевреји су били принуђени да сингогу преселе у тадашњу Осијечку улицу. Цела Осијечка улица била је претворена у једно велико градилиште, а на плацу где се налазила дотадашња синагога, зграда је срушена и коначно се градило нешто лепше и модерније. Нису сви Новосађани гледали са одушевљењем на планско рушење, чак је код једне изазивало и отпор (Васић, 2017). Трећа по реду синагога је једним делом изграђена од донација верника (126 флоринти), делом од уштеђевине јеврејске заједнице (1241 флоринта) и делом од личних средстава Саломона Хиршла (1545 флоринти) које је он дао на зајам јеврејској општини. Из тог периода ове синагоге, односно 1789. године, сачуван је „парохет” који се и данас налази у Јеврејском историјском музеју у Београду (Шосбергер, 2001). Након што је срушена трећа синагога и саграђена четврта која је пострадала у бомбардовању Новог Сада 1849. године, са обнављањем је завршено 1889. године.

Крај 19. века и почетак 20. века је веома битан за јеврејску заједницу у Новом Саду, јер се тада све више укључују у политички и друштвени живот града, појединци добијају разна признања и битне функције, делом захваљујући и школовању у иностранству и стицањем диплома са европских универзитета. Све је то утицало да се дође на идеју изградње новог храма. Како наводе Мирко Радо и Јосиф Мајор (1930) на главној скупштини 10. фебруара 1904. године, разматран је предлог да

се постојећи храм прошири и реновира. Дизајнер нове синагоге, пете по реду, Липот Баумхорн (1860 – 1932) утицао је у великој мери на архитектурално уређење појединих зграда у Новом Саду, те Осзко (2017) наводи да је Липот Баумхорн дизајнирао још пет зграда у Новом Саду, поред синагоге која представља његов најважнији пројекат. Опроштај од старе синагоге организован је 3. јуна 1906. године у 11 часова, а сама изградња синагоге трајала је од 1906-1909. године. Изграђена је у стилу мађарске сецесије по узору на чувену сегединску синагогу али је мање украшена орнаментиком како споља, тако и изнутра. Димензије синагоге су 52,11x25,72 m, док је висина главне куполе 40,2 m са пречником 12,55 m, а бочне куполе су 27 m. Занимљиво је да има девет улаза изнад којих доминирају украшени витражи. Унутрашњи део синагоге уређен је у либералном стилу, где се истиче горња галерија за жене, а у доњој галерији обезбеђене су клупе за мушкарце (Шосбергер, 2001). Такође, видљива је и галерија за оргуље, а мало је позната чињеница да су оригиналне оргуље продате и да се на њиховом месту сада налази макета оргуља. Цела синагога је веома скромна у декорацији, доминира штукo орнаментика, а ентеријер је окречен у бело. На витражима исписана су имена пројектаната (Л.Б) као и дародаваца приликом изградње синагоге (Шосбергер, 1998). Кроз историју, доказано је да је синагога увек била место окупљања Јевреја и да је она увек пратила просперитет заједнице. Изглед синагоге често је указивао и на материјално стање јеврејске заједнице, те када је јеврејска заједница достигла свој зенит, бива саграђена и последња синагога која је служила као централно место окупљања јеврејског живља. У синагоги су се својевремено одржавале активности попут позоришних представа „Дневник Ане Франк“, а биле су честе и приредбе – концерти реномираних хорова „Браћа Барух“ из Београда и „Моше Пијаде“ из Загреба (Шосбергер, 2001).

У годинама окупације, синагога преузима неславну функцију складишта Јевреја. Приликом уласка окупационих трупа у Нови Сад, полупани су прозори на новосадској синагоги и оштећена је купола (Шосбергер, 1998). У синагоги су били веома лоши услови, а једина доступна храна је била она коју су грађани донели са собом. Од 26. до 28. априла из синагоге су грађани одвођени у логоре у Баји, Бачкој Тополи, Суботици, одакле су убрзо кретали у нацистичке логоре (Тодоровић и др., 2019). На синагоги се данас налази спомен – табла која јасно истиче овај податак. Од укупно 4350 Јевреја колико их је пре рата живело у граду, у Холокаусту је убијено 3036 (Сремац, 2019). Након ослобођења,

23. октобра 1944. године, Божје службе одржаване су у великој сали јеврејске основне школе. Након што је оштећена, новосадска синагога је 12. августа 1945. године сређена и поново освећена у присуству преживелих чланова Јеврејске општине (Шосбергер, 1998).

Данашња намена синагоге претежно се односи на одржавање свечаности и културних дешавања унутар ове грађевине. Двориште синагоге се ретко користи за извођење активности, осим за релаизацију јеврејских свечаности. Синагога је препозната као простор културе који је погодан за одржавање концерата. У прилог томе иде апсолутна акустичност простора која је за концерте класичне музике веома важна. Годинама уназад у новосадској синагоги одржавају се концерти Симфонијског оркестра Академије уметности у Новом Саду, али и бројни хорски концерти, као и приредбе друге врсте. Новосадска синагога представља и изузетан раритет за туристе, те је за туристичке посете отворена 2010. године.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање на тему јеврејског културног наслеђа у Новом Саду спроведено је путем анкетног упитника који је испитаницима достављен путем интернета, мејла али и комуникацијом уживо, након чега су аутори рада ручно уносили податке остварене путем попуњавања анкетног упитника. Назив спроведеног истраживања је „Упознатост становништва са културном баштином Јевреја на територији Новог Сада“ и мали број испитаника очекиван је услед чињенице да се људи ређе одлучују на попуњавање анкетних упитника који се баве темама које нису јако заступљене или су ретке у њиховом истраживању иако анкетни упитник осигурава анонимност испитаника и јављање друштвено пожељних одговора. Узорак се састоји од укупно 67 испитаника и испитаници су у току попуњавања имали могућност да одговоре на 27 питања како затворених тако отворених, од чега су се 5 питања односила на социо – демографске податке и остала 22 питања на тему јеврејског културног наслеђа у Новом Саду. Подаци прикупљени истраживањем обрађени су путем Excel програма и то кроз три сегмента. Први сегмент питања односио се на социо – демографске карактеристике испитаника које су приказане у табели 1.

Табела 1. Соџио – деџоџрафске карактеристике испитаника (n=67)

Пол	Процент (%)	Старост	Процент (%)
Мушки	55.2	< 20 година	0
Женски	44.8	21-30 година	56.7
Образовање	Процент (%)	31-40 година	25.4
Основна школа	0	41-50 година	9
Средња школа	14.9	51-60 година	3
Висока школа	16.4	> 61 година	6
Основне студије	32.8		
Мастер или магистарске студије	29.9		
Докторске студије	6		
Занимање	Процент (%)	Брачни статус	Процент (%)
Ученик	0	Неудата/ неожењен	56.7
Студент	28.4	У вези/удата/ ожењен	43.3
Запослен/а	56.7	Удовац/ удовица	0
Незапослен/а	9		
Пензионер/ка	6		
Пол	Процент (%)	Старост	Процент (%)
Мушки	55.2	< 20 година	0
Женски	44.8	21-30 година	56.7
Образовање	Процент (%)	31-40 година	25.4
Основна школа	0	41-50 година	9
Средња школа	14.9	51-60 година	3
Висока школа	16.4	> 61 година	6
Основне студије	32.8		
Мастер или магистарске студије	29.9		
Докторске студије	6		

Занимање	Процент (%)	Брачни статус	Процент (%)
Ученик	0	Неудата/ неожењен	56.7
Студент	28.4	У вези/удата/ ожењен	43.3
Запослен/а	56.7	Удовац/ удовица	0
Незапослен/а	9		
Пензионер/ка	6		

Извор: Израда аутора

Анализом табеле 1. видљиво је да је број испитаника мушког и женског пола скоро изједначен, где је на анкету одговорило 55.2% мушкараца и 44.8% жена. Према табели видимо да је претежна старост испитаника између 21 и 30 година (56.7%), док је нешто мање испитаника старости између 31 и 40 година (25.4%), а мали број испитаника се односи на популацију између 41 и 60 година, док је испитаника старијих од 60 година било 6%. Испитаника који су млађи од 20 година није било. Према образовању, у анкетном упитнику такође није било оних са само завршеном основном школом док је испитаника са завршеном средњом школом било 14.9%. Испитаника са вишим образложењем, односно завршеном високом школом је било 16.4%, док је највише било оних са завршеним основним студијама (32.8%). Мастер / магистарске студије завршило је 29.9% анкетираних док је свега 6% испитаних завршило докторске студије. Анализом табеле видљиво је да су у анкети учествовало претежно запослени људи 56.7%, а било је и студената (28.4%). Када је реч о брачном статусу, процентуални број испитаних је скоро изједначен где се 56.7% изјаснило као неожењено/неудато, док се 43.3% одлучило за опцију У вези/удата/ожењен.

Други сегмент анализе односи се на део који испитује упознатост локалног становништва са основним појмовима јеврејског културног наслеђа на територији Новог Сада. С тим у вези, прво питање односи се на упознатост становништва са периодом првог насељавања данашњег Новог Сада где је већи проценат испитаника одговорио да се насељавање Новог Сада догодило у 15 / 16. и 18. веку, док је само 17 испитаника одговорило да је то било у 17. веку, а 20 испитаника се изјаснило да није сигурно. На питање о добијању статуса слободног краљевског

града, већи део испитаних је одговорио тачно, да је то било 1748. године, док је њих 14 одговорило да није сигурно, а њих 23 је одговорило нетачно на ово питање. Анализом питања из анектног упитника које се односи на упознатост становништва са јеврејским културним наслеђем у Новом Саду, утврђено је да више од половине испитаника сматра да није довољно упознато са јеврејским наслеђем, док свега 8 испитаника сматра да је довољно упознато. Једно од питања на које су испитаници одговорили у потпуности тачно тиче се религије Јевреја, са 65 одговора који потврђују да је то јудаизам. Питање које се надовезује на претходну константацију тиче се основних симбола јудаизма где је 42 испитаника одговорило да су то менора и Давидова звезда, 21 да је то ханукија и Давидова звезда док троје није сигурно, и један испитаник је одговорио да је то мезуза и Тора. На питање „Како се назива јеврејска богомоља“ сви испитаници су одговорили да је то синагога, док је испитаника одговорило да се писани закон састављен од пет Мојсијеџих књига назива Тора. Анализом анкете утврђено је да су испитаници у великој мери упознати са осниџањем Јеврејског гета у Новом Саду 1748. године, али да нису упознати са џажним дешаџањима која су се одиграла у каснијим годинама, а тичу се осниџања Јеврејске општине и изузетно џажног добротворног друштва „Хевра Кадише“. Анкетно истраџивање подразумеџало је и питања о познатим јеврејским празницима где су испитаници за Шабат у већем броју одговорили да је то дан одмора, седми дан у недељи. Анализом анекте, аутори рада су утврдили да су поред Шабата, испитаници упознати још и са празницима попут Хануке, Пасхе, Бар мицџе, Јом Кипур и Рош Хашана. Као једно од отворених питања било је и питање о Бар мицџи где су испитаници најчешће одговорили да је то празник пунолетства, док је мањи број њих одговорио са „не знам“ и „нисам сигуран“. Да је кошер исхрана, исхрана коју практикују Јевреји, 46 испитаника је дало потврдан одговор док је 19 њих рекло да нису сигурни и само два испитаника су одговорила да је то ипак халал. Анкетни упитник укључивао је и отворено питање где су испитаници требали да наведу познате новосадске Јевреје, међу којима су се у највећем броју нашли Јелена Кон, Павле Пап, Павле Шосбергер, Данило Киш. Ипак, већи део испитаника се изјаснио да није упознат са знаменитим Јеврејима Новог Сада.

Трећи сегмент истраџивања подразумеџао је питања уско везана за новосадску синагогу, њену улогу у друштџеном животу Јевреја, као и њену улогу током Другог светског рата. На питање о архитекти који је

пројектовао данашњу пету синагогу 35 испитаника је пружио тачан одговор да је то био Липот Баумхорн, док већи број њих није био сигуран, а свега пар одговора односило се на архитекте Ђорђе Табаковић, Драгиша Брашован и Владимир Николић. Отворено питање које се надовезује на питање о синагоги тиче се тога шта се налази у дворишту синагоге где су испитаници у највећој мери одговорили да су то Јеврејска општина и балетска школа, док је нешто мањи број одговорио да не зна шта се налази у дворишту синагоге. Анализом анкете је утврђено да је већина испитаника упозната са годином када се десила Новосадска рација, међутим да нису упознати са чињеницом да је новосадска синагога 1944. године служила као место одакле су Јевреји депортирани у концентрационе логоре. На питање о обележју Јевреја током Другог светског рата, већина испитаника, њих 47, одговорило је да је то била Давидова звезда, док је деветоро њих одговорило да је то била жута трака. На ово питање, 11 испитаника је дало одговор да није сигурно. Последње питање које је уско везано за Јевреје који су дали посебан допринос заједници, а нарочито пре избијања Другог светског рата, односило се на знамениту Јеврејку Јелену Кон где је већина испитаника одговорила да није сигурна ко је била Јелена Кон (35 испитаника), док је само њих 18 одговорило да је она основала хуманитарну организацију „Кора хлеба“. Овакав одговор не изненађује с обзиром да су се лик и дело Јелне Кон тек у последњим годинама популаризовали, а нарочито 2020. године постављањем спомен – плоче на данашњем вртићу „Радосно детињство“ које се налази у улици Соње Маринковић у Новом Саду.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Циљ спроведеног истраживања је био да се утврди степен информисаности локалног становништва како о наслеђу Јевреја на простору Новог Сада, тако и упућеност испитаника о улози синагоге на друштвени живот и архитектурално уређење града. Синагога је великим делом утицала на увођење потпуно новог архитектонског стила (мађарске сецесије) и делимично поставила основ за даљу изградњу простора у овом стилу. Истраживањем је утврђено да су испитаници углавном упознати са основама јеврејста базираних углавном на познавању религијских аспеката. Иако већи део испитаника припада млађем старосном добу и високом образовању, истраживање је показало недовољну упознатост

са осталим аспектима који се тичу јеврејске културе. Услед недовољног промовисања свих активности које спроводи јеврејска заједница у Новом Саду, настао је и резултат мањка информисаности грађана о култури Јевреја која и данас опстаје на овим просторима. Када је реч о синагоги, овај објекат је данас претежно познат у народу као концертна дворана и место за различита културна дешавања. Иако синагога пркоси времену, постепено је изгубила основну функцију слабљењем јеврејске заједнице у Новом Саду. Неке од активности које се данас одржавају у синагоги јесу: дечији клуб недељом, понедељком се одржава женска секција, док се с времена на време одржавају и пробе хорова и фолклорних група. Услед разговора са чланом јеврејске заједнице, аутори рада су сазнали да ове активности више посећује старија популација и да млађа популација није упозната са актуелним дешавањима. Узимајући у обзир некадашњи сјај новосадске сингоге, закључујемо да је садашњи ниво укључености синагоге у друштвени живот не само Јевреја већ и локалног становништва, на јако ниском нивоу.

Истраживањем је такође утврђено да испитаници имају жељу да се ближе упознају са јеврејском културном баштином и то путем тематских туристичких тура, семинара на ову тему, предавања и трибина, радионица, тематских изложби, информативних емисија, концерата традиционалних игара, манифестација које би промовисале јеврејску културу и обичаје. Као један од интересантнијих одговора јавио се и предлог организовања оваквих активности управо у синагоги како би се грађани упознали не само са историјом и културом Јевреја, већ доживели и дух јеврејског народа у Новом Саду и сазнали како је то некада било у нашој синагоги.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васић, М. (2017). *Када Бој зажмури*. ICEJ, Србија. Нови Сад.
2. Oszkó, Á. (2017). *0181 The Works of Budapest Architects Lipót Baumhorn and Károly Kovács in Novi Sad at the Turn of the Century*. RIHA Journal.
3. Покрајац, М. (2017). *The Last Synagogues in Vojvodina: Synagogues of Subotica and Novi Sad*. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 28(1), 219-241. doi:10.1353/ser.2017.0013.
4. Радо, М.; Мајор, Ј. (1930). *Историја новосадских Јевреја*. Уранија, штампарски завод и издавачко предузеће. Нови Сад.

5. Радовановић, М. (2011). *Поједини економски аспекти орјанизованої исељавања јујословенских Јевреја у Израел 1948-1949. іодине*. Годишњак за друштвену историју, (3), 81-102.

6. Сремац, Р. (2019). *Јеврејске іородице у Новом Саду и околини*. Завичајни клуб општине Шид. Шид.

7. Станковић, В. (2005). *Верски фундаменіализми, друшійвена инішеірисаності и ітероризам*. Police Practice and Research, 6(2), 201-208.

8. Тодоровић, Б; Ђурђеу, П; Бурсаћ, А. (2020). *Деіорііација дачких Јевреја 1944. іодине*. Службени гласник. Београд

9. Шосбергер, П. (1988). *Новосадски Јевреји*. Књижевна заједница Новог Сада. Нови Сад.

10. Шосбергер, П. (1998). *Синаіоіе у Војводини*. Прометеј, Нови Сад. Нови Сад.

11. Шосбергер, П. (2001). *Новосадски Јевреји*. Прометеј, Нови Сад. Нови Сад.

12. Шосбергер, П. (2005). *Живої како сам іа ја видео*. Академска књига, Нови Сад. Нови Сад.

13. Шосбергер, П. (2016). *Основни іојмови јеврејских обичаја и релиіије*. Прометеј, Нови Сад. Нови Сад.

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ НОВОСАДСКЕ РАЦИЈЕ КРОЗ ПИСАЊА НОВОСАДСКОГ ДНЕВНИКА 1945-1992

Петар Ђурђевић¹

¹ Историјски архив Града Новог Сада, Филипа Вишњића 2/А, 21000 Нови Сад
Email: petar.djurdjevic@arhivns.rs

САЖЕТАК

Комунистичка партија је на концу рата преузела власт у читавој Југославији. Партија је градила идеолошко оправдање своје власти на заслугама из рата и наметнутој тези о решеном националном питању које је тешко оптерећивало политичке односе у Југославије. Један од битних задатака Комунистичке партије је био да наметне целокупном друштву своју идеолошку призму виђења прошлости због чега је званично обележавање трагичних догађаја стављено у службу изградње колективног сећања чији је главни циљ био изградње политике братства и јединства југословенских народа. У смислу изградње једне такве строго контролисане културе сећања бројне школе, фабрике, улице па чак и поједина места у Југославији су понела имена по важним особама и догађајима из Другог светског рата. У овом раду приказаћемо да је обележавање сећања на Шајкашко-новосадску рацију из јануара 1942. године било условљено званичним и незваничним ставовима политике.

Кључне речи: Рација 1942. године, Дневник, Нови Сад, Шајкашка, Друџи свейски райи

Битна карактеристика Другог светског рата на простору бивше Југославије била је масовно страдање цивилног, неборачког становништва. Геноцидна политика бројних окупационих режима, међусобне борбе југословенских народа и извођење комунистичке револуције оставили су за собом болне ожиљке над колективним сећањем на трауматичне догађаје из тог четворогодишњег сукоба.

Комунистичка партија је на концу рата преузела власт у читавој Југославији, на недемократски начин, вешто користећи међународну ситуацију и чињеницу да је у рукама имала најбитније полуге власти. Сходно таквом развоју ситуације, Партија је градила идеолошко оправдање своје власти на заслугама из рата и наметнутој тези о решеном националном питању које је тешко оптерећивало политичке односе у Југославије током трајања власти породице Карађорђевић. Сходно тиме, један од битних задатака Комунистичке партије је био да наметне целокупном друштву своју идеолошку призму виђења прошлости због чега је званично обележавање трагичних догађаја стављено у службу изградње колективног сећања чији је главни циљ био изградње политике братства и јединства југословенских народа као најважније идеолошке тековине Народно-ослободилачке борбе. У смислу изградње једне такве строго контролисане културе сећања бројне школе, фабрике, улице па чак и поједина места у Југославији су понела имена по важним особама и догађајима из Другог светског рата. У овом раду приказаћемо да је обележевање сећања на Шајкашко-новосадску рацију из јануара 1942. године било условљено званичним и незваничним ставовима политике.

Као извор за изучавање званичне културе сећања према Новосадској рацији узели смо писање новосадског дневног листа Слободна Војводина. Слободна Војводина је била политички лист који се илегално појавио у Новом Саду за време мађарске Окупације као орган Покрајинског народноослободилачког одбора Војводине¹. Након ослобођења државе, постаје најважнија и најјутицајнија дневна новина у Војводини. До краја 1952. године лист је излазио под називом Слободна Војводина а од 1. јануара 1953. године под данашњим именом Дневник. У почетку је била под контролом Агитпропа, помоћног органа Комитета Комунистичке партије Југославије чији је циљ био да организују и непосредно руководи агитационо-пропагандним радом. Формално лист је био гласило масовне политичке организације, Народног фронта, а после IV конгреса 1953. године, Социјалистичког савеза радног народа за Војводину због чега се слободно може рећи да су писања у овом листу представљала и званичну политику комунистичког режима.²

¹ Др Попов, "Дневник" у Енциклопедија Новог Сада, књига 7, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, 1996, стр. 57,

² исто, стр. 58

Прелиставањем страница овог листа дознајемо да док је рат још трајао, у јануару 1945. године, први пут је јавно обележено сећање на пострадале током Шајкашко-новосадске рације³.

Но, овде је битно да напоменемо зашто су Шајкашка и Нови Сад постали поприште једног од најгорих ратних злочина на простору бивше југославије. Шајкашка је релативно мала област, која се у периоду пре Другог светског рата административно делила на Тителски и Жабалски срез. Природне границе ове области се налазе у југоисточној Бачкој, између река Дунава и Тисе и такозваног Римског шанца. Још од доласка Османлија на ове просторе у XV веку овај крај је имао изразито српски етнички карактер а будући да је овај део Бачке припадао делу Војне границе, институције коју су направили Хабзбуршки цареви са циљем одбране Европе од османске опасности, овај крај се заједно са Нови Садом прифилисао као центар српства у ондашњој Јужној Угарској. Са друге стране, Нови се у другој половини XVIII века профилисао као важно трговачко-занатско средиште а захваљујући великом духом толеранције имао је велику јеврејску популацију, пред Други светски рат око 4600 лица, због чега је и било да очекивано да се нађе на удару антисемитске политике које је спроводила званична Будимпешта.⁴

Рација није била уобичајена полицијска потер, већ систематско масовно убијање цивилног становништва у којем су учествовале полицијске, војне и цивилне структуре окупаторског режима са циљем измене етничке структуре становништва и извршења нацистичке анти-семитске политике. Масовно убијање у Рацији, које су планирали највиши политички и војни кругови Мађарске, имало је индиректну везу и са стањем на светским ратиштима, где су снаге сила Осовине од децембра 1941. године заустављене у предграђу Москве. Може се слободно рећи да су православни Срби са својим комшијама Јеврејима доживели Вартоломејску ноћ која је трајала од 4. до 30. јанура 1942. године. Свој крвави пир мађарске јединице спровеле у следећим местима: Жабљу, Чуругу, Госпођинцима, Шајкашу, Локу, Мошорину, Вилову, Гардиновцима, Тителу, Новом Саду, Србобрану и Старом Бечеју.

Под лажним оправдањем о подизању устанка и сукоба са слабо наоружаним партизанским одредом(свега 17 пушака и 20 бомби) у околини Жабља на Пустајићевом салашу, Начелник Генералштаба мађарске

³ Слободна Војводина од 24. јануара 1945. године

⁴ Ђурђевић П. (2016); Депортација новосадских Јевреја 1944. године у Годишњак Историјског архива Града Новог Сада, број 10, Нови Сад, стр.138

војске је 4. јануара 1942. године покренуо раније предвиђени оперативни план за тзв. умиривање Шајкашке области⁵. У извођењу Рације окупатор је користио све расположиве војне и полицијске снаге и органе цивилних власти. Неколико недеља раније, 16. децембра 1941. године, Мађарски парламент је изгласао противно међународном праву „Закон о поновном прикључења освојених јужних територија мађарској круни“, што значи да је читава Бачка постала саставни део Мађарске, чиме је употреба војске у Рацији била апсолутно нелегална⁶. Колико је ова акција била неоправдана најбоље сведочи и одлука Покрајински комитет Комунистичке партије за Војводину од 17. децембра о привременом обустављању свих акција до 1. јануара 1942. године⁷. У осталом да ли је у опште било могуће извођење било каквих озбиљнијих операција против окупатора у условима општег слома покрета отпора као и чињеница да је устанак требао да избије на равничарском простору и то у зимским условима?

Метод извођења Рације је био идентичан у свим местима. Насеља би била блокирана а мештовите патроле састављене од грађана, полиције и војске су приводиле људе према већ унапред спремљеним списковима неподобних. Често су ове патроле и без легитимисања и провере убијали читаве породице што је био знак за општу пљачку. Они који су били приведени вођени су пред формиране одборе чији су чланови одлучивали ко је заслужио смрт а ко је могао да настави живот. Готово сви виђенији Срби и Јевреји ових места страдали су јер су имали снажног утицаја на локално становништво. У покољу су учествовали и наоружани мештани, који су добили обећања да ће добити српску и јеврејску покретну и непокретну имовину.

Након покоља по Шајкашким селима 12. јануара 1942. године одржан је састанак ком су присуствовали министар унутрашњих послова Ференц Керестеш-Фишер, министар одбране Карољ Барта и шеф Генералштаба Ференц Сомбатхељи. Реферишући о збивањима у Шајкашкој, Ференц Фекетехалми-Цајднер је истакао да су истраживања потврдила да су се партизански бандити после оружаног устанка у Шајкашкој повукли и да се скривају у градовима, да је становништво наоружано, те

⁵ Čobanski M, Golubović Z & Kumanov Ž, (1976) Novi Sad u ratu i revoluciji, knjiga 1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad стр. 679

⁶ Голубовић З. (1992); Рација у Јужној Бачкој 1942. године, Историјски музеј Војводине, Нови Сад, стр. 17-18

⁷ исто, стр. 24

да је потребно извршити детаљна прочешљавања. У вези са тим, истога дана је донета одлука да се Рација прошири и на Нови Сад. Будући да су личности које су донеле ову одлуку биле пронемачки оријентисане и да је Мађарску половином јануара 1942.године посетио начелник немачке врховне команде фелдмаршал Вилхелм Кајтел, разумљиво је зашто се Рација проширила и на Нови Сад и зашто су предузете одлучне мере у такозваном коначном решењу јеврејског питања. Разуме се, да се овакве одлуке нису могле донети без знања и сагласности самог регента Хортија.

Међу првима су страдали свештеници, учитељи, лекари, бивши југословенски страначки прваци, али и занатлије, трговци и виђенији српски и јеврејски домаћини, који са народнослободилачким покретом нису имали готово никакве везе. Међу жртвама Рације нашао се и извештан број чланова породица и родбине погинулих и ухапшених бораца Шајкашког партизанског одреда.

Локални органи мађарске власти често су упозоравали да су вође отпора према мађарској власти православни свештеници. Зато није случајно да су од свештених лица у Рацији страдали: Милош Катић, Чедомир Еремић и Георгије Живанов, жабаљски пароси, Бранко Вакањац и Павле Костић, чурушки свештеници, Анђелко Грбић протојереј из Ђурђева са супругом Олгом, Георгије Парабубки, протонамесник из Титела, Светозар Влашкалић, протопрезвитер мошорински и Јован Виславски, свештеник госпођиначки. Приликом извођења ове бруталне акције животе су изгубили и Душан Влашкалић, богослов, Војин Љубичић, калуђер и Стеван Маславар, богослов из Чуруга⁸.

Иста ситуација се поновила у Новом Саду где су у тродневном масакру животе изгубили Миливој Поповић, протојереј, члан Црквеног суда Епархије бачке, Владислав Јанкулов, протојереј, архијеријски намесник, Стеван Иванчевић, протојереј, Вељко Зуцајић, јереј, професор богословије у Сремским Карловцима и Александар Ердџан Ђакон при саборном храму у Новом Саду⁹.

Но, да се вратимо на обележавање Рације. Док су се водиле најсложеније војне операције у току трајања Другог светског рата на простору Југославије, на Сремском фронту, у некадашњем Спомен дому Краља Александра у Новом Саду, сходно новим револуционарним друштвеним односима преименованом у Дом културе, 23. јануара 1945. године,

⁸ Ђурђевић П(2020); Страдање православних свештеника током Шајкашко-новосадске рације, каталог изложбе, Нови Сад, Културни центар Града Новог Сада

⁹ исто.

одржана је прва комеморација жртвама Рације¹⁰. На комеморацији су се обратили представници МНОО Алимпије Поповић и др Милан Петровић, рецитоване су песме Жарка Васиљевића, Крв, и Јована Поповића, Дунав, док је хор Државне музичке школе певао погребне песме. У наставку програма организована је изложба уметничких слика страдалог у Рацији, др Милана Бокшана, а том приликом су приказане прикупљене фотографије других жртава. На крају комеморације прочитан је јавни проглас са идејом подизање споменика на обали Дунава. Нажалост, проћи ће дугих 26 година до испуњења овог племенитог циља.

Истог дана у 9 часова, у Саборној цркви у Новом Саду, МНОО је организовао парастос за погинуле док је у просторијама Јеврејске општине организован помен за пострадале¹¹. Помену су присуствовали др Милан Петровић, председник ЈНОФ и командант места пуковник Ђорђе Васић. Комеморацију је отворио секретар Јеврејске општине Јулије Бауер а потпреседник Јеврејске општине, др Лавослав Мојзеш је изјавио да је први пут дата шанса да се јавно оплакују жртве из 1942. године. На насловној страни листа Слободна Војводина, од 23. јануара 1945. године налазио се чланак о сећању на рацију¹². Судаћи по значају личности које су учествовале у организацији комеморације, чинило се да се дошло до обрасца који пружа и верско и државно обележавање сећања на жртве покоља, као и да ће овај злочин против цивилног становништва бити уграђен у колективно сећање новонастајућег социјалистичког друштва.

У наредној 1946. години, Слободна Војводина не доноси никакве вести о обележавању Рације. У броју од 24. јануара 1946. године стоји насловни текст који објашњава зашто се треба сећати Рације али текст је у суштини био уперен против странке Малих земљопоседника из Мађарске¹³. Нажалост то ће и бити последњи текст који је спомињао обележавање сећања на Рацију у следећим годинама. Као нови моменат колективног обележавања важних датума наметнула се годишњица смрти вође Совјетске револуције, Владимира Лењина. Читаоци најтиражнијег и најважнијег покрајинског гласила, нису били у прилици да у следећим годинама прочитају ни реч о обележавању Рације али су могли подробно да се информишу о дOMETИМА и успесима Лењинове мисли¹⁴. Међутим

¹⁰ Слободна Војводина од 24. јануара 1945. године

¹¹ исто.

¹² Слободна Војводина од 23. јануара 1945. године

¹³ Слободна Војводина од 24. јануара 1946. године

¹⁴ Слободна Војводина од 23. јануара 1947. године; Слободна Војводина од 22. јануара 1948. године

ваља напоменути, Слободна Војводина је веома детаљно испратила суђење главно оптуженима за извођење Рације у бројевима из октобра и новембра 1946. године.

У Слободној Војводини су редовно објављивани огласи Среских судова поводом покретања поступака о доказивању смрти као и огласи о проглашењу смрти.¹⁵ Неретко у тим кратким објавама могли су да се виде и кратки биографски подаци пострадалих у Рацији. Тако се догодила готово парадоксална ситуација да је на пример Слободна Војводина од 17. јануара 1947. године објавила бројне судске огласе о потврђивању смрти лица док у самом листу кроз цео месец се ни једном речју није споменута Рација. Слободна Војводина од 14. јануара 1947. године је пренела интересантну вест о годишњем састанку Мађарско-југословенског друштва. На том састанку председник Мађарске је Золтан Тилди је изјавио „Ништа се не сме прећутати него треба реално гледати на чињенице. Није добро дирати старе ране али они који су се огрешили против југословенских народа су и непријатељи мађарског народа“¹⁶. Дали је порука о не дирању старих рана и јасна осуда злочина била почетак тишине о јануарским дешавањима из 1942. године?

У засадашњим истраживањима нисмо наишли на поуздане податке зашто је Југословенска комунистичка партија одредила такав правац, односно зашто се према Рацији у јавном дискурсу понела са апсолутном ћутањем? У размишљањима нам се намећу неколико идеја. Дали је била у питању жеља за изградњом бољих односа мађарско-српских у самој Југославији који неће бити оптрећени трауматичним догађајима из прошлости или можда и политика изградња бољих односа између КП Југославије и КП Мађарске али за то још нисмо пронашли на конкретне податке и зато треба чекати нека нова истраживања?

У смислу вредновања догађаја из Другог светског рата, борба Шајкашког партизанског одреда добила је своју званичну потврду 1962. године када је у Жабљу отривен споменик борцима овог одреда. Инвеститори пројекта су били Савез бораца народно-ослободилачког рата, Срески одбор Нови Сад и Шајкашко-новосадска водна заједница. Сам пројекат је сачињен 1960. године а идејно решење споменика је урадио вајар Јован Солдатовић. У званичном образложењу иницијативе за подизање споменика стоји сентенца: „да би се одужили жртвама и борби народа овог подручја, Срески одбор савеза бораца Нови Сад предузео је мере

¹⁵ Слободна Војводина за 4,6,7, 8 и 17. јануар 1947. године

¹⁶ Слободна Војводина од 14. јануара 1947. године

да се подигне споменик на терену где је одред боравио и где су се водиле борбе¹⁷. На основу изнетог, јасно је да је ово било и прво значајније спомен обележје које је могло барем посредно да се повеже са жртвама из јануара 1942. године.

Овај споменик је за нашу даљу причу од велике важности јер слична композиција ће бити постављена и у Новом Саду у знак сећања на жртве Рације чиме ће постати најпрепознатљивији визуелни симбол на те срашне догађаје. Сам аутор Солдатовић је између осталог о споменику рекао: „Споменик треба да говори о отпору малих људи који чувају своју отаџбину па кроз неравноправну борбу и револуцију израстају у грандиозне фигуре. Три фигуре изведене у тамно патираној бронзи-грубог третмана, треба да услове директне асоцијације на огромне тешкоће трагику и хероизам бораца који дају све од себе, губе животе а остају у нама као симболи вечито живи“¹⁸.

Откривање споменика је био друштвени догађај од ванредне важности. Пред око 25.000 окупљених људи, нашло се готово читаво партијско руководство¹⁹. Говоре су одржали Милош Чонкић, секретар општинског комитета СКС у Жабљу и Данило Кекић, веома важна политичка фигура, родом из Чуруга, у то време министар за индустрију у савезној влади. Кекић је у свом говору ставио акценат на развој комунистичког покрета у Шајкашкој, оценивши да је окупатор од 5. до 7. јануара 1942. године убио 3000 лица а да је укупно у Шајкашкој и Новом Саду током трајања рата убијено око 10.000 цивила.²⁰ Након завршетка говора, Јован Солдатовић се упутио ка споменику у друштву са врхом комунистичке партије Војводине (са Јованом Веселиновим, Стеваном Дороњским, Данилом Кекићем, Ђурицом Јојкићем, Петром Релићем и Гезом Тиквицким) чиме је споменик и званично откривен²¹. Масакр почињен у Рацији коначно је стигао да главних вести и почео да заузима место и у колективном сећању, пробивши баријеру индивидуалне трагедије али само у контексту Народно ослободилачке борбе.

У следећим годинама видно су приметне промене на пољу културе сећања које су несумњиво коинцидирале и са великим променама које

¹⁷ Историјски архив Града Новог Сада, Ф. 148, Збирка мемоарске грађе о радничком и народно-ослободилачком покрету, Елаборат о изградњи споменика борцима Шјакшаког партизанског одреда код Жабља

¹⁸ исто.

¹⁹ Дневник од 5. јула 1962. године

²⁰ исто.

²¹ исто.

су се дешавале и у самој Мађарској. Средином шездесетих година, Комунистички режим под Кадаровом управом дозволио је слободу једном броју писаца и интелектуалаца да на други начин прикажу дешавања у другом светском рату.²² Суђење Адолфу Ајхману 1962. године је омогућило да се у читавој Европи промени угао гледања на Холокауст а и да се млађе генерације мађарског становништва упознају са степеном злочина нациста и њихових помагача.²³ Издање књиге Тибора Череша, Хладни дани (Hideg napok) 1964. године и њена екранизација у филм 1966. године отворила је бројна питања у култури сећања на Рацију у самој Мађарској тако да је овај процес свакако морао имати и утицаја на оно што се дешавало у Новом Саду и Југославији. Мишљења смо да је управо отварање ове болне теме у Мађарској као и период добрих односа између званичних власти Југославије и Мађарске отворио могућност и да народ Шајкашке и грађани Новог Сада јавно проговоре.

Истовремено југословенска историјска наука почиње да се бави озбиљније овим масовним злочиним. У 1963. годни објављена су два рада која и данас представљају полазну основу у проучавању Рације: Звонимир Голубовић „Рације јануара 1942. у Јужној Бачкој : окупација, НОП и терор у Бачкој 1941.“ а Јосип Мирнић „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“. Нешто касније, Шандор Месарош је 1965. године написао „Одјек рације 1942. године у мађарском политичком животу за време рата“. Зид тишине почео је да се пробија и на југословенској страни.

Када се све ово узме у обзир, јасно нам је зашто је после дугих година тишине, први пут Рација званично била обележена и у Новом Саду 1967. године. Колеборативну свечаност је организовао Општински одбор савеза бораца народно-ослободилачког рата и Општински одбор социјалистичког савеза. Пред око 8000 присутних грађана одата је почаст погинулима управо на 25. годишњицу од страшног злочина²⁴. Скупу су присуствовали председник и потпредседник скупштине Војводине Радован Влајковић и Ида Сабо, као и други важни политички радници Стипан Марушић, Илија Рајачић, Мирко Чанадановић, Јован Дејановић као и посланик Израела у Југославији Авигдор Даган. Грађанима се обратио Тима Врбашки, тадашњи председник Општине Нови Сад, рекавши:

²² Fon Climo, A. (2018) Remembering Cold Days, The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society, 1942-1989, University of Pittsburgh Press, стр. 135

²³ исто, стр.132

²⁴ Дневник од 23. јануара 1967. године

Обичај је да се у оваквим приликама оћути један минут у знак људске поште. И ми ћемо тај минут немо стајати над водом. Али ћутање је само опомена живима да требају да говоре, да морају да трају, толико и тако заједно колико их везује њихова савест, њихово достојанство, и њихова потреба да увек остану и буду људи²⁵.“ Да ли у овим речима препознајемо самопрекор за дуге године званичног ћутања јер је и сам Врбашки је био пореклом из многострадалне Шајкашке²⁶? Затим се председник општине Врбашки укрцао на совјетски брод Вјена и одвезао до средишта реке где је положио венац у реку, како пише у Дневнику, у знак сећања на хиљаде погинулих Новосађана у Рацији. Након тога, присутни грађани су под веома емотивном набојем, кренули ка обали да бацају цвеће. Летимичним прегледом присутних такође видимо да није било присутних представника православне цркве.

Други део комеморације је одржан у великој сали Српског народног позоришта. У програму су наступили чланови хора Браћа Барух из Београда, читана је песма Јама, Ивана Горана Ковачића а на крају је наступила новосадска фихармонија са делима Бетовена и Чајковског²⁷. Гледајући ову комеморацију препознајемо обресе данашњег обрасца сећања на Рацију. У Дневнику као главна пратећа прича јесте приказана трагедије Јелене Јовандић, жене чију су петорицу синова убили окупатори 23. јануара 1942. године²⁸. Трагедија породице Јовандић свакако представља универзалну људску анти-ратну причу али готово и јеванђељску поуку о праштању својим крвницима.

Исте године, један од најпознатијих новосадских уметника, тада новинар у Дневнику, Мика Антић је снимео филм Споменик²⁹. Филм је награђен на XV Фестивалу у Београду специјалном дипломом за режију и продуцентском наградом. Продуцент филма је била “Неопланта филм” из Новог Сада предузеће за снимање филмова које је основано одлуком Скупштине АП Војводине 1966. године³⁰. Ово напомињемо на

²⁵ исто,

²⁶ Брзић Б,(1996) “Тима Врбашки” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 5, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, стр. 246

²⁷ Дневник од 23. јануара 1967. године

²⁸ Дневник од 21. јануара 1967. године

²⁹ Др Љубојев П,(1994) “Мирослав Антић” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 2, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, стр.191

³⁰ Др Попов Д,(2001) “Неопланта филм” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 17, Нови Сад, Издање Новосадског клуба, стр.80

овом месту јер само структура Неопланта филма показује да ово није могла бити дисиденстка акција већ свакако добро кординисана акција са комунистичким властима. На прекривен начин у филму је оштрој критици подвргнута политика ћутања Комунистичке партије према страдањима Срба и Јевреја у Новом Саду као и чињеници да није било подигнуто обележје које ће подсећати на то страдање. Узимајући у обзир званично обележавање Рације као и снимање филма помислило се да је обележавање Рације, као важан темељ колективног сећања, добило санкцију партијских органа за догађај од важности али већ следеће године поново одлази у запећак.

У следеће четири године, обележавање Рација се не спомиње у Дневнику нити приликом јануарских дана нити приликом обележавања 23. октобра, дана када су 1944. године партизанске јединице победоносно ушле у Нови Сад. Међутим, вапаји из 1967. године су уродили плодом и 23. октобра 1971. године на најлепшем делу Дунавске обале подигнут је споменик Породица, рад Јована Солдатовића³¹. Композиција, висине 4 метара, изведена је у бронзи док је на доњем делу плоче постављена плоча од бронзе са натписом „Жртвама фашизма“ на српском, мађарском и словачком језику Ова кратка порука на плочи јесте отворила питање о самом карактеру окупационог режима.

Међутим, у личној архиви Јована Солдатовића, наишли смо на један изузетно занимљив допис. Наиме, Солдатовић је 9. јуна 1971. године обавестио неименовани наслов да је споменик „Породица“ изливен још 1968. године и да се налази на отпаду Ливнице. Солдатовић у допису даље каже „ Као уметник имам професионалну савест, а као човек друштвену свест. Знам шта је демократија и самоуправљање, а правим разлику између политике и политиканства“.³² Остаје велико питање, шта је било поменуто политиканство и зашто у периоду од 1967. године до 1971. године овај споменик није поставље?

Но, да се вратимо на сам след догађаја. Приликом свечаног откривања споменика 1971. године, присутним грађанима се обратио Александар Влашкалић-Шаца, председник Општинског одбора Удружења бораца³³. На крају говора, Влашкалић је истакао: Овај споменик колико је израз нашег дужног пијатета према сенима оних који су своје животе у темељ нове Југославије исто тако треба да буде стална порука жртвама

³¹ Дневник од 24. октобра 1971. године

³² Лична архива Јована Солдатовића, допис од 9. јуна 1971. године

³³ Дневник од 24. октобра 1971. године

фашизма, нама живима, да чувамо и негујемо и даље изграђујемо све оно позитивно што нам је донела победа над мрачним силама човечанства током четворогодишње народноослободилачке борбе, победе за које су они дали животе.³⁴ Влашкалић је у свом говору изнео и податак даје Нови Сад „ за три дана изгубио око 1300 својих житеља“. Ово је знатно другачија бројка коју је изнео Тима Врбашки само четири године раније, када је споменуо више хиљада убијених грађана³⁵. Чињеница да је постављање споменика била увезано са датумом ослобођења Новог Сада, као и да је исти дан постављен споменик Новосадском партизанском одреду на Римским шанчевима, било је јасно да је Партија страдање цивила у Рацији и даље везивала за традицију Народно ослободилачког рата. Чињеница да су пострадали представљали цивилно становништво је овде заобиђена, тако да ће се обележавање годишњица Рације везивати углавном за ослобођење Новог Сада и укупне напоре југословенских народа у борби против фашизма.

У најави обележавања комеморације у 1972. години, нашао се и дужи текст који је у краћим цртама описао читав злочин. У тексту Раде Ковачевића, главни фокус је био на страдању породице Јовандић као и напомени на места где су извршени масовни злочини против цивила. По први пут су објављене фотографије убијања цивила у Милетићевој улици и на Београдском кеју³⁶ а извештај о самој комеморацији нашао се на насловној страни Дневника. У име грађана Новог Сада обратила се Јованка Кемец а у краћем уметничком програму су учествовали чланови хора Светозар Марковић и Браће Барух. Отпеване су песме Набуко и Николе Херцигоње, Југославијо јачај све моћнија.³⁷ Број убијених је процењен на 4000 лица од тога у Новом Саду око 1400 људи.³⁸

Следеће године у писању Дневника није било ни помена о Рацији. Покрајински одбор за традицију и прославе је 23. јанура 1974. године решио да ће се у току године посебно обележити педесет година од рођења Лењина, педесет и пет година од оснивања Социјалистичке радничке партије Југославије, четрдесет и пет година од изласка првог броја Пролетера, гласила КПЈ, Међународни дан жена, 30 година од формирања АФЖ-е, тридесет и девет година од устанка у Шарлотхељију,

³⁴ исто.

³⁵ исто.

³⁶ Дневник од 23. јануара 1972. године

³⁷ Дневник од 24. јануара 1972. године

³⁸ исто

тридесет година од ослобођења Војводине, формирање бригаде Петефи Шандор, и деценије од смрти друштвеног радника Трише Каплеровића.³⁹ Као и у прошлој години у новинским стубцима преовладали су различити текстови о Лењину, што се готово није дешавало још о друге половине четрдесетих година. Ипак, на страницама Новосадске хронике нашла се фотографија и три реченице о комеморацији. Од ове године па све до краја осамдесетих обележавање Рације ће бити само у најкраћим цртама спомињано у Дневнику.

У 1975. години, по први пут ће на комеморацију организовано бити доведени ђаци новосадских основних школа Ђорђе Натошевић, Жарко Зрењанина и питомци средње школе унутрашњих послова Панае Ђукић из Сремске Каменице. Венце на споменик су положили представници Градске скупштине и друштвено политичке организације.⁴⁰

У 1976. години имамо кратак текст о комеморацију и фотографију на насловној страни. Читаоци Дневника су обавештени да су венце положили положили представници Градске скупштине, друштвено политичке организације ЈНА а да су присуствовали представници месних заједница, пионири из Основне школе Жарко Зрењанин и чланови КУД Светозар Марковић.⁴¹

Под насловном Помен жртвама терора, Дневник је на насловној страни донео извештај са комеморације из 1977. године.⁴² И овог пута венце положили положили представници Градске скупштине, друштвено политичке организације ЈНА, Савез цивилних инвалида рата, Јеврејска општина и преживели логораши из Аушвица. Организатор комеморације је био Координаци одбор за неговање револуционарних традиција и обележавање значајних датума и прослава општинске конференције ССРНВ.

У наредној 1978. години, приликом полагања венаца били су приступни секретар општинског комитета СКВ Ђорђе Радосављевић, председник општинске конференције ССРНВ Михаљ Чипе, потпредсеник Скупштине Новог Сада, др Бранка Лазић, потпредсеник општинског СУБНОР-а, Драгица Војновић. Музичку пратњу је пружио војни оркестар Гарнизона у Новом Саду док је поему Дунав, рецитовано Влада Матић.⁴³

³⁹ Дневник од 24. јанура 1974. године

⁴⁰ Дневник од 24. јануара 1975. године

⁴¹ Дневник од 24. јанура 1976. године

⁴² Дневник од 24. јануара 1977. године

⁴³ Дневник од 24. јануара 1978. године

После седам година мање пажње у листу, приликом обележавања Рације 1979. године, пренет је већи део говора потпредседник општинског СУБНОР-а, Драгица Војновић. У њеном говору, акција окупатора је изведена у склопу борбе противу Народно ослободилачке борбе а број жртава у Новом Саду био је око 2000 лица. У закључку је изнела да је „наша дужност је да негујемо и чувамо тековине револуције и да на основу братства и јединства градимо нашу сомуправну социјалистичку заједницу“.⁴⁴ Жртве су и даље представљане као темељ борбе за изградњу социјалистичког друштва.

Приликом обележавања Рације 1980. године, Дневник нас обавештава да су се окупили грађани, родбина страдалих, истакнути друштвено - политички радници главног града Војводине, припадници ЈНА, пионири, омладина и морнари Речне ратне флотиле.⁴⁵ Речи песме Јована Поповића „Дунав“, рецитовао је новосадски драмски уметник Томислав Кнежевић. После дугих деценија, Дневник је известио своје читаоце да је комеморативна свечаност одржана и у клубу Јеврејске општине. Тадашњи председник, Егон Штарк је подсетио да је у злогласној рацији уз остале припаднике наших народа и народности тада изгубило живот и преко 800 Јевреја. На свечаности је чланица Српског народног позоришта Јелица Бјели говорила стихово добитнице Нобелове награде за књижевност Неле Саке, а пијанисткиња Верица Хафман Шуклар извела, је пригодна дела Франца Листа.

На тридесет девету годишњицу од Рације, Дневник је изнео оцену да је страдало је око 2.000 житеља Новог Сада, Старог Бечеја и Шајкашке претежно јеврејске и српске народности.⁴⁶ У културно-уметничком програму су наступили глумци Дrame Српског народног позоришта Влада Матић и Радован Кнежевић кроз одломке из књига „Нови Сад у рату и револуцији» и „Нови Сад град херој“ и стихове песме Јована Поповића „Дунав». Као и прошле године, у натписима се налази и опис комеморације у Јеврејској општини. Књижевник Александар Тишма говорио је одломке из својих дела који су непосредно везани за јануарске догађаје а у овој свечаности учествовао је и новосадски камерни оркестар.⁴⁷

У јануару 1982. године обележена је и 40 годишњица од Рације. Дневник је свој извештај са комеморација започео овако: „Хладан јучерашњи

⁴⁴ Дневник од 24. јануара 1979. године.

⁴⁵ Дневник од 24. јануара 1980. године

⁴⁶ Дневник од 24. јануара 1981. године

⁴⁷ исто,

дан подсетио је преживеле на окрутност мађарских фашистичких окупатора који су масовним покољем Срба и Јевреја желели да спрече јачање народноослободилачке борбе. Међу окупљенима били су и борци, ратни инвалида који су извојевали слободу. Јуче је многима заиграла суза у оку, док су одзвањали звуци посмртног марша и полагаани венци на споменик и у ледену реку^{.48} О трагичним јануарским дешавањима у Јужној Бачкој, говорила је председник Председништва Градске конференције ССРНВ Новог Сада, Јованка Стефановић. У закључку је Стефановићева изнела: „Окупатор је да би застрашио становништво користио најдрастичније мере, али му то никад није успевало. Војвођански комунисти водили су борбу и на идеолошком пољу, да би сузбили националну мржњу коју је окупатор распиривао да би лакша владао Мај 1945. године, за цело мирољубиво човечанство био је у знаку победе над фашистичком силом, а за југословенске народе и народности, за комунисту и радничку класу, тај историјски мај био је двоструко победнички: изборила се слобода и извела величанствена социјалистичка револуција“^{.49}

Комеморативном скупу, присуствовали су и многобројни пионери, борци, старешине и војници ЈНА, истакнути друштвено-политички радници Војводине и Новог Сада, а међу њима Бошко Крунић, Павле Кртенић, Срета Ковачевић, Марко Ђуричин и Тодор Гавриловић. Поред извештаја у Дневнику се и нашао кратак синтетички текст Владислава Ротбрата о само Рацији а такође и аутор споменика Породица, Јован Соладтовић је изнео своје мишљење о споменику и страдању у рату.⁵⁰

Већ наредне године, извештавање о Рацији се вратило у стандардну форму, са текстом дужине до 10 реченица. По већ утврђеном редоследу представници Градске скупштине, друштвено политичке организације ЈНА, Савез цивилних инвалида рата, Јеврејске општине и преживели логораша из Аушвица су положили венце, глумац Феђа Тапавички је прочитао поему Дунав а процењени број погинулих је поново био 2000 људи.⁵¹

Као и прошлих година одржана је и комеморација 1984. године. Овог пута венац је положио и председник Скупштине Града, Здравко Мутин, глумац Тома Јовановић је читао поему Дунав док су интониране државна химна, Бетовенов и Шопенов посмртни марш.⁵²

⁴⁸ Дневник од 24. јануара 1982. године

⁴⁹ исто,

⁵⁰ исто

⁵¹ Дневник од 24. јануара 1983. године

⁵² Дневник од 24. јануара 1984. године

Следећа годишњица, била је идентична оној из 1984. године са тиме што се није свирао Шопенов марш, венци су спуштени у ледену реку са моста „Маршал Тито“ а извештај је пратио осврт на Рацију коју је написао Томислав Марчинко.⁵³ Будући уредник Хрватске радио телевизије је у тексту поновио бројку од 2000 убијених лица.⁵⁴

Наредне године, задржан је исти образац, са тиме што је уметник, Влада Шмит читао одломке из књига „Нови Сад у рату и револуцији» и „Нови Сад град херој“ а Тома Кнежевић је рецитовао поему Дунав.⁵⁵ Овог пута са палубе брода Речне флотиле спуштени су венци у Дунав.⁵⁶

Да је сложена друштвено-економска криза погодила Југославију свакако сведочи и обележавање 45 година од оснивања Шајкашког партизанског одреда.⁵⁷ Тада је на злогласној Црној ђуприји крај Жабља, где је како пише убијено преко 900 цивила, откривен спомен обележје посвећено жртвама Рације из 1942. године аутора Владислава Рајчетића. Спомен обележје је открио Душан Дороњски, председник Председништва општинског комитета Савеза комуниста Југославије, општинског комитета у Жабљу пред неколико хиљада окупљених грађана. Главни говор је одржао Стеван Благојев који је евоцирао успомене из рата али је главну пажњу у говору усмерио ка актуелном друштвено политичком моменту.⁵⁸

Под насловом „Сећање на жртве рације“ Дневник је обавестио своје читаоце обележавање 1987. године. И овог пута поновљен је исти сценарио од читања делова књига „Нови Сад у рату и револуцији» и „Нови Сад град херој», рецитовање поеме Дунав и свирања војне музике.⁵⁹ Међутим, у 1988. година извештавање о Рацији ће бити сведено на само две реченице, са констатацијом да су мађарски фашисти током рације убили неколико хиљада грађана.⁶⁰

Већ следећа година доноси сасвим другачији приступ изградњи колективног сећања и отварања јавног дискурса по овој теми. Текст новинара Ђорђа Рандеља, у броју од 21. јануара 1989. године, готово на

⁵³ Дневник од 24. јануара 1985. године

⁵⁴ исто.

⁵⁵ Дневник од 24. јануара 1986. године

⁵⁶ исто.

⁵⁷ Дневник од 7. јуна 1986. године

⁵⁸ исто

⁵⁹ Дневник од 24. јануара 1987. године

⁶⁰ Дневник од 24. јануара 1988. године

читавај страни доноси опис Рације⁶¹. Рандељ такође износи број од погинулих 4000 лица, а закључку је изнео мисао: „Рација. Ова реч нема никакве везе са латинском именицом ratio, која означава -разум. Напротив. И изговара се тихо, упола гласа, али с пуно туге и поштовања.“⁶²

Само обележавање Рације 1989. године отпочело је са интонирањем Шопеновог посмртног марша а у листи пише да је у том стравичном догађају страдало 2000 цивила⁶³. Венце су положиле друштвено-политичке организације, Скупштина града, ЈНА, Покрајинска конференција цивилних инвалида рата, Међуопштинска организација цивилних инвалида рата, Савез Јеврејских општина Југославије, Јеврејска општина Нови Сада и Секција логораша Аушвица.

Јасна назнака промена у Југославији и попуштања стега комунистичке идеолошке репресије свакако је била и обележавање Рације из 1990. године. Наиме, по први пут још од 1946. године припадници Српске православне цркве су добили дозволу да присуствују комеморацији.⁶⁴ Комеморација је почела са интонирањем државне химне и Бетовеновог посмртног марша. Присутнима се обратио испред Социјалистичког савеза радног народа Јово Убипарип, испред јеврејске заједнице молитву је прочитао београдски рабин Дамон Цадик. Уз саслуживање новосадског свештенства, владика Шумадијски и администратор, епархије Бачке, Сава Вуковић одржао је помен пострадалима.⁶⁵

Назнака већих слобода у јавном изражавању и измене обрасца обележавања Рације свакако је била 1991. година. После пуно деценија, уредништво Дневника је посветило много више пажње догађајима везаним за Рацију. Поред мини фељтона о Рацији, аутора Ериха Коша(у бројевима од 22. до 24. јануара), нашао се у броју од 21. јануара и текст Павла Шозбергера. На насловној страни од 24. јануара 1991. године налази се и извештај како пише о „комеморацији и религиозном обреду жртвама Рације“. Први пут се спомиње и религиозни обред што јасно говори о отварању социјалистичког друштва према верским слободама. Аутор текста је избегао да се тачно изјасни о броју жртава али овде видимо по први пут се износи тврдња и о почињеном геноциду. Пред око окупљених 5000 грађана обратио се председник Друштвено политичког

⁶¹ Дневник од 21. јануара 1989. године

⁶² исто.

⁶³ Дневник од 24. јануара 1989. године

⁶⁴ Дневник од 22. јануара 1990. године

⁶⁵ Дневник од 24. јануара 1990. године

већа, Горан Васић који је између осталог рекао да је Рација један од највећих геноцида на нашим просторима. У даљем говору Васић је напоменуо да се морамо сећати и комшија Мађара који су ризиковали животе и штитили комшије и да се морају штити хуманости и величину тих људи. На закључку, Васић је напоменуо обавезу да се тачно утврде имена убијених. Након полагања венаца пристунима се пригодном беседом обратио и владика бачки, др Иринеј Буловић.

Председништво Демократске заједнице војвођанских Мађара поднело је иницијативу председницима Скуштине Војводине и Новог Сада да се 21. јануара одржи комеморације за све жртве Другог светског рата.⁶⁶ Ова политичка партија није негирала злочине почињене током окупације али су изнели став да се мора „имати на уму процес демократизације и окончања једнопартијске владавине, што има за резултат јавно изношење о података о страдању Мађара у данима непосредно после ослобођења као и касније у логорима које је успоставила нова власт“.⁶⁷ Ово је била прва назнака да су политички представници мађарске заједнице јавно изнела своје мишљење о обележавању Рације као и дешавањима након Ослобођења што је јасно говори колико су времена почела да се мењају.

У наредној 1992. години, обележавала се педесетогодишњица од Рације. Дневник је у својим писањима детаљно обавештавао јавност о свим спроведеним активностима ради обележавања ове годишњице. Овог пута детаљно је посвећена пажња и комеморација у шајкашком селу Чуругу.⁶⁸ У Чуругу је тада постављен и освећен споменик пострадалима у Рацији.⁶⁹ Услед распада СФР Југославије, дошло је и до краха система неговања традиције Народне ослободилачке борбе што је условила да попусте идеолошке стеге које су условљавале обележавања сећања на Рацију.

Чину освећења споменика страдалима у Чуругу присуствовали су владика бачки др Иринеје Буловић, владика банатски Атанасије Јефтић, владика славонско пакрачки Лукијан, председник Скупштине Војводине, Дамњан Раденковић и председник покрајинске владе др Јован Радић⁷⁰. Владика бачки др Иринеј Буловић је тада напоменуо да овај скуп

⁶⁶ Дневник 5. јануар 1991. године

⁶⁷ исто.

⁶⁸ Дневник од 4. и 5. јануара 1992. године

⁶⁹ Дневник од 5. јануара 1992. године

⁷⁰ Дневник од 5. јануара 1992. године

није ради буђења рђавог осећања, већ да се затражи вечни помен жртвама међу царством небеским. Генерални секретар Војвођанске академије наука и уметности, др Берислав Берић је нагласио потребу објективног истраживања овог догађаја јер само истина и знање могу донети стварно разумевање, трпељивост и искрено праштање.⁷¹

У сусрет педесетогодишњици од злочина, у мађарском парламенту, лидер парламентарне фракције владајућег Мађарског демократског форума, Имре Коња узимајући реч пре пленарне седнице је осудио злочине почињене у Рацији.⁷² Коња је изрекао да су главни виновци овог злочина осуђени у Мађарској али такође је отворио питање репресалија партизана против мађарског становништва након Ослобођења 1944. године. У броју од 23. јануара нашли су се текстови новинара Родољуба Маленчића и Ђорђа Рандеља који су још једном на потресан начин указали на страдање цивилног становништва у Новом Саду.⁷³

У овом броју, први пут се у Дневнику могло прочитати да је и у знаменитом Јад Вашему у Јерусалиму, одржана комеморација жртвама Рације. На поменутој комеморацији су се обратили и три Новосађана, тада познатих Израелаца, дипломата Цви Локер, новинар Јосиф Лапид, историчар др Јосиф Левингер. У својој поруци са скупа су поручили Новосађанима: „Ми новосадски и бачки Јевреји, окупили смо се данас у Јерусалиму у Јад-Вашему у Музеју холокауста, на дан педесетогодишњице рације и шаљемо Вам дубоке изразе наших осећања.... Ми неће заборавити пријатељство српског народа у нашим најтежим временима пре него што смо добили своју јеврејску државу. С вама смо данас.⁷⁴ У истом броју, налази се и текст о чувеном израелском новинару Фрањи Офнеру, рођеном Новосађанину, који је успео да избегне јануарски покољ 1942. године, побегне из Мађарске и дође до Турске. Тамо је обавестио Југословенски краљевски конзулат о покољу о Новом Саду након чега је та вест објављена на Би Би Сију и Гласу Америке након чега се свет упознао са страхотама у Бачкој.⁷⁵

Обележавање педесетогодишњице од Рације је обележено са низом активности. У јутарњим часовима патријарх српски Павле је служио је литургију и тада је напоменуо „ Свака кап крви проливена и са ове и са

⁷¹ исто.

⁷² Дневник од 22. јануара 1992. године

⁷³ Дневник од 23. јануара 1992. године

⁷⁴ Дневник од 24. јануара 1992. године

⁷⁵ исто.

оне стране је братска крв“ са закључком „ако већ не можемо да живимо као браћа, останимо бар људи и живимо као добри суседи“.⁷⁶ Јасно је да су ове речи имале алузију не само на прошлост већ и на драму распада Југославије. Након тога у Историјском музеју Војводине отворена је изложба о Рацији након чега је промовисана књига „Рација 1942“, Звонимира Голубовића која и данас представља најбоље остварење на ову тему. На крају дана одржана је комеморативна академија у Српском народном позоришту.

Свакако централни догађај је свакако била комеморација која је по правилу одржана на кеју. Присутнима се обратио Југослав Костић, члан Представништва Југославије. Костић је оценио да се „трагични догађаји који су у јануару 1942. године завили у црно Нови Сад, геноцид који се те и наредних година поновио у многим местима Војводине....не могу нити се смеју заборавити.“⁷⁷ Приликом ове комеморације споменик је употпуњен са четири плоче које дају основне информације о догађају и са осам плоча са исписаним именима људи убијеним током Рације у Новом Саду⁷⁸. Парастос жртвама су служили партијарх српски Павле, митрополит загребачко-љубљански Јован, владика бачки Иринеј, епископ осјечко-пољски и бараски Лукијан, епископ сремски Василије и епископ банатски Атанасије. Као гости су били и митрополит ефески Хризостом, и митрополит пергамски Евангел. Партијарх Павле је поновио главну мисао у проповеди „Увека као људи, никад као нељуди“. Рабин београдски Цадик Данон је на крају говора поручио: „Ако се мора умирати, онда нека то буде усправно, како су чинили устаници Варшавског гета, борци Масаде, Стеван Синђелић и многи други јунаци јеврејске и српске историје“.⁷⁹ Хорови Стефан Дечански и Браћа Барух су извели пригодне духовне композиције, а потом су делагације Скупштине Новог Сада, Јеврејске општине, Савеза Јеврејских општина Југославије, и друштво Српско-јеврејског пријатељства положили венце на споменик жртвама рације.

Обележавање сећања на пострадале у Рацији било је условљено разним политичким факторима. После готово две деценије тишине прив пут званично је одржана јавна комеморација тек 1967. године у моменту приближавања мађарских и југословенских тема односно када је ова табу

⁷⁶ исто.

⁷⁷ исто.

⁷⁸ исто.

⁷⁹ исто.

теме на обе стране границе отворена. У Југославији сећање на трагичне догађаје из 1942. године стављено је у службу културе сећања на жртве Народно-ослободилачког рата и изградње социјалистичког система. Од деведесетих година сведоци смо установљења образаца који предвиђа да поред представника органа власти и друштвених организација учествују и представници верских заједница. Писања новосадског Дневника су представљале званичне ставове ондашњих власти и праћење текстова о обележавању Рације можемо доћи до јасних закључака како се мењао став по овом питању кроз деценије.

Резиме:

У овом раду приказаћемо да је обележевање сећања на Шајкашко-новосадску рацију из јануара 1942. године било условљено званичним и незваничним ставовима политике. Као извор за изучавање званичне културе сећања према Новосадској рацији узели смо писање новосадског дневног листа Слободна Војводина. Слободна Војводина је била политички лист који се илегално појавио у Новом Саду за време мађарске Окупације као орган Покрајинског народноослободилачког одбора Војводин Након ослобођења државе, постаје најважнија и најјутицајнија дневна новина у Војводини. До краја 1952. године лист је излазио под називом Слободна Војводина а од 1. јануара 1953. године под данашњим именом Дневник. У почетку је била под контролом Агитпропа, помоћног органа Комитета Комунистичке партије Југославије чији је циљ био да организују и непосредно руководи агитационо-пропагандним радом. Формално лист је био гласило масовне политичке организације, Народног фронта, а после IV конгреса 1953. године, Социјалистичког савеза радног народа за Војводину због чега се слободно може рећи да су писања у овом листу представљала и званичну политику комунистичког режима. Прелиставањем страница овог листа дознајемо да док је рат још трајао, у јануару 1945. године, први пут је јавно обележено сећање на пострадале током Шајкашко-новосадске рације. У Југославији сећање на трагичне догађаје из 1942. године стављено је у службу културе сећања на жртве Народно-ослободилачког рата и изградње социјалистичког система. Од деведесетих година сведоци смо установљења образаца који предвиђа да поред представника органа власти и друштвених организација учествују и представници верских заједница. У Југославији сећање на трагичне догађаје из 1942. године стављено је у службу културе сећања

на жртве Народно-ослободилачког рата и изградње социјалистичког система. Од деведесетих година сведоци смо установљења образаца који предвиђа да поред представника органа власти и друштвених организација учествују и представници верских заједница. Писања новосадског Дневника су представљале званичне ставове ондашњих власти и праћење текстова о обележавању Рације можемо доћи до јасних закључака како се мењао став по овом питању кроз деценије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Брзић Б,(1996) “Тима Врбашки” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 5, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, Ђурђевић П. (2016); Депортација новосадских Јевреја 1944. године у Годишњак Историјског архива Града Новог Сада, број 10, Нови Сад, Ђурђевић П(2020); Страдање православних свештеника током Шајкашко-новосадске рације, каталог изложбе, Нови Сад, Културни центар Града Новог Сада
- Fon Climo, A. (2018) Remembering Cold Days, The 1942 Massacre of Novi Sad and Hungarian Politics and Society, 1942-1989, University of Pittsburgh Press
- Голубовић З.(1992) ; Рација у Јужној Бачкој 1942. године, Историјски музеј Војводине, Нови Сад
- Др Љубојевић П,(1994) “Мирослав Антић” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 2, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, стр.191
- Др Попов Д, (2001) “Неопланта филм” у Д. Попов(ур.) ; Енциклопедија Новог Сада, књига 17, Нови Сад, Издање Новосадског клуба, стр.80
- Др Попов, “Дневник” у Енциклопедија Новог Сада, књига 7, Нови Сад, Издање Новосадског клуба и Прометеја, 1996
- Ћобански М, Golubović Z & Kumanov Ž, (1976) Novi Sad u ratu i revoluciji, knjiga 1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad стр. 679

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Града Новог Сада, Ф. 148, Збирка мемоарске грађе
о радничком и народно-ослободилачком покрету
Лична архива Јована Солдатовића

THE CENTRAL SYNAGOGUE OF SOFIA AND THE 'MODERNIZATION' OF SOFIA'S JEWRY

Fani Gargova¹

¹University of Vienna, Department of Art History, Garnisongasse 13, Campus courtyard 9, 1090 Vienna
Email: fani.gargova@univie.ac.at

ABSTRACT

Located in the center of the Bulgarian capital, the Sofia Central Synagogue was built in 1905-1909 as the culmination of the decade long effort to 'modernize' the city's Jewish community—in their religious, moral, customary, and social practices. To the 'progressive' and assimilated Western European Jewry, it served to demonstrate that Bulgarian Jews had finally overcome their perceived 'Oriental' backwardness. Internally, the community leaders hoped that this synagogue could bring together the disparate factions within the Jewish community in a demonstration of unity and patriotism. This effort was particularly vital for the acceptance of the Bulgarian Jews as being 'truly' Bulgarian by the majoritarian Christian population of the country. This paper argues that the architecture of the Central Synagogue of Sofia reflects this political agenda of the community leaders in a unique manner and details how it is inscribed into the building's material, form, choice of style, and overall appearance.

Key words: *Sofia, Bulgaria; Synagogue Space; Synagogue Architecture; Religious Reform; Modernization; Marcus Ehrenpreis*

INTRODUCTION

The Central Synagogue of Sofia is one of the most monumental buildings in the center of the Bulgarian capital. Today, it stands as an important symbol of Jewish presence and survival in Bulgaria and, as such, since 1989, it has been the key-metaphor for the country's demonstration and self-image

of ‘tolerance’ towards its Jewish citizens. However, the Central Synagogue was not always imbued with this symbolism of unity and tolerance. The story of its inception, intention, and construction, and, consequently, its architectural solution and appearance tell a decisively different story. It played an ambiguous and at times contested role, both in Jewish-Christian relationships, as well as within the Jewish community. By disentangling the multiple layers of context that find their way into the architecture of the Central Synagogue, in this paper I argue that its existence is the grand expression of the profound changes that took place in Bulgarian Jewry during the transition from an “Ottoman Sephardic unit”¹, meaning a connected and seemingly coherent Balkan Jewish world, to a fragmented modern Balkan Jewry in need to redefine its position and place in the ‘balkanized’ reality of nation states.

The Central Synagogue stands in the very center of Sofia across the street from the only mosque still in use, the Banya Bashi Mosque, as well as the Central Baths both bordering the Banski square (Figure 1). The building further neighbors the Romanian, Catholic, and several Bulgarian Orthodox churches. Even though, seen from the main street of Maria Luiza, it is today tucked behind the impressive Central Market Halls, the Central Synagogue remains a highly visible building (Figure 2). This is due to it being a monumental structure with a large and unusual dome.

The building proper stands on the southwestern corner of a roughly rectangular lot in such a manner that it ensures the maximum use of the allotted space, while, importantly, still remaining a free-standing structure. It consists of two distinct structural elements (Figure 3): Facing the Banski square is the more pronounced cubic main body of the synagogue with its high and over-arching dome, which houses the main prayer hall. An adjacent Western lower two-story structure houses the administrative premises. This arrangement creates an unusual solution for a synagogue at the turn of the 20th century: The main façade of the building is not the Western entrance façade. The architecture rather makes sure to highlight the main body of the building in a manner that all three sides visible from the direction of the Banski square form equal elaborate façades, giving this main cubic body a monolithic appearance. They have a tripartite division with a higher and more elaborate middle part and lower corner elements. Long slim windows stretch the entire height of the building and in the prominent part in the middle, they are framed by ornate carpet-like ornamentation and a lobed arch. The roof zone is marked by a

¹ Benbassa and Rodrigue, *Sephardi Jewry*, xxiv.

parapet with turrets and spherical domes above the corners. The overarching dome with lantern of a highly unusual shape looks from below as if it is bulging to embrace the entire building.

The administrative structure to the west has a more frugal appearance (Figure 4). It accentuates the main entrance of the building by a multilobed arch and a small red dome. Highly visible on this side are also the two western slim rectangular chimney towers with onion-shaped open metal domes. The entire building is embraced by a striped masonry, (Figure 3) the most visible two façades, the eastern and northern ones, create this effect through alternating layers of brick and stone revetment, while the southern and western ones only use alternating red brick and white plaster to this effect (Figures 4 and 5).

One enters the premises primarily through gates to the north accessing a courtyard to the west of the building (Figure 4). The main entrance leads to a vestibule in the center of the administrative structure, which in turn leads directly to the main prayer hall to its east (Figure 6). There, the eight-sided main dome fully dominates the space (Figure 7). It rests on eight colossal columns, which form the corners of the open eight-sided prayer hall. The octagon is accentuated by a multifoil arcade on slim columns, which separates out narrow side aisles and semi-circular corner rooms (Figure 8). The arcade supports a narrow gallery for the women, with a more spacious area to the west. The eastern space of the main prayer hall is reserved for the bimah (teveh) with a large and elaborate Torah ark (ehal), with a two-zone division and a fish-scale dome (Figure 9). The windows stretch from the ground through the gallery levels allowing for a particularly light-filled and bright interior space (Figure 8). The importance of light and brightness is further emphasized by the existence of a large brass chandelier hanging from the zenith of the dome, the most impressive element of interior furniture. Finally, colorful ornamentation in green, blue, gold, and red with a multitude of multifoil, horseshoe, and ogee arches, as well as Alhambresque capitals, stylized floral motifs, slim towers and bulbous domes give inside and outside an impression of 'Oriental' splendor reminiscent of Islamic architecture in an indifferently eclectic assemblage.²

² The question of style is of great interest and importance in the context of the Sofia Central Synagogue since it proves to be more complex than it might seem at first sight. The interpretation of the incorporated Orientalist, Byzantine, and supposed medieval vernacular elements is contingent on the specific context of the synagogue and its historical embeddedness, see Gargova, "The Alhambra," 131–34. The question of style is here only briefly touched upon given that it is not the topic of this paper.

The cornerstone of the Sofia Central Synagogue was laid on November 13, 1905³ on a large lot in the religious, commercial and social heart of the city. It was, therefore, planned as a centrally located and highly visible structure in conscious dialogue with its immediate surrounding. The building was designed by the leading Bulgarian architect of his time, Friedrich Grünanger, who was the head architect in the Ministry for Public Buildings, Streets, and City Planning and court architect to the Bulgarian prince Ferdinand.⁴ Grünanger was a German-speaking Protestant from Habsburg Siebenbürgen, educated in Vienna under Friedrich Schmidt.

The Central Synagogue's construction committee was supervised by the head of the Sofia Jewish community, Avram Davitchon Levi. After a short period of construction of less than four years, the new Central Synagogue was inaugurated on September 9, 1909 with great pomp. The day was declared a holiday, the Zionist gymnastics associations lined the streets, and the then chief rabbi of Bulgaria, Marcus Ehrenpreis, ensured that the ceremony would be marked by the presence of King Ferdinand I. and Queen Eleonora, by many government and municipal officials, the Metropolitan of Sofia, and other prominent non-Jewish guests.⁵ Ultimately, the event was inscribed into Bulgarian Jewish historiography as a great success in demonstrating the Jewish belonging to Bulgarian society.⁶

THE JEWISH COMMUNITY OF SOFIA AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

This seemingly straightforward story is, however, set into an actual reality of greater turmoil and difficulties for the Jewish population of Sofia around the turn of the 20th century. Therefore, in order to appropriately situate the Central Synagogue's architectural and social relevance in the local Jewish urban context, its separate architectural and historiographic elements need to be taken into account.

When Bulgaria gained its independence in 1878, Sofia had a large Jewish population of some 40 percent.⁷ Until the early 1880s, all Sofia Jews lived in

³ Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 15.

⁴ Stern, "Friedrich Grünanger"; "Wiener Bauhütte."

⁵ "Tarzhestvenoto osvetyavane na tsentralnata sinagoga"; "Tarzhestvenno osvetyavane na sinagogata"; Ehrenpreis, *Mitt liv*, 188.

⁶ Tadjer, *Notas istorikas*, 30–39.

⁷ Koen, *Evreite v Bulgariya*, 17; Botusharov, "The Jews of Sofia," 95–101.

their own neighborhood in the old, crammed center of the city, strategically close to the Friday market and placed around one square, where three of the overall four Ottoman era synagogues stood (Figure 10).⁸ These synagogues represented the Jewish community's primarily ritual division into separate congregations based on their historical origin, as for instance Kal Gregos,⁹ which was the Byzantine Greek synagogue,¹⁰ or Kal Ashkenazi, the synagogue of Jews tracing their ancestry to medieval Ashkenazi Jews from Hungary and Germany.¹¹ Nevertheless, these distinctions were to a certain extent dissolved by the fact that in a common process of assimilation to the Sephardi majority, all Sofia Jews became during Ottoman times 'sephardicized,' meaning they spoke Judeo-Spanish and thus were integrated into to the larger Balkan Sephardi world.¹² The effect of these processes was a seeming homogeneity among the local Jewish community at the time of Bulgarian independence. This, however, was soon challenged with the arrival of Ashkenazi Jews from the East – refugees from Russia and Romania – and West – businesspeople seeking new opportunities in the young Balkan state – causing tensions between the 'local' and the 'foreign' Jewish groups.¹³

But the most profound change occurred around 1890. A new urban regulation plan sought to completely restructure the center of Sofia in order to create a Europeanized, representative, 'clean,' and 'civilized' image of the new capital.¹⁴ As a consequence, the Jewish population was resettled to a new neighborhood to the west of the city, which was established in a rushed manner, in order to accommodate the growing number of Jews in Sofia.¹⁵ One could

⁸ Jireček, *Kniazhestvo Balgariya*, 32; Gradeva, "Sofia's Rotunda," 194–201; Hazan et al., *The Concise Illustrated Encyclopaedia*, 122.

⁹ Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 1.

¹⁰ This Romaniote community, which seemed to have been the oldest one traceable in Sofia, possibly dating back to the 9th or 10th centuries, ceased to exist in 1881. See Mezan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, 9, 15; Singer, "Die Juden in Bulgarien einst und jetzt," 544; Gargova, "Remembering."

¹¹ Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 145–46; Ayala, *Los sefardíes de Bulgaria*, 11.

¹² Fabrikant, "The Ashkenazic Presence in Bulgaria," 203.

¹³ Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 148; Tadjer, *Notas istorikas*, 176, 178. This rift remained strong and a continuous source of friction within the Sofia Jewish communities.

¹⁴ Stanoeva, "Halite v modernata topologiya na Sofiya"; Stanoeva, "Architectural Praxis in Sofia."

¹⁵ Tadjer, *Notas istorikas*, 27–29; Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 7–8; Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 147–51. Other groups of people, which were particularly affected by these changes, were the Roma population and the ones by the city administration termed as

argue that this new neighborhood, Yuch-Bunar, was meant to push the poor population of Sofia out of the city and out of the public eye. As Ivan Vazov, one of Bulgaria's most famous writers, once put it in a short story:

“This new suburb [...] carried the seal of precipitance and compulsion of its creation. The houses, small, low, nailed together from sticks; the quarters, drawn by plan, dreary streets, cut straight – impassable. The fruit of an inhumane speculation, Yuch Bunar emerged in a short time like mushrooms in a marshland. Thousands of poor and Jewish families, expelled from the center of the capital at the height of its renewal, they were thrown here with their shacks, with their rags, with their stench, sentenced to moldiness and epidemic diseases from the dampness of the soil and the miasma of the air [...] Sofia rushed to have its Ghetto.”¹⁶

This catastrophic situation in which the majority of the Sofia Jewish population lived changed little in the following decades. Neither the municipality nor the heads of the Jewish community managed to bring long-term relief, all this, while, the so-called notables, the elite of the Jewish community, afforded representative, modern, European, and worthy housing in the new regulated city center.

All Ottoman era synagogues were destroyed and the community scrambled to find the necessary funds to reestablish the community infrastructure.¹⁷ By the mid to late-1890s, however, four new synagogues were erected in the new neighborhood – Yuch Bunar, Dort Bunar – and in the wealthier area – Batcho Kiro, and the Ashkenazi synagogue (Figure 10).¹⁸ In addition, several small and private prayer rooms were regularly used by the then already over 7,000 members of the Sofia Jewish community.¹⁹

The establishment of primary and secondary schools were of utmost importance to the process of ‘elevation’, ‘cultivation’, and Europeanization of Bulgarian Jews. As elsewhere throughout the Eastern Mediterranean, it was the Alliance israélite universelle, which held a monopoly on the education of all ‘Oriental’ Jews.²⁰ Their strong grip and additional involvement in community

“homeless people”, Zheleva-Martins and Farkov, *Istoriya na balgarskoto gradoustroystvo XIX-XX vek*, 17.

¹⁶ Vazov, “Navodnenieto,” 21–22.

¹⁷ “Bulgarien,” 3.

¹⁸ Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 7–8; Tadjer, *Notas istorikas*, 28–29.

¹⁹ Ehrenpreis, *Mitt liv*, 185–86.

²⁰ On the role of the Alliance israélite universelle in the education of what they perceived to be ‘backward’ ‘Oriental’ North African and Ottoman Jews, see Kaspi, *Histoire de l'Alliance*; Rodrigue, *French Jews*, *Turkish Jews*.

matters and above all their hegemonic anti-Zionist stance, led to bitter disputes and a political crisis within Bulgarian Jewry starting around 1900.²¹ However, in the late 19th century, the funds and personnel that the Alliance provided for the maintenance of a total of four schools and several vocational training initiatives were vital for the 'progress' of the Sofia Jewish community and the necessary measures in combatting the vicious circle of poverty, hopelessness, and rising antisemitism.²²

Therefore, the situation of the Sofia Jewish community in 1900, when a new chief rabbi of Bulgaria was appointed after a long hiatus of community and religious leadership, was one of transition – physically, culturally, and socially – from the close-knit structure of a traditional Ottoman Jewish neighborhood with its stiff hierarchies and social cohesion to a physically excluded and increasingly heterogenous community. Sofia's Jewish population was living in dire poverty in a neighborhood drawn according to a modern grid plan, counting on French-led initiatives of philanthropy and secular education. Politically, new empowering movements, such as Zionism and Socialism, were strongly embraced.

It is, thus, not surprising that the new chief rabbi, Marcus Ehrenpreis, an Ashkenazi Jew from Lviv, educated in Berlin, and an ardent cultural Zionist, immediately sought to establish 'order' and cohesion and a way to reach all members of the Jewish community.²³ Ultimately, Ehrenpreis believed that the social emancipation and a wider acceptance of the Jews as equal Bulgarians was only possible by reforming, 'modernizing', and educating the Jewish population according to enlightened ideals and a proud Hebrew culture.²⁴

THE CENTRAL SYNAGOGUE AS VEHICLE AND MIRROR OF COMMUNAL CHANGE

Consequently, the initiative to build a Central Synagogue in Sofia should count as Ehrenpreis' own personal priority, which was born out of the need for a united, 'modernized', 'controlled', and 'civilized' Jewish religious life and

²¹ Omer, "Les écoles de l'Alliance israélite universelle en Bulgarie vers 1900."

²² Mezan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, 53.

²³ Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 284.

²⁴ Ehrenpreis, *Mitt liv*, 178.

practice.²⁵ Though constantly growing, the number of the Sofia Jewish population was not the sole reason for the need of a Central Synagogue.²⁶ The location of the synagogue outside of Yuch Bunar, where the majority of Sofia Jews lived, also clearly speaks to this fact. The usual practice in Sofia and elsewhere in Bulgaria was to gather in small and private prayer rooms. Ehrenpreis, however, saw this as misguided religious practice. In trying to change this status quo, he encountered resistance, as the community members saw Ehrenpreis' agenda as a negation of their centuries-old traditions.²⁷ For him, the new synagogue was, however, a tool for control and education, for widespread reform and change of the existing social and religious practice. In addition, a Central Synagogue was intended to help unite, under one roof, the separate and opposing groups of Sephardic and Ashkenazi Jews; Zionists, Socialists, and notables; rich and poor; perceived 'Europeanized' and 'backward' members.

Since the construction of the new synagogue was not an objective community necessity, but rather an initiative led by the chief rabbi and community leaders, the community members had to be convinced by the project and by its relatively high costs. Already in 1902, debates were carried out in the Jewish press about the appropriate lot of the synagogue and, most importantly, about the question of who would carry the costs of construction.²⁸ Ultimately, it became clear that they would be covered by all Jewish community members through community taxes. This fact continued to be a source for discontent among the Jews of Sofia and it was intensely debated in Jewish newspapers as late as 1909.²⁹ The immediate needs of the poor Jewish population did not seem to involve the construction of a lavish new synagogue building. However, I argue that the realized structure bares the traces of an awareness of those issues, as it was consciously constructed inexpensively, only giving the impression of luxurious opulence. Its expense of 437,000 Bulgarian leva³⁰ including furniture pales in comparison to contemporary structures in the Bulgarian capital, such as the 5 million leva that the cathedral of Alexander Nevski cost, or the initial budget allotted for the new Central Baths of 1.7 million leva.³¹

²⁵ As a matter of fact, Ehrenpreis mentions this as his priority in his autobiography even though such self-portrayals should always be taken with a grain of salt, 185–86.

²⁶ The number had reached ca. 12,000 members by 1905, see Tadjer, *Notas istorikas*, 172.

²⁷ Ehrenpreis, *Mitt liv*, 186.

²⁸ This debate is carried out throughout volume 4, 1902 of the journal "El Dia".

²⁹ "Prodazhba na mestata v sinagogite"; K., "Nova sinagoga, novi danatsi."

³⁰ Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 20.

³¹ Stoychev Karavelov, "Monografiya na hrama-pametnik Al. Nevski," 87; "Proekt za mineralnite bani v Sofiya."

There are a number of technical and material features of the building, which speak to the decisions that were taken during construction to reduce the cost of the synagogue structure. For instance, the walls are entirely made out of brick or even rubble in the area of the foundations. This fact is easily overlooked, as the two highly visible facades, the northern and eastern ones, carry stone revetments (Figure 3) that convey the impression of an extensive use of granite and sandstone ashlar. However, the southern façade and the entire administrative structure (Figures 4 and 5) easily expose this illusion, as, there, the supposed layers of stone are simply achieved through white plaster. On the inside, this strategy is continued by the extensive use of faux marble paneling and columns, as well as stucco molding, not least because of the possibility of their industrial mass production (Figures 6-9). Only the bimah parapet and floor are made out of real marble (Figure 9). Another mass-produced feature can also be found in the mosaic-imitating floor tiles throughout the building (Figures 6 and 9).³² The latter and the entirety of bricks used for the construction were most likely supplied by the ceramic factory 'Izida', which was co-owned by the then head of the Jewish community and of the construction committee, Avram Davitchon Levi.³³ This double involvement of Davitchon Levi with the construction of the Central Synagogue makes it possible to assume that the community saved enormously in the realm of construction material. This allowed for funds to be invested into those features of the Central Synagogue that seemed to have been of utmost importance: For the dome and its lantern (Figure 2), which are made out of a double shell iron construction, the community spent some 10 percent of the overall construction budget.³⁴ However, this feature, a highly unusual dome, ensured the intended grandeur and visibility of the building.

In spite, or to be more accurate, precisely because of all these cost-saving measures, the Central Synagogue turned out to be a highly modern architecture. This has been consistently overlooked in previous studies, mainly because of their prevalence of focusing on the building's style, which, however, yields little uniqueness and can be considered rather outdated at the time of

³² Their industrial making is corroborated by the existence of floor tiles with the same motifs, only with a slightly different color scheme, in the contemporary building of the Military Club in Sofia.

³³ State Archives Sofia, f. 3k, op. 7, ae. 25.

³⁴ This number is deduced from the costs of 40,000 leva that Friedrich Grünanger initially budgeted for the iron dome in 1904, Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 15.

construction.³⁵ The Central Synagogue's overlooked modernism is of particular relevance, since it reflected Ehrenpreis' intention for it to become the Jewish community's vehicle for 'progress'. It was, after all, meant to show that Bulgarian Jewry had arrived in the 20th century, being on a par not only with their fellow Bulgarian citizens, but also with their European coreligionists. With the new synagogue, Ehrenpreis established, at once, Reform Judaism as the official norm for the Sofia Jewish community. Architecturally, this is most obvious by the location of the bimah at the eastern end of the space (Figure 6 and 9). However, the attendance of service by women was also highly encouraged,³⁶ and while they were seated on a separate gallery, a visual contact with the ground floor was not anymore obstructed (Figure 8). In addition, a synagogue choir that also included women and the employment of a reed organ for special occasions was also firmly established for the Central Synagogue.³⁷ These changes were so radical for the local Jews that they were anxiously speculating whether Ehrenpreis would introduce Bulgarian as the official language during service.³⁸

Ultimately, there was a bright model that the Sofia community leaders followed in their reforms: the Viennese Türkische Tempel (Figure 11).³⁹ The Viennese Sephardic community held a special status within both Habsburg and Ottoman Jewry as they formed the nucleus of the so-called 3rd Viennese Jewish community.⁴⁰ When the Viennese Sephardim finally built a synagogue of their own in 1885-1887,⁴¹ they aimed to surpass, in 'progressiveness', the Viennese Ashkenazi communities. In this they certainly succeeded as the Türkische Tempel was the first synagogue in Vienna to introduce an organ.⁴² Their domed octagonal building (Figure 12) was known for having impeccable acoustics and it was praised in the contemporary press as being one of the most beautiful synagogues of Vienna.⁴³ Thus, it was only logical that the Sofia

³⁵ Cf. Avramov, "Sofiyската tsentralna sinagoga"; Conforti, "Beit Hakneset Hamerkazi Basofiah"; Krinsky, *Synagogues of Europe*, 183–86; Hazan et al., *The Concise Illustrated Encyclopaedia*, 138–51.

³⁶ Ehrenpreis, *Mitt liv*, 182–84; Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 298.

³⁷ "La Luz"; "Osvetyavaneto na sinagogata"; Tadjer, *Notas istorikas*, 163–64; Conforti, "The Leadership of Bulgarian Jewry," 317–18.

³⁸ Ehrenpreis, *Mitt liv*, 186.

³⁹ Davitchon Levi, *Mis Suvenires*, 14–15.

⁴⁰ Stechauner, "The Sephardic Jews of Vienna."

⁴¹ Zemlinsky, *Geschichte der türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien*, 11.

⁴² Papo, "The Sephardi Community of Vienna," 334.

⁴³ "Die Einweihung des türkischen Tempels in Wien," 5.

building in its overall appearance and style closely followed the Viennese example. Consequently, the Orientalism employed in Sofia, the preferred style for Western European reformed synagogue buildings,⁴⁴ made the Sofia Central Synagogue an unmistakably European building, which proudly presented that its community had overcome its 'Oriental backwardness'. In terms of architectural appearance, conveniently, several exterior formal elements, such as the striped masonry, round arched openings, and the overarching dome, also mirrored the emerging Bulgarian 'national style' of the monumental buildings that were erected in Sofia at the same time (Figure 13).⁴⁵

No less perfectly staged was the inauguration ceremony of the Central Synagogue. The attendance of the King and Queen validated the great importance of the event for Bulgarian Jewry and this display of unity, patriotism, and belonging to the new Bulgarian nation during the inauguration was stressed in all immediate reactions in the local and international press.⁴⁶ However, even though the event strengthened the already good bonds between the Bulgarian government and the Jewish leadership, the long-lasting turning point effect in Jewish-Christian relations does not seem to have been as easily achieved. In some daily newspapers, the building and its inauguration quickly became the source of resentment towards the Jewish community.⁴⁷ Whether it was the King's favorable treatment of 'the' Jews by attending the event, but not attending other, as they call it, "purely Bulgarian"⁴⁸ events, the grandeur of the building, or the supposed false display of patriotism by the Jewish community, the public opinion seems to have continued to be firmly grounded on the antisemitic premise that the Bulgarian Jews were not 'real' Bulgarians.

CONCLUSION

The Sofia Central Synagogue is a building that tells a nuanced story about the Bulgarian Jewish community, its internal struggles and social realities,

⁴⁴ Klein, "Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary"; Künzl, *Islamische Stilelemente im Synagogenbau*.

⁴⁵ See, for instance, Stoilova, "Tarseniya na natsionalna identichnost"; Hajdu, "The Search for National Architectural Styles."

⁴⁶ "Tarzhestvenoto osvetyavane na tsentralnata sinagoga"; "Tarzhestvenno osvetyavane na sinagogata"; Danon, "Synagogen-Einweihung in Sofia."

⁴⁷ "Osvetyavane na sinagogata."

⁴⁸ *ibid.*

and, ultimately, its relationship to the Bulgarian Christian population. The construction of the synagogue did not arise out of a communal need, but rather out of the reforms that the chief rabbi Marcus Ehrenpreis intended to effectuate. Further, I showed how ‘modern’ the Central Synagogue was as a building, both through the financial difficulties and the Viennese model that was followed. Lastly, I revisited the symbolism of the Central Synagogue in Bulgarian-Jewish relationships concluding that it is imperative to be cautious in overstating the building’s symbolism and importance. Ultimately, its construction coincides with a crucial moment of social and political change. It is a testament to Ehrenpreis’ most profound impact on the Jewish community, which was in the realm of religious life, and the new synagogue building played a seminal role in cementing the changes he introduced. It also remains standing as a monument of the role of Bulgarian Jews in the young Bulgarian state. With its exterior appearance, the Central Synagogue served as the architectural statement of envisioning an involvement and place for Bulgaria’s Jewry in the Bulgarian nation building project. The events of the 20th century, however, never allowed this vision to be fully fulfilled.

PRIMARY SOURCES

Bulgarien. (1894, May 4). *Der Gemeindebote. Beilage zur "Allgemeinen Zeitung des Judenthums,"* 58(18), 3–4.

Danon, S. (1909, November). Synagogen-Einweihung in Sofia. *Ost Und West : Illustrierte Monatsschrift Für Das Gesamte Judentum*, 11, 707–708.

Davitchon Levi, A. (1940). *Mis Suvenires: Mi Activita en el Judaïsimo Bulgaro i en la Comunita Giudia de Sofia*. Nadezhda.

Die Einweihung des türkischen Tempels in Wien. (1887, September 22). *Oesterreichisch-ungarische Cantoren-Zeitung. Organ für die Interessen jüdischer Cantoren und Cultusbeamten*, 7(31), 4–5.

Ehrenpreis, M. (1946). *Mitt liv mellan öster och väster*. A. Bonnier. (1902). *El Dia*, 4.

Friedrich Grünanger. (1930, January). *Wiener Bauhütte*, 24(1), 1–2.

Jireček, K. (1899). *Kniazhestvo Balgariya*. Izd. na Khr. G. Danov.

K., M. (1909, September 1). Nova sinagoga, novi danatsi. *Evreiski Rabotnik*, 1–2.

Mezan, S. (1925). *Les Juifs espagnols en Bulgarie. Histoire, Statistique, Ethnographique*. Imprimerie “Amischpat.”

Municipal and Provincial Archives of Vienna, M. Abt. 236, A16N, II., EZ 238.

[No title]. (1909, May 1). *La Luz*, 3(5), 1.

Osvetyavane na sinagogata. (1909, September 11). *Rech*, 1.

Osvetyavaneto na sinagogata. (1909, September 10). *Rech*, 3.

Prodazhba na mestata v sinagogite. (1909, August 15). *Evreiski Rabotnik*, 3.

Proekt za mineralnite bani v Sofiya. (1899). *Spisanie na Balgarskoto inzhenero-arhitekturno druzhestvo v Sofiya*, 4(1 and 2), n.p.

Singer, E. (1927). Die Juden in Bulgarien einst und jetzt. *Menorah: jüdisches Familienblatt für Wissenschaft, Kunst und Literatur*, 9, 539–547.

State Archives Sofia, f. 3k, op. 7, ae. 25.

Stoychev Karavelov, L. (1966). *Monografiya na hrama-pametnik Al. Nevski v grad Sofiya. Tom I*. State Archives Sofia, f. 1353.

Tadger, A. M. (1932). *Notas istorikas sovre los djudyos de Bulgaria i la komunita de Sofya*. Nadezhda.

Tarzhestvenno osvetyavane na sinagogata. (1909, September 9). *Rech*, 2–3.

Tarzhestvenoto osvetyavane na tsentralnata sinagoga. (1909, September 9). *Vecherna Poshta*, 2.

Vazov, I. (1895). Navodnenieto. In *Draski i sharki* (Vol. 2, pp. 19–23).

Zemlinsky, A. von. (1888). *Geschichte der türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien von ihrer Gründung bis heute: Nach historischen Daten*. Papo.

SECONDARY SOURCES

Avramov, Y. (1989). Sofiyskata tsentralna sinagoga. *Godishnik*, 24, 93–100.

Ayala, A. (2017). *Los sefardíes de Bulgaria, Estudio y edición crítica de la obra «Notas istorikas» de Avraam Moshe Tadger*. De Gruyter Mouton.

Benbassa, E., & Rodrigue, A. (2000). *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*. University of California Press.

Botusharov, H. (1988). The Jews of Sofia during the Ottoman Oppression and after the Liberation. *Godishnik*, 23, 87–105.

Conforti, J. (2011). Beit hakneset hamerkazi basofiah. *Pe'amim*, 131, 179–208.

Conforti, J. (2012). *Hanhagat yahadat bulgariah: Metom hashilton haotmani ad erev milkhemet haolam harishona (1878-1913)* [Dissertation]. University of Haifa.

Fabrikant, A. (1993). The Ashkenazic Presence in Bulgaria. *Godishnik*, 27, 202–272.

Gargova, F. (forthcoming). Remembering Sofia's Romaniote Jewish Community. In T. Di Carpegna, L. Yawn, & P. Savy (Eds.), *Medievalismi: Culture a Confronto*. École française de Rome.

Gargova, F. (2018). The Alhambra and the Dream of Sepharad. In F. Giese & A. Varela Braga (Eds.), *The Power of Symbols. The Alhambra in a Global Context* (pp. 125–137). Peter Lang.

Gradeva, R. (2016). Sofia's Rotunda and Its Neighbourhood in Ottoman Times. In J. Zimmermann, C. Herzog, & R. Motika (Eds.), *Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien: Festschrift für Michael Ursinus* (pp. 177–208). University of Bamberg Press.

Hajdu, A. (2017). The Search for National Architectural Styles in Serbia, Romania, and Bulgaria from the Mid-Nineteenth Century to World War I. In R. Daskalov, D. Mishkova, T. Marinov, & A. Vezenkov (Eds.), *Entangled Histories of the Balkans—Volume Four* (pp. 394–439). Brill.

Hazan, E., Georgieva, E., Rashkova, A., & Levi, S. (2012). *The Concise Illustrated Encyclopaedia of Jewish Communities and their Synagogues in Bulgaria*. Kamea Design.

Kaspi, A. (Ed.). (2010). *Histoire de l'Alliance israélite universelle: De 1860 à nos jours*. Armand Colin.

Klein, R. (2006). Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance. *Ars Judaica: The Bar-Ilan Journal of Jewish Art*, 2, 117–134.

Koen, D. (2008). *Evreite v Bulgariya 1878-1949: Studii*. Izdatelstvo "Fakel-Leonidovi" SD.

Krinsky, C. H. (1985). *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. The Architectural History Foundation MIT Press series.

Künzl, H. (1984). *Islamische Stilelemente im Synagogenbau des 19. Und frühen 20. Jahrhunderts*. Lang.

Omer, D. (2013). Les écoles de l'Alliance israélite universelle en Bulgarie vers 1900. Un programme éducatif plurilingue et francophone contesté par les sionistes. In rédéric Tupin & D. Omer (Eds.), *Educations plurilingues. Laire francophone entre héritages et innovations* (pp. 99–111). Presses Universitaires de Rennes.

Papo, M. (1967). The Sephardi Community of Vienna. In J. Fraenkel (Ed.), *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction* (pp. 327–346). Valentine, Mitchell & Co. Ltd.

Rodrigue, A. (1990). *French Jews, Turkish Jews: The Alliance israélite universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*. Indiana University Press.

Stanoeva, E. (2004). Halite v modernata topologiya na Sofiya: Simvolni i sotsialno-politicheski proektsii. *Sociological Problems*, 3–4, 289–306.

Stanoeva, E. (2014). Architectural Praxis in Sofia: The Changing Perception of Oriental Urbanity and European Urbanism, 1879–1940. In M. Kohlrusch & J. C. Behrends (Eds.), *Races to Modernity: Metropolitan Aspirations in Eastern Europe, 1890-1940* (pp. 179–203). Central European University Press.

Stechauner, M. (2019). *The Sephardic Jews of Vienna: A Jewish Minority Crossing Borders* [PhD Dissertation]. University of Vienna.

Stern, M. (1993). Friedrich Grünanger (1856-1929)—Hofarchitekt König Ferdinands I. von Bulgarien. *Österreichische Osthefte*, 35, 319–324.

Stoilova, L. (2004). Tarseniya na natsionalna identichnost mezhdu dvete svetovni vojni v arhitekturata na Sofiya. In D. Zheleva-Martins (Ed.), *Sofiya i neynite obrazi* (pp. 84–98).

Zheleva-Martins, D., & Farkov, Y. (2009). *Istoriya na balgarskoto gradoustroystvo XIX-XX vek: Parva chast diahronni analizi*. Izdatelstvo Valentin Trayanov.

FIGURES

Figure 1: Map of the center of Sofia with religious buildings surrounding the Central Synagogue.

Source: Google Maps annotated by author.

Figure 2: View of the Central Market Halls in the foreground and the Central Synagogue in the background from east.

Source: photo by author, 2011.

Figure 3: View of the Central Synagogue from Northeast.

Source: photo by author, 2013.

Figure 4: View of the Central Synagogue's administrative structure from West.

Source: photo by author, 2015.

Figure 5: View of the Central Synagogue from Southeast.

Source: photo by author, 2012.

Figure 6: Central Synagogue, interior view of the vestibule towards east.

Source: photo by author, 2012.

Figure 7: Central Synagogue, interior view of the main prayer hall on ground floor towards east and the dome.

Source: photo by author, 2012.

Figure 8: Central Synagogue, interior view of the main prayer hall on gallery level towards northwest.

Source: photo by author, 2013.

Figure 9: Central Synagogue, interior view of the main prayer hall on gallery level towards northeast and the bimah.

Source: photo by author, 2011.

Figure 10: Map of Sofia's old and new Jewish quarters and synagogues.

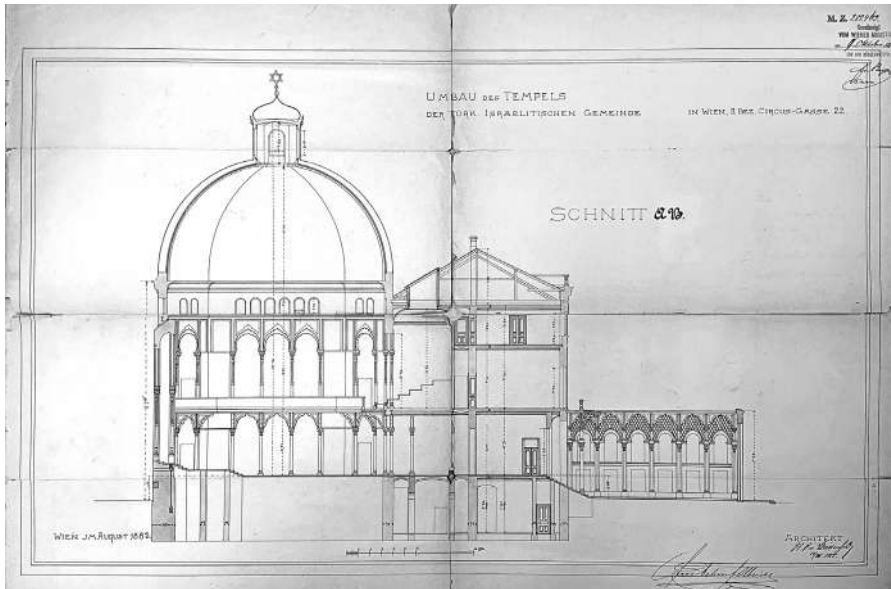
Source: Google Maps annotated by author.

Figure 11: Türkischer Tempel, Vienna, interior view towards east.

Source: drawing by Johannes N. Geller (1888, December 8).
Illustrierte Zeitung, 2371.

Figure 12: *Türkischer Tempel*, Vienna, east-west section.

Source: drawing by Hugo von Wiedenfeld. Municipal and Provincial Archives of Vienna, M.Abt. 236, A16N, II., EZ 238.

Figure 13: View of the Central Mineral Baths from northwest.

Source: photo by author, 2011.

ОСВРТ НА ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ

Радован Сремац¹

¹ Музеј наивне уметности Илијанум, Светог Саве 5, 22240 Шид
Email: radovansremac@yahoo.com

САЖЕТАК

Јеврејско гробље у Бачкој Паланци данас представља једини спомен на некадашњу јаку заједницу у граду која је уништена у Холокаусту. Први Јевреји насељавају Нову Паланку 1771. године, и од тада је, у различитом броју, континуирано насељавају све до данас. Јеврејско гробље је смештено на излазу из града на путу Бачка Паланка – Гајдобра. Приликом мапирања јеврејског гробља фебруара месеца 2019. године констатовано је постојање 418 гробних места. Од тог броја 27 гробова данас нема сачуван споменик. Три споменика представљају кенотафе жртвама Холокауста убијеним 1944. године у Аушвицу. На гробљу се налази и споменик жртвама Холокауста из Бачке Паланке и објекат Хевре Кадише. Типологија надгробних споменика, орнаментика, симболика и текстови на споменицима су веома богати и разноврсни, али су генерално гледајући аналогни са другим јеврејским гробљима.

Кључне речи: Бачка Паланка, Бачка, Јевреји, Ашкенази, гробље

УВОД

Бачка Паланка као типична мултиетничка средина карактеристична је по богатству верских и националних различитости које су у прошлости биле важна покретачка снага у развоју града. Једна од знаменитијих националних заједница била је јеврејска. На жалост, у ужасима Холокауста јеврејска заједница Бачке Паланке и околине потпуно је уништена. Након рата је срушена и синагога. Данас једини постојећи аутентични спомен на ову заједницу јесте јеврејско гробље. Гробље је делимично

публиковано у делу *Jevrejske porodice u Bačkoj Palanci i okolini / Jewish families in Bačka Palanka and the surroundings* (Šid: Zavičajni klub opštine Šid, 2019).

О ЈЕВРЕЈИМА У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ И ОКОЛИНИ

Први Јевреји насељавају Нову Паланку 1771. године (Шосбергер 1998: 14). Попис прихода Јевреја у Доњем срезу Бачке жупаније за 1779. годину наводи следеће породице у Бачкој Паланци и околини (АВ, ф. 2: 2606/1778): Нова Паланка: Симон Лебл, трговац ситничар са укупним годишњим приходом од 86 гулдена; Младеново: Саламон Мојсес, трговац ситничар са укупним приходом од 25 гулдена; Бачки Петровац: Лебл Исак, трговац ситничар са укупним приходом од 34 гулдена; Пивнице: Лоринц Јакоб, трговац ситничар са укупним приходом од 60 гулдена; Обровац: Мојсес Пурл. Према попису Јевреја из 1784. године у Младенову је живео Саламон Лебл, у Новој Паланци Симон Лебл, у Товаришеву Јакоб Хершл, у Бачком Петровцу Лебл Исак, у Силбашу Симон Јакоб, и у Парагама Саламон Саја (АВ, ф. 2: 209-210/1784). Након патента Јозефа II из 1782. године у Паланку долази нови талас јеврејских породица. У то време паланачки Јевреји нису имали сопствену црквену општину, него су били под надлежношћу Јеврејске општине Нови Сад. Постојање Јеврејског гробља, које се и данас налази на Гајдобранском путу, забележено је још пре 1800. године. Изградња синагоге је завршена 1807. године, а поред ње је 1835. године изграђено ритуално купатило (микве), кошер месница и јеврејска основна школа (Гужвица 2016: 110-111). Према попису из 1828. године на територији Бачке жупаније највећи однос Јевреја према укупном становништву је био у Бачкој Паланци, 5,3 % становника (Ђере 2013: 251). Према попису становништва из 1860. године у све три паланачке општине било је 4500 Немаца, 3746 Срба, 345 Словака и 708 Јевреја. Године 1880. на попису становништва су забележена 493 Јевреја од укупно 10645 становника, а 1910. године од укупно 13047 становника било је 367 Јевреја (Миливојевић 2016: 53). Пред крај 19. века долази до издавајања мање групе ортодоксних Јевреја у посебну општину, али њихов број никад није прелазео више од педесетак људи. Године 1931. јеврејска заједница у Бачкој Паланци је бројала 265, а 1940. године 254 особа (ed. Spector 2001: 68). Почетак рата 1941. године у граду је дочекало 229 Јевреја (Шосбергер 1998: 18). Холокауст је преживело само 37 особа (Гужвица 2016: 120).

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ

Јеврејско гробље је смештено на излазу из Бачке Паланке, на путу за Гајдобру. Обухвата катастарску парцелу 22885 у власништву Општине бачка Паланка. Заузима површину од 59,22 ара. Гробље се први пут помиње крајем 18. века, мада најстарији сачуван споменик потиче са почетка 19. века. На гробљу су поред паланачких Јевреја сахрањивани и Јевреји из околних места која су припадала паланачкој јеврејској општини. У јужном делу гробља налази се објекат Хевре Кадише.

Фебруара месеца 2019. године сачињен је детаљан план гробља од стране аутора овог текста и том приликом је констатовано постојање 418 гробних места. Укупно 27 гробова данас нема сачуван споменик, један споменик нема текст, док један има потпуно нечитак текст. За један споменик је утврђено да је првобитни споменик са гроба на којем је касније постављен нов споменик. Три споменика представљају кенотафе жртвама Холокауста убијеним 1944. године у Аушвицу. Они су постављени на старије породичне гробнице породица Гискан, Кон и Хиршенхаусер и посвећени су члановима ових породица. На гробљу се налази и споменик жртвама Холокауста из Бачке Паланке. Узевши у обзир просечан број преминулих у Бачкој Паланци утврђен на основу сачуваних података из матичних књига умрлих, може се проценити да број сачуваних гробова представља трећину укупног броја сахрањених на овом гробљу.

Година	Број умрлих и сахрањених у Бачкој Паланци према сачуваним матицама умрлих	Година	Број умрлих и сахрањених у Бачкој Паланци према сачуваним матицама умрлих
1875.	10	1892.	14
1876.	21	1893.	9
1877.	14	1894.	17
1878.	14	1895.	3
1879.	9	1896.	15
1881.	3	1897.	12
1882.	26	1898.	11
1883.	15	1899.	4

1884.	17	1900.	11
1885.	15	1901.	4
1886.	15	1902.	6
1887.	20	1903.	13
1888.	16	1904.	13
1889.	10	1905.	6
1890.	16	1906.	8
1891.	14		

Приликом мапирања гробља преведени су текстови са хебрејског језика и јидиша, а превод су урадили Ури Тадмор, Мири Дерман, Тувал Нафтали и Давид Деспотовски.

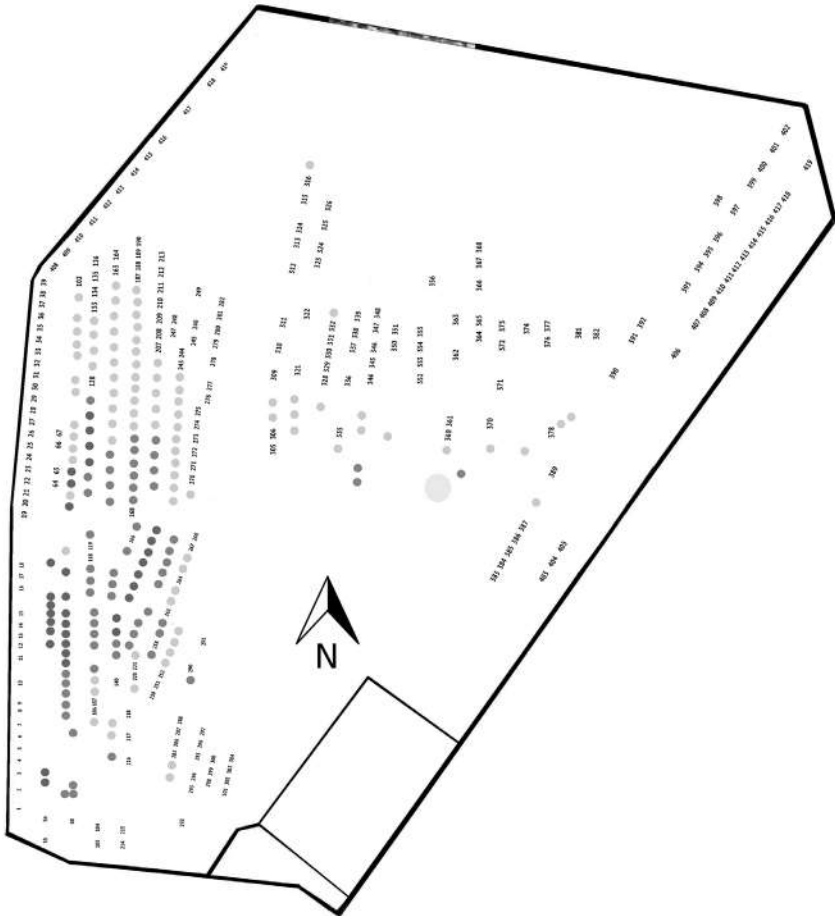
Највећи део споменика, а готово сви споменици из 19. века, израђени су од меканог розикастог мермера, мањи број је од тврдог белог мермера и црног гранита.

Најстарији поуздано датован споменик на гробљу припада Блимели Флеш која је преминула 24. јула 1808. године (Слика 1). У питању је једноставна стела са полукружним завршетком у горњем делу. Ивице споменика прати танка линија. Текст у седам редова исписан на хебрејском језику гласи: „Овде лежи важна и скромна жена, драга госпођа Блимеле, супруга рабина Симхе Флеша, умрла у петак, вече уочи светог Шабата, 29. Тамуза 5568. Нека јој душа буде везана у свежњу живота“.

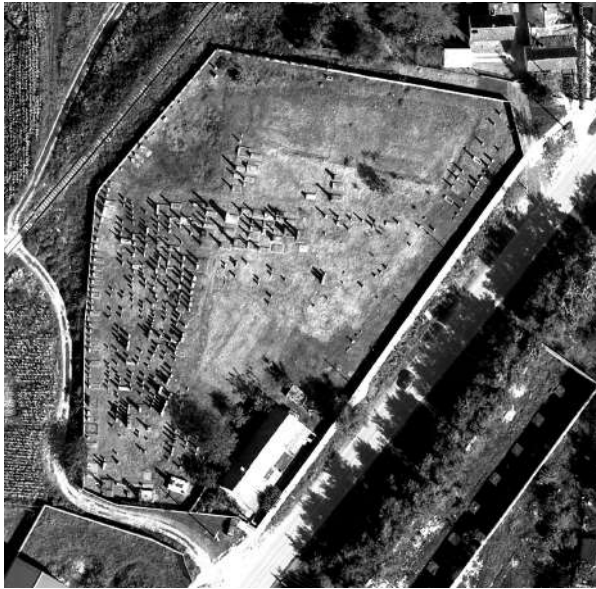
Слика 1: Најстарији споменик на јеврејском гробљу у Бачкој Паланци

Након овог споменика следи распон од двадесет и две године до следећег датираног споменика који припада Шлому Залману преминулом 23.4.1830. године. Након њега следе Моше (5.2.1832), Меир Бреслауер (10.4.1832), Гец Елијахим (4.6.1832), Јосеф Шеп (15.8.1832), Моше Елија (13.10.1833), Хана (29.12.1833), Јохавед Хиршл (7.5.1834), Ризл (8.2.1835), Јосеф Киршнер (5.8.1835) итд. Према сачуваним споменицима не може поуздано да се установи почетни, најстарији део гробља, будући да је најстарији споменик из 1808. године окружен споменицима млађим готово пола века. Највећа концентрација споменика из периода од 1830. до 1869. године налази се у југозападном делу гробља, релативно удаљено од најстаријег споменика (Слика 2).

Слика 2. Распоред гробова према старости: жуто 1808, црвено 1830-1849, плаво 1850-1869, зелено 1870-1889, бројеви означавају гробове млађе од 1890. г.

Занимљиво је постојање празног простора између објекта Хевра Кадише и најстаријег сачуваног споменика (Слика 2. и 3). Овај простор заузима површину око 5 ари. На жалост, на њему нису уочљиви гробови па се њихово постојање може само претпоставити. Узевши у обзир непосредну близину најстаријег сачуваног споменика и чињеницу да овај простор заузима централни део гробља, могуће је да се ради о најстаријем делу гробља из 18. века, када се можда нису користили споменици од чврстог материјала или се нису уопште постављали. Друга занимљивост у вези просторне организације гробља јесте празан простор површине око 6 ари смештен у северном делу гробља. Овај простор је омеђен плитким ровом и има облик неправилног трапеза димензија 47 x 16 x 43 x 11 m. Према аналогијама са других јеврејских гробља познато је да су се свештеничке (коханимске) породице често сахрањивале одвојено од других породица. Могуће је да овај простор представља управо најстарије гробље паланачких коханимских породица. Уколико су обе претпоставке тачне, онда најстарији део гробља из 18. и почетка 19. века претставља источна половина данашње гробљанске површине, северно од објекта Хевра Кадише, а уз сам пут Бачка Паланка – Гајдобра. Могуће је да је у јеврејској заједници постојало усмено предање о томе, па из тог разлога у каснијем периоду ту никад није обављен ни један укуп (барем нема сачуваних споменика који би доказали да је било каснијих укопа).

Слика 3. Сателитски снимак гробља

Поред споменика *in situ*, на гробљу се налази и одређен број поломљених споменика који су сакупљени и узидани у земљу на једном месту како се не би изгубили (Слика 4). Према сачуваним подацима на овим фрагментованим споменицима, они су, између осталих, припадали следећим покојницима (датум смрти у заграда)

1. Rosa Rubin (Epstein) (27.3.1888)
2. Johana Klein (9.3.1908)
3. Hirschel
4. Ahron(?)
5. Breiner
6. Salamon Weingoldner
7. Matl Moises
8. Ber (Bernhard/Bernat) Hirschel (2.7.1861)
9. Kaschman (1854/55)
10. (...)alia Moises (Leitner)
11. Samuel (Schmuel) Pernis.

Од овде побројаних споменика посебно се издваја споменик Самуела Перниса. Очуван део текста на споменику у преводу на српски језик гласи: „Овде лежи рабин Шмуел Пернис, унук великог рабина Елимелеха који је аутор књиге Ноам Елимелех [...]”. Према типологији споменика и начина писања самог текста, споменик би се датирао на почетак 19. века. Извори за историју паланачке јеврејске заједнице за овај период су готово непознати. У пописима из 1788. и 1828. године не помиње се Шмуел Самуел Пернис. Како је он остао потпуно непознат историји,

Слика 4. Споменици узидани у земљу

тако је његов предак постао један од најпознатијих рабина у нововековној историји јеврејског народа. Елимелех Вајсблум од Лежајска (1717-1787) је познати цадик треће генерације Хасида и један од оснивача хасидског покрета у историјској области Галиције. Елимелех се сматра за теоретичара и креатора практичног „цадикизма” (Сремац 2020: 233-241).

На споменицима из 19. века углавном се налазе јеврејских тексто-ви (односно јидиш) сами или у комбинацији са текстом на немачком језику. Текстови на споменицима из 20. века најчешће су на немачком или ређе мађарском и српском језику (латинично писмо), са најчешће именом и презименом на хебрејском језику испод немачког/српског/мађарског текста или са друге стране споменика. Типологија споменика, текстови и орнаментика са овог гробља карактеристични су за остала јеврејска гробља у Војводини. Међу споменицима се издвајају три примерка, два из 1842. и један из 1851. године, чије аналогije можемо наћи на појединим јеврејским гробљима у региону, али највише у јужној Турској на муслиманским гробљима где они представљају продукте јерменских мајстора. Ови надгробници се састоје од хоризонталног дела моделованог у облику ковчега (саркофага) и две вертикалне плоче на сваком крају хоризонталног „ковчега“. Вертикална плоча на источној страни је виша и садржи текст са обе стране, док нижа плоча на западној страни има само текст на једној, западној страни. Сва три надгробна споменика имају веома неуобичајену типологију и орнаментiku за ово поднебље. Један од њих, спомени извесне Гител преминуле 26. јуна 1842. године, са приказом жене (вероватно покојнице) представља готово јединствену појаву (Слика 5).

Слика 5. Споменик из 1842. г. из љравца истока и љриказ женске фиљуре на западној страни западне плоче

Приказана је жена са плаштом, у благо погнутом ставу, окренута ка својеврсном олтару на чијем се врху налази посуда (вероватно урна).

Цела сцена је смештена испод крошње жалосне врбе што наглашава трагедију и жал за покојником. Придржавање Декалогу оставило је дубоке утицаје на јеврејску материјалну културу, па самим тим и уметност. Приказ на споменику са бачкопаланачког гробља представља заиста ретку појаву у јеврејској култури будући да друга заповест забрањује приказивање било чега на Земљи и небу (и клањање томе) па самим тим и човека (Излазак 20, 4-6). Иначе, посуда-урна се налази и на споменику Бориша Грубија (1799-1851), али не у виду рељефа него у виду скулптуре којом се завршава споменик у горњем делу (Слика 6).

Слика 6. Споменик Бориша Грубија

Што се тиче остале орнаментике и симболике на споменицима она је веома богата и разноврсна. Карактеристични и чести симболи на другим јеврејским гробљима заступљени су и овде. Најпре симбол благослова, односно раширених шака који означавају покојника из свештеничке породице (Слика 7-8), затим приказ бокала и лавора који означава покојника Левита (Слика 9-11), док су прикази жалосне врбе, љиљана, венца и преломљене руже углавном универзални и веома су

бројни на споменицима (Слика 12-13). Прикази шака се редовно јављају на споменицима припадника бачкопаланачке породице Кон (Kohn), док су симболи Левита најбројнији код породице Фрајнд (Freund), односно породице чувене глумице Рахеле Ферари (Росе Фрајнд). Занимљив је споменик на гробом Габриела Штајмница (1802-1887) на чијем горњем делу се налази жалосна врба, а испод ње приказ две руке, женске и мушке, у ставу руковања (Слика 14). Овај приказ је јединствен на овом гробљу. Габриелова супруга Јохана је преминула четири године пре њега и сахрањена је на другом месту, тако да овај приказ руку које се рукују иако се најчешће везује за брак, веридбу и љубав између мушкарца и жене, овде можда има неко друго значење. Занимљива су и два споменика на којима постоји хералдички приказ краљевског плашта са круном на којем је на хебрејском језику исписана класична скраћеница за „Овде лежи“, односно код другог примера прва реч поеме која се наставља испод тога (Слике 15-16). У питању су већ поменути споменици у облику сандука/саркофага омеђеног са две усправне плоче из 1842. године.

Слика 7-8. Покојник из свештеничке породице

Слика 9-11. Покојник левийа

Слика 12-13. Разни орнаментии

Слика 14. Руке и жалосна врба

Слика 15-16. Хералдички њриказ краљевској њлаишџа са круном

Занимљиво је да свега пет споменика има фотографију покојника (Соломон и Ана Кон, Хавас Симон, Јосеф Кон, Леополд Голдштајн, Регина Голдштајн).

Последња особа сахрањена на бачкопаланачком јеврејском гробљу је Соломон Кон 1981. године.

Иако се одржавање религијских обреда у Бачкој Паланци може пратити скоро век и по, на гробљу данас не постоји гениза. Могуће је да сам надгробник није сачуван или се она налазила у оквиру синагоге.

Јеврејско гробље у Бачкој Паланци данас представља последњи спомен на некад значајну верску и националну заједницу у граду. Поред тога, ово је једно од највећих и најстаријих јеврејских гробаља у Војводини. Као и свако гробље, тако и ово у Бачкој Паланци представља праву ризницу за историјска, етнолошка, лингвистичка и социолошка истраживања.

СПИСАК ОЧУВАНИХ СПОМЕНИКА НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ

(ИМЕ ПОКОЈНИКА (У ОРИГИНАЛУ, ЛАТИНИЦОМ), ГОДИНА СМРТИ)

1. (нема споменик)
2. Mor Epstein, 1897; Erzsebet Epstein, 1895.
3. Moshe Hirschl, 1895.
4. Fani Stern, 1896.
5. Simon Havas, 1898.
6. Michael Stern, 1920.
7. (нема споменик)
8. Ferdinand Spitzer, 1905.
9. Samuel Perlesz, 1907.
10. Filipp Herzog, 1923; Berta Herzog, 1910; Risa Herzog, 1910.
11. Emanuel Reiter, 1915.
12. (нема споменик)
13. Emanuel Freund, 1916.
14. Herman Spitzer, 1914.
15. Fanni Pollak
16. Wilhelm Steinitz, 1913.
17. Mor Hacker, 1913.
18. Israel Steinitz, 1912.
19. Mina Hefter, 1912.
20. Herman Salomon, 1911.
21. Roza Fischer, 1909.
22. Malci Breiner, 1909.
23. Markusz Czilczler, 1909.

24. Bela Kirschner, 1908.
25. Janka Epstein, 1908.
26. Ferencz Friedman, 1906.
27. Eva Steinitz, 1905.
28. Ignatz Furst, 1904.
29. Rosalie Lustig, 1904.
30. Mathias Breszlauer, 1903.
31. Lazar Breszlauer, 1903.
32. Ernestine Perlesz, 1903.
33. Jetti Friedmann, 1903.
34. Katharina Breslauer, 1900.
35. (нема споменик)
36. Rosa Kohn, 1898.
37. Julie Klein, 1906.
38. Marcus Klein, 1898.
39. Gabriel Steinitz, 19. век
40. Antonie Dvora Stein, 1897.
41. Moritz Moshe Leib Hefter, 1897.
42. Fani Friedman, 1917.
43. (нечитко)
44. Salamon Handler, 1920.
45. Sigmond Hirschl, 1923; Theresia Hirschl, 1929.
46. (нечитко)
47. (нема споменик)
48. Adolf Avraham Hacker, 1939; Lotti Hacker, 1930.
49. Maria Breslauer, 1937.
50. Ilona Stern, 1938.
51. Rosa Stern, 1931.(?)
52. (нечитко)
53. (нема споменик)
54. Pinkas Kohn, 1926; Malcsi Kohn, 19.8.1934.
55. Regina Kirshaber, 1906, Karl Krishaber, 1894.
56. Moshe Leib, 1836.
57. Yoheved Hirschl, 1834.
58. Hannah, 1833.
59. Rizl, 1835.
60. Zisl, 1839.
61. Tsirl, 1848.
62. Fradl Sholem, 1841.

63. Jesaja Helzl (Segal), 1841.
64. Moshe, 1832.
65. Joseph Schepp, 1832.
66. Baruh
67. Shlomo Zalman, 1830.
68. Wilmor Kor, 1928.
69. (првобитни споменик гроба број 70)
70. Leib Klein, 1853; Sarah Klein, 1859.
71. Michael Tzvi, 1853.
72. Nathan Kohn, 1863.
73. Wolf Benjamin Zeev Funk, 1855.
74. Pepi Konrad, 1856.
75. Michael Yehud, 1859.
76. Obadiah Conrad, 1856.
77. Julianne Kaufmann, 1859.
78. JütlKatz, 1848.
79. Hindl, 1848.
80. Gitel, 1842.
81. Sorl (Sarah), 1843.
82. Machle Steimnitz, 1847.
83. Rachel Perles, 1847.
84. Rosalie Weiss, 1848.
85. Juda Steimnitz, 1841.
86. Leib Pollak, 1873.
87. Israel Hirt, 1844.
88. Abraham Leib Gross, 1875.
89. Joseph Yechiel Zvi Stern, 1846.
90. David Tzvi Menzl, 1849; Gitel Menzl, 1849.
91. Esther Popper, 1879.
92. Chaya Katz
93. Shlomo Hirschl, 1870.
94. Marcus Pollak
95. Moshe Hirschel, 1870.
96. Marcus Pollak, 1870.
97. Lipot M. Furst, 1881.
98. Leopold Klein, 1882.
99. Rosalia Polak, 1882.
100. Charlote Steimnitz, 1882.
101. Leopold Marienberg, 1884.

102. Bernhard Rubin, 1891.
103. Roza Kohn, 1946; Jaša Kohn, 1948; Imre Kohn, 1942; Juliška Kohn, 1943.
104. Gyula Kohn, 1943.
105. Adolf Kohn, 1882.
106. Moritz Kohn, 1907.
107. Eleonore Kohn, 1904.
108. Juliana Löwenthal, 1886.
109. Wilhelm Kohn, 1877.
110. Julsi Kohn, 1870.
111. Filip Fürst, 1851.
112. Klerl Abelsberg, 1852.
113. Malka Flesch, 1852.
114. Ester Veltzlberg, 1855.
115. Eleonore Abelsberg, 1858.
116. Hani Perles, 1860.
117. Matityahu Reitzer, 1863.
118. Antonia Grubi, 1871.
119. Salie Reitzer, 1873.
120. Jakob Pfeifer, 1867.
121. (оштећен), 1853/1854.
122. (оштећен), 1850/1851.
123. Joseph Kirschner, 1835.
124. Götz Elyakim, 1832.
125. Natan Pfaifer(?), 1865.
126. Miriam Freund, 1868.
127. Selig Spitzer, 1870.
128. Markus Berger
129. Rosalia Dembitz, 1878.
130. Hani Steimnitz, 1883.
131. Leopold Maizesz, 1884.
132. Lazar Klein, 1885.
133. Moritz Schlesinger, 1892.
134. Herman Kraus, 1890.
135. Moritz Stern, 1924
136. Salamon Rosenstok, 1894.
137. Elijah Katz, 1861.
138. Mordechai Kohn, 1873; Judah Kohn, 1873.
139. Salomon Konrad, 1874.

140. Moritz Fürst, 1910; Therese Fürst, 1923.
141. Abraham Breslauer, 1854.
142. Moshe Asher Schwatz, 1851.
143. Abraham Steimnitz, 1849.
144. Chaim Steimnitz, 1849.
145. Antonia Dvora Abelsberg, 1861.
146. Chaim Sheftel, 1866.
147. Avraham Leib Epstein, 1868.
148. Moshe Jonah Zeiger, 1863.
149. Schimme(?) Steimnitz, 1862.
150. Gitl Epstein, 1860.
151. Hendl Steinitz, 1861.
152. Julie Perles, 1870.
153. Bernhard Freund, 1871.
154. Chaja Sarah Buchbinder, 1874.
155. Shalom Stern, 1876.
156. Herman Flesch, 1877.
157. Moritz Schwarz, 1882.
158. Meir Buchbinder, 1882.
159. Charlotte Goldstein; Ignatz Goldstein
160. Markus Reiter, 1886.
161. Gabriel Steimnitz, 1887.
162. Josef Freund, 1887.
163. Abraham Grun, 1890.
164. Blimele Reiter, 1892.
165. Mordechai, 1854.
166. Salamon Moshe Shalom Lowy, 1923.
167. Wolf Zeev, 1857.
168. Moshe Flesch
169. Nisl, 1865.
170. Rivka, 1863.
171. Abraham Judah Segal, 1860.
172. Joseph, 1862.
173. Leonore Breslauer, 1869.
174. Neti Berger, 1869
175. Katharina Flesch, 1881.
176. Saly Perlesz, 1872.
177. Mindl Baschan, 1873.
178. (нечитко име) Trebitsch, 1874.

179. Moritz Lowinger, 1875.
180. Kati Rosenberg
181. Leonora Leitner, 1879.
182. Gerson Leitner, 1881.
183. Moritz L. Epstein, 1881.
184. Salamon Pollak, 1914; Fanni Pollak, 1887.
185. Rechl Stern, 1888.
186. Lea Reiter, 1888.
187. Simcha Hirschl, 1892.
188. Josefina Rein, 1892.
189. Herman Kirschner, 1893.
190. Netti Kirschner, 1924.
191. Mendl, 1845.
192. Abraham Isaac, 1841.
193. Aaron Moshe, 1839.
194. Moshe Elijah, 1833.
195. Meir Breslauer, 1832.
196. Itzik Grubi, 1842.
197. Kalman Schwartz
198. Meir, 1854.
199. Akiva Lustig, 1857.
200. Abraham Stern, 1861.
201. Karl Breuer, 1860.
202. Nathan Breslauer, 1876.
203. Bernad Abelsberg, 1878.
204. Rivka Schwarz
205. Sandor Abelsberg, 1879.
206. Sigmund Steinitz, 1882; Sali Steinitz, 1913; Rosa Fellner, 1883.
207. Sigmond Rosenstok, 1904.
208. Zsiga Pollak, 1937.
209. Simon Drebits
210. Emilie Stern, 7.4.1895.
211. (нема споменик)
212. Fany Flesch, 18.12.1921.
213. Mandl Herman, 8.12.1912.
214. Salmon Kohn, 1981; Ana Kohn, 1977.
215. Jozefina Kohn, 1952.
216. Netti Kohn
217. Jacob Kohn

218. Jenny Dalnoki, 1891.
219. Mina Kohn, 1878.
220. Klara Fürst
- 221; Jacob Fürst
222. Simon Fürst, 1882.
223. Issar Popper, 1864.
224. Nisl Popper, 1866.
225. Rivka Popper, 1864.
226. Mimi Goldberger, 1863.
227. Rachel Asch(?), 1853.
228. Sarah Pfeifer, 1865.
229. Borisch Dobrisch Grubi, 1851.
230. Akiva Weiss, 1862.
231. Judith Krauss, 1862.
232. David Leib Borowitz, 1872.
233. Perl Borowitz, 1878.
234. Adolf Abraham Horovic Hersch, 1873.
235. Blimele Minna Flesch, 1874.
236. Jacob Kopl, 1865.
237. Judith Baran, 1874.
238. Mindl Grün, 1876.
239. Ernestine Furst, 1880.
240. Dr. Benedek Perlesz, 1884.
241. Nandor Perlesz
242. Gerson Grubi, 1887.
243. Leona Grubi, 1911.
244. Irma Weiss, 1900.
245. Jakob Schwarz, 1913; Emma Schwarz
246. Adolf Blahm, 1919.
247. Sandor Spitzer, 1924.
248. Olga Steinitz, 1922; Leopold Steinitz, 1932.
249. Simon Abelsberg, 1921.
250. Hedwig Abelsberg, 1940.
251. Simon Abelsberg, 1899.
252. Moritz Fürst, 1899.
253. Therese Fürst, 1883.
254. Moritz Abelsberg, 1882.
255. Gitl Fürst
256. Betti Abelsberg, 1888.

257. Salamon Fürst, 1869.
258. Rosalia Fürst, 1890.
259. Wilhelm Reitzer, 1867.
260. Hani Reitzer, 1868.
261. Mathilde Reiter, 1908.
262. Mindl Hirschl, 1873; Eisik Hirschl, 1873.
263. Telze Segal, 1874.
264. Hanni Hrisch, 1912.
265. Jakob Hirschel, 1881.
266. Jakob Donat, 1888.
267. Helene Donat, 1890.
268. Karl Breslauer, 1903.
269. Rosi Hirschenhauser, 1889.
270. Therese Pfeifer, 1916.
271. Samuel Pfeifer
272. Philipp Löwinger, 1893.
273. Betti Deutsch, 1896.
274. Emanuel Deutsch, 1904.
275. Dr. Samuel Bernheim, 1900; Amalia Bernheim, 1921.
276. Emanuel Bernheim, 1936; Josephine Bernheim, 1937.
277. Olga Horowitz, 1900.
278. D. L. Horovitz, 1923; Etel Horovitz, 1939; Stefan Dukesz, 1921; Hermine Dukesz, 1928.
279. Etelka Blahm, 1906.
280. Antonie Pollak, 1905.
281. Etel Löbl, 1905.
282. Leopold Bresslauer, 1905.
283. Rosi Kürschner, 1881.
284. Josef Kohn, 1887.
285. Amalia Weinberger, 1894.
286. Fani Kohn, 1919.
287. Dr. Armin Kohn, 1922.
288. Ignatz Kohn, 1924; Gizela Kohn, 1944
289. Frumet Helzl, 1867.
- 290-291. (нема споменик)
292. (споменик жртвама Холокауста)
293. Leopold Kohn, 1894.
294. Ignatz Kohn, 1896.
295. Rezsó Kohn, 1902.

296. Julie Kohn, 1907.
297. Marcell Kelemen, 1914; Magduska Kelemen, 1922.
298. Roza Kohn, 1909.
299. Emma Schafer, 1915.
300. Herman Kohn, 1915.
301. Akiva Marberger, 1919.
302. Emilia Krishaber, 1916.
303. Moshe Weinberger, 1857.
304. Beluška Kelemen, 1920.
- 305-306. (нема споменик)
307. Scharlotte Herzog, 1888.
308. Sandor Kirschner, 1888.
309. Laura Deutsch, 1914.
310. Sandor Steimnitz, 1915.
311. Johan Donat, 1917; Malvine Donat, 1942; Zigo Donat; Jelena Grin; Todor Donat; Albert Donat, 1928.
312. Salamon Grun, Leo Grun, 1926.
313. Ernst Wellesz, 1933.
314. Simon Grun, 1936.
315. (нема споменик)
316. (споменик без текста)
317. Geza Spitzer(?), 1881.
318. Antal Avraham Steinbach, 1882.
319. Josef Grün, 1888.
320. Johana Grün, 1889.
321. Josefina Rosenstok, 1922; Leopold Rosenstok, 1925.
322. Rosa Epstein, 26.5.1924; Emanuel Menachem Mendel Epstein, 1922.
323. Rosalia Grün, 1929.
324. Ernestine Banet, 1929.
325. Dr. Eugen Segedi, 1944; Gizella Popper, 1930; Jakob Popper, 1939; Roza Segedi, 1939.
326. Sigmund Popper, 1944; Isidor Popper, 1944; Flora Sekelj, 1945.
327. Betti Hirschl, 9.12.1881.
328. Regina Goldstein, 1922.
329. Leopold Goldstein, 1929.
330. Fani Blahm, 1929; Caroly Blahm, 1928.
331. Esther
332. Rudolf Ziegler, 1931.
333. Lasar Moshe Stern, 1929; Moritz Stern, 1940.

334. Sorl Hirth, 1876.
335. Rosalia Herzog, 1878.
336. Bela Hirschler, 1931.
337. Rosalie Giskan, 1933; Жртве Аушвица 1944: Marko Fišer, Etel Giskan, Sara (Giskan) Štajnic, Regina (Giskan) Filip, dr. Serene (Fišer) Švarc, Izabela Fišer, Ernest Fišer, Josip Štajnic, Eva Štajnic, Piri Štajnic, Sađa Štajnic, Andrija Giskan
338. (нема споменик)
339. Netti Abraham, 1934; Adolf Abraham, 1933.
340. Shlomo Sigmund, 1854; Beile Sigmund, 1854.
341. Gabriel Krauss, 1849.
342. Hindl Flesch, 1886.
343. Kati Scheer, 1885.
344. (нема споменик)
345. Ludwig Dukesz, 1936.
346. Simcha(?), 1934.
347. Samuel Hirschenhauser, 1935; Жртве Аушвица 1944: Terez (Löwy) Hirschenhauser, Rezsín (Hirschenhauser) Reiter, Marko Hirschenhauser
348. Leo Yuda Löwy, 1942.
349. Herman Moses, 1880.
350. Wilhelm Löwy, 1938.
351-352. (нема споменик)
353. Nina Rosenstok, 1917.
354. Nathan Rosenstock, 1921.
355. (нема споменик)
356. Ilona Hoffman, 1925; Nathan Hoffman, 1944.
357. Blimele Flesch, 1808.
358. Lajos Leber Rosenstok, 1869.(?)
359. Salomon Rosenstok, 1871.
360. Josefa Rosenstok, 1897.
361. Ferike Yehoshua Rosenstok, 1903.
362. Hermine Bernheim, 1894.
363. Josef, 1907.
364. Johanna Hubert, 1907.
365. (нема споменик)
366. Moritz Popper, 1919; Rozalia Popper, 1938.
367. (нема споменик)
368. Hermina Hauser, 1942.
369. Regina Herzog, 1884.

- 370-371. (нема споменик)
372. David Grünwald, 1904.
373. David Herzog, 1905.
374. Nina Stern, 1904.
375. Wolf LeibAltman, 1877.
376. Leopold Chaim Yehuda Grün, 1902.
377. Sandor Shimshon Grün, 1907.
378. Esther Broder, 1876.
379. Mimi Schattelesz, 1873.
380. Mindl Krauss, 1876.
381. Salamon Abraham, 1897.
382. Esther Geduldig, 1888.
383-384. (нема споменик)
385. David Epstein, 1900.
386-389. (нема споменик)
390. Leopold Grünfeld, 1892.
391. Herman Epstein, 1905.
392-394. (нема споменик)
395. Ignatz Moises, 1923; Johanna Moises, 1929.
396. Rezsín Grün, 1921; Fanni Grün, 1922.
397. Markus Schwatz, 192(...)
398. (нема споменик)
399. Julia Breznicky, 1917.
400. Moritz Breiner, 1916.
401. Samuel Hirschl, 1914.
402. Leonora Grunfeld, 1913.
403. (нема споменик)
404. Mina Lipkovits, 1913.
405. (нема споменик)
406. Betti Bozsán, 1910.
407-408. (нема споменик)
409. Terez Grün, 1907.
410-411. (нема споменик)
412. Maria Stern, 1908.
413. Leopold Yehuda Ariye Popper, 1908.
414-415. (нема споменик)
416. Wilhelm Binyamin Zeev Rosenstok, 1911.
417. Betti Rosenstok, 1911.
418. Sandor Yehoshua Perles, 1914.
419. Margit Morberger, 1912

ЛИТЕРАТУРА

Spector, S. (ed.) 2001 *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: A-J*. Jerusalem: YadVashem – New York: New York University Press.

Gužvica, S. 2016. Jevreji u Bačkoj Palanci. *Zbornik radova o nastanku, prošlosti i istorijskom razvoju grada Bačke Palanke*, br. 3.

Đere, Z. 2013. Bačka varoška naselja prema zemaljskom poreskom popisu iz 1828. godine. *Istraživanja* 24. Novi Sad.

Milivojević, N. 2016. Odnosi i veze srednjoevropskih naroda za vreme Velikog rata prikazanih kroz ratne sudbine žitelja jedne bačke varošice. *Zbornik radova o nastanku, prošlosti i istorijskom razvoju grada Bačke Palanke*, br. 3.

Sremac, R. 2019. *Jevrejske porodice u Bačkoj Palanci i okolini / Jewish families in Bačka Palanka and the surroundings*. Šid: Zavičajni klub opštine Šid.

2020 Who was buried in the Jewish cemeteries in the Danube region? (Contributions to the history of Rabbinic families). *Materials for the Study of Cultural Monuments of Vojvodina*: 233-241.

Šosberger, P. 1998. *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad: Prometej.

Arhivska građa:

Arhiv Vojvodine:

Fond 2. Bačko-bodroška županija. 260b/1778. *Conscriptio Judaeorum in J. Comitatu Bacsienzi Processu Inferiori repertorum pro Anno 1779. deservitura*.

Fond 2. Bačko-bodroška županija. 209-210/1784. *Conscriptio Judaeorum in Inclyto Comitatu Bacsienzi in Processu Inferiori interperacta 1784*.

ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ У РАШКОЈ ОБЛАСТИ: ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Предраг Терзић¹
Трипо Спахић²

¹ Институт за политичке студије, Светозара марковића 36, 11000 Београд

² Завод за заштиту споменика културе, Цара Лазара 24, 36000 Краљево
Email: predragterzic@yahoo.com

САЖЕТАК

Гробље на којем су до Другог Светског рата сахрањивани Јевреји у Новом Пазару представља један од последњих материјалних трагова јеврејске заједнице, која је у овом граду постојала близу 300 година. Тридесетих година XX века у Новом Пазару је живело између двеста и триста Јевреја. У то време јеврејски народ чинио је сразмерно значајан део становништва Новог Пазара. У делу града, који се некад називао Поток махала, поред јеврејских дућана и кућа, налазили су се синагога, јеврејска школа и гробље са капелом. Током Другог светског рата новопазарски Јевреји су поделили судбину свога народа на другим окупираним територијама широм Европе. После рата преостало је само гробље, као неми сведок њиховог постојања на овим просторима. На гробљу од тада нису вршена сахрањивања, а дуги низ година гробље није ни на одговарајући начин одржавано. Јеврејско гробље заузима површину од око 18 ари и 26 m² и на њему се може идентификовати око тридесет до педесет гробних места, као и већи број палих споменика и њихових делова. Малобројни споменици на гробљу имају очуване натписе, као и декоративне елементе. После потпуног уништења новопазарске јеврејске заједнице у Холокаусту, јеврејско гробље је остало једно од најважнијих историјских

сведочанстава о њеном постојању у периоду пре Другог светског рата. Тада је јеврејско гробље било у власништву црквено-школске јеврејске општине Новог Пазара сефардског обреда. Служило је пре свега за потребе сахрањивања Јевреја сефардске провенијенције, са повременим малобројним укупима припадника понеког члана Ашкенаске јеврејске групације.

Кључне речи: *Јевреји, гробље, Нови Пазар, Сефарди, синагога, Холокауст, сјоменици, гробови, девастација.*

“Али поезија ових гробаља наћи ће своје јеснике, и то неће бити јесници смрти, него јесници животи. Јер увек остаје истинастара реч да смрт није поетичнија од животи. А гробља имају значења уколико говоре о животи свети ком су припадали они који у њима леже и историја гробаља има смисла и оправдања уколико дава светлости на њу садашњих или будућих нараштаја.”

Иво Андрић

УВОД

Јевреји се из Израела расељавају широм Европе, Азије и Северне Африке и на тим просторима оснивају своје заједнице. У тим заједницама развија се специфичан начин живота, који је углавном био концентрисан око јеврејског верског објекта – синагоге. Период јеврејске дијаспоре означио је почетак доба, који се у јеврејској историји назива *Период рабина* (Виличић, 2013, 14). Овај период карактерише истицање рабина као интелектуалних вођа јеврејског народа. Они су тумачили свете списе и законе - *Талмуд*. Сматрали су се врсним познаваоцима и тумачима верских закона и Торе, а предводили су народ и давали му смернице у вези начина живота дефинисаног халахом (општи јеврејски закон).

Краљица Изабела 1492. године доноси *Аламбарски декрет* којим протерује Јевреје из Шпаније, чиме почиње њихов пут ка Балканском полуострву (Гаон, 1992, 51). Сефарди (хебрејски ספרדים) је назив којим су се називали протерани Јевреји из Шпаније (Видаковић-Петров, 1990, 2). Назив Сефард на хебрејском језику значи Шпанац. Данас овај назив означава Јевреје који су пореклом са Пиринејског полуострва. Красила

их је врло богата културна баштина, коју су пренели у земље које су их примиле. Међу њима је било врских занатлија и трговаца, који су успешно покретали привредне активности где год да су се појавили. Већина сефардских Јевреја насељава се на простору Отоманске империје за време владавине Бајазита II (1481-1512), претежно на Балканском полуострву. Способности јеврејске заједнице за покретање трговине и занаства задовољиле су различите потребе турске државе. Због тога су Јевреји уживали висок степен толеранције од турских власти у односу на друге немуслимане, првенствено хришћане.

Докази о постојању јеврејских заједница на тлу Србије сежу дубоко у прошлост. Међутим, први конкретни археолошки докази потичу из IX и X века нове ере. Артефакти са рељефним приказом јеврејског симбола *меноре* пронађени су у некрополи у месту Челарево у Бачкој (Бунарџић, 1980, 2).

ЈЕВРЕЈИ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ

На простору данашње Србије постојање мањих јеврејских заједница бележи се још од старог века. Од пада Србије под турску власт, сефардски Јевреји су се досељавали из других градова Турске. За време аустријске окупације Београда, од 1717. до 1739. године, изван број ашкенаских Јевреја из северне и централне Европене селио се у Србију. Бурна историја Србије утицала је и на положај Јевреја. Сукоби Турске са Аустро-Угарском, као и револуција у Србији, обележени су лошим положајем јеврејске заједнице. Због бројних повластица и привелегија које су уживали од турске Порте, Јевреји су углавном држали страну Турака, па су се тако при одласку Турака они заједно са њима повлачили, а са поновним доласком би се заједно са Турцима враћали.

Тек у доба прве владавине Милоша Обреновића положај јеврејске заједнице се поправио. Тако је у периоду од 1837. до 1874. године у Београду објављено преко 50 књига на хебрејском језику, претежно верског карактера (Михаиловић, 1979, 43-44).

На Берлинском конгресу 1878. године, под утицајем тзв. „*Израелитске алијансе*“, у потписани међународни уговор су уврштени чланови заштити и правима јеврејске заједнице у Србији (чланови 34. и 35.) (Баришић 2006, 74). Променама које су уследиле, јеврејска заједница почиње да се укључује у све сфере друштвеног живота. Први пут у Србији

Јевреји се дубље повезују са државом у којој живе, а неки од њих почињу да се декларишу као Срби Мојсијеве вере (Албала, 2005, 48, 111, 188, 192). Развијају се разноврсне јеврејске организације, културне, привредне, политичке, које кулминацију својих плодноносних делатности доживљавају у периоду између два светска рата.

ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У НОВОМ ПАЗАРУ

Етнолог Тихомир Ђорђевић наводи да су сви већи градови на Балкану у XVI веку имали јеврејске заједнице (Ђорђевић, 1933, 1-2). У Сарајеву се Јевреји, као трговци, помињу већ 1541. године. У делу „*Рашки ѡазари у XV и XVI веку, дрући гео*“ Богумила Храбака, проналазимо информацију да се у тридесетим годинама XVI века у Дубровнику помињу Јевреји, од којих један живи у Новом Пазару (Ментовић-Ајбл, 2019, 11). У Србији под турском влашћу Нови Пазар је био раскрсница путева који су водили за Истанбул, Софију, Београд, Солун и друга места. Током XVII века Пазар прераста од војног турског утврђења у значајан привредни и трговачки центар тадашњег босанског пашалука. Путописци, који су га посетили у XVII веку, описали су га као занатлијско и трговачко место, са бројним дућанима. Због тога није ни чудо што се на простору Новог Пазара баш у то време појављује јеврејска заједница.

Новопазарски Јевреји се у документима Дубровачке републике помињу од XVIII века. Сви странци који су долазили у Дубровник морали су да прођу кроз карантин, како би се спречило ширење заразних болести међу становницима Дубровника (Ментовић-Ајбл, 2019, 11). О постојању новопазарских Јевреја сведоче нам дубровачке карантинске књиге, у које су уписивани путници који долазе у Дубровник и који се смештају у карантин. Књиге су вођене на латинском језику, а уносили су се следећи подаци: име и презиме, етничка припадност, пратиоци и личне ствари, ако их путник поседује. Тако у Дубровачкој карантинској књизи за 1734. и 1736. годину проналазимо следеће податке:

„Самуел Франко, Јевреј, сћиіао из Новои Пазара са женом и двоје геце, са личним сћварима, ѡа су они смешћени у складушћие број 2. Оћћушћени 1. IX 1734. іодине.

Исак Анђео, Јевреј, са једним друћом сћиіао из Новои Пазара, којжара са личним сћварима две ћече слаце и чећири ћара малих чизама, ѡа су смешћени у складушћие број 4. Оћћушћени су 22. I 1736. іодине“ (Ментовић-Ајбл, 2019, 12).

Француски путописац и дипломата Амеде Шомет (1782-1841), након путовања по Босни, објављује књигу „Путовање по Босни година 1807-1808“, у којој описује свој боравак у Србији и Новом Пазару. У овој књизи наводи да 1807. године у варошици Нови Пазар живи око 12.000 житеља (Chaumette, 1882, 78). Од тог броја, 5.000 су били Турци, 100 Јевреји, 600 Роми, док су остало били Срби. Путописац и дипломата Русо написао је да је 1866. Годинеу вароши Нови Пазар живело 200 Јевреја(Ментовић-Ајбл, 2019, 14). Након овога, а вероватно због миграција изазваних добијањем грађанске равноправности на подручју тадашње Србије, у граду је 1896. године број припадника јеврејске заједнице смањен на 156. Према попису становништва из 1899. године, у Новом Пазару је било 170 Јевреја, од чега 83 мушког пола и 87 женског. Гастон Гравије, такође француски путописац, забележио је да је 1912. годинеуНовом Пазарупостојало око 50 јеврејских домова (Ментовић-Ајбл, 2019, 14).

Скоро сви новопазарски Јевреји били су припадници сефардске заједнице, међусобно су се споразумевали на јединственем народном језику, који је био мешавина јеврејског и шпанског. Ладино језик представља књижевно-духовни језик сефардских Јевреја и био је у употреби пуних пет векова. На овом језику су у XVIII веку написане популарне епске и лирске песме, од којих су најпознатије сефардске романсе. Ладино језик је до XX века писан хебрејским алфабетом, писмом „раши“, да би се тада прешло на латински алфабет (Папо, 2010/2011, 18).

После насељавања Јевреја у неко место, по правилу, уследило би и формирање Јеврејске општине, као чувара идентитета јеврејске заједнице. Ове општине носе званичан назив „Јеврејска исповедна општина“, а у случају Новог Пазара - „Јеврејска исповедна општина Нови Пазар“. У оквиру Јеврејске општине, Јевреји Новог Пазара су неговали верске обреде, а развијали су и породични и грађански живот. „Јеврејска исповедна општина Нови Пазар“ имала је статут и општинске књиге, које су уредно вођене. Ово су била самоуправна тела, која су самостално управљала верским, културним и добротворним установама и фондовима. „Новопазарска јеврејска исповедна општина“ основана је средином XVIII века, за време турске владавине. Првобитно је деловала само у Новом Пазару, али јој је током XIX века припојена и Сјеница.

У јесен 1912. године, целокупно подручје Санцака ослободиле су војске Србије и Црне Горе (Ђорђевић, 1983, 189). Коначно разграничење на ослобођеним подручјима извршено је посебним споразумом између Србије и Црне Горе који је склопљен 12. новембра 1913. године, чиме

је Нови Пазар ушао у састав Србије (Јагодић 2010,31). Овим догађајем закони Краљевине Србије који су се односили на Јевреје почели су да важеи за Нови Пазар. Између два светска рата у састав ове јеврејске општине ушле су, редом, 1922. Рашка, 1925. Тутин и 1930. године Дуга Пољана (Ђирић, 2009, 8).

Прилој 1: Табеларни приказ Јевреја по месту становања у периоду између два светска рата (Ђирић, 2009, 8)

Место	Број породица	Број Јевреја
Нови Пазар	61	247
Сјеница	4	31
Дуга Пољана	1	10
Рашка	2	8
Тутин	2	8

Јевреји су у Новом Пазару имали и верски објекат, синагогу (грч. Συναγωγή окупљање) (Ментовић-Ајбл, 2019, 21). Синагога се налазила у Подхамаму, поред реке Рашке, а саграђена је 1857. године. Сачињена је од ћерпћа, као висока једноставна зграда, на два спрата. Главни простор синагоге био је дугачак 20m, са уздигнутом платформом на средини са које се читала света књига, Тора. Испод ове платформе била је Гениза (Ментовић-Ајбл, 2019, 22). Гениза означава гроб светих списа. Према јеврејском закону, ниједан Свети спис, који садржи реч Божију, не сме се бацати, већ уз пригодан начин похранити. Дуж северног зида синагоге налазио се простор, у коме су се молиле жене. У синагоги је постајала још једна мања просторија у којој су се одржавали састанци образовног, религиозног или неког другог друштвеног типа, од важности за живот јеврејске заједнице у Новом Пазару. До 1912. године у синагогисе налазила и Јеврејска основна школа, која од 1913. године постаје верска школа *Мелгар*.

Синагога је претрпела разарање у вишедневном савезничком бомбардовању Новог Пазара, новембра 1944. године. Након ослобођења, синагога је коришћена за послове Секретаријата за унутрашње послове Среског народног одбора Дежевског среза. Поплаве, које су погодиле Нови Пазар у јесен 1979. године, уништиле су и синагогу, чиме је она престала да постоји (Ђирић, 2009, 8).

Заједно са изградњом синагоге, на реци Рашки изграђен је и мост звани „*Ђујрија*“, који је повезивао центар Новог Пазара са Подхамамом,

у коме се налазила Јеврејска махала (Ђирић, 2009, 8). Овај мост је био у непосредној близини синагоге, па је називан и Јеврејска, Јехудијска или Ђифтуска ћуприја. Услед затварања улице Светозара Марковића, мост је 1960. године срушен (Ђирић, 2009, 8).

У Великом рату, у одбрани домовине учествовала је и новопазарска јеврејска заједница, чији сучланови прикупљали зимску опрему за војску. У самом рату на страни Срба су учествовала и четири новопазарска Јеврејина: Соломон Конфорти (добровољац Кавадарског одреда), Менахем Монтијас (редов Ибарске дивизије), Арон Конфино (кафеџија из Новог Пазара) и Аврам Б. Јаков (редов Ибарске дивизије) (Ментовић-Ајбл, 2019, 75-76).

НОВОПАЗАРСКИ ЈЕВРЕЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У Новом Пазару су између два рата постојала три јеврејска друштва: Добровољно друштво за помоћ сиромашнима, Друштво за подизање храма и Ционистичко друштво, које је основано тек 1930. године (Ментовић-Ајбл, 2019, 74).

Ова друштва су међусобно сарађивала, а успостављали су и контакте са јеврејским организацијама из других градова. Постојао је и Клуб јеврејске омладине, чији је основни задатак било подизање јеврејске националне свести и подучавање неписмених. Уочи самог Другог светског рата на територији Краљевине Југославије, Одбор јеврејске општине и његови чланови упозоравали су новопазарске Јевреје на долазећу опасност (Ђирић, 2009, 8). Схвативши величину надлазећег зла, обилазили су њихове домове да би им објаснили претњу која се надвила над јеврејском заједницом. Док је став већине новопазарских Јевреја био да треба да остану и деле судбину својих суграђана, размишљања Јевреја у Рашкој биласу другачија. Тако се фамилија Исака и Рене Папо сакрила у селу Јелакце, док се породица ветеринара Јосипа Фрањесклонила на планину Голију. Обе ове фамилије су преживеле страхоте Другог светског рата и Холокауста (Ђирић, 2009, 8).

Одмах по окупацији почела су малтретирања и шиканирања Јевреја. Прво су регистровани њихови домови, а свим Јеврејима је наметнуто ношење жуте траке са Давидовом звездом. Свака радња, чији је власник био Јеврејин, у излогу је морала да на немачком језику има натпис „Juden geschaeft“ (Ментовић-Ајбл, 2019, 78). Психичко понижавање, физичко

кажњавање и пљачка имовине постала је свакодневница новопазарских Јевреја. Све ово је наговештавало стравичну судбину јеврејског народа, коју су им наменили нацисти. У априлу 1942. године на јеврејски празник Пурим, када се слави спашавање јеврејског народа од Амана, званичника Ахеменидског персијског царства који је хтео да их побије, похапшени су сви Јевреји Новог Пазара. На Старом сајмишту у Београду, убијено је 200 новопазарских Јевреја, од новорођенчади до старих и немоћних људи (Ментовић-Ајбл, 2019, 84).

Прилој 2: Табеларни приказ укуйној броја, убијених и преживелих Јевреја са ѿдручја новопазарске Јеврејске оишћине (Ђирић, 2009, 9)

Место	Број Јевреја	Убијено	Преживело	Отишли у Израел
Нови Пазар	245	217	20	8
Сјеница	38	9	17	12
Дуга Пољана	10	10	-	-
Рашка	14	-	9	5
Тутин	13	6	4	3

Немачке снаге су претресле и опљачкале просторије синагоге и седиште Јеврејске општине у Новом Пазару. У дворишту синагоге запалили су матичне књиге венчаних, рођених и умрлих, као и читаву архиву. Оно што није изгорело, бачено је у реку Рашку. Тако су нацисти затрли скоро све доказе о животу јеврејске заједнице у Новом Пазару. Многи преживели Јевреји ових крајева су се након рата иселили у Израел, а неколицина њих у Београд и друге градове Србије. Након пресељења последњег Јеврејина, Моше Ментовића, у Београд 1972. године, у Новом Пазару са околином више нема припадника јеврејске заједнице (Ђирић, 2009, 9).

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Данас јединог немог сведока, скоро тристагодишњег постојања јеврејске заједнице у Новом Пазару са околином, представља јеврејско гробље. Гробље је смештено у Поток махали, у улици Доњи Алексинац, на катастарској парцели 125 и простире се на површини од 18 ари и 26

m² (Документација ЗЗСКВ,РЕГ. 102). До почетка Другог светског рата гробље је било добро одржавано. Нажалост, са затирањем Јевреја у Холокаусту гробље је до 2016. године било препуштено зубу времена. Јеврејско гробље, као и сва остала гробља, показује трајање народа на одређеном простору. Спомен обележја, начин и пажња којом су грађени, разноликост њихових облика, унети текстови и коришћени симболи представљају веома значајне изворе података о јеврејском народу на овом простору. Међусобно прожимање различитих конфесија на малом простору и њихов узајамни утицај допуњавају и осветљавају један необичан и значајан временски период.

Када су се доселили у Нови Пазар, први Јевреји су за сахрањивања преминулих користили старо Грчко гробље, које се налазило у Својбору (Ђирић, 2009, 8). Ту су се припадници јеврејске заједнице сахрањивали све до прве половине XVIII века, када се претпоставља да су основали ново гробље у Поток махали. Ово гробље, иако по начину уметничке израде споменика и њиховој симболици, не спада у значајнија уметничка дела јеврејске фунерарне уметности у Европи, ипак је важан показатељ постојања просперитетне јеврејске заједнице у Новом Пазару околини.

Јудаизам на смрт гледа као на природни процес, који је део Божије промисли за свако живо биће. Такође, учи о бесмртности људске душе, према којој умирање није престанак постојања, већ одлазак из овог света у свет који долази (Кнобел 2011, 205–06).

Однос Јевреја према гробљима мењао се током векова. Талмудско време (IV-V век) карактерише сујеверје везано за гробља (Рајнер, 1992, 201). Гробље је представљало извор страха на којем обитавају нечисте и зле силе, а према верском закону мртво тело је извор нечистоће, па је из тог разлога смештано ван јеврејских заједница, најмање педесет лаката од најближе настањене куће. У средњем веку гробља су се и даље налазила ван заједница или ван града, на земљишту купљеном од неког поседника. Гробља су уредно ограђивана каменом оградом, а правила су се и засебне зграде којесу служиле за ритуалне верске обреде приликом сахране. Ограниченост земљишта на гробљу врло често је доводило до тога да се покојници сахрањују једни изнад других, водећи рачуна да размак између покојника буде најмање 132cm. (Рајнер, 1992, 202)

У XX веку долази до оснивања градских гробаља, при чему су Јевреји увек тежили да њихово гробље буде засебно или да део гробља, у којем се сахрањују Јевреји, буде 4 лакта одвојено од преосталих гробних места. За распоред сахрањивања унутар гробља постојала су одређена

правила. Посебан ћошак гробља био је намењен Јеврејима који су прихватили хришћанство, самоубицама и онима за које се сматра да су водили неморалан живот. Средишњи део је био одређен за сахрањивање истакнутих, поштених и заслужних чланова заједнице (Рајнер, 1990, 202). Свештеничким рабинским породицама, као што је породица Коен, није било дозвољено да улазе на гробље, јер су морали да сачувају ритуалну чистоћу. Због тога се чланови свештеничких породица сахрањују углавном поред зидова гробља, како би родбина могла да присуствује покопу. На гробљу постоји строга забрана уношења јела и пића, јер би се у супротном изражавало непоштовање према преминулим. Тора не сме да се доноси и чита на гробљу, зато што се верује да би тако мртви осетили тугу што нису у могућности да обављају „Мисву“ (Рајнер, 1992, 202). Ово је само део верских закона везаних за гробља.

Јеврејско гробље у Новом Пазару, за време турске владавине, носило је назив Јахудијско или Ђифутско гробље (Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 100). Општински одбор Јеврејске исповедне општине је средином тридесетих година XX века донео важне одлуке, које су се тичале гробља у Поток Махали. Те одлуке су се односиле на оградавање, уређење и чување гробља. Са јужне стране, гробље је било оградавано зиданом оградом, а са друге три стране дрвеним кољем и бодљикавом жицом. Са јужне стране био је улаз на гробље и постојала су двоја врата - једна једнокрилна, док су друга била двокрилна (Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 102). Поред улаза стајала су четири стола са клупама за одмор посетилаца, у чијој близини се налазио и бунар за воду. Са северне стране гробља изграђена је зграда, односно кућа, у којој је становао чувар гробља са породицом. Чувар је у исто време био и гробар, а у делу зграде се налазио алат за укуп и одржавање гробља (Ђирић, 2009, 8). Последњи чувар новопазарског јеврејског гробља је био Десто Хоћанин (Ментовић-Ајбл, 2019, 25). На гробљу су сахрањивани Јевреји из Новог Пазара и околине.

У прво време су на овом сефардском гробљу важила сефардска правила, према којима се надгробне плоче постављају хоризонтално (Панић, 2018, 30). Међутим, због утицаја средине у којој су Јевреји живели, касније се ово правило није увек поштовало. Има случајева да се на надгробном споменику, поред епитафа на хебрејском језику, налази и епитаф на српском језику. Са историјског и уметничког становишта, надгробни споменици су врло важни и имају изузетну вредност. Према одликама споменика, а првенствено према облику споменика, као и присуству хебрејских слова и пластичној декорацији, могуће је сагледати развој над-

гробне уметности код Јевреја. Приметно је све учесталије прожимање европског и балканског утицаја на сефардске споменике у Новом Пазару. Ипак, они се и даље знатно разликују од хришћанских и исламских надгробних споменика.

СТАЊЕ ЈЕВРЕЈСКОГ ГРОБЉА У НОВОМ ПАЗАРУ И ИЗВОЂЕЊЕ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИХ РАДОВА

Стање гробља осамдесетих година XX века могло се оценити као изузетно лоше. Оно је претворено у сметлиште и зарасло у коров висине преко једног метра. Један део гробља је био узурпиран, на њему је подигнута дрвена барака, прикупљено је сено на гомилу и остављен стари аутомобил, док на другом делу нису постојала никаква гробљанска знамења. Две гробнице су отворене и у њих су убачени надгробни споменици и разно смеће. Савез јеврејских општина Југославије 03.09.1985. године Заводу за заштиту споменика културе Краљево шаље допис, у коме наводе следеће:

„Од некадашњеј Јеврејској гробља остали су само остаци који су у врло лошем стању, па прети опасност да гробље потпуно нестане, а тиме и историјска усмена на Јевреје Новог Пазара, некада марљиве и уредне грађане њога града. Сматрамо да има довољно основа да се локалитет Јеврејској гробља у Новом Пазару стави под заштити као историјски споменик. Савез јеврејских општина Југославије обратио се у истој ствари и председнику Скупштине општине Нови Пазар, па ће се зацело наћи одговарајуће решење за обележавањем оменујој локалитета, након што буде стављено под заштити државе.“

(Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 101).

Јеврејско гробље је 29.09.1989. године одлуком Скупштине општине Нови Пазар број 633-3/87, а на предлог Завода за заштиту споменика културе Краљево, проглашено спомеником културе (Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 101).

С обзиром да након Другог светског рата у Новом Пазару није постојала јеврејска заједница, гробље није имао ко да одржава. Стога је стање гробља све до 2016. године било веома лоше. О томе сведочи и Јасна Ђирић која је, августа 2008. године, посетила Јеврејско гробље у Новом Пазару.

„Немогуће је наћи улаз, постоји расипање, шибље, амброзија, ђубре, споменници су поломљени, уништени, раскопани, дислоцирани са својих места, прекривени са биљном масом која их 'напада', значи чиставиље који иначе зајичем на најуништеним јеврејским гробљима, у местима где нема више Јевреја. На једном делу гробља постоји заузеће дела гробљанске парцеле са две – три куће као и померање ограда у користи околних кућа, иако да дивља грађа узима маха и једно је сигурно да гробље полако нестаје“

(Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 105).

На самом локалитету може се идентификовати неколиковрста надгробних споменика у великој мери девастираних. Пре свега уочљив је знатан број камених надгробних плоча равних површина, са обрађеним завршецима, без икаквог текста или симбола. Потом плоча двоводне форме са наглашеном и обрађеном грбином, све до плоча монолитно исклесаним формама саркофага, мањих димензија, које су се налазиле на горњој половини које су у тој мери девастиране да је немогуће са њих ишчитати имена покојника. Било је могуће идентификовати плоче са мобилним каменом квадрина. У оквиру ове форме видљиви су квадрати са текстом на чеаној страни и они без икаквих ознака. Засебну групу чине споменици облика саркофага. Они на предњој страни, у плитко уклесаној ниши, имају нејасно читљиве текстове, уочљиве године и симболе, Давидову звезду и флоралне мотиве. Године су исписане арапским бројевима и крећу се у распону од 5665. до 5692. године (1904 до 1931).

Прилој 3: Ошћи излед Јеврејској гробља у Новом Пазару
након чистићења (ЗЗСКВ)

Новопазарско Јеврејско гробље заслужује посебну пажњу, поштовање и бригу, не само због некадашње лепоте и уређености, већ и због свог скоро три века дугог постојања. Зато је Завод за заштиту споменика културе Краљево 2014. године изradio Пројекат претходних истраживања, конзерваторско-рестаураторских радова и презентације Јеврејског гробља у Новом Пазару, чији су аутори архитекта Р. Чубрић и историчар М. Ђоровић. Након тога приступило се реконструкцији гробља, која траје и данас. Пројекат истраживачких радова је обухватио евидентирање споменика (текстуално и графички), дескрипцију текстова са оних споменика на којима је то могуће урадити (ангажовање стручњака са познавањем хебрејског језика) и валоризацију споменика (утврђивање споменичких својстава појединачних споменика и целина).

Рад на истраживању подразумева рад екипе на терену, у чијем саставу су двоје архитеката, етнолог и стручњак за хебрејско писмо. Конзерваторско рестаураторски радови обухватају прикупљање и одвајање у групације споменика према стању у ком су затечени, конзервацију и рестаурацију оштећених споменика, за које је било неопходно ангажовати конзерваторе за камен и мајсторе, који су вични таквој врсти радова. Гробље је очишћено од корова и отпадаи тада су се, по први пут после неколико деценија, указали гробови некадашњих становника Новог Пазара, јеврејске народности. Током 2019. године изграђена је ограда од кованог гвожђа, а на ограду су стављене препреке у виду *меноре*, као симбола јеврејског народа. Са јужне стране на самом улазу у гробље постављене су две спомен плоче на српском и хебрејском језику. На њима су исписане следеће речи:

„Да се не заборави

Изјнани из својих йрайосйјбина Шйаније и Порйујалије, нову

Домовину йронашли су на йросйору Сйарој Раса. Изнова

Пройшерани, на велики йразник Пурим, 14 адара 5702. йодине

(3. Марйа 1942. йодине), Сефарди јеврејске вероисйовесйи

Ойшйине Нови Пазар найусйили су своје домове заувек.

Нека им душе бду свезане везама вечној живоја.“

(Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 111).

Прилої 4: Фоїтографіја ресїаурације улаза на Јеврејско гробље у Новом Пазару (документиација ЗЗСКВ)

Менора (הַמְנוּרָה — свећњак) је један од симбола јеврејског народа. Представља седмокраки свећњак са по три свећњака са обе стране и једним централним званичније грб државе Израел. У јеврејској религији се сматра Божјим свећњаком и ужива велико поштовање верника. Нарочито се почиње користити, као један од симбола јудаизма, након Другог разарања храма (70. године) и расељавања Јевреја широм Европе. *Менора* је временом постала и симбол разореног храма у Јерусалиму, који је за јеврејски народ представљао место највеће светости (Ментовић-Ајбл, 2019, 43).

Још један симбол који се налази уклесан на скоро свим гробовима, а смештен је и на сам улаз у гробљански комплекс, јесте Давидова звезда. Давидова звезда (מְגִלָּת דָּוִד), која се још назива и Давидов штит, је поред меноре један од најкоришћених јеврејских симбола. Ипак, она постаје признати јеврејски симбол тек од средњег века. Име је добила по античком јеврејском краљу Давиду (Ментовић-Ајбл, 2019, 43). Састоји се од два испреплетана троугла, која формирају хексаграм. Давидова звезда се данас налази на државној застави Израела (Ментовић-Ајбл, 2019, 43).

Јеврејски надгробни споменици на гробљу у Новом Пазару су јако девастирани, тако да практично нема споменика који није оштећен. Због ограничених средстава у току 2019. године Завод за заштиту споменика културе Краљево обновио је само 8 надгробних споменика. Видљивих

гробова, сачуваниху целости, има око педесет, али се назире и трагови старијих споменика и гробова. Према облику, гробови на јеврејском гробљу у Новом Пазару представљају углавном једноставне зидане саркофаге на којима су положене надгробне плоче, што је типично за јеврејска гробљау којима су се сахрањивали Сефарди. Већина саркофага је девастирана, али на основу фрагмената пластичне декорације може се закључити да су саркофази били врло богато украшени профаном декорацијом. Приказани су углавном флорални мотиви, религијски симболи, крила анђела смрти.

Сачувани саркофаг број 1 је дугачак око 2,12 m и широк 1,30m. Саркофаг је са источне стране девастиран, односно једна његова страна није сачувана, док је на јужној страни саркофага аплицирана Давидова звезда у средини. Са обе стране се налази по једна испупчена линија у средишњој равни са њом. Са леве стране аплицирана је уљана лампа са уздигнутим поклопцем. Из лампе се према поклопцу уздиже дим тек угашеног пламена. Символика овог приказа је двојака и огледа се у томе што угашени пламен представља прекинут људски живот, док уздизање дима према поклопцу означава уздизање душе на небо. Пламен ватре, који је приказан као тек угашен, је параболопостојања свега суштинског и пролазног у свету, а нарочито живота. Овај приказ, такође, представља спомен свећу која се, према јеврејској верској традицији, пали на гробу преминулог након годину дана од упокојења. Ова свећа се назива „Свећа душе” и њено паљење симболизује да душа умрле особе и даље живи кроз вечни пламен (Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 101).

Прилој 5: Детаљ, саркофај број 1, Јеврејско гробље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)

Саркофаг број 2 се налази поред првог, са његове источне стране. И он је изузетно девастиран. По остацима сачуване пластике на њему, закључујемо да је био богате пластичне декорације. Око саркофага приказане су степенасте линије, док је са доње странепредстављен флорални украс гране палме. Ова биљка у јеврејској религији симболише исправног и доброг човека, што нам говори библијски стих псалма „*йраведни ће йроцвейтайи као йрана йалме*“ (Документација ЗЗСКВ, РЕГ. 101).

Прилої 6: Саркофаї број 2, Јеврејско їродље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)

До јужног зида налази се група добро очуваних једноставних белих саркофага без декоративних елемената, осим удубљењана доњем делу, које личи на шатор у којем су на хебрејском језику исписани име и презиме покојника и датум смрти. Ову групу чини 5 споменика, од којих су три кроз бела са положеном плочом, два су од студеничког камена, такође, са положеном плочом и један усправан четвороугаони бели обелиск. Један од белих саркофага има плочу под нагибом од 45°.

Прилої 7: Група добро очуваних једноставних белих саркофага, Јеврејско їродље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)

Натписи на старијим споменицима на овом гробљу су, због ерозије, једва читљиви, али је на појединим могуће разазнати основне податке о преминулом – име и презиме, годину рођења и смрти. На неким споменицима је уклесан и укупан број година у тренутку смрти, док су на другим сефардским гробљима епитафи писани на српском и хебрејском. Због велике девасираности споменика, можемо само претпоставити да се и на овом гробљу понегде користио ладино језик.

*Прилој 8: Део најстаријих девасирираних споменика,
Јеврејско гробље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)*

Најстарији надгробни споменици, иако оштећени имају изузетну културно-духовну вредност. Њихова епиграфика рађена је рељефним урезаним словима квадратног хебрејског писма. На овим споменицима су видљиви трагови епитафа постављених на чеону северну страну, углавном са ниском нишом. Остали споменици су постављени на горњу хоризонталну страну или бочно. Они умногоме подсећају на најстарије надгробне споменике на јеврејском гробљу у Сарајеву. То су мали стећци са нишом, израђени углавном од студеничког камена, на којима су уписани сада нечитљиви епитафи, услед ерозије уништени. Пластична декорација на овим споменицима је сиромашна, односно уклесани су само најосновнији подаци о покојнику, а тек напонеком од њих могу да се нађу и читати из Торе.

Студенички камен је метаморфног порекла, а по хемијском саставу је калцијум карбонат и појављује се у неколико боја (бела, плава, карамел и црна). Одличних је физичко механичких својстава и отпоран је

на временске услове, па отуда није ни чудо што се користи за изградњу надгробних споменика.

Надгробни споменици у облику саркофага представљају одлику јеврејског начина сахрањивања још од античког времена, или прецизније од времена Другог храма (516 п.н.е.–70 г.н.е). Они су, углавном, коришћени приликом сахрањивања угледнијих личности јеврејске заједнице (Панић, 2018, 32). Рабини су, такође, сахрањивани у саркофазима, али у посебном делу гробља. Обичај постављања усправних надгробних споменика је одлика ашкенаских Јевреја, који новопазарски Сефарди нису никада до краја прихватили. Иако има неколико споменика постављених усправно, већина споменика на новопазарском јеврејском гробљу је у виду хоризонталних плоча. Поред саркофага, постоје и усправно постављени споменици у облику обелска.

Усправно постављени споменици на овом гробљу су обелиски. Почетком XIX века обелиск постаје најзаступљенија форма за обележавања гробова у Европи (Панић, 2018, 34). На јеврејским гробљима први споменици овог типа почињу да се јављају тек почетком XX века. На јеврејском гробљу у Новом Пазару постоје три надгробна споменика ове врсте. Један је од црног мермера и припада Самуелу Конфротују, други је офарбан у бело и није познато коме припада, а трећи је доста мањи и, такође, није познато коме припада. Код последња два споменика завршна конструкција је пирамидалног облика и нема посебних детаља.

Прилој 9: Саркофај с идејним решењем белој обелиска и йоломљеним сѣубовима око њеја, Јеврејско гробље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)

На неколико гробних места, поред надгробног споменика, стоје и тзв. поломљени стубови. Ова скулптурална решења представљају животе који су прерано прекинути, односно сећање на младе људе или децу (Панић, 2018, 40). Поломљени стубови на једном гробу урађени су без декоративних елемената, једноставног су облика и налазе се постављени око белог обелиска. Претпоставља се да их је било 6, али преостала су само два са леве и десне стране обелиска, а уместо четири поломљена стуба виде се само постаменти на којима су стајали. Кренуло се од најочуванијих споменика, како би се заштитили од даљег пропадања. Овом приликом обновљено је 6 девестираних саркофага. Четири су обложена новим студеничким каменом са све четири стране и стављене су нове, беле мермерне плоче. Тамо где је било могуће обновљен је и натпис на плочама. Два саркофага су обновљена зиданом циглом, омалтерисани су и префарбани белом бојом. Ова два саркофага се налазе један до другог, степенасто распоређени. Уздигнути споменик на задњој источној страни има приказ два поломљена стуба, од којих је један мало мањи од другог. Натписи нису сачувани, па се не може утврдити идентитет сахрањених, али се претпоставља да ту леже остаци мужа и жене са своје двоје деце. Једини декоративни елемент јесу аплициране велике Давидове звезде, уклесане на јужним страницама саркофага. Споменици су усправни и представљају врсту степенастог обелиска. (Документација ЗЗСКВ, РЕГ.101).

Прилој 10: Гробница зиданог саркофага и белој обелиска с поломљеним стубовима око њега, Јеврејско гробље у Новом Пазару (документација ЗЗСКВ)

Савременије, зидане гробнице од армираног бетона често имају декоративне елементе попут стубова, обелиска, масивних гвоздених лапаца, који доприносе њиховој монументалности. И ове гробнице претрпеле су велика оштећења, тако да се њихови делови проналазе по читавом гробљу. Како се Јевреји прилагођавају средини у којој живе, и у развоју облика нагдробних обележја видљиви су утицаји већинског народа. Споменици, подигнути у периоду између два светска рата, се не разликују од форме хришћанских споменика, а коришћени су и исти материјали приликом њихове градње (црни и бели глачани мермер). То су споменици са уграђеном сликом на порцеланском медаљону, текстом исписаним ћириличним писмом и хришћанском годином, као и са истим текстом исписаним хебрејским писмом. На једном таквом обележју чита се име: *Моша Бахар, рођен 1887. умро 1931. године, коме сјоменик ѿодјужу синови Јаков, Леом, Арон, Маир и Саго* (Документација ЗЗСКВ, РЕГ.101).

ДОДАТАК: ЈЕДАН СПОМЕНИК НА ЈЕВРЕЈСКОМ ГРОБЉУ У НОВОМ ПАЗАРУ

На читавом гробљу један споменик доминира својим изгледом и необичношћу. То је спомен обележје Самуела Конфортија. Гробница је једноставна, саграђена од зидане цигле и бетона. Док се изнад гробнице уздиже необично велики црни мермерни обелиск, завршна конструкција није пирамидалног облика. При самом врху обелиска налази се жљоб, а одмах испод њега бела Давидова звезда, испод које је некад била слика покојника. Испод некадашње слике стоји натпис, исписан ћириличним белим словима: „*Овде ѿочива Самуел Конфортии, рођен 1857 године, ѿреминуо 5. XI 1935. године.*“ Након овог текста стоји исти натпис и на хебрејском језику. У доњем делу споменика на српском језику стоји ко је подигао споменик: „*Сјоменик ѿодјужу синови Садик, Аврам и Арон.*“

Самуел Конфорти - Сумбулико је рођен у Сарајеву, 1857. године. У Нови Пазар је дошао као младић, крајем XIX века. Био је познати новопазарски трговац и банкар, који је врло брзо стекао значајан иметак. Важио је за најбогатијег Јеврејина Новог Пазара и околине. Оснивач је и Новопазарске банке, која је у народу била позната као Јеврејска банка. Његова кућа се налазила близу синагоге, у улици Светозара Марковића број 4. Супруга му се звала Сунха Барух и рођена је 1871. године. Са

*Прилој 11: Ресџаурирани
гроб Самуела Конфротија,
Јеврејско гробље у Новом
Пазару*

њом је имао три, већ поменута, сина и три кћерке - Микицу, Рашелу и Сарину. Скоро сва његова деца и супруга су доживела страшну судбину. Док је Сунха, заједно са синовима Аврамом, Арономи Садиком и кћерком Микицом, убијена на Сајмишту 1942. године, Рашела, удата Папо, убијена је у затвору у Косовској Миртковици 1942. године. Једино је Сарина преживела рат. Она се у Приштини удала за Соломона Ашера и имали су троје деце: синове Мориса и Самија и кћерку Стелу. У Таук Башти, код Приштине, 1944. године, шиптарски колаборационисти стрељали су њеног мужа Соломона и свекра Мушона Ашера, а Сарина, преко логора Сајмиште, са троје деце бива депортована за Берген Белзен (Сведочење потомака Самуела Конфротија, Нисима и Ђорђа Конфротија, који живе у Израелу).

По повратку са троје деце из Берген Белзена, Сарина наставља живот у ослобођеној Југославији. Године 1948. удаје се за приштевског Турчина Кадри Фету и са њим 1952. године добија сина Неџата.

У међувремену, све троје Саринине деце из првог брака са Соломоном Ашером исељава се у Израел. Саринин други муж, Кадри, умире 1963. године, а Сарина, са десетогодишњим Неџатом, наставља да живи у Приштини до своје смрти, 1981. године. Саринин најстарији син Морис умире у Израелу пар година касније. У току рата на Косову, 1999. године, Саринин најмалађи син Неџат, са женом Наташом, кћерком Анитом и сином Игором исељава се у Израел, где цела породица преузима презиме Конфроти, по мајци Сарини и деди Самуелу Конфротију званог Сумбулико. Нисим (Неџат) Конфроти живи данас у граду Ранани, а у Израелу живе и Саринини син Сами и ћерка Стела из првог брака са Соломоном Ашером (Сведочење потомака Самуела Конфротија, Нисима и Ђорђа Конфротија, који живе у Израелу).

Имена Јевреја сахрањених на гробљу у Новом Пазару нису сачувана у потпуности, а имена која су се успела исчитати са споменика налазе се у оквиру самог текста.

Прилој 11: Јевреји Новог Пазара и околине сирадали током Другој светској рати и сахрањенина Сајмишију (Ментовић-Ајбл, 2019, 46-51)

Име и презиме	Занимање
Израел Абрахам	Трговац
Израел Цила	Домаћица
Бахар Јаков	Трговац
Бахар Мерјама	Шнајдерка
Бахар Букица	Шнајдерка
Бахар Џустина	Шнајдерка
Бахар Бела	Шнајдерка
Бахар Дона	Шнајдерка
Бахар Рена	Шнајдерка
Бахар Сара	Шнајдерка
Бахар Рашела	Шнајдерка
Бахар Естерина	Шнајдерка
Бахар Матилда	Шнајдерка
Бахар Леон	Дете
Ментовић Менто	Трговац
Ментовић Паломба	Домаћица
Ментовић Мошо	Дете
Ментовић Исак	Дете
Ментовић Јаков	Дете
Ментовић Регина	Дете
Ментовић Хана	Дете
Ментовић Матилда	Дете
Бахар Леон	Трговац
Бахар Сарина	Домаћица
Бахар Рафо	Ученик
Бахар Бланкица	Ученица
Бахар Мошо	Трговац
Бахар Елесзер	Радник

Бахар Цоца	Домаћица
Бахар Тамара	Донаћица
Бахар Садик	Трговац
Бахар Рашела	Домаћица
Бахар Бињо	Дете
Бахар Ашер	Трговац
Бахар Рахела	Домаћица
Бахар Естерина	Ученица
Бахар Исак	Трговац
Бахар Рена	Домаћица
Бахар Суна	/
Бахар Сарина	/
Бахар Јусо	Трговачки помоћник
Бахар Арон	Трговачки помоћник
Бахар Леон	Трговачки путник
Бахар Естерина	Домаћица
Бахар Јерохам	Дете
Бахар Менахем	Трговац
Бахар Сида	Домаћица
Бахар Букица	Ученица
Бахар Беја	Дете
Бахар Јаков	Геометар
Бахар Хана	Домаћица
Бахар Арон	Дете
Бахар Мошо	Трговац
Бахар Луна	Домаћица
Бахар Рена	Домаћица
Бахар Рена	Дете
Бахар Рахела	Ученица
Бахар Бињо	Дете
Бахар Леон	Трговац
Бахар Сара	Домаћица
Бахар Ефројил	Трговац
Бахар Арон	Радник
Бахар Сомуел	Шнајдер
Бахар Беја	Домаћица

Бахар Лаћо	Кафеџија
Бахар Рифка	Домаћица
Бахар Јусо	Берберин
Бахар Мошо	Ученик
Ментовић Алберт	Трговац
Ментовић Регина	Домаћица
Ментовић Ребека	Ученица
Ментовић Мошо	Ученик
Конфорти Сумбулико	Трговац, банкар
Конфорти Сунха	Домаћица
Конфорти Мамико	Трговац
Конфорти Арон	Трговац
Конфорти Букица	Домаћица
Конфорти Микица	Дете
Конфорти Матилда	Домаћица
Конфорти Садик	Трговац
Конфорти Сам	Дете
Конфорти Бланкица	Дете
Конфорти Хана	Ученик
Конфорти Јерохам	Рабин
Конфорти Булица	Домаћица
Конфорти Цадик	Рабин кснтор
Конфорти Сара	Домаћица
Конфорти Арон	Дете
Конфорти Рахела	Ученик
Конфорти Аврам	Шнајдер
Конфорти Луна	Домаћица
Конфорти Арон	Дете
Конфорти Јаков	Дете
Папо Мориц	Трговац
Папо Регина	Домаћица
Папо Давид	Дете
Папо Видас	Дете
Папо Садик	Трговац
Папо Рашела	Домаћица
Папо Јерохан	Ученик

Папо Садо	Ученик
Папо Јосиф	Трговац
Папо Сарина	Домаћица
Папо Јероухам	Дете
Папо Хиско	Трговачки помоћник
Папо Регина	Домаћица
Монтија Арон	Помоћник у синагоги
Монтија Регина	Домаћица
Монтија Моша	/
Монтија Менто	/
Монтија Рена	/
Монтија Соломон	Обућар
Монтија Рашела	/
Монтија Самоел	Ученик
Монтија Арон	Трговац
Монтија Хицко	Шнајдер
Монтија Клара	Домаћица
Монтија Арон	Дете
Коен Јосеф	Шнајдер
Коен хана	Домаћица
Коен Арон	Дете
Коен Менто	Ученик
Коен Клара	Ученица
Бахар Саламон	Трговац
Бахар Луна	Домаћица
Бахар Сара	Дете
Бахар Давид	Дете
Албахари Бињо	Трговац
Албахари Рена	Домаћица
Албахари Меркуша	/
Данон Јосиф	Службеник Јеврејске банке
Данон Меркуша	Домаћица
Данон Рикица	/
Монтија Мерјама	Старица коју је издржавала заједница
Израел Давид	Просјак, издржавала га је заједница
Израел Хајим	Лимар

Израел Ерна	Домаћица
Израел Јосиф	Трговац
Израел Рахела	Домаћица
Израел Мошо	Шнајдер
Израел Сами	Шмајдер
Израел Сарина	/
Израел Рена	/
Израел Рашела	/
Израел Бланка	Трговац
Израел Хана	/
Израел Ленка	/
Израел Маир	Ученик
Монтија Менахем	Вршио обреде обрезања
Монтија Звезда	Домаћица
Монтија Регина	/
Монтија Арон	Ученик
Бахар Мони	Трговац
Бахар Луна	/
Бахар Рашела	Домаћица
Бахар Бланка	Домаћица
Бахар Мајир	Трговац
Бахар Арон	Дете
Монтија Фико	Шнајдер
Папо Арон	Трговац
ПапоСара	Домаћица
Папо Јерохан	Ученик
Папо Рена	Ученица
Папо Сара	Ученица
Конфорти Садик	Трговац
Монтија Леон	Трговац
Монтија Есамуел	Трговац
Монтија Сара	Домаћица
Монтија Рахела	Домаћица
Монтија Арон	Трговац
Монтија Рена	Домаћица
Алгарац Давид	Столар

Алтарац Хана	Домаћица
Двоје малолетне деце Алтарац Давида и Хане	Деца-имена непозната
Монтија Данијел	Трговац
Монтија Паломба	Домаћица
Монтија Аврам	/
Монтија Санто	/
Монтија Исак	/
Монтија Менахем	/
Монтија Ленка	Домаћица
Монтија Букица	Дете
Монтија Ђоја	Дете
Монтија Бела	Дете
Монтија Стреја	/
Монтија Данијел	Ученик
Монтија Алгерина	Домаћица
Монтија Данко	Ученик
Монтија Ребека	Дете
Монтија Самуел	Трговац
Монтија Саломон	/
Монтија Хаим	/
Монтија Давид	Ученик
Монтија Алберт	/
Монтија Јаков	/
Монтија Јоасеф	Трговац
Монтија Рашела	/
Монтија Луна	/
Монтија Сара	/
Монтија Бланка	/
Леви Моша	Судија
Папо Исак	Трговац
Папо Рена	Домаћица
Папо Рашеја	Дете
Папо Леја	Дете
Папо Јерохам	Ученик
Фење Јоспи	Ветеринар

Фење Хермина	Домаћица
Фење Магда	Дете
Фење Илинка	Ученик

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Завод за заштиту споменика културе Краљево је крајем 2019. године добио средства од Министарства културе и информисања за обнову и рестаурацију око двадесет гробних места. На пролеће 2020. године започета је озбиљнија реализација пројекта истраживања, рестаурације и ревитализације девастираних споменика на овом гробљу.

Према пројекту, предвиђено је и попличавање и израда стазе, као и изградња лапидаријума. Лапидаријум представља место где су изложени камени споменици, попут саркофага, епиграфа, статуа, крајпуташа. До овог тренутка су изливени темељи и кренуло се са зидањем овалних зидова лапидаријума са два улаза. Како Јеврејско гробље у Новом Пазару обилује фрагментима споменика за које се не зна где су се претходно налазили, они ће бити изложени у лапидаријуму. Предвиђено је и уређење партера, набавка камених плоча и њихово полагање на тампон. У последњој фази, требало би да се изврши озелењавање гробља, према традицији јеврејског народа. Зато ће бити потребно ангажовање стручњака за хортикултуру. Гробље ће бити потпуно осветљено, а спомен плоче видљиве. Предвиђена је и садња реда туја уз источни и западни зид, као и на малом делу простора уз северни зид.

После више деценија од нестанка јеврејске заједнице са простора Новог Пазара и околине, предузете су значајне мере да се ово гробље обнови и претвори у достојан објекат културног наслеђа народа који је у овом граду мирно живео, а кога у њему више нема. Заједничким напорима Завода за заштиту споменика културе Краљево, Министарства културе и информисања и града Новог Пазара који су обезбедили средства, гробље полако враћа део старог изгледа.

СКРАЋЕНИЦЕ

ЗЗСКВ – Завод за заштиту споменика културе Краљево
РЕГ. 100 - Регистратор број 100

РЕГ. 101 - Регистратор број 101
РЕГ. 102- Регистратор број 102
РЕГ. 105- Регистратор број 105
РЕГ. 111- Регистратор број 111

ЛИТЕРАТУРА

Бунарџић, Р. (1980). *Поставак изложбе и тексти каталога*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије.

Албала П. Л. (2005). *Тако је некад било*, Београд: Александар Лебл, ВМД.

Баришић С. (2006). *Јевреји у Београду*, Религија и толеранција број 5: 71–83, Београд: Центар за емпиријска истраживања религије.

Видаковић-Петров, К. (1990). *Култура сефардских јевреја на југословенском тлу: XVI–XX век*. Сарајево: Свјетлост.

Папо, Е. (2010/2011). *Приче из животоа сарајевских Сефарда*. Загреб: Часопис Бехар. број 98.

Виличић, С. (2013). *Порекло и сећања Јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста: приручник за наставнике и наставнице*. Београд: ЕУ.

Гаон, А. (1992). *Шпански Јевреји јужнословенских земаља*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије.

Golden, J. M. (2009). *Ancient Canaan and Israel: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Михаиловић, М. (1979). *Фонд старих Хебрејских шпанских књига у јеврејском историјском музеју у Београду*. Изложба: Језик, писмо и књига Јевреја Југославије. Београд: Савез јеврејских општина Југославије.

Ђорђевић, Т. (1933). *Јевреји и Срби за време прве владавине кнеза Милоша: 1815–1839*, Годишњица Н. Чупића, Београд: Издање Чупићеве задужбине.

Ментовић, М., и Ајбл, М. (2019). *Јевреји Новог Пазара и околине*. Београд: Јеврејски историјски музеј, Савез јеврејских општина Србије.

Панић, Б. (2018). *Споменичко – меморијални комплекс Јеврејског гробља у Београду*. Београд: Јеврејски историјски музеј савеза јеврејских општина Србије.

Рајнер, М. (1992). *Јеврејска гробља у Београду*. Зборник број 6: 201–214, Студије, архивска и мемоарска грађа о историји београдских Јевреја, Београд: Јеврејски историјски музеј савеза јеврејских општина Србије.

Сведочење потомака Самуела Конфортија, Нисима и Ђорђа Конфортија, који живе у Израелу.

Schama, S. (2014). *The Story of the Jews: Finding the Words 1000 BC-1492 AD*. New York: Harper Collins.

Ђирић, Ј. (2009). *Нема више*. Београд: Јеврејски преглед.

Храбак, Б. (2009). *Јевреји у Београду до стицања равнојравности* (1878). Београд: Српски генеалошки центар.

Chaumette, J. B. G. A. (1822). *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*. Paris: Impr. de J. Didot.

Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, *Јеврејско гробље у Новом Пазару*, Регистратор број 100, 101, 102, 105 и 111.

Knobel M. (2011). *Social, Cultural and Historical Perspective*, New York, Peter Lang.

Ђорђевић, Д. (1983). „На њочетку раздобља ратова”. *Историја српског народа*. књ. 6, св. 1. Београд: Српска књижевна задруга.

Јајодић, М. (2010). „Уређење ослобођених области Срдије 1912–1914: Правни оквир“, Београд: *Историјски институт*.

CZARDAS CARVED INTO BUILDING MATERIAL –THE SYNAGOGUE IN SUBOTICA

Rudolf Klein¹

¹ Szent István University, Architecture, Páter Károly utca 1, H-2100 Gödöllő

Email: kleinrud@gmail.com

INTRODUCTION

The synagogue in Subotica represents a nunusual chapter in the course of Austro-Hungarian synagogue architectural history and visualisation of Jewish emancipation in general, in Central Europe. It was constructed in a city officially called Maria Theresiopolis named after the Austrian Empress Maria Theresa, which was recreated after the liberation of the Hungarian Kingdom from the Turkish occupation. Christian colonists were settled to the devastated territory, the military buffer zone between the Habsburg and Ottoman Empires¹. By the 19th century these colonists were Bunjevacs – a group of Croats –, Serbs, Hungarians and some Germans, Slovaks, Czechs) and five confessions (Catholic, Greek Orthodox, Lutheran, Calvinist, and Jewish). Maria Theresiopolis was the official, ethnically neutral name of the town, in everyday life Croats and Serbs called it Subotica/Суботица, the others Szabadka. Szabad (free) referred to the status of these colonists, Subota to Saturday.

While living together without major clashes, there were significant rivalries between these ethnic and confessional groups², in which the Jews had a peculiar position. By the end of the 19th century, assimilated Jews became here

¹ Jews were not among the first colonists as Croats (Bunjevacs) or Serbs.

² The Bunjevac population, being affiliated to the state religion of the Habsburg Empire, Catholicism, succeeded to squeeze out a significant number of Serbs from Subotica, who moved either into the suburb called Sándor/Alexandrovo or to a further township of Nemesmiletics/Svetozar Miletic.

the exponents of the political aims of the host nation, the Hungarian majority and its culture vis-à-vis the national endeavours of local ethnic Slavonic population, the Croats (Bunjevacs) and the Serbs. The 19th century was the period of national awakening both of Magyars and of all other local ethnic groups, save perhaps the Germans who readily assimilated into Hungarians. For the Jews it was the period of giving up good part of their ethnic identity – language, customs, geographical separation in the context of towns and cities – and lining up behind a new and often controversial Hungarian identity. Thus, while Slavonic minorities opposed Hungarian national homogenization and relinquishing their Croatian or Serbian ethnic identity, for the Jews Magyarization was more beneficial and less threatening, as their particularity remained untouched in the confessional realm, similarly to the religious identity of the Greek Orthodox Serbs. Jews were less sensitive to the loss of their native language, than Slaves, as it was not really native, be it German or Yiddish.

For the Jews, Magyarization was equal with emancipation, gaining civil rights and getting onto the stage of Hungarian economy and culture, hitherto largely closed for them. Thus, Jews sided with the Magyars in exchange for emancipation and they wanted to display their political loyalty and social achievements in stone and brick³. The synagogue in Subotica and its architecture – references to Hungarian folklore, the presumed symbiosis of Jews and Hungarians – could be viewed in this context.

The synagogue's location, its vicinity to the Main Square hallmarks the firm social position of the Jews around 1900. Moreover, its dominant octagonal dome challenges the primacy of church towers – Catholic, Greek Orthodox and Lutheran. Its innovative space conception and bearing structure broke new grounds in the country and hallmarked the enthusiasm of Jews for state-of-the-art technology and modernity in general. The Hungarian Art Nouveau style, called locally Secession, broke away from the tradition of Austro-Hungarian synagogue architecture and stood for the presumed Hungarian identity

³ It was the Hungarian liberal nobility that offered the Jews the option of emancipation and in exchanged obliged them to assimilate into the Hungarian culture. It was badly needed in the Vormärz period in the Hungarian Kingdom, where ethnic Hungarians proportion in the entire population did not reach even 50%. Reinforced with the Jews, who made up 5% of the general population Hungarians succeeded to surpass the the magic 50%, reaching some 54%. However, this was just the national average. In Maria Theresiopolis at the beginning of the 19th century Slavonic population was dominant with a wide margin, which explains why were the Jews in Subotica, then Szabadka, more ardent Hungarians than in the central regions of the kingdom.

of the Jewish population. Interestingly, the synagogue's architectural impact was remarkable. A whole range of public buildings followed its formal language in the city⁴. These edifices not only changed the image of urban landscape, but the style, initially intended to be just Hungarian, became "supranational", creating a regional architectural identity. The synagogue reflects this complex cultural identity with its "architectural Esperanto", which is actually synthetic, artificial and historically rootless.

Hungarian Art Nouveau was often regarded in Budapest as a Jewish-like style due to its multifarious, playful idiom, unrelated to anything that had evolved organically in the course of architectural history in the Hungarian Kingdom. All these features and their social echo, as well as the construction history of the building require detailed analysis and provide the subject of this paper.

SHORT HISTORY OF JEWS IN SUBOTICA

In the county of Bács-Bodrog, to which Subotica belonged from the 10th to the 20th century, the average percentage of Jews around 1900 was 1.75%, far below the Hungarian average of 5%. If we consider some towns separately, we get the following figures: Baja 10.86%, Subotica (officially: Суботница, in 1900: Szabadka) 3.68%, Novi Sad (officially: Нови Сад, in 1900: Újvidék, Neusatz) 7.09%, Sombor (officially: Сомбор, in 1900: Zombor) 2.97%. The percentage was considerably lower in non-urban areas of the county, e.g. 2.63% in the district of Bečej (officially: Бечej, in 1900: Óbecse) and only 1.22% in Titel⁵.

The proportion of Jews gradually decreased in Bács-Bodrog County after the 1867 Austro-Hungarian Compromise (Ausgleich) – in 1869 2.5%, in 1880 and 1890 2.1%, in 1900 1.8%, in 1910 1.5% – to the advantage of the capital city, Budapest, which attracted Jews like a magnet from all over the Hungarian Kingdom and even from other parts of the Habsburg Empire. In spite of this,

⁴ The city was called Szabadka until 1918 and after Subotica. It regained its original name of Szabadka, meaning Free Town, for a short period of Hungarian rule from 1941 to 1944 during the Nazi expansion.

⁵ See Subotica regained its original name of Szabadka, meaning Free Town, for a short period of Hungarian rule from 1941 to 1944 during the Nazi expansion. The name Szabadka was banned in the interwar period, while in Communist times it was officially reintroduced in the spirit of tolerance of the Titoist regime.

the Jewish population was slightly growing in larger towns such as Subotica, Sombor and NoviSad, except for Baja, where it declined⁶.

During its six – century – old history Subotica (until 1918 Szabadka) belonged to different states. From 985 to 1526 it was part of the Hungarian Kingdom, then until 1686 it belonged to the Ottoman Empire. That was a period of ten referred to as the “Turkish Devastation” (török dúlás), in which a good part of the indigenous Christian population perished. After some 150 years of Muslim rule, in 1686 a united Christian army led by Prince Eugene of Savoy liberated Subotica, which became part of the Habsburg Empire and flourished over two centuries. In 1918 this empire collapsed, the city was allotted to the newly founded Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom, later called Yugoslavia, until 1941, when it again became part of the Hungarian Kingdom for a short period – during which time Jews were deported to Auschwitz – and from 1944 it found itself in communist Yugoslavia until its demise in 1992, ending up in the short-lived “little Yugoslavia”, officially the Federal Republic of Yugoslavia, containing from its predecessor only Serbia and Montenegro. In 2003 this state formation also fell apart, Montenegro split away, and Subotica today belongs to the landlocked Republic of Serbia (Република Србуја), one of the poorest countries in Europe. Over the centuries Subotica gained and lost economic and cultural significance, but it remained a town of colourful national and confessional composition. Jews started to settle here in the 18th century⁷.

As the historian István Iványi wrote: “The former Hungarian population of Szabadka was exterminated during the Turkish occupation, and that was the time when Slavs settled here.” (Serbs in 1526 under “Tzar” Jovan Nenad⁸, in 1694 led by patriarch Arsenije Černojević, and Croats – i.e. Bunjevacs – in 1687.) It appears from the main parish register, kept from 1 December 1687, that the first Catholic families were almost exclusively Croat (actually Bunjevac⁹) and there were very few Hungarian families living among them.

⁶ See: Venetianer, Lajos, *A magyar zsidóság története*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986, p. 457. Baja was a town which was initially by-passed by the railway, diverting trade routes from the river Danube to the new railway hubs, among others to Subotica.

⁷ Iványi, István, *Szabadka Szabad királyi város története*. II. kötet. Bittermann József könyvnyomdája, Szabadka, 1892, p. 245.

⁸ This “local tzar”, Tzar Jovan Nenad (Цар Јован Ненад) is a historically controversial figure, might have been a war lord during turbulent times of early 16th century.

⁹ There is still an ongoing dispute about the identity of Bunjevac population: some consider them to be part of the Croatian nation, some see them as a separate Bunjevac ethnicity. Both stances are justifiable on the basis of their dialect of Croatian and their Catholic faith.

Around 1700 the number of Hungarians, Germans and Slovaks rose, and the entire population amounted to 1,969 people. In 1765 the population of the town reached 9,556 and in 1778 it was already 20,656: 18,647 of them (90.2%) were Catholics and 2,009 (9.73%) were Serbs¹⁰. Jews were first mentioned in 1775, when the town council permitted Jakab Herschel from the town of Paks and three Jews called Löbl from the town of Baja to settle with their families and work as cotters in the city. A franchise of 1779 permitted them to engage in small-scale trading, but they were not allowed to own a house, only to rent.

The twelve Jewish families living in Subotica in 1786 got permission from the town council to form a community and to choose a judge who was to manage their private affairs (proportional division of the tolerance tax¹¹, control of incomes and expenditures, settling personal quarrels) and to promote the interests of the community. The town council nominated Jakab Herschel to be the principle, but the community disliked his work and in 1788 chose Lőrinc Geigner instead.

The Jewish families in Subotica were poor. Only a few of them managed to acquire some property. Jakab Herschel and Lőrinc Geigner held property worth about 6,500 and 1,800 forints, respectively. Others had noconsiderable property and worked for those who did¹². However, even Lőrinc Geigner had difficulties. His application to open a shop was refused, because he did not comply with the requirements of the guild – he did not present the certificate relating to his apprenticeship and because he had no citizenship¹³.

In 1794 Salamon Hajduska¹⁴, a merchant born in the nearby town of Bačka Topola, became the first Jewish citizen of Subotica. Based on a royal privilege he was permitted to open a shop, a prerequisite for becoming a citizen. At that time there were already 60-70 Jews living in the town and their number gradually increased.

The enlightened Habsburg emperor Joseph II passed his edict of tolerance in 1781-82, aiming at the assimilation of Jews. The decree prohibited

¹⁰ Ibid., p. 253.

¹¹ Empress Maria Theresa introduced the *taxa tolerantiae* for each Jewish person to be paid in order to avoid expulsion.

¹² Iványi, op. cit., pp. 331-350.

¹³ Historical Archives of Subotica (Istorijski arhiv Subotice). M.11.A.10/pol.1789.

¹⁴ In Iványi (op. cit., p. 338) the name of Salamon Hajduska is written according to Hungarian orthography, but in the original documents it is spelt Heuduschka; the name of Lőrinc Geigner is often spelt Lorenz Geiger. (The Historical Archives of Subotica. M. 15. b. 25/POL.1807.)

the use of Yiddish in everyday life from 1783 and Hebrew was limited to the synagogue service. The decree passed on 23 June 1787 demanded that “all Jews should have permanent German family names¹⁵ from the beginning of the next year¹⁶. However, as the region gradually became Magyarized, German family names remained as a distinctive mark. Thus, from the late 19th century many Jews changed their names again into Hungarian ones, although a German origin was often betrayed by its sound or meaning (Fischer-Halász, Kohn- Kún, Klein-Kis, Löwi-László, Singer-Székely). In 1790 the Hungarian parliament was willing to grant some civil rights to the Jews, but in turn it demanded conscription, against which the Jews protested. In spite of this, the 1807 parliament obliged them to serve in the army without giving them the promised rights, and that was followed by a 50%, then a 100% increase of the tolerance tax. During the 19th century, the period of urbanization, the number of Jews rose sharply in Subotica¹⁷.

Table 1. The number of population of Subotica 1805-1844

Year	Total population	Jews	Percentage %
1805	21,537	67	0.31
1820	32,374	234	0.73
1830 ¹	33,318	464	1.39
1844	41,707	623	1.49

The number of the total population doubled and the number of Jews increased nine times, i.e., at the beginning of the 19th century they represented about 0.3%, but around the middle of the century that rose to about 1.5%. Although their number was not large in relation to the entire population, their presence in economic life, in trade, industry and finance, became significant.

This was the period of great migrations of Jews within the empire. In Subotica, as in the other towns of the southern counties, there were not many Jewish immigrants from abroad, i.e., from outside of the territory of the

¹⁵ Until then Jews used to have no proper family names, just a patronymic, i.e. use of the father's name, e.g. Joseph ben Moshe, meaning Joseph, the son of Moshe.

¹⁶ Iványi, op. cit., Vol. II, p. 335.

¹⁷ These data stem from Iványi's quoted work except for the years 1830 and 1844, where we have no exact number for the total population. So, the number of the population from 1829 and 1846 is given in parentheses.

Habsburg Empire. In 1807 47% of the Jews had come from Northern Hungary (Felvidék, Today: Slovakia), Moravia and Bohemia, 37% from other parts of Hungary, and 2% from the vicinity of Subotica. Ten per cent had been born in Subotica and only 4% came from Galicia¹⁸.

The liberal atmosphere of the 1840s affected the life of Jewry in Subotica. Besides small-scale trade the governor permitted Jews to sell at fairs, to open shops and from 1840 they could purchase arable land as all over the Habsburg Empire. The relation between Jews and Hungarians changed due to the events of the 1848-49 Revolution and War of Independence. Some Jews sided with the revolution mainly for its antifeudal and bourgeois nature, promising legal equality¹⁹. This was also the case in Subotica, as witnessed by a monument in the Jewish cemetery raised to the memory of the heroes of the revolution. Thus, Julius Jacob von Haynau, the brutal Austrian general who earned his fame by suppressing revolutions, passed a decree against the Jews of Szeged and Subotica because of “their wrong way of thinking and infidelity towards their legal emperor.” They had to pay for 25,000 laced boots each “for their disgraceful and illegal behaviour that was manifested in the manifold support and protection of the rebels”²⁰.

This drew the Hungarians and the Jews somewhat closer to each other and contributed to the symbiosis, which – despite lesser and greater difficulties – resulted in the economic and cultural benefit of both parties up to the outbreak of World War One.

During the 1848 revolution Subotica was the only major town which remained intact²¹. Thus, it became the centre of trade and commerce. “Shops and trade in general are now getting more and more into Jewish hands,” writes Iványi²². The political emancipation following the 1867 Austro-Hungarian Compromise (Ausgleich) ensured further consolidation of Jewry in Subotica.

¹⁸ Data taken from different parts of the second volume of Iványi’s work.

¹⁹ However, some other Jews opted for the other side, the imperial army.

²⁰ Iványi, *op. cit.*, Volume I, p. 487. Elsewhere (p. 387) he remarks that there was no anti-Semitism in Subotica during the 1848 revolution. Following its cruel suppression, anti-Semitism arose among Serbs because of the “revolutionary feelings” of Jews. Fortunately, in Subotica it was not as violent as in some other towns of Bácska county. For further information see: Jelić, Dušan, “Kratka pregled istorije subotickih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada”, in: Zbornik 5, Studije, arhivska i memoarska grada o istoriji subotickih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1987, p.29.

²¹ Iványi, *op. cit.*, Volume II, p. 229.

²² *Ibid.*, p. 229. This resulted in, as Jelić notes, quarrels between Jews and Christians, especially Serbian merchants, who were in competition with Jews (Jelić, *op. cit.*, p. 33).

At the same time, the Congress²³ did not give rise to greater splits, since only a few had an orthodox²⁴ or status quo ante orientation. In the second half of the 19th century the number of the inhabitants of Subotica, and the number of Jews, was still increasing but more slowly²⁵.

Table 2. The number of population of Subotica 1870-1910

Year	Total population	Jews	Percentage %
1870	56,323	1,331	2.36
1890	72,737	2,540	3.49
1900	82,122	3,024	3.68
1910	85,445	3,256	3.81

During the last three decades of the 19th century the total population increased by 46% and the number of Jews by 227%. The proportion of the latter rose by 1.32 percentage points. This was a period of qualitative changes in the life of the town. After the building of the railway across the Alföld (Great Hungarian Plain) in 1869 and the Budapest-Zemun (then called Pest-Buda and Zimony or Zemlin, respectively) railway line in 1882, Subotica became an important hub. In the east-west direction these routes connected Transylvania (Erdély or Siebenbürgen) with Slavonia and the port of Rijeka (Fiume), and in the direction north-south they connected the Balkan Peninsula with

²³ The Jewish Congress of 1868 had the aim of forming an umbrella organization for the whole of Hungarian Jewry, but the so-called orthodox religious communities did not accept it and fought against the government making it obligatory for all Jews. Its opponents could join the orthodox organization or they could refuse to join any organization (status quo ante). In Subotica the time of crystallization was the period between 1878 and 1884, and after it neolog (congress, or reform) Jews constituted the majority.

²⁴ The Orthodox Worship Organization (Orthodox Imaegyesület) was founded in 1903 in Subotica in room number 8 of the Nemzeti Szálló hotel with only 32 participants. In 1915 they bought a building from the Chevra Kadishain Magyar (today Frankopanska) Street (number 14) and they transformed it into a synagogue. (This building was raised to ground only in 2015, but after World War Two it has lost its original function.) Prior to that time they had gathered in the Neolog synagogue or in private houses. In 1921 they attained the autonomy of a religious community and in 1923 they inaugurated the first chief rabbi. In 1925, when it had a ritual bath built, this religious community had 100 members.

²⁵ Data related to the time up to 1890 are taken from Iványi's already quoted work, while figures referring to the years 1900 and 1910 are from the official population census.

Central Europe. In addition, the very fertile soil and many-centuries-old tradition in farming as well as gradual industrialization, in which Jews played an important role, brought about prosperity. First prosperous Jews emerged as owners of steam mills, vinegar factories, printing houses, soap factories, food products factories (Hartmann and Conen), metal works (Imre Rotman, Goldner Bros.), brickworks (Bernát Glied), cardboard factories (Ernő Fischer) and chocolate factories (Ruff Bros.). The 1900 turn of the century witnessed the appearance of the first generation of Jewish doctors, lawyers, journalists, editors and noted artists. It included the writer Izidor Milkó and the sculptor Ede Telcs, who left the city after high school but worked for it later.

The process of emancipation of Jews in Subotica, like elsewhere, encountered certain difficulties from time to time. In March 1786 the already settled Jews asked the town council not to permit any more Jewish immigrants to inhabit the town, because that would have meant competition. The town council actually declared that in addition to the twelve families – which were paying 60 forints tax to be protected – they would not accept any new immigrants. However, economic considerations outweighed this agreement and the authorities tolerated the settling of further Jewish families. Town councillors rejected the repeated plea of local Jewry in 1788, saying that they would not forbid a further influx if the newcomers had an income. In 1798 the town council forbade the Jews to choose a principal, saying that they did not form a separate community. This attitude perhaps resulted from the fact that in 1791 Subotica received the status of a royal freetown, which boosted the self-respect of the town councillors. In 1806, however, they permitted the Jews to again choose a principal for their community.

In 1788 the town council filed a plea to the royal procurator requesting the following: “For once and for all, the council requests that in order to avoid the possibility of cheating and quarrels, Jews should live in a separate street”²⁶. The procurator did not actually turn down this request, but he allowed the Jews to settle freely. Thus, the authorities’ intention to limit the streets where Jews were allowed to buy houses as pledges in 1816 did not create a ghetto²⁷, since the territory was neither strictly demarcated nor enclosed, and people of other nationalities also lived there. Jews always preferred to stick together for security and practical reasons, such as visiting the synagogue, ritual slaughterer, ritual baths and school, as well as attaining spatial identity and unity. The Jews of Subotica lived first in the northern part of the town in Erdő Street

²⁶ Iványi, op. cit., Volume II, p. 334.

²⁷ Ibid., p. 334.

and Magyar Street, in the neighbourhood of the first synagogue. As their number constantly grew, in 1835 the town council agreed to their spreading towards the city centre, from the market to the house of the Szagmeiszters. Iványi writes: “That is why we find the majority of Jews today in the present Széchenyi Street and in its two continuations towards the town park”²⁸. It is interesting to note that the former Széchenyi Street – today Jakab and Komor Square, named recently after the architects of the great synagogue – is still a marketplace.) Around 1900, however, Jews lived in a much larger area including the first and the eighth district with a percentage of 10-12%.

The location of churches in Subotica was also determined by ethnic and confessional zoning. The first, the Franciscan Church, built after the Turkish occupation, albeit on medieval foundations, was consecrated in 1736, followed by the Orthodox or Serbian Church, consecrated in 1776, and the Church of St. Theresa, which was consecrated in 1798. Since 1918 and the town’s secession from Hungary and the archbishopric of Kalocsa, it has become a cathedral. The first synagogue was the fourth sacral building in Subotica. The Jews in Subotica appealed to the town council for the first time on 10 March 1789 to allot a plot for construction of a synagogue.

The council refused the application of the Jews because of their small number and poverty. A later royal decree permitted the building, but the shortage of money prevented construction²⁹. In 1798 sermons were still held in the house of Israel Abraham, but some years later, presumably in the first decades of the 19th century, the first synagogue in Subotica was built. Documents dating from 1805 mention Rabbi Samuel Politzer, a shames and a shochet. We learn from an 1819 debenture that the site of the synagogue was 2,676 square metres, for which between 1811 and 1819 Jews had to pay 29,756 1/2 kraczars for war tax (*contributio*) and 13,718 2/3 kraczars for local tax (*domestica*). On the site plan of 1837³⁰ the synagogue’s plot was 3,177 square metres, which is confirmed by Iványi³¹. The synagogue in the middle of the plot was of a simple rectangular floor plan, 57 metres long and 27 metres wide, with small annexes on the eastern and northern sides. On the site you also find the matzoth bakery

²⁸ This remark of Iványi probably reflects the actual state. But in an earlier regulation of the town council a larger area is marked, which covers apart of Zmaj Jovan Jovanović Street, Jakab and Komor Square, Braća Jugovića Street, Frankopanska Street, part of Kragujevačka and Praška Streets and the eastern side of Stipe Grgića Street. (H.A.S. M. 12. A. 50/pol. 1816)

²⁹ *Ibid.*, H. A. S., M. 1. A. 36/pol. 1789.

³⁰ *Ibid.*, H. A. S., 3. 1. 1. 2/a.

³¹ Iványi, *op. cit.*, Volume II, p 347.

(A - Macetto) and the ritual bath (B - Ballneo). According to Iványi, the bath and the slaughterhouse covered an area of 360 square metres³². There are two unmarked rectangles on the plan. One of them probably represents the school. Iványi found a reference to the school dating from as early as 1825³³. It says that this building was exempted from taxation, while the synagogue, the ritual bath and the ritual slaughterer's house (the latter cannot be identified on the plan) were not untaxed. One of the neighbours was Pál Vincze, presumably a Christian. The other was Salamon Hubert, a Jew, marked as "Judeus". From the east the site was bordered by a stream (canalis), which should have supplied water to the ritual bath. From the west the plan shows just a street (Platea), which was probably Erdő Street, actually the Jewish Street, the centre of the former Jewish quarter.

No picture of the original form of the old synagogue has survived. There is a drawing of the extended version of 1850. Comparing the site plan, on which the small towers are not visible in the drawing, we may conclude that the nave with a gable in rustic Baroque style belongs to the original form of the building. This applies also to the blind window under the Star of David. The towers of octagonal ground plan and the porch, however, were most likely added during restoration in 1850. After the new, Art Nouveau synagogue had been constructed, the old synagogue became redundant and was demolished in 1913. Jewish Street ceased to exist after World War Two, being replaced by a wide boulevard named after the first secretary of the Communist Party and president of Yugoslavia, Marshal Tito.

All the expenses of the Jewish Community were covered by the Jews themselves, as elsewhere, until the Austro-Hungarian Compromise of 1867. In 1868 the town council proposed a subsidy of 250 forints to supplement the income of the religious community (the sum having been determined in accordance with the percentage of the Jews: 2.5% of the total population, i.e. 1,500 persons), which sum, as Iványi notes, was "enlarged to 350 forints by the general assembly for the sake of equity³⁴".

Jakab Hirsch established the Chevra Kadisha in 1790, which by the end of the 19th century according to Iványi "gained a remarkable income, and so erected a beautiful house built in Magyar Street (today Frankopanska Street).

³² Ibid., p. 348. Iványi adds that on the initiative of the town council the synagogue was exempted from taxation on 19 November 1810, but later this regulation was withdrawn on the pressure of superiors - perhaps the county authorities.

³³ Ibid., p. 348.

³⁴ Ibid., p. 349.

On the occasions of great feasts its large assembly room could be transformed into a prayer room in order to avoid overcrowding in the small synagogue³⁵. The first Jewish hospital in Subotica was also built in that location.”

The Jewish cemetery was near the former Halasi Gate. When the cemeteries were regulated in 1828 the town council decided to let it remain in its original place. Its location was not very far from the Jewish streets. Unlike the graveyard of the Orthodox Serbs, which was at the end of Szerb (Serbian) Street (today Arsenije Čarnojević Street), it was slightly westward from the streets where Jews used to live, due to the geography of the town. During its 200-year-old history the Jewish cemetery has been extended several times. In such a multi-national, multi-confessional, relatively tolerant town as Subotica, Jews experienced somewhat less anti-Semitism than in some other places of the Habsburg Empire, including historic Hungary within it. Anti-Semitism surfaced as a consequence of the general political and intellectual trends in the Empire. Shortly after enactment of the long-expected emancipation law (1867), the stock exchange crash in Vienna in 1873 resulted in an anti-Semitic wave throughout the Habsburg Empire³⁶.

A bit later occurred the only significant anti-Semitic incident in Subotica. After a political scandal related to the parliamentary elections, governor Jankovits (Jankovič) had to resign. His protégé, the young Mukich (Mukič, the mayor's son) having lost his political support, got under the influence of some anti-Semitic circles from Budapest and distributed pamphlets with the title “The Anti-Semitic Programme of the Extreme Left”. Since the blood libel of Tiszaeszlár, Jews reacted to attacks with increased sensitivity even in Subotica. Mukič (Mukich), frightened by the general indignation, tried to shift the blame onto the Party of the 1848 Revolution and committed suicide. This was followed by the blood libel in Čantavir (Csantavér), a village near Subotica. János Takács Dankó accused the merchant Sámuel Fürst of having murdered his younger brother and used his blood for ritual purposes. Thanks to the impartiality of the authorities in Subotica, the matter was soon brought to light, the lost child was found safe and sound near the town of Senta (Zenta). These two incidents were soon forgotten and Jews continued to live freely in this comparatively peaceful town.

³⁵ Ibid, p. 350. This building was demolished in 2014 in order to build an apartment block.

³⁶ As Jews played an important role in establishing capitalism in Hungary, in periods of economic stagnation anti-Semitism arose.

THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE SYNAGOGUE

On 19 April 1892 Adolf Geiger donated to the Jewish Community a building plot for the construction of the new synagogue and the associated buildings on the corner of Széchenyi Street (today Jakab and Komor Square) and Jókai Street (today Synagogue Square). This site had previously been the property of Dénes Vojnits and was exchanged for the site called “Three Axes” with an additional sum of 30,000 forints to be paid by the Jewish Community, which “expressed its gratitude in the minutes” to the donor and his son Mór, who “persuaded his father to exchange the sites”³⁷.

Due to the insufficiency of financial resources the construction could not begin for quite a long time. On 24 June 1900 a short article was published in *Szabadkai Közlöny*³⁸ under the title “There Will Be a New Synagogue in Szabadka”, which stated that the synagogue would be built “... if the members of the Jewish Community comply with the request of Ignácz Kunetz, president of the Synagogue Building Committee, and Izidor Milkó, president of the Jewish Community, who have signed and sent out notes that invite the reservation or buying of seats in the temple in an appropriate number”³⁹. “A competition for design of the temple has already been announced,” *Bácskai Hírlap* reported, “and some plans have been submitted, but none of them can be realized ...”⁴⁰. The article continued by describing the interesting history of the project: “Marcell Komor and Dezső Jakab, architects from Budapest, took part in the competition for the Jewish temple in Szeged and they won a prize, but the first prize was not awarded to them because the conservative majority of the jury did not accept the new forms. Although the designer of the most beautiful building in Szeged [the writer meant the town hall – R.K.], master Lechner, insisted on the realization of this plan, his reasoning was not

³⁷ Two thousand forints was paid as deposit and 15,000 forints had to be paid in order to obtain the right of using the site. The second payment was 8,000 forints (payable by 15 February) and the last one was 5,000 forints with 5% interest (payable by 15 April). See: “A zsinagóga végleges helye”, *Szabadság, Szabadka*, Volume XV, No. 46, 21 April, p. 3

³⁸ In English: *The Bulletin of Szabadka*, a Hungarian weekly from 1876-1906

³⁹ The text continues as follows: “The conditions of purchase are quite reasonable, thus even the poorest members of the religious community can afford to buy seats, since it will be possible to pay the price in instalments of 20% over five years.” (“*Leszmárúj zsinagóga Szabadkán*”, *Szabadkai Közlöny, Szabadka*, 24 June 1900, p. 3.)

⁴⁰ “Az új zsidó templom”, *Bácskai Hírlap, Szabadka*, 30 September 1902, pp. 2-5. The author of the several pages long article is not named, but it was probably written by editor-in-chief Dr. Károly Csillag (Stern) or by Henrik Braun (Quasimodo).

understood by others.” This rejected project for the synagogue of Szeged was accepted by the representatives of the Jewish Community of Subotica, with the condition that the architects adapt it to local conditions. The author of the article, who probably had close relations with the Jewish Community, avoided mentioning the decisive element, the family link, which tied Jakab to Subotica, and led to the actual commission. The author wrote: “The architects, already known in Szabadka [Subotica] for their designs, have shown their plans – which were published in architectural journals at home and abroad with praise – and they have offered their services to the board. Their ambition is not to leave the fruit of their imagination on paper, but to fill it with life”⁴¹. So the decision to commission Jakab and Komor was easy, not even presuming perhaps that it would not be merely a modification of the variant for Szeged, but a unique synagogue with a new spirit.

The results of the competition for the construction were announced in the 13 January 1901 issue of *Szabadkai Közlöny* in its news column. The work was given to Ferencz Nagy and Lukács Kladek⁴². From the 14 April issue we learn that a further sum of 60,000 crowns was needed for the building and that some board members of the Jewish Community were changed. However, financial difficulties were soon overcome and “the construction of the Jewish temple has begun. The foundations of this monumental building will be laid next week. Ferencz Nagy and Lukács Kladek have already started the work with the demolition of the building in Széchenyi Square. The temple has to be finished by 1 October 1902”⁴³. The work progressed quickly, but soon anti-Semitism raised its head again: “There is a rumour, the imagination of a deranged mind, spreading not

⁴¹ Actually, Jakab and Komor were not architects of international reputation. It was mainly Béla Lajta in their generation who was known outside the borders of Hungary and today the situation remains the same.

⁴² *Szabadkai Közlöny* gives a detailed account of the competition: “The temple building committee opened the envelopes with the offers for building the new synagogue on Sunday, 6 January. They were the following:

- 1) Károly Molczers asked for the entire work a sum of 148,818 crowns and 40 fillérs,
- 2) Ferencz J. Raichl asked for 178,758 crowns and 10 fillérs, 3) Ferencz Nagy and Lukács Kladek asked for 197,818 crowns and 43 fillérs, 4) Gyula Bottenstein and Zsigmond Rényi asked for 203,839 crowns

...” Presumably, there should have later been a deal between the Jewish Community and Ferencz Nagy and Lukács Kladek, as they lowered the price on the condition of further commissions, for instance for the new town hall, that was not in the competence of the Jewish community but it had some indirect influence through the architects.

⁴³ “A szabadka iz sinagóga építése”, *Szabadkai Közlöny*, 14 April 1901.

only among market women [at the turn of the century the market was already in front of the synagogue – R. K.] but also among the pupils of the grammar school. This inciting gossip says that the blood of a Christian child is needed for the construction of the new synagogue, otherwise it cannot be completed. And it is also rumoured that the authorities have made it publicly known that parents should keep an eye on their children”⁴⁴. These alarming tales were denied by the police headquarters: “Since riotous, heartless agitators have spread the mean-spirited rumour that a girl’s blood is needed for the building of the synagogue, and in order to seemingly confirm their damaging gossip they have said that it had already been announced by the beat of a drum in front of the town hall, and since two Jews have been assaulted as a consequence of this news scare, policemen will go on patrol in the town and will punish the spreaders of the rumour most rigorously. In addition, the most severe measures are being taken to find out who they are. According to paragraph 153 of the Criminal Code they maybe sentenced to 5-10 years of imprisonment”⁴⁵. After nearly one and a half years, the synagogue was almost completed by the time of Rosh Hashana in the autumn of 1902⁴⁶. The very solemn inauguration took place only a year later. The Budapest Jewish weekly *Egyenlőség* reported the event as follows⁴⁷.

In Szabadka [Subotica], on 17 September the magnificent new temple of the Jewish Community was consecrated. I was very much impressed not only by the splendour of the temple and the solemnity of the ceremony but even more by the sacred feeling of fraternity⁴⁸ that brightened the whole event and made that day to be not only a simple consecration day of a single confession, but the celebration of the whole town. From the representative of the state and the Lord Lieutenant to ordinary citizens, for a few hours the life of the whole town was centred around the new synagogue. The leaders of Szabadka’s official and religious life were seated round the altar: the authorities, the government officials, the representatives of the army and the priests of every

⁴⁴ Szabadkai Közlöny, 5 May 1901.

⁴⁵ From the article “Pimasz koholmány” (An Impudent Forgery), Szabadkai Közlöny, Subotica, 6 June 1901.

⁴⁶ For this event the synagogue was consecrated on 30 September 1902, and the religious service for Rosh Hashanah was also held there. See: “Templom felszentelés” (Consecration), Szabadkai Közlöny, Subotica, 28 September 1902; “A szabadkai izraelita templom felavatása” (The Consecration of the Jewish Temple of Subotica), Szabadkai Közlöny, 5 October 1902.

⁴⁷ A szabadka izsidó ságünnepe” (The Feast of the Jewry of Subotica), *Egyenlőség*, 20 September 1903, pp.7-8.

⁴⁸ This wording echoes period political correctness, which was quite far from the state of affairs

religion, and outside, around the temple, a great crowd of people had been gathered in order. In the afternoon, despite the clouds in the sky, the weather was fine and favourable for the celebration to be held, which is described in the following report.

After having intoned the evening prayer, chief Rabbi Mór Kuttain a short touching speech to okleave of the old synagogue. The Torah scrolls were removed from the Ark and were received by the rabbis of Szabadka, the guest rabbis and the elders of the Jewish Community, who set off towards the new temple under baldachins. Around the baldachins liveried attendants were marching with swords unsheathed, in front of them the brass band of the fire brigade was playing old Jewish prayers, while behind them a great crowd of people was moving⁴⁹.

It was about 4 p.m. when the procession reached the square of the new temple, where a crowd of several thousand people was already waiting. The mayor, the high officials of the town and leaders of the Jewish Community were standing in front of the closed temple gate. When the Torah scrolls were taken to the stairs, architect Dezsó Jakab – who had designed the splendid temple together with Marcell Komor – delivered a speech to the president of the Jewish Community and handed over the gilded temple key to him, which was lying on a velvet cushion. The president, Dr. Géza Blau, having accepted the key, asked the mayor, Dr. Károly Bíró, in an uplifting speech to take the key from him and open the temple to its holy purpose. Dr. Károly Bíró responded with a longer speech emphasizing the moral benefits of the edifice, and declared the temple open.

“A tremendous ovation echoed along the wide street and the procession with the spectators started to move towards the temple, which was already almost full. While the procession was entering the building, and even after that, the temple choir was singing psalms. Then the scrolls were carried up to the Ark while the choir sang psalm 84 beginning with ‘How lovely are your tabernacles.’ The Torah scrolls were placed into their carriers. Cantor Lifschitz’s sonorous voice intoned the usual Sabbath prayer and then the cantor with chief rabbis Kuttain and Singer carried the scrolls round the altar and placed them in the Ark. Grey-haired Rabbi Kuttain first blessed the temple and the congregation. After that he lit the eternal light. At that very moment all the electric lights came on, illuminating wonderfully the magnificent temple.

⁴⁹ This “procession” of the Jews of Subotica was also an act filled with symbolic meaning: they brought the Torah scrolls from the suburban, patched-up, old synagogue into a new temple of central position determining the image of the city.

At this devout moment a beautiful old Jewish prayer was intoned by Gina Szógyi-Klein [star of the opera ensemble and grandmother of the present writer—R.K.] accompanied by the organ. During the last chords of the hymn Rabbi Dr. Bernát Singer stepped into the pulpit to deliver his wonderful festive address, introduced by a splendid prayer. His deeply moving address was followed by the national anthem. After that the spectators left and the believers began the evening prayer.”

The construction of the synagogue was an outstanding event in the history of Jews in Subotica. As the writer Izidor Milkó remembered: “We were short of money. Fund raising started already in the 1890s, during the tenure of Mór Kunetz, the previous president of the Community. By the way of free interest loans we succeeded in obtaining a certain sum, but it was far from being enough to construct a large-scale building – it could have served only as a starting point. The matter was brought closer to realization by the smart scheme of the excellent Ignác Kunetz, by selling temple seats⁵⁰. But money was still lacking to begin the great work safely, without the fear of not being able to settle the accounts. Then I had the idea of issuing bonds at 5% interest, which would be repaid little by little to the generous creditors. (...) At that time – it is unbelievable, but true – I was very popular, actually my popularity reached its climax then, and in three or four days I sold almost all the 1000 bonds of fifty crowns, and this success gave a new impulse to the construction. I have a delightful memory of the campaign, since people were buying the bonds confidently regardless of denomination, even those who were said to be – with reason or not – anti-Semites. For that matter, in Szabadka there has never been real anti-Semitism, and denominations just like nationalities have been living together in exemplary harmony, in perfect entente cordiale...”⁵¹

Despite all this economic success, the means available turned out to be still insufficient. Therefore, as architect Dezső Jakab remarked: “During construction

⁵⁰ Selling synagogue seats was a common practice during major synagogue constructions. A remarkable number of contracts of lease and tickets for one-off occasions or for high holidays in the Dohány Street Synagogue in Budapest survives until our days in the possession of the Hungarian Jewish Museum and Archives.

⁵¹ Milkó, Izidor, “Hogyan építettük fel a templomot” (How We Built the Temple), Szombat, Subotica, 8 December 1925, p. 27. This “politically correct” formulation was not entirely true. Not everybody was delighted by the strengthening of the Jewish community and its economic effects, the spread of industrialization to the detriment of traditional agricultural production. Still, despite the strengthening of the city’s Jews, by and large politically the Bunjevac land owning class was still the most influential stratum of society at the time.

sometimes cheaper materials were used. Results of that became clearly evident after twenty years. The building contractors Ferenc Nagy and Lukács Kladek made practically no profit at all; they did the work mostly to enhance their reputation. Their enthusiasm was rewarded a few years later: they were commissioned to build the new townhall of Subotica, where there were no financial limitations”.⁵² Architect Jakab complained of the very small number of donations for windows or some other equipment for the temple⁵³.

He showed that all the expenses incurred during the building of the synagogue and the associate buildings (that were built mostly of old material) ran to 150,000 forints, while the building of the new synagogue in Szeged – with roughly the same seating capacity – cost 750,000 forints.

Fortunately, architectonic effect and artistic value – as it appears today – are not directly proportional to the amount of invested money. Moreover, financial limitations are often to the advantage of certain buildings. The Szeged synagogue outshines the one in Subotica in its opulence and richness of materials, but the latter is unique because of its architectural language, relative simplicity and purity. The members of the Jewish Community of Subotica – in spite of the lack of generosity – felt a desire to create an extraordinary building. “When a quarter of a century ago we set about building the new synagogue our ambition was not only to erect a building suitable for religious purposes, but to create a temple-palace (templompalota)⁵⁴ which would also be architecturally remarkable, a building that would not merely serve to induce devotion among believers, but would also be an outstanding monument of the Jewish community which had built it, and a beautiful edifice that adorned the town” – wrote Izidor Milkó⁵⁵.

⁵² Jakab, Dezső, “A templomról” (On the Temple), Szombat, Subotica, 8 December 1925, p. 28.

⁵³ During the period of major synagogue construction in Europe wealthier families financed stained glass windows, on which their names were written, sometimes quite conspicuously.

⁵⁴ Milkó, Izidor, op. cit., p. 27. Since the mid-19th century the majority of Hungarian Reform synagogues assumed the role of representing the community in architectural-urban terms.

⁵⁵ Today the question arises: Is it possible for a building to be a “temple-palace” (Templompalota), “the ornament of the town” (a város díszítő szépsége) and a devout synagogue for believers at the same time? Such a synthesis was last achieved in Gothic cathedrals, which were simultaneously monuments and houses of God. In the secularized world of the turn of the century this could not be achieved. Nevertheless, the artistic value of the synagogue is not lessened by this fact.

The aspiration of the board of the Jewish Community in Subotica to raise an extraordinary synagogue was reinforced by its members' willingness to accept the new style, Hungarian Art Nouveau, proposed by the architects but of tendisliked by some Jews in Budapest and conservative architects, as well as the conformist political establishment. Jews were not afraid of the so-called "Hungarian style", often targeted by national conservatives and anti-Semites in Budapest as "Jewish-like", since in the city with several nationalities living together in a former military buffer zone between the Habsburg and Ottoman Empires, harsh anti-Semitism was not typical, like for instance in Bratislava. In this market town, where even municipal clerks had to be multilingual, the various nationalities co-existed without major confrontations across the centuries, at least for most of the time.

THE ARCHITECTS OF THE SYNAGOGUE AND THEIR INTENTIONS

The architects of the Subotica synagogue, Dezső Jakab and Marcell Komor, will be introduced by a brochure written by Henrik Braun on the occasion of the inauguration of the new town hall of Subotica⁵⁶. After that, their opinions and attitudes will be discussed on the basis of their own writings. "Marcell Komor was born on 7 November 1868 in Budapest, where his father was a teacher of religion. After finishing grammar school, he attended the Kiss József Technical University in Budapest⁵⁷, graduating in 1891. As a young architect he was awarded the Ybl Medal by the Association of Engineers and Architects. He made several field trips abroad. In 1896 the hotel in Szentés with a music hall and theatre was built according to his prize-winning design. He worked with professors Győző Czigler and Alajos Hauszmann, but for the longest period in the studio of architect Ödön Lechner [the founder of Hungarian Art Nouveau – R.K.]. In 1897 he entered into partnership with Dezső Jakab and since then they have been constantly working together.

"Dezső Jakab, son of a merchant, was born on 4 November 1864 in Réve, in the county of Bihar. He finished grammar school in Nagyvárad [today Oradea] and took his degree at the Technical University of Budapest. After that he

⁵⁶ Városháza felavatásának ünnepére, Szerkesztet teéskiadj a Braun Henrik (Edited and Published by Henrik Braun), Subotica, 1912.

⁵⁷ This is a mistake. Kiss József was a Jewish poet, the university was not named after him, but there gent, i.e. József Nádor, soits official name was Királyi József Műegyetem in that period.

worked for several years in various offices – Korb and Giergl, Sámuel Pecz and Ödön Lechner. He became the technical manager of the millenary exhibition section at the Ministry of Agriculture and later spent a longer period as an employee of the Hungarian Railways (M.Á.V.) His first independent projects were realized in Szabadka – the houses of Dr. Mihály Gergely and Ignác Kuznetz. He married Irén Taussig, the daughter of a patrician of the town. He was awarded the great golden medal by the Hungarian Association of Engineers and Architects for his design for a theatre, he was granted a state scholarship for a study trip abroad and later he also won the silver medal of the aforementioned association. He visited Germany, Italy, France, Holland, Belgium and England. First he devoted himself to the study of classical things⁵⁸ and later of modern architecture⁵⁹. He travelled through these countries several times to pick up ideas he wished to realize at home⁶⁰. After eight years of such practice he teamed up with Marcell Komor and they established their office.(...) At that time they designed together the Szabadka [Subotica] synagogue, the Black Eagle (Fekete Sas) music hall in Nagyvárad [today Oradea], the Town Music Hall (Városi Vigadó) in Pozsony [Bratislava], the Town Hall, County Hall, the House of Culture and Theatre of Marosvásárhely [Targu Mures, the Theatre of Déva, the People's Opera House (Népopera)⁶¹, the head office of the Workers' Insurance Company in Budapest, numerous apartment houses, the Town Hall of Szabadka [Subotica], the Music Hall (Vigadó) of Palics (as well as the associated buildings on the shore of Lake Palić (the Women's Bath, the Main Entrance and the Music Pavilion) and the Park and Liget sanatoriums in Budapest ...⁶²

⁵⁸ From the text it is not clear what is meant by “classical things”. It may refer to great monuments of architectural history and not necessary classical antiquity.

⁵⁹ At that time the term “modern architecture” was understood by architects and the public to mean Art Nouveau – primarily Viennese. 19th century architecture using iron constructions, yet despite its outstanding technical achievement, it was not considered generally to be architecture.

⁶⁰ This is a rather banal remark, since traces of European architecture can scarcely be seen on his buildings constructed in the national style, unless we mean the occasional use of iron constructions, although he didn't have to go far for them.

⁶¹ Using the plans of Géza Márkus – this is the Erkel Theatre today, which has been rebuilt many times since then.

⁶² In addition, the Zsidó Lexikon (Jewish Lexicon, 1929) mentions the sanatorium on Svábhegy in Budapest and the synagogue in Marcali. It calls attention to an interesting change in Dezső Jakab's opus. After he had parted with Komor he worked with Aladár Sóos, his son-in-law—he largely abandoned Lechner's Hungarian form of expression and designed

“...Moved by their religious feeling they projected the first Jewish temple in the Hungarian style in Szabadka [Subotica]. [They constructed another synagogue in Marcaliin 1906 but it was demolished after the war. It was more moderate in size and decoration, only the Lechnerianstring course echoes the synagogue in Subotica. – R.K.] Reflecting their humane feelings they designed the temple of the Masonic Lodge. They were also commissioned by the citizens with the design of the palace-like buildings of the Szabadkavidéki and Délvidéki Banks [both in Subotica]. Dezső Jakab and Marcell Komor have won about 50 competition prizes and the number of their realized projects is almost the same.” Besides designing a large number of buildings, Jakab and Komor published several articles in the field of architectural theory. Marcell Komor dealt with the question of synagogue architecture as early as 1899. Under the influence of Edwin Oppler’s work⁶³ he wrote about the conception of the synagogue interior as follows: “The very fact that we have to avoid the form of the cross in the ground plan of the synagogue already leads us to central plan arrangement. This is also justified by the requirement to have all the believers near the chancel⁶⁴. We should not follow the Temple of Solomon as the model of a modern Jewish temple, because religious rituals have radically changed since then. At that time animals were truly sacrificed and the interior of the Temple was attended exclusively by the hallowed priests of the Everlasting God, while people were in the atrium [front court]. Today we do not need an atrium, since the whole community gathers in the temple. If we study the history of the Jewish temple, we can see that its style was always identical with the dominant style of the country”⁶⁵. Later he says: “We have to build a synagogue in modern, national style”⁶⁶. Discussing the project of Förk and Schömer for the new synagogue of the Jewish community of Lipótváros (5th District of Budapest), he remarks: “In my opinion this plan is suitable particularly because of the Hungarian flavour that my eyes of a connoisseur

in the spirit of Premodern classicism and period neo-Baroque. He applies “Baroque and Renaissance elements on modern buildings”, as can be read in the *Zsidó Lexikon* (p. 405).

⁶³ Edwin Oppler, 1831-80, was the most important, theoretically founded synagogue architect of the 19th century. He represented his views in writing and two trend-setting German synagogues, in Breslau (today Wrocław) and Hannover.

⁶⁴ The word “chancel” stands for the Ark. The mizrah in a Neologue synagogue does really resemble the altar in a Catholic church which is separated by a railing and is raised a few steps above the floor.

⁶⁵ Komor, Marcell, “A lipótvárosi templom terve”, *Egyenlőség*, 19 March 1899, p. 5.

⁶⁶ *Ibid.*

could discover in it”⁶⁷. A few years later Dezső Jakab does not see the role of the Hungarian style merely in delighting the connoisseur’s eyes, but he calls it a guiding principle that has to be followed: “The architect, who does not plan in the style of his age, commits a sin ...”⁶⁸ In accordance with this, later he says: “We wanted to remain Hungarian architects and when it was necessary we even forced the adoption of this style on our clients”⁶⁹. “... We have already projected and built the synagogue of Subotica in Hungarian style,” he continues his article about the town hall. “... We accustomed craftsmen of Subotica even then to the forming of difficult, unusual Hungarian motifs, and we taught them how to work with iron and wood, how to paint and carve stone in such a way that makes Hungarian ornamentation (motifs from Székely [Sekler] folk art and from the art of Kalotaszeg) recognizable. We tried to make the rustic, naive forms acceptable to townspeople, i. e. to the liking of gentlemen who are used to conventional forms. We did not want them to reject these new forms, labelling them peasant-like and primitive”⁷⁰. Like some other followers of Ödön Lechner, in their search for an authentic national form the architects Jakab and Komor reached out to folk art. They identified national with vernacular. Composer Béla Bartók proceeded similarly when trying to find a pure national form of expression. He left, as he put it, the German-Jewish towns of Hungary and went to live “among (my) beloved peasants” (*kedves parasztjaim*). However, while transplanting elements of folk music into classical music was possible and has had a long tradition in European music from Haydn to Bartók and Ligeti, it was very difficult to do the same in architecture. The large scale of monumental buildings and their intended function of being impressive and imposing made it impossible to use authentically

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Jakab, Dezső, “Tervezőkavárosházáról”, in: *Városháza felavatásának ünnepére*. Edited and published by Henrik Braun, Szabadka (Subotica), 1912.

⁶⁹ This is not a case of oppressive Hungarian nationalism, since architects of Jewish origin are in question. The main point concerns modernity, following the *Zeitgeist* of which is expressed in a national style. The clearest evidence of this is the fact that later, after World War One, Jakab and Komor abandoned this form of expression – although national feelings did not weaken, just the opposite – and they designed in the spirit of Premodern classicism with some Baroque elements. Certainly, Hungarian Art Nouveau was an opportunity for assimilated Jews to show their loyalty to the Hungarians, but it is far from real nationalism.

⁷⁰ Jakab, *op. cit.* In the original Hungarian Jakab uses the words “fokosízü és subaszagú”, which are practically impossible to translate into English as they refer to elements of Hungarian folklore. The formulation can be freely translated as “peasant-like.”

the materials and construction methods of vernacular architecture⁷¹. It was only decoration that could be borrowed from folk art, in fact not only from architecture, but also from other elements of material culture, e.g. furniture and clothing. Therefore, folk decoration became estranged from its natural context and got a free reinterpretation in a new material, scale and architectural-urban context. It lost its original meaning when trying to fill a vacuum arising from the rejection of Free Style and Art Nouveau. This free interpretation of the elements of Hungarian folk art gave rise to anti-Semitism. The synagogue in Subotica represents the first building in the Secessionist opus of Jakab and Komor in the city. The influence of the Lechnerian heritage is still visible, e.g. in the wavy string courses made of bricks on the façade, in simple, clear-cut volumes, in surface ornamentation and in the moderate use of elements of folk art. When designing the town hall of Subotica Jakab and Komor abandoned these main features of Lechner's architecture and introduced their own radical folklorist style labelled "honey-cake architecture" by some. After the construction of several town halls and houses of culture in Hungary, they designed the buildings on the shore of Lake Palić [at that time Palics], which represent the last phase in their Secessionist opus. Decoration became purer and some other elements of folk architecture were applied too, e.g. wooden structure, timber frame and shingle. Thus, the Subotica synagogue is a transition between Lechnerian architecture and radical folklorism.

During the first decade of the 20th century town houses appear with ornamentation resembling that of the synagogue in Subotica. The most characteristic example of this is the house at No 3 István Street (today Žarka Zrenjanina Street), the ornamentation of which above the windows is almost identical with the decoration of the arches of the synagogue, which connect the small towers with the central projection. This house was originally owned by a Jewish family.

Unlike elsewhere, in Subotica the synagogue did not follow the architectural language of the environment, but it introduced Hungarian Art Nouveau, which eventually determined Subotica's architectural identity up to today.

THE NEW SYNAGOGUE AS SEEN BY ITS CONTEMPORARIES

The lack of a dominant ideology and the loss of values in Austro-Hungarian society at the turn of the 19th and 20th centuries, the unanswered questions

⁷¹ This procedure became widespread mainly in Scandinavian National Romanticism that exerted a significant influence on Hungarian architecture from about 1905 to 1912.

of architectural theory and the identity crisis of Jews in Hungary all demanded some kind of firm footing. Elements of synagogue architecture were mostly uncodified and formulated ad hoc. The architects of the Subotica synagogue, as well as their critics, found this foothold in the Hungarian folk art as an expression of patriotism and of loyalty to the host nation and its culture. No wonder, then, that the article published in *Bácskai Hírlap*⁷² entitled “The New Jewish Temple” starts with a discussion of style⁷³: “The majority of Jewish temples in the country have been built so far in an incomprehensible style that was said to be Moorish, although Moorish elements are present only to a certain extent. This can be ascribed to the scourge from Vienna, since architects from there designed synagogues in our country”⁷⁴. The quotation is interesting not only for rejecting Moorish style, but also for shedding light on contemporary hatred towards the Austrians and interpreting the new Hungarian folksy style as an expression of national resistance. “All civilized nations,” the author of the article continues, “without exception have their own architectural style affirming their national character. Only in our country, where art is dominated by foreigners, a national style could not develop”⁷⁵. The public welcomes the endeavours of the strengthening of national architecture with joy (...) Architects Jakab and Komor are in the forefront of modern folklorist artists, and they propagate this artistic expression all over the country with their buildings and competition entries. It is in our town that they designed the first Jewish temple in the Hungarian style, which is obvious for everybody who sees the building.” After having discussed the question of style the author writes about the function of the synagogue: “In the temple there are 850 seats for men and 550 seats for women [in the gallery], there are four staircases, a

⁷² The *Bácskai Hírlap*, The Daily of Bácska, published 1897-1921, was a political and literary daily, Jewish owned and edited throughout its existence. While it covered the whole county of Bács-Bodrog, it was located and focused mainly on Subotica.

⁷³ The construction of the new synagogue was a very important event in the life of the town. This is testified by the fact that this article ran from the front page to the middle of the weekly *Bácskai Hírlap*, 30. September 1902. pp.2-5.

⁷⁴ This statement is only partially true, since Hungarian synagogues from the Baroque to Art Nouveau were designed and erected mainly by local craftsmen, save the largest Neolog synagogues that had Viennese architects, including prominent figures such as Ludwig Förster, Otto Wagner, Jacob Gartner and Wilhelm Stiassny.

⁷⁵ This allegation does not corroborate with the facts, since great styles were international at first with certain local – not so much national as regional – features, like Gothic, Baroque, neo – Classicism and Romanticism. There is some resemblance even among the various manifestations of Art Nouveau.

porch and a vestry.” It is interesting that the question of the dome is also dealt with in the functional description: “The central dome is a characteristic feature of the Jewish temple. Since lighting by day must be perfect and an interior covered in great width can be best illuminated through windows in a central dome”⁷⁶.

The author continues: “The building of high towers is unjustified, although they are frequently added to synagogues as to imitate the Christian bell tower or the Islamic minaret. The designers of the synagogue in Szabadka [Subotica] did not actually build towers at the four corners, but supporting pylons – suitable for installing clocks – which emphasize the mighty dome. The temple in Szabadka has been built after the modified version of the competition design of architects Komor and Jakab for the synagogue in Szeged, which has been adapted to local conditions by careful adjustment of every detail.”

The author of the article does not describe the differences between the three versions, the Szeged, the modified and the realized, although this is very important for the evolution of the final version. The first design, submitted for the competition for the Szeged synagogue, is longer⁷⁷. Behind the two western pylons there is a block of toilets that had to be left out, because the site in Subotica was smaller. This change rendered the building more compact and well-proportioned. In the Szeged version the western façade is essentially different from the later ones, where the central projections end in arched protrusions, resembling the forms of neo-Baroque churches, not fitting into the overall image of the building. The second, modified version and the actual building are identical in terms of floor plan and mass forming, but there are great differences between them in regard to the language of architecture. The modified version of the plan is of late Eclectic style (Free Style) combined with some Lechnerian elements. The built version, i.e. the third iteration, reflects Hungarian folk art. For example, in the second version the façade above the porch is topped by a Free Style balustrade, while on the actual building this is replaced with a wavy attic with folklore ornamentation containing ceramic inlays. The Free Style tracery of the western rose window is also turned into a stained-glass window created using folk art flower motifs. Instead of Free Style windows on the drum, which can be seen in the second project, there

⁷⁶ This functional justification is irrelevant, since due to the double construction of the dome, the inner glass windows get only indirect light transmitted by the relatively few, small outer windows. The dome is solely an outcome of aesthetic considerations as in the case of other period synagogues all over Europe.

⁷⁷ See: Várallyay, Réka, Komor Marcell, Jakab Dezső, Holnap Kiadó, Budapest, 2010, p. 53.

are engaged windows resembling Tables of the Law, with folklorist decoration. The Free Style cornice of the tambour is substituted with a string course evoking forms of Hungarian national dress. Finally, the biggest difference between the second version and the third is in the forming of the dome: instead of a cupola of straight cross section, a dome of curved segments was built.

The question arises whether the difference between the modified project and the realized version is a result of usual improvement during construction or of something else. Documents related to the construction of the synagogue do not provide an answer to this question. Probably it was not easy to persuade the authorities to accept ‘Hungarian style’, which was at that time new and unusual. It is most likely that the architects showed the Free Style version only until the contract was signed, because they were afraid that the Jewish Community would be against it, although the Hungarian version may have already existed, at least in sketches, but was presented only later. Moreover, their competition entry for the Szeged synagogue (1900) is also in the “Hungarian Style”, so there is a good chance that they were just concealing their intentions with the free style version. A similar duality characterizes some later buildings of Jakab and Komor, the city hall in Subotica (1908) and the Black Eagle Building (1906) in Nagyvárad (today Oradea). Plans and documents prove that in the case of the town hall of Subotica the plans were made in two styles for tactical reasons. Namely, many people opposed Hungarian Art Nouveau – architects, art historians and Jewish community activists. Traditionalists disapproved of it due to its rejection of academic traditions⁷⁸. Political conservatives disliked its national (folklorist) character. The authorities of Vienna saw the Hungarian Secession as an expression of national resistance, while it was considered tasteless by some architects. (The pejorative nickname of Ödön Lechner’s Museum of Applied Arts in Budapest, “Palace of the gypsy emperor”, is evident proof of this). Some Jewish community activists feared rising Hungarian nationalism in it⁷⁹. The revolutionary character of the synagogue is manifested not only in its folklorist ornamentation, but some other traits of Art Nouveau also feature on its façades: “... we look

⁷⁸ Professor Alajos Hauszmann wrote: “National character is rooted in the soil. National is what is historically justified, handed down to us by tradition.” Quoted in: Moravánszky, Ákos, *Építészet az Osztrák - Magyar Monarchiában*, Corvina, Budapest, 1988, p.141.

⁷⁹ These arguments were quite widespread, but rather unfounded, as the camp of Hungarian Art Nouveau architects, the followers of Ödön Lechner, comprised mainly Jews. The majority of architects in Budapest around 1900 were Jewish, 70 out of 110 offices, as the profession entailed entrepreneurship.

in vain for the stereotypical string courses, which want us to believe they are made of stone, though in fact they are often just timber with tin and mortar at best. In the whole temple there is no single capital ...”

The author of the article in *Bácskai Hírlap* underlines the break with the traditions of Historicism and adds: “A new structural material needs a new form; new constructions cannot take old forms ...” Having emphasized the importance of a close relation between material and form – one of the main principles of 20th century architecture – he describes the structure of the synagogue. “There is the Rabitz structure: a thin layer of gypsum reinforced by iron wires. The entire ceiling and vaulting of the temple is made in this way⁸⁰. The observer notices at once that it is a light structure. The iron pillars are not covered in a way as to imitate stone, but with a thin layer of plaster with continuous ornamentation⁸¹. The gypsum layer conforms to the iron kernel in order to improve visibility⁸². Its only purpose is to protect the columns in case of fire⁸³. The form of the Rabitz ceiling is such that it could not have been made of bricks or stone. It is of a perfectly new shape, which complies with the graceful character of the material. The whole interior is a stylized tent made of foliage⁸⁴. Wavy leaves creep up the columns. The parapet of the gallery is a surface richly ornamented with floral decoration. The lower edge of the gallery is crenelated with beautiful rhythmical lines. And all this ornamentation takes its origin from the treasury of Hungarian folk art. The designers have

⁸⁰ “It is absolutely pointless to try to make the observer believe that the Rabitz ceiling is made of massive stone or bricks. It is senseless for the very reason that this deception can be easily seen even by a layman. He sees the relatively thin walls, which cannot be supposed to hold such a heavy construction. Nevertheless, our architects usually apply this deceptive solution. They make capitals of tin, deep wall joints in the arches, and to make the illusion even more convincing they put up small columns and arches, as if it were necessary to protect the false ceiling by all means from collapsing.” Thus, says the author of the article, which description reminds us of the Szeged synagogue.

⁸¹ There are no capitals on the main arches; their cross section is identical with the ribs of the vaulting.

⁸² This is for maintaining the spatial unity of the interior.

⁸³ This is a slight exaggeration, since uncovered iron structures could not have been used in such an interior for aesthetic reasons as well.

⁸⁴ The foliage is not a codified symbol in synagogue architecture. It is true that the dome is brought into connection with the tabernacle, but not in combination with trees or leaves. The tree is actually the symbol of life, the life of the spirit. God appeared to Abraham among the oak trees of Mamre (Genesis, 18:1), and Abraham planted a grove in honour of God (Genesis, 21:33). The idea of using stylized foliage as the inner decoration of the synagogue probably came from the architects or a rabbi.

borrowed and stylized them to comply with the function and character of the temple⁸⁵. The main altar itself is also ornamented with flowers⁸⁶, and on its two sides there are decorations symbolizing the palm leaves of peace in the ancient form of cherub wings⁸⁷.

The inscriptions of the synagogue are not mentioned in the *Bácskai Hírlap* article, nor in Jakab's article published in the weekly *Szombat* (Sabbath), perhaps because it was almost obligatory to have verses from the Scriptures inscribed in prominent places. Under the dome, on the northern side of the drum, there is an inscription in Hungarian, "Love Thy Lord Thy God", and the same sentence is written in Hebrew on the eastern side (Deuteronomy, Chapter 6). On the southern and western sides one can read in Hungarian and in Hebrew respectively: "Love Thy Neighbour as Thyself" (Leviticus, Chapter 19). The furnishings follow the folklorist spirit of the interior. Following the ancient tradition, the table for reading the Torah is made of wood, like the one from which the prophet Ezra preached the Law, but its form and decoration recall the tulip forms of painted chests used by Hungarian peasants. On the entrance side there is the Star of David made up of heart motifs – similarly to the decoration of the dome. Similar decoration adorns the chairs for the rabbis and the cantor. The article in *Bácskai Hírlap* reports about the furnishings: "Pews, chairs and the organ are all decorated with Hungarian folklorist motifs. The apex of interior furnishing is represented by the chandeliers. Every single element is a masterpiece of metalwork and casting in bronze. (...) The enormous central chandelier repeats the shape of the dome, complies with it and sheds light to every corner of the synagogue with its 56 electric bulbs. Chandeliers of seven and thirteen branches would praise the arts and crafts of any nation"⁸⁸.

⁸⁵ Unlike master Lechner, his disciples Jakab and Komor did not choose their sources freely in the spirit of Free Style, employing motifs from European and Asian art, but they strove to form a national style out of autochthonous forms of Hungarian folk art.

⁸⁶ The author of the article uses the expression "main altar" incorrectly, which was typical for some Jews in Hungary at the turn of the 19th and 20th centuries. The synagogue has no altar, nor a communion table, but what it has – the Ark – is not the main, but the only one of this kind; therefore, if there are no side altars, there can not be a main altar. Furthermore, an altar involves sacrifices, while the Ark is rather a container of the Scriptures than a place of sacrifice. It does refer to the Holy of Holies in the Temple, but it itself gains significance by its content.

⁸⁷ *Bácskai Hírlap*, op. cit., p. 5. The link between Cherub wings and palm leaves is not a codified one, although around 1900 such combinations sometimes show up on other synagogues' Arks as well.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 6.

After the description of the interior the author of the article describes the exterior of the synagogue: “Complying strictly with the principle of ‘truth to material’ is also important in the case of the exterior of the building. The façades should be constructed in accordance with this. It is by all means to be condemned when an architect dresses the façade in a deceptive form⁸⁹. It is improper to form plaster in a way to resemble stone blocks, to make keystones, edges and cantilevers of parget, or to add tin everywhere in order to create the illusion of stone. (...) The plinth of the building, the edges of protrusions and string courses are all made of dry moulded red bricks of unbroken edges, therefore the parts most exposed to the weather are protected by hard bricks⁹⁰.

The lines of the bricks form beautiful shapes. They are filled with plaster on large wall surfaces and with ceramics on small ones. In these cases plaster and ceramics are not intended to be mistaken for some superior, that is to say, more expensive materials. Tin is also used on the building, but again only in places where other materials would not be suitable, i.e. on the spires and lantern, the forms of which underline the characteristic flexibility of metal.” With this ends the discussion of the principle of being true to the material, of structures and details, and the author now turns back to the problem of style: “The façade is – in its every detail – a splendid refutation of the absurd assertion that no Hungarian style can evolve. These lace motifs, despite all their novelty, greet us as old acquaintances. (...) We can only regret that there was not enough money to have this very thought, this harmony of colours realized in a nobler material. But even if glazed bricks are substituted by red bricks and plaster, even if ornamental plasterwork is used instead of glass mosaic and majolica, any artistically tuned eye can see the composition in its entire splendour. The external red brick lace with yellow ornamentation on blue background harmonizes with the outside view of the stained glass windows, their black lead pattern and colours⁹¹, including the magnificent

⁸⁹ While Art Nouveau, particularly its Hungarian version, usually follows the Semperian principle of “theory of cladding” (Bekleidungstheorie), here the Schinkel-esque “truth to material” principle prevails. Actually, the synagogue follows both; in some cases, mainly on the exterior, the architects show structure and material genuinely, in some others – as with the folkloristic wall paintings and plastic decoration – they follow the customs of “theory of cladding”.

⁹⁰ Of course, edges of bricks and string courses are used not so much for functional but rather for aesthetic reasons. This is the most explicitly Lechnerian motif of the building.

⁹¹ When the façade was restored, this ornamentation disappeared. With reconstruction the original colours have been altered. The present drab colouring is not in accordance with the taste of that time, nor with the character of the building

carnation motif in the tracery of the big rose window. This latter represents a rereading of medieval “Masswerk” and is the transplantation into a new, Hungarian soil⁹². The dimensions and the rhythm of the windows are monumental; masses are arranged in a diverse way, to the utmost advantage of the play of light and shadow. The entire building seems to live, to be moving, and the properly arranged masses and patches of colours – in spite of their liveliness – have the calming effect of monumentality. In order to intensify colour effect, the domes [actually the dome and the spires – R.K.] are covered with glazed tiles⁹³, and their pinnacles are gilded⁹⁴. There will also be a little majolica on the temple. Namely the four main gables will be crowned by majolica Tablets of the Law with golden letters, and the eight round bastions built of bricks round the main dome will also get majolica caps⁹⁵. And finally majolica caps will be added to the massive brick pillars on two sides of the three gates on the main entrance. They refer somehow to the columns raised in front of the ancient Temple of Solomon to welcome repentant and rejoicing believers⁹⁶.

The ideas and descriptions in this article probably originate from the technical description of the architects, presumably lost. A direct source appeared only 25 years later. For this anniversary Dezső Jakab travelled to Subotica and wrote an article for the local Jewish weekly *Szombat*, in which he delineates his anti-Gothic conception, a wish to differentiate the synagogue from churches: “We designed the whole temple to be a light, bright place in lively colours, where sorrow passes away and believers, after having finished their prayers, leave it with peace in their hearts, in contrast to the gloomy intimacy of Gothic churches [my emphasis – R.K.]⁹⁷”

⁹² The German term *Masswerk* stands in the Hungarian text, meaning tracery. Later a mirror translation, *mérmű* was introduced in Hungarian.

⁹³ This is one of the most frequently used materials of the Hungarian Secession, but which also appears on Free Style buildings built at that time.

⁹⁴ The gilding cannot be seen today, since it was not renewed during restoration.

⁹⁵ These majolica caps had fallen down in the course of time and during the restoration they were restored, but their shape differs from the original as no drawing survives, only blurred images.

⁹⁶ This sentence also shows that according to the “*Judentempel*” conception of Neolog (reform) Jewry the synagogue is to a certain extent the present equivalent of the Temple, not just a place for gathering, like a traditional synagogue, i.e. it strives for urban prominence. Architecturally, however, Yackin and Boaz were independent, like ancient sacred pillars and not integrated into the volume of the building, as in Subotica, or for that matter at the Dohány Temple in Budapest.

⁹⁷ Jakab, Dezső, “*A templomról*”, op. cit., p. 28.

Not everybody will agree with Jakab's observation about the supposed gloomy atmosphere of medieval churches vis-à-vis the gaiety of the synagogue in Subotica, or may find such a juxtaposition pointless, but it is undeniable that the two relatively young architects wanted to dissociate themselves to a certain degree from architectural history. It is noteworthy that almost all synagogue architects followed the path of historicism, often leaving behind orientalism around 1900. Leopold Baumhorn in his synagogue in Szeged opted for an opulent mix of Romanesque and Gothic stylistic elements with a modified Byzantine compositional scheme. Komor and Jakab refused the conservative political establishment in the country and of Jewish circles that so readily employed Leopold Baumhorn – this was also the agenda of the Secession and emancipated Jews behind it. In the supposed anti-Gothic conception – actually a differentiation from Catholic space – the architects tried also to justify their arbitrary choice of form and decoration. From a historic point of view such a comparison is not really relevant, but Jakab and Komor found it suitable for their political needs. Basically, the plan and composition of masses of synagogue in Subotica follows period German Jewish places of worship⁹⁸, which was more related to the Protestant tradition than to the Catholic.

Jakab's and Komor's concept was not rivalling Catholic churches – there was no interaction between these two genres –, but synagogues of Leopold Baumhorn and the alike, who wanted to be 'politically correct.' Baumhorn tried hard to find a middle-way between the architecture of a Catholic church and the domical synagogue with the Greek Cross floor plan and emphasised longitudinal axis. The architectural language of Baumhorn was also quite close to late free-style Catholic churches, as for instance Lechner's Saint Ladislaus Church in Budapest-Kőbánya, 1891-1899. Jakab and Komor who were most likely humiliated by Baumhorn during the Szeged synagogue competition just one year before embarking on the design of the Subotica art nouveau synagogue. We may presume that Jakab and Komor wanted to take an 'architectural revenge' of Baumhorn, a world champion in the number of constructed synagogues, who pursued, if not an industrial, but at least a manufactural production of synagogue plans⁹⁹. He was a master of reading the thoughts and pleasing the Jewish community elders' expectations, who decided about

⁹⁸ See synagogues in Kaiserslautern, Mühlheim, Köln and mainly Dortmund, of which the large dome really anticipates the executed version of the synagogue in Subotica. See: Rudolf Klein, *Synagogues in Hungary 1782-1918 – Genealogy, Typology and Architectural Significance*, Budapest : Terc Publishers, 2017, pp. 80-83

⁹⁹ See: Ágnes Ivett Oszkó, *Baumhorn Lipót*, Holnap Kiadó, Budapest, 2020., pp. 20-131.

synagogues. In Szeged, he paired up with the most important rabbi of the country, Immanuel Löw, with whom he succeeded to conquer the hearts and the minds of the Hungarian Salami dynasties (Magyar Szalámi) of Szeged, the Pick and the Herz. For Baumhorn, Jakab and Komor were just outsiders of the synagogue building craft, to be eliminated before it was too late.

While Jakab's and Komor's art historic concept of anti-gothic is questionable, their design is worth of detailed analysis in order to enlighten their situation and the position of architectural avantgarde during the onset of 20th century, in the Habsburg Empire.

The floor plan of the synagogue is strictly central, based on a square of 25 by 25 meters. As opposed to the hierarchic division of a Catholic church interior (nave, aisle, transept) the synagogue is intended to attain the utmost spatial unity. In this respect it is essentially different from its two "neighbours" created by Leopold Baumhorn, the synagogues in Szeged and Novi Sad, where the arches and the row of columns supporting the gallery resemble an arcade, which separates a nave from an aisle, which is basically a Western Christian concept. In order to avoid the formation of a space under the gallery, which is like an aisle, and to eliminate the longitudinal axis, the gallery of the Subotica synagogue is not supported by pillars but by a wide-span truss. In the case of the synagogues of Szeged and Novi Sad the long, straight parapets of the gallery give the impression of a slightly longitudinal space, close to Catholic churches. This is why the edge of the gallery on two sides of the synagogue in Subotica is not straight, but follows the shape of the central dome (see the plan of the upper level). The supposed anti-Gothic conception is also reflected by the structure and its relevance for the religion. Namely, for Gothic churches, structure is also an element expressing the philosophy of religion, whereas the structure of the Subotica synagogue is mostly practical, less related to religion¹⁰⁰. While in Gothic churches structure is always visible, even in its tiniest details, like the keystones of the vaulting, the structure of the synagogue and its "technical secrets" are not entirely revealed. The four big double pillars, which support the gallery, the drum and the dome, are covered with plaster ornamentation. The truss supporting the ceiling of the gallery is hidden in the richly ornamented parapet. And finally, the form of the structure, which covers the interior, is not an expression of tectonics, traditional structural rules, but a shell-like, thin Rabitz vaulting reinforced by outside ribs. Its "sincerity" is unusual: it does not pretend to be a solid

¹⁰⁰ It is true that the synagogue's interior is actually a cube, 25 by 25 by 25 metres and the cube show up in different ways as an association to the Holy of Holies in Salomon' Temple.

construction, as in Szeged synagogue, but its form expresses its substance, light character and unimpeded shape. Structure is therefore not an expressive element of religious concepts, but is subordinate to artistic expression, in Subotica mainly to the spirit and forms of Hungarian folklore. If we analyse the shape of this internal dome (see the AutoCAD simulation), we would discover its tent-like character, mentioned by the architects. This tent-like character already featured in Polish wooden synagogues, in which this shape was also not tectonic, due to its suspension to the roof structure¹⁰¹.

The mass forming of the synagogue also reflects the contrast vis-a-vis the composition of masses of a typical Catholic, neo-Gothic church in period Hungary. While the entrance of a Gothic church is indicated by high bell tower(s), i.e. the highest element of the building is by the entrance, the entrance of the synagogue is low, hardly higher than a one-storey house. Beyond this rises the central projection, whose height corresponds to that of two-storey town houses, and a bit further towers the tall central dome. This is in accordance with the iconography of Neolog (reform) synagogue domes, as Jakab puts it in his paper: "... the symbol of the universality of the world and of its Lord, and that is why it is justified in the case of a synagogue. The four smaller cupolas stand for the four quarters of the globe and are crowned by the all-embracing dome of universal power." This is yet another arbitrary, post festum justification of the preferred architectural solution¹⁰².

The ornamentation of the synagogue also differs from the conventional. Instead of the Free Style stone surfaces there are flowers: "At the main entrance believers are welcomed by flowers," writes Jakab, "so that they will be followed by harmony and reconciliation"¹⁰³. Above the main entrance there is the inscription: "This is the gate of the Everlasting God, the righteous should enter it. (Psalm 24:7)" Around it there are ceramic inlays representing poppy flowers, the symbol of oblivion – believers should forget their daily affairs when entering the synagogue.

¹⁰¹ See: Thomas C. Hubka. *Resplendent Synagogue: Architecture and Worship in an Eighteenth-Century Polish Community*. Hanover, NH: Brandeis University Press/University Press of New England, 2003.

¹⁰² Traditional Judaism did not manifest itself in architecture, no cosmological element was allowed to be represented in material and form in official Judaism – mysticisms of all kinds may diverge from that, however. The forged ideologies, like the above justification of the pentirygion arrangement, emerged due to emancipation and the adoption of so-called rational religion (Vernunftsreligion) of Jewish reformers.

¹⁰³ Harmony and reconciliation are of course also present in Christian churches, where there are no flowers painted on the walls. Floral ornamentation originates from the style and ideologized post festum.

In the view of the architects, the interior decoration is similar to the exterior: “The interior of the synagogue is richly decorated with flowers and the slender iron columns supporting the dome are ornamented with palm leaves, so as to resemble Jewish tents¹⁰⁴ in which a feeling of happiness is generated by the harmony of colourful flowers. The rose-coloured surface spreading upwards symbolizes the rays of the rising sun in the dark blue sky¹⁰⁵, at the zenith of which the golden sun is shining on mankind”¹⁰⁶. Open questions of contemporary theory of architecture, the loose codification of synagogue architecture and relatively high technical level (deployment of light structures), as well as the confidence of their clients provided the architects with great freedom to realize their project. They succeeded in filling it with content and their contemporaries realized that, both the ones sympathetic to the project and their enemies.

THE SYNAGOGUE AND ITS SURROUNDINGS

At the time of the construction of the synagogue, Subotica had 82,122 inhabitants, of whom 3,024 were Jewish. The city was divided into eight town districts. They differed from each other concerning physical environment and population – their social, religious and ethnic condition. 91.1% of the popu-

¹⁰⁴ In this respect Jakab’s iconography contradicts the Judentempel conception, according to which the synagogue is a temple and not merely a place of gathering, a tent. However, a unanimous ideological base has never characterised synagogue buildings.

¹⁰⁵ Here believers are not in a tent any more but in the open air, with dawn at the horizon and the shining sun at the zenith!

¹⁰⁶ Architect Jakab’s description reveals Masonic influence. The forming of the sun with golden rays on the top of the dome recalls the Glowing Star. More explicitly, using Yakhin and Boaz on the entrance wall is not a traditional element in synagogues. Yakhin and Boaz can be found more often flanking the Ark of synagogues, but they are absent on the entrance façade. The most evident example of the Masonic influence is the forming of two columns on two sides of the entrance “for good and evil” – as Jakabwrote. Thesetwocolumns,J.(Yakhin) and B. (Boaz), in front of the Temple in Jerusalem are the basic symbol staken over by free masons symbolizing the two poles of good and evil. The endings of these columns are evoked by majolic acapson the columns of the synagogue in Subotica, which symbolize earth and heaven. Later, on the town hall in Subotica, the architects implemented numerous blazing stars on the roofs. Even the tower should have one, but the bishop insisted on a cross instead. The association of Yakhin and Boaz with the west façade of a synagogue first appears in Ludwig Förster’s text on the Dohány synagogue. See: Rudolf Klein, *The Great Synagogue of Budapest*, TERC Kft., Budapest, 2008, p. 86.

lation was Catholic, 3.7% was Jewish, 3.1% was Greek Orthodox and 1.8% was Protestant, i.e. 52.8% was Hungarian, 38.5% Croatian (Bunjevac), 3.7% Jewish, 3.3% Serbian, 2.2% German and 0.2% Slovak. The south-south-eastern part (2nd and 3rd districts) was inhabited mostly by Croats, the south-west part (4th and 5th districts) by Croats and Hungarians, and the northern part (6th, 7th and 8th districts) by Hungarians. The streets where Jews and Serbs lived were in this part of the town (Jews mainly on the border between the 6th and 7th districts, and Serbs in the 8th district). The centre of Subotica (1st district) was inhabited by people of various national and religious status who belonged to the upper classes. The 2nd and 3rd districts had a rural character, the 4th and 5th districts were of heterogeneous structure, whereas the 6th, 7th and 8th districts were mostly urban. Urban here does not mean necessary multi-storey edifices, but refers to the character and placement of the houses¹⁰⁷. Wealthy town houses lined up on the main streets leading to the centre across the whole territory of the town. The 1st district, the centre, was explicitly urban, containing mainly well-proportioned two-storey houses. In the southern parts of the town, inhabited by an agricultural population, the percentage of Jews was low (2nd district: 1.4%; 3rd district: 0.7%), in the western parts it was slightly higher (4th district: 2.8%; 5th district: 2.1%) while their percentage was the highest in the northern, bourgeois parts and in the centre (6th district: 14.0%; 7th district: 15.4%; 8th district: 9.9%; 1st district: 11.6%).

From the late 18th century onwards the Jewry of Subotica had been gradually coming closer to the centre of the town. The first, old synagogue, built at the beginning of the 19th century was close to the perimeter of the town, in the middle of the territory inhabited by Jews. The building for the Chevra Kadi-sha, built at the end of the 19th century, was in Magyar Street (today Frankopanska), near the large market in Széchenyi Square (today Jakab and Komor Square). At the turn of the 19th and 20th centuries Jews acquired a site for a new synagogue on the southern part of this square, only 300 meters from the ensemble of the central squares of Subotica.

Gradual progress is reflected not only in the choice of the location but also in the role of the synagogue in the image of the town. The old synagogue was hardly higher than the poor houses in its neighbourhood. The new synagogue, however, with its tambour and dome, became the most visible building of the centre together with the town hall, which was also designed by Jakab

¹⁰⁷ In villages the gable is turned towards the street, in market towns the houses are turned towards the street with their longer side, having a larger number of windows looking to the street and an emphasized gate.

and Komor. The Church of St. Theresa, the present cathedral, which is also a large edifice, is slightly farther from the strict centre, while the Franciscan Church, which is close to the main square, is of smaller volume and determines the townscape only with its towers.

The Subotica synagogue, in accordance with the status of its builders, has a special function in the townscape: to express the presence of an emancipated community in the town and simultaneously to fit into the environment, while avoiding complete assimilation and the loss of identity. The reconciliation of these, to some extent contradictory requirements are architecturally represented in the following way: the rectangular lower part expresses assimilation, by fitting into the urban fabric with height and form; emancipation and identity are represented by the octagonal tambour and great dome, which emerges gradually from the “assimilating” masses and rises high above the level of the surrounding buildings. The roof of a complex shape and small inclination creates a delicate transition; the four corner pylons bridge the formal and ideological divergence between the lower and the upper part. At the time of its construction the synagogue was on the perimeter of the central area of the town, where the former Jewish quarter began. The houses around it were one or two-storeys high.

Between the two world wars, the one-storey buildings were replaced by two-storey ones. The block of houses across the street to the main entrance remained low.

In accordance with the centuries-old tradition of building synagogues, the edifice is not placed directly on the street front but behind a railing. This reminds us of the time before emancipation when regulation banned the erection of a synagogue (or any other non-Catholic church) on the street front. Behind this railing the buildings of the Jewish community create a harmonious complex.

Before construction of the synagogue two buildings, the property of the Jewish Community, stood on the site¹⁰⁸. On the street front of Széchenyi Square there had been a house, demolished in the first months of 1901, and on the northern perimeter there had been the former Jewish school, financed by the Jewish community, but after the Law of Reception also the state. In the 20th century up to World War Two it was attended also by children of other religions. They had parallel classes of Catholic, Protestant or Orthodox religious instruction. The level of teaching was very high and liberal gentile

¹⁰⁸ See the site plan that was appended to the application for a building permit.

intelligentsia sent their children to this school, which was closed by Communist authorities after World War Two.

The Jewish Community Building was constructed almost at the same time as the synagogue on the eastern part of the site. On its ground floor there is a winter synagogue¹⁰⁹, with a gallery for women on the western side, the Ark on the eastern (street) side, and a bimah near the centre of the space. The women's gallery is accessed from the main staircase of the building. Next to the winter synagogue – separated from it by a dividing wall which could be open – there is the great hall of the community, linked to the kitchen¹¹⁰.

The ritual slaughterer house was built on the south-eastern part of the site, together with the lavatories of the large synagogue. While the Jewish Community obtained the building permit for the synagogue easily, they had difficulties in getting it for the slaughterer's premises: the town council declared the slaughter's work to be an economic activity, and since industrial activities polluting the environment were not allowed in this part of the town, they refused permission. On the 5 August 1902 the vice-president of the Jewish Community, Zsigmond Deutsch, filed an appeal to the municipality in which he explained that slaughtering animals for ritual purposes was not considered an industrial activity according to the industrial law and he asked the authorities to revise their previous decision. At last the town permitted the building of the slaughterer's house with the condition that blood would not be let directly into the sewer but into a settling cesspool.

The palace of the Austro-Hungarian bank appears first in the plan of the sewer¹¹¹ in the north-eastern corner of the site, connected on one side to the Jewish Community building and on the other to the school. This building closes the site with a tiny yard, surrounded by a high brick wall.

While the eastern part of the site was built in accordance with the plan, the western part, i. e. the side on the main front, differs from it. The architects designed a long, narrow, trapezoid forecourt in front of the main façade of the synagogue, that would have been separated from the street front of Széchenyi

¹⁰⁹ There is no sign of the winter synagogue in the original plan of the ground floor, only the office rooms are marked. The winter synagogue was probably planned to be upstairs – which is more correct, since the rule says that no room may be above the synagogue – but this plan was abandoned for practical reasons.

¹¹⁰ The ritual bath and the matzoth bakery were on the site of the still working old synagogue, whereas the Chevra Kadisha and the Jewish hospital were in some other quarters of the town, where Jews lived in relatively large numbers.

¹¹¹ H. A. S. (Historic Archives of Subotica) Seethe signature of the ground plan.

Square by a colonnade (perhaps arcade – the survived plan does not specify it). From the eastern side this courtyard is closed with a transparent fence. On the right and left end of the fence on the street front of Széchenyi Square there are two porter's lodges on the site plan. This project envisaged decoration of the terminal wall of the neighbouring chemist's house. The corner of the site at the crossing of Jókai Street and Széchenyi Square was to be closed by a one-storey building which would have hidden the terminal wall of the school building, whereby the complex of the synagogue would have become a closed, compact unit. Since this symmetrical design was not built, the courtyard of the synagogue remained more open on its north-west side and the differentiation of space between the solemn forecourt and the more profane backyard was not established. The latter was dominated mostly by children, who used to thron through the once wooded area around the synagogue during the breaks. The courtyard was also the scene of the Feast of Tabernacles. The south-east part of the yard was visited by people who took their fowls to the shochet through the eastern gate from Batthyányi Street (today Dimitrije Tucović Street). Parts of this large courtyard were different in character and function, varying from the everyday and profane to the solemn. On the occasions of great feasts believers were met by fully-dressed policemen, who helped the shames check the entrance tickets to the synagogue. The synagogue, the Jewish Community Building, the ritual slaughterer's premises and the fence all harmonize: with similar materials (plain plaster and facing bricks), similar forms (simple masses, wavy gables, symmetry) and ornamentation (Lechnerian string course, Hungarian folklorist decoration). Originally the railing was composed of a closed, half-metre-high base and of a partly closed upper part. The latter was made of brick pillars in folklorist style with Hungarian ornamentation of wrought iron connecting them. Later, during restoration in the 1920s, the pillars were taken down and replaced by wrought iron elements. The original and later added elements harmonize so well that today their different origins cannot be recognized. What is more, neither did Jakab mention this alteration in his article written after his visit in 1925. The railing has a double function: it marks the place of the street front and it provides a perspective to the building. Its lace-like pattern follows the wavy outlines of the synagogue.

Two conditions had brought about the very special architecture of the synagogue in Subotica: the lack of a dominant ideology in the Habsburg Empire as explained by Robert Musil¹¹² and the identity crisis of Jews in Hungary,

¹¹² Nationalism in Hungary was just a veil over a deeper crisis, as emphasised by many intellectuals of the late Habsburg Empire and successor states, such as Robert Musil who wrote

urging them to search for a new identity. According to Joseph Roth, as written in the introductory quotation, Jewry is “like a snail carrying two houses on its back.” One of them is the old house of Jewish history and tradition, separation, memories of persecution, and introversion, while the other represents the culture of the host nation, which makes emancipation possible, or at least tolerates it. The president of the Jewish Community of Subotica, Izidor Milkó, a successful writer raised in a liberal atmosphere with little significant anti-Semitism, similarly to a good part of Hungarian Jewry, believed in the possibility of the synthesis of these two houses. He propagated the idea of Jews as Hungarians of Jewish faith in a town with some 50% of Slavonic population.

Izidor Milkó endorsed architects Jakab and Komor in trying to combine the supposed Jewish and the supposed Hungarian in the synagogue and to turn this duality into a new quality. Their “temple-palace” (in Hungarian: templompalota) is an attempt to realize this “great synthesis” in brick, plaster and terracotta, manifesting in space composition, massing and decoration. As a matter of fact, this great synthesis was a fusion of two fictions, “Jewish architecture” and “Hungarian architecture”, becoming pastiche of architectural history and some supposed “national/ethnic” – Jewish or Hungarian – elements.

The synagogue’s central ground plan is not evident when observing it from the outside. The passer-by walking in the street assumes a cross-shaped ground plan, actually a pseudoGreek-cross, which characterizes many churches of the region. However, when observing from afar the beholder perceives the actual proportions of the interior, the dominance of the great dome and the central arrangement. The passer-by notices four corner pylons emphasizing the “church-like” character of the building, but from a greater distance one can see that they are not as high as church towers, so they are sub-ordinated to the central dome in a Byzantine manner.

Duality rules the higher, contextual level, too, as already mentioned. The lower part of the synagogue merges with the urban fabric, only the tambour and the dome set out to rival church towers. This aspiration is expressed not only by their dimension but also by the form of certain parts of the building. The central projections ending in gabled roofs in each façade resemble the usual shapes of the neighbouring houses (the wavy lines recall the vernacular forms of the rustic Baroque attics of buildings in this region). The great dome, however, is a new element in the town’s architecture and skyline. Its folklorist

Der Mann ohne Eigenschaften (The Man Without Qualities – an awkward English translation), 1930-43, referring to the late empire and the lack of intellectual driving force, which gave rise to divergent intellectual developments.

ornamentation serves cultural incorporation of the Jews into the Hungarian-Slavonic environment.

The cultural synthesis of Hungarian and Jewish elements characterises the interior decoration too, through the composition of oriental/Jewish and Hungarian folklorist elements into an organic unity. In this respect the decoration of the inner surface of the dome is unequalled. Against a light blue background, which symbolizes the sky, there are forms resembling the Star of David, composed of heart-shaped honey cakes painted with the lively colours of Hungarian folk art¹¹³.

IS THE SYNAGOGUE REALLY HUNGARIAN? IS IT REALLY CZARDAS CARVED INTO STONE AND BRICK?

In order to answer this question, we have to examine first, what was considered to be Hungarian around 1900. During the long 19th century this question was answered in different ways. In the Vormärz period the Hungarian nation was largely seen to be identical with its gentry, its culture and its ethnic preferences. In those times serfs did not count, folklore was beyond public interest. The first official “piece of Hungarian architecture”, the Redoute in Pest, featured on the façade the “knights’ knot”, an element of the gentry’s fashion and heads of Hungarian high nobility, which underpins this concept. However, with widespread of the modern notion of nation, the widespread *Völkisch* movements in Europe, concomitant with urbanisation and modernisation of the Kingdom, Hungarians were more and more identified with the people, mostly with country folk, by the end of the 19th century. Gentry and urban German *Bürgertum* were considered to be tainted with foreign influence. Béla Bartók condemned both the German and Jewish urban population and the ‘lazy nobility,’ finding refuge among his ‘beloved peasants’ (*kedves parasztjaim*).

But there was also another concept of Hungarians, the exotic, as interpreted by the Viennese: the vast Hungarian flatland, the *puszta* with cattle and wild horses, the mysterious and beautiful Hungarian women, like the veiled, enigmatic Hungarian countess in Johann Strauss’ *Fledermaus*, or the romantically conceived Gypsies of the *Zigeunerbaron*, all fuelled by an unofficial royal-imperial (K.u.K.) ‘domestic orientalism,’ to which both the Hungarians

¹¹³ In only three years, a similar combination would emerge on Béla Lajta’s buildings. See: Rudolf Klein, “Lajta Béla funerális művészete”, in: Gerle, János and Csáki, Tamás (eds), *Lajta Béla*, Holnap Kiadó, 2013, pp.219-49.

and the Jews readily subscribed. Despite of its musical excellence, Johannes Brahms' Hungarian Dances (Ungarische Tänze) fall into this category, i.e. to the tamed and cultivated Czardas, prepared for the taste of Viennese 'learned public' of the Innenstadt and the Ringstraße, as well as for the modest petit bourgeoisie of the neighbourhoods around the Gürtel, the outer ring of Vienna.

If the synagogue in Subotica is Hungarian, it is mostly in the manner of Johannes Brahms' Hungarian Dances. Brahms neither composed in pentatonic scale, the basis of Hungarian folk music, nor he used much of original folk tunes, as Béla Bartók would do a couple of decades later. Brahms remained in the framework of the mainstream European musical tradition, in a somewhat conservative edition of it by the 1890s. He creatively integrated into Western music little details that carries the supposed Hungarian meaning. Johann Strauss was not far from this in the two aforementioned operettas.

Similarly, relatively few architecturally substantial elements are 'Hungarian' in the synagogue, but there is a layer of Hungarian folklore ornamentation, which wraps up the diverse elements of this extraordinary edifice. As an effect it does look somehow Hungarian, in the way Brahms' dances sound Hungarian.

The synagogue is based on a Byzantine architectural template of Penterygion, common to German, Austro-German and Hungarian synagogues around 1900, which conveyed the idea of orientalism – the Byzantine Empire looked certainly as oriental as Islamic lands from a Viennese café, fit for the 'Orientals of the Occident', or 'Asians of Europe' as Jews were considered during good part of the 19th century. The Byzantine line was also emphasised by the upper part of the dome and the small lantern above it, reminiscent of the San Marco Cathedral in Venice, exemplifying Byzantium/Orient. The lower part of the dome referred to Santa Maria della Fiore, the famous cathedral of Florence, another icon of architectural history: the harbinger of Renaissance, as the foundation of modern era, the economic and intellectual rebirth after the dark ages – medieval period was seen by the Jews as the time of superstition, bigotry and persecution.

At its best, the synagogue could be interpreted as an architectural double-talk. The lower part of the dome is Florentine and Hungarian (Italian Renaissance in its form, but Hungarian in the coloured tile decoration), its upper part Hungarian and Venetian (Byzantine outlines and Hungarian folklore shape in the metal sheet covering). This double talk goes on with the narthex, which is an element of antiquity, which additionally has two corner pillars

related to Yakhin and Boaz, but it is framed with a wavy line taken from Hungarian folk art. This double talk extends to almost all parts of the exterior and the interior.

CONCLUSIONS

The synagogue in Subotica is a unique building, which reflects its architects' intentions, its builders' political stances and societal aspirations, as well as the milieu of the multi-ethnic, multi-confessional Subotica. This town, located on the periphery of late Habsburg Empire, on the southern part of the Hungarian Kingdom, enjoyed an economic boom, but struggled with national tensions, political divides in the last decades of the Habsburg Empire.

In this period, architectural language, often labelled by contemporaries as style¹¹⁴ carried political messages, as was the case with Hungarian art nouveau. This idiom, created initially by Ödön Lechner, the teacher of the architects of the synagogue, highlighted at the same time both modernism and national endeavours. After its parliamentary ban in 1902 it was favoured by emancipated Jews, who wanted to show their commitment to the Hungarian cause, but refused by gentile conservatives as "mimicry style" behind which Jews were hiding¹¹⁵. Moreover, this style was condemned as an attempt to hijack genuine national culture and present Hungarian traditions in a free-handed, 'insincere' way, serving largely Jewish interests. In Subotica, where national tensions were running high around 1900, this style attested to the fidelity of Jews to the host nation, reinforcing its position in a territory which was inhabited partly by Slavonic population.

By refusing the architectural language of historicism and introducing the novelty of shell-like dome structure, as well as by showing metal structural elements this, building was also modern. Moreover, its architects opted for a strict square plan, echoing the cube-mystic of Solomon's Temple. Last, but not least, through the use of Hungarian folklore, even turning it into 3D, Jakab and Komor created an extraordinary monument of emancipated Hungarian Jewry in the framework of late Habsburg Empire – multifaceted, plural, and above all, optimistic.

¹¹⁴ Architectural Language is a set of elements, details while style is wider notion which entails space too, thus, embodies an *imago mundi*, many elements of a given culture.

¹¹⁵ See, Rudolf Klein, *Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance*, In: *Ars Judaica*, Volume 2, 2006, 117-134.

(Footnotes)

¹ This data is also confirmed by the 1831 census of Jews, according to which there were 464 Israelites living in Subotica, i.e. 81 families: a shopkeeper, 65 merchants, 7 tradesmen, tenants and beggars. Their yearly income was estimated by tax collectors at 3,389 forints. (The Historical Archives of Subotica. M. 12. A. 42/pol. 1832.)

THE HERITAGE OF THE JEWISH RELIGIOUS BUILDINGS IN SZEGED

Ágnes Ivett Oszkó¹,
Dóra Pataricza²

¹ Hungarian Museum of Architecture and Monument Documentation
Protection Center, Vörösmarty tér 1. H 1051 Budapest, Hungary

² Åbo Akademi University, Polin Institute in Finland, Tuomiokirkontori
3, 20500 Turku, Finland

Email: oszko_ivett@yahoo.com

ABSTRACT

The Jewish Community of Szeged has a history of nearly two and a half centuries. Its greatest architectural monument is the New Synagogue (1899–1903), one of the world's most beautiful synagogues. Its predecessors in the city are two small synagogues built on the same plot 100, an 60 years earlier (1803; 1843). The New Synagogue's designer, Lipót Baumhorn (1860–1932), was known as the most successful synagogue architect of his time. He planned 26 synagogues in the former Hungarian Kingdom (as part of the Austro-Hungarian Monarchy). Out of these, 22 were built between 1886 and 1932. In Szeged, there are seven secular buildings planned by him that are visible, of which the most special is the Jewish community headquarters next to the synagogue, and the ceremonial hall of the Jewish Cemetery. Baumhorn, during the construction of the New Synagogue in Szeged, worked closely together with chief rabbi and scholar dr. Immánuel Löw, who applied his immense knowledge in the decoration of the synagogue. Löw also designed the synagogue garden as an organic part of the synagogue, presenting the flora of Israel and Hungary. Our study presents Szeged's synagogues and the cemetery's ceremonial hall from an architectural and cultural-historical perspective, summarising the emergence of Jewish ideas in the turn-of-the-century architecture.

Keywords: *Synagogue, Szeged, Immánuel Löw, Lipót Baumhorn, Neolog, Art Nouveau*

INTRODUCTION: THE HISTORY AND THE IMPORTANCE OF THE JEWRY IN SZEGED

The renowned Jewish community of Szeged stands as the largest Jewish community in southern Hungary and one of the most important in central Europe. Its Jewish community was founded in 1785 and at its peak, in the 1920s, it had 8000 members as the third biggest one in Hungary. Nowadays, 300 people are members. The Jewish population of Szeged has a vibrant history, both intellectually and culturally. It is one of the very few countryside communities where, after 1945, Jewish religious and communal life continued and is still taking place. Essentially, this made it possible for a significant part of the community to retain its valuable collection of documents and a rich archive of material memories.

Figure 1. The New Synagogue of Szeged, 1900–1903, Lipót Baumhorn.
© Ágnes Ivett Oszkó

The Szeged Jewish community is unique because Szeged was a primary focal point of Neolog Judaism and thus a prime locus (outside of Budapest) of the attempts of Jews living in Hungary to acculturate into mainstream, Hungarian-speaking urban culture after the creation of Austria-Hungary in 1867. The Jewish community members have been active in Szeged's scientific,

economic, industrial, religious, cultural, architectural, artistic, educational, and charitable lives.¹ Unlike many other European Jewish Archives, the Szeged Jewish community's archives survived mostly intact despite the destructive forces of the Holocaust and WWII.

*Figure 2. The headquarters of the Jewish Community of Szeged, 1901–1902, Lipót Baumhorn.
© Darabanth*

The Jews could settle down in Szeged after Joseph II. In 1784, the council of the city of Szeged approved the settlement of 11 Jewish families. According to the Jewish custom, when there are more than ten men in a place, the community must have a synagogue, a rabbi, a teacher, a cantor, a shochet and a servant. Thus, the first rabbi was Yechiel, who also taught, was a witness and

¹ For more information see the studies of e.g., Karády, 9-43.

a notary, and even examined poultry when it was brought in front of him to decide whether it was kosher. The other rabbi of the settlement period was Hirsch Bak, who was elected in 1790, served until 1843 (for 53 years) and who hired teachers for the children.² Hebrew was still the first settlers' primary language, as they did not yet know Hungarian or German perfectly. By 1840, 800 Jewish men were registered in the town, and the rabbis started keeping vital registers from 1844. In 1870, Jews accounted for roughly 4% of the urban population, with 3,628 members.

The members of the growing community could buy a residential building within a certain circle, the area today is surrounded by the Kálvária boulevard, Mars Square and the Gutenberg street. They have not received civil rights for a long time, so they were mainly engaged in trade and industry. After 1859 they could own property in any part of Szeged.³ By the end of the century, their integration into non-Jewish society had reached a high degree, thanks to their assimilation strategies. The majority of Szeged's Jewry took on Hungarian political and cultural identity through schooling and by choosing the Neolog direction of Judaism in Hungary.⁴ The more progressive and pro-reform Neolog movement enabled them to leave behind Orthodox forms in their vernacular religious life which was often an impenetrable obstacle in attaining a rise in their status. Approximately 40% of Szeged's Jewry belonged to the middle-class intellectuals (including office workers), which is well above the average both compared on a national level and to other cities with a Neolog majority of Jewry.⁵ The wealth of the industrial and merchant citizenship was also higher, and the Jews of Szeged can be considered more modern and bourgeois than their fellows living in other cities.

On March 12, 1879, Szeged was flooded by the Tisza, leaving only 265 of nearly 6,000 houses intact. In the three phases of the city's reconstruction (1880-1914), there were many Jewish clients among the builders, mainly merchants, doctors, and lawyers. There were many Jews among the architects who planned for Szeged: the best known of the designers were Sándor Baumgarten, Alfréd Hajós, Flóris Korb, Géza Márkus and Lipót Baumhorn. Most of them worked in Szeged only once, but Baumhorn had closer ties to the local community members and the city. Evidence of this is that he built the community headquarters (Gutenberg u. 20. 1901-1902) simultaneously as the

² Löw-Kulinyi, 163.

³ Tóth, 493.

⁴ Karády, 9-43.

⁵ Karády, table no. 3

New Synagogue, the cemetery chapel (Fonógyári út 9. 1903–1907) and seven large-scale orders by citizens.⁶

THE OLD SYNAGOGUES OF THE CITY

In 1801 the community's organisational and operational rules were renewed, and between 1800 and 1803 the first house of prayer was built in the Korona street (today Hajnóczy street). Due to the protest of the non-Jewish population, the city council did not allow the building of a synagogue, only a place of worship in a house with a chimney: *“the erection of a synagogue in this city is forbidden, thus a suitable house consisting of spacious rooms and a kitchen [has to be built].”*⁷ The sizes of the first synagogue were 22,15 m x 11,37 m, with a total area of 142 square meters. The longitudinal synagogue with a western porch⁸ could fit 129 men and 99 women⁹ and was located in the middle of the yard of the old synagogue.¹⁰

Twenty years later, the building became too small, so in 1825 the community decided to build a new synagogue. A certificate supported the community's request to the city from György Sobay, a physician, who stated that the synagogue is so crowded on the high holidays that there is a mortal danger.¹¹ The permit was granted, and thus the building was demolished in 1839. Since the new synagogue was not ready yet, between 1839–1841, the community rented a room in the restaurant called “Zöld koszorúhoz” (To the Green Wreath) as a place of congregation.¹² The Lipovszky brothers first designed a so-called hall-building between 1840–1843 that served as a temporary synagogue and later was turned into a boys' school and a place of the assembly until 1879.¹³ The same Lipovszky brothers, József and Henrik, designed a Neo-classicist synagogue based on the Óbuda and Pest synagogues' designs,¹⁴

⁶ Original documentation and plans of these buildings can be found in the The National Archives of Csongrád-Csanád County. For a more detailed description of the buildings, see the relevant chapter of Oszkó.

⁷ Decision of the Szeged City Council in 1803, quoted by Löw-Kulinyi, 151.

⁸ Gazda, 129.

⁹ Löw 1903, 1.

¹⁰ Löw-Kulinyi, 154.

¹¹ Reizner, I:312.

¹² Löw-Kulinyi, 157.

¹³ Löw-Kulinyi, 159.

¹⁴ Löw-Kulinyi, 159.

on the same plot where the previous building was located (today: Hajnóczy u. 12.). Immánuel Löw described in detail the process of furnishing the synagogue: “Under the leadership of Lipovsky, construction began, and carpentry was undertaken by J. Heszler and his mother [...] The masonry and carpentry work was completed in March 1842, when the tinsmith work was carried out by János Engelthaler from the material of the community [...] József Frischauf will undertake the carpentry, and carver Mihály Bisits will do the 27 plaster ceiling. The altar [sic!] was made by the sculptor Pál Maurer from Pest patterned after the one in Arad.”¹⁵

Figure 3. The northern façade of the Old Synagogue, towards the street on an archival picture.
© Hungarian Jewish Archives F70.400.2

The synagogue was inaugurated on May 19, 1843, by the chief rabbi of Pest, Arszlán Schwab, and from 1850 it was led by Chief Rabbi Lipót Löw (1811–1875). Arszlán Schwab even brought along a choir to the inauguration,¹⁶ which was regarded as a progressive innovation at that time. The building was first renovated in 1857 when Francis Joseph, the Emperor visited Szeged. The flood of 1879 seriously destroyed the building, but Immánuel Löw managed to save the Torah scrolls.¹⁷ On the outside of Hajnóczy Street, there is a memorial plaque in Hungarian and Hebrew, which shows the water level of 1879, but it has to be considered that the street level at that time was 1.8 meters lower than now. After the renovation and the extension of the bimah

¹⁵ Löw-Kulinyi, 163.

¹⁶ Löw-Kulinyi, 161.

¹⁷ Hidvégi, 19.

[the central platform for reading the Torah], the synagogue had seats for 400 men and 300 women in an area of 344 square meters.¹⁸

The two longitudinal façades of the rectangular one-storey building have five axes, and the two shorter façades have three axes and are articulated by pilasters and other classical forms outside.¹⁹ The building initially had no gate on the north side facing the street, only on the west side of the courtyard. The north entrance was opened later. The partial exterior remodelling of the synagogue was carried out in 1906 by Lipót Baumhorn. He transformed the northern and western gates of the courtyard opening into the street in a historicist Art Nouveau style and similarly changed the arched porch window above the northern gate. He replaced the old, pedimented gable of the northern façade, with a semicircular one, and crowned it with the Tablets of the Law, placing a barely visible geometric Art Nouveau volute in its façade. His modifications fit stylistically well into the mid-19th century building. In 1977 the Szeged Jewish Community had to sell it to the Hungarian state. Since 1992 it has been owned by Szeged city, and currently, it is used by the MASZK Theater Association.²⁰ In 1997, the façade was renewed, and the frontispiece on Hajnóczy Street was restored to its original location, but the complete renovation has not been completed to this day. In 1924, the community erected two memorial plaques designed by Ármin Tardos-Taussig (1874–1936) to the Jewish soldiers of the First World War on either side of the main entrance. At the top is a Hebrew memorial poem.

Figure 4. Inside of the Old Synagogue, the Bimah is in the middle.
© Móra Ferenc Múzeum, Szeged

¹⁸ Löw-Kulinyi, 162.

¹⁹ Krinsky, 180.

²⁰ Apró, 15-17.

The representative interior, a galleried basilica²¹ with the three aisles, is harmonic in its simplicity. In the foyer, there was a red marble wall well for ritual hand washing. The arched and arcaded women's gallery surrounds the space in a U-shape. The Torah Ark niche is on the eastern wall topped with an inscription: *דימת ידגגל הוהי יתיוש* [Ps 16:8, *I am ever mindful of the Lord's presence*²²] and the tympanum as well as a pair of columns on both sides. The ten commandments on the two tablets are placed above the Torah ark. The bimah was in the middle. The ground floor windows are more semicircular and relatively simple, whereas those on the upper floors are more decorated.²³ Once the New Synagogue was built, the previous synagogue became the so-called old or small one, or the "men's synagogue".²⁴

Figure 5. View of the inside of the Old Synagogue from the Women's gallery, before transforming it into a theatre, 2001
© Róbert Révész

THE BUILDERS OF THE NEW SYNAGOGUE

The New Synagogue of Szeged was built between 1900–1903 in a historical and Art Nouveau style. It is the 2nd largest in Hungary (1340 seats) with a central dome of 48,5 meters. It was built by architect Lipót Baumhorn,

²¹ Krinsky, 180.

²² All Tanakh translations were quoted from the NJPS translation

²³ Apró, 15-17.

²⁴ Ábrahám 2016, 21.

under the inspiration of the city's chief rabbi, Immánuel Löw. Without doubt, Baumhorn's masterpiece was the Neolog New Synagogue in Szeged, which, in addition to its complex form and its large size, was made unique by the symbolic depiction of the Jewish religion. To this day, the synagogue bears witness to the local Jewry's flourishing at the turn of the 19th-20th century. With its domed mass of four towers, it rises far above the surrounding buildings and takes its rightful place among the city's churches.

Figure 6. The South-Western façade of the New Synagogue, 1908.
© Fortepan/Schmidt Albin

Lipót Baumhorn (1860–1932) was the most successful synagogue designer of his time, designing twenty-six synagogues during his career. In Europe, he was uniquely productive, designing not only in oriental but also in Art Nouveau and Protomodern style, for four decades. With the number and variety of his creations, he was ahead of Jacob Gärtner (1861–1921) and Wilhelm Stiassny (1842–1910) in Vienna - both experts in synagogue architecture. At every era, he could adapt to the customers' needs and demands. Baumhorn's architectural

activity embraces four and a half decades, between 1886 and 1932. He did not finish his studies pursued in the Faculty of Architecture of the Polytechnical University of Vienna between 1878 and 1883. At the beginning of his career, he spent twelve years in the architectural office of Ödön Lechner (1845–1914), then from 1894, he became independent. From 1902 architect Károly Kovács became his permanent colleague, who signed initially only static calculations, and later charges for synagogues, too – supposedly as construction manager. From 1925 the architect worked together with his future son-in-law, György Somogyi. Baumhorn’s architectural office produced five tombstones and about fifty plans for secular buildings beside the designing of synagogues and the synagogue renovations.²⁵

The mizrah (Eastern wall) and the Torah ark of the New Synagogue with the parochet (richly ornamented curtain covering the Torah Ark) designed specifically for the inauguration.
© Hungarian Jewish Archives F97.144

²⁵ In 2020–2021, the Jewish Community of Szeged, in a co-operation with the Hungarian Museum of Architecture and the Monument Protection Documentation Center commemorates the 160th anniversary of Lipót Baumhorn’s birth (curator of the exhibition: Ágnes Ivett Oszkó). One of the locations of the travelling exhibition is the foyer of the Novi Sad Synagogue, where the exhibition is expected to be in the autumn of 2021. Baumhorn’s oeuvre will also be available online at the “Jewish Virtual Museum of Timișoara.”

Immánuel Löw (1854–1944) was, without doubt, Szeged's, if not Hungary's most important Neolog rabbi and scholar. He was not only significant as a rabbi but also as a scientist in various fields. He was born in 1854 at Szeged to Szeged's rabbi Leopold (Lipót) and Borbála Löw. He was educated in his native town and in addition to his studies at the Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (College for Jewish Studies) in Berlin, he also studied Semitic linguistics at the University of Leipzig, Germany. In 1879, he submitted his doctoral thesis on plant names in Aramaic (*Aramäische Pflanzennamen*) for which he received his PhD. In the same year, he graduated as a rabbi and started his work in Szeged, where he was officiating until 1944. Löw, an enthusiastic botanist, collaborated closely with Baumhorn and had the architect incorporate numerous intricate floral and plant designs into the detail of the extraordinarily ornate decoration of the synagogue.

The synagogue was mostly untouched during WWII, although sadly the majority of its Jewish population was murdered in the Holocaust.²⁶ It remained empty but was still owned by the tiny surviving Szeged Jewish community. Due to a lack of financial resources, the buildings deteriorated into an extremely poor technical condition by the beginning of the 2000s. In 2012, the Szeged Jewish Community had to temporarily close the community because of the potential structural threats to visitors. The Hungarian state underwrote the cost of the external renovations and the garden reconstruction between 2015 and 2018, and in 2017 the new synagogue, whose exterior was refurbished, was given a new roof. During the renovation, the domes were rebuilt (the central dome and the four dome towers), the exterior façades made of brick and stone were cleansed, and the damaged elements were replaced. In the interior, water blocks were built into the towers. The interior has not been upgraded so far due to a lack of funds, although the traces of earlier flooding represent a stain on the building's painted, gold-plated surfaces.

THE NEW SYNAGOGUE AS A CONFESSION OF THE JEWISH COMMUNITY

On May 19, 1903, chief rabbi Immánuel Löw inaugurated the new synagogue. Both the chief rabbi and the architect referred to the building as “Jewish

²⁶ With a grant from Claims Conference (project initiator and leader: Dóra Pataricza), in 2020-21 an international research group reconstructs the fate of victims deported from Szeged and aims to determine the exact number and percentage of victims and survivors.

temple” (Hun. *zsidótemplom*, cf. Judentempel in German). They both regarded Hungary as their homeland,²⁷ following the decree promulgated in 1895 declaring the equality of religions and the Neolog denominations’s ideological background. Baumhorn sent his application to the anonymous tender for the synagogue building project with the pseudonym “God and Homeland”, which might be regarded as a reference to his Neolog ideology.²⁸ These two roots - the ancient one in Eretz Israel and the present one in Hungary - that are also visible in the garden planted around the synagogue, to which Löw selected plants that were common in the land of Israel and other plants from Hungary. The synagogue’s interior decoration also emphasises the new homeland’s idea: the inscription on the triumphal arch over the Torah ark [*Aron Kodesh*] is written in Hebrew and Hungarian: *Love your fellow as yourself!* (Lev 19:18) This quote was the first synagogue wall painting written in the Hungarian language, and it was uncommon to include inscriptions in the national languages on the walls of the synagogue.²⁹

The arrangement of the synagogue’s space for prayer also reflected the needs of Neology. The *bimah* was moved to the eastern side instead of its traditional place in the middle, which was the custom since the Middle Ages. Above the Torah ark, there is a loft for the organ and the choir. The Torah ark is crowned by an ornate small dome reminiscent of the enormous dome of the synagogue. The women are seated strictly in the galleries, but Neologs do not use visual barriers (*mechitza*) unlike the orthodox. All these features have been used in the synagogues of Reform Jewry since the middle of the 19th century (e.g. Budapest, Dohány Street Synagogue, 1854–1859, L. Förster). Thus, by the turn of the 19th-20th century, these were not novelties anymore. “*The Hungarian Neologs broadly followed the achievements of the German Reform Movement (haskala), but due to local circumstances and the larger presence of traditional Jews, they were more conservative.*”³⁰ Thus, Neology was and to this day is a specifically Hungarian division of Jewry.

²⁷ Löw at the same time was also a fierce Zionist according to Sándor Scheiber. *Hidvégi*, 33.

²⁸ The Szeged Jewish Community gave ten sets of codewords to Ignác Alpár on April 4, 1899. Szeged Jewish Archives “Új zsinagóga és székház építési ügyek”, “Zsinagógaépítés” 521/99. Most of the application material can still be found in the archives of the Community.

²⁹ The same inscription in the same form can be read in the Páva utca synagogue in Budapest, also designed by Baumhorn 20 years later.

³⁰ Klein, 690.

*Figure 8. Inside view of the New Synagogue towards the eastern wall, 2012.
© Oszkó Ágnes Ivett*

BUILDING HISTORY FROM THE PLANNING TO THE INAUGURATION

The synagogue was built on the plot next to the former, so-called “old” synagogue. The increase of the Jewish population in Szeged predicted already a couple of years later that the community would soon need a larger place of worship. In 1884, the board formed a movement to raise funds for the new synagogue to be built, additionally, from 1891 the congregation also established foundations, and a considerable sum was collected by 1897.

The community issued a tender for constructing a new synagogue in 1898 to which ten applications were sent. On April 23, 1899, the committee in charge including Löw and also representatives of the architectural profession (among others, Ignác Alpár) and the city, selected Lipót Baumhorn’s (anonymous) plan.

Ödön Lechner, the founder of the Hungarian Art Nouveau,³¹ probably supported the third prize-winning plan with the pseudonym “And There was Light”, which was eventually built in Szabadka (Subotica) in 1901–1903 by Marcell Komor and Dezső Jakab. Most probably the committee chose Baumhorn’s plan on Immanuel Löw’s suggestion,³² as the chief rabbi was well acquainted with the architect’s work. Baumhorn refused to participate in the tender twice. When he made up his mind, the community had to extend the deadline of submission so that the architect can apply.³³ Baumhorn had been involved in the construction of the Szeged town hall already in 1883, and his relationship with Löw became closer when in 1888 it was Löw who inaugurated the synagogue in Esztergom designed by Baumhorn.

Lipót Baumhorn’s plans depicted a monumental building with a complex mass, which could acquire a dominant role in the cityscape with its impressive dome.³⁴ His design cannot be classified by a specific architectural style, as it freely selected elements from the Revival styles (such as Neo-Renaissance, Neo-Gothic) while the other two award-winning designs represented a definite Art Nouveau direction. This mixture of styles might have been one of the decisive arguments for the committee: a community proud of its assimilation did not want to commit itself to any contemporary trends, and instead chose a design better suited to the taste of the citizens, not to mention the trust in the architect who was already experienced in synagogue construction. Löw put it into words:

*“The character of the building’s architecture is rather free and individual; it does not submit itself to a specific strict stylistic direction. Its base draws from a medieval trend, but its realisation and its details are the products of an entirely individual concept and in some respects an expression of the assimilating ability of modern Jewry.”*³⁵

³¹ Klein notes that Baumhorn’s “enriched freestyle” of Ödön Lechner - in whose office Baumhorn worked in 1883–1895 - lacks Lechner’s strength and thus Baumhorn was still a mere follower in this period. He found his voice only a decade later. “*Still, the public adorned the building, unlike Lechner who would have liked Dezső Jakab and Marcell Komor to win the competition. However, Rabbi Löw could accept only the well-established Lipót Baumhorn, regardless of his mannerism and predilection to overstatement.*” Klein, 380., note to picture 4.542.

³² Szeged Jewish Archives “Új zsinagóga és székház építési ügyek” 531/99., 100/99.

³³ Szeged Jewish Archives HU_SZZSH_A_II_6a_1899_056, HU_SZZSH_A_II_6a_1899_063, HU_SZZSH_A_II_6a_1899_074, HU_SZZSH_A_II_6a_1899_077, HU_SZZSH_A_II_6a_1899_088 (indexed documents)

³⁴ The New Synagogue, together with the adjacent garden occupies an entire block of plots.

³⁵ Löw-Baumhorn, 5.

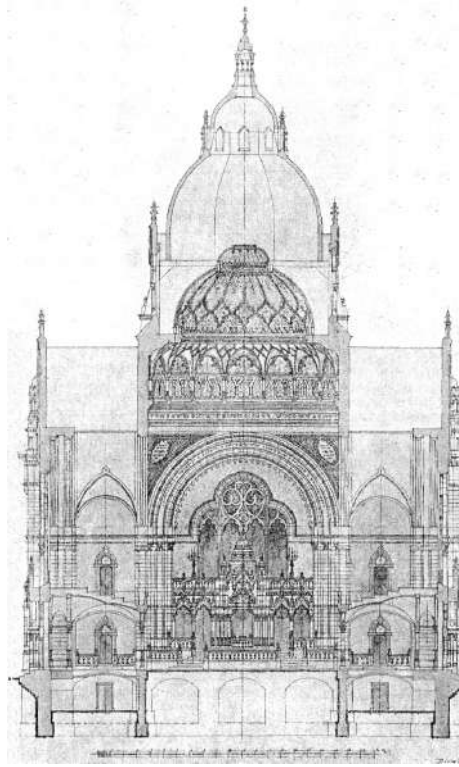

Figure 9. The cross-section of the planned New Synagogue, drawn for the tender in 1898 by Lipót Baumhorn.

© *Építő Ipar* May 25, 1899, Nr. 21-1168. 160.

The construction began in August 1900. In March 1901, Baumhorn asked for quotes for the glass painting and the preparation of the organ. By July 1901 the wall was extended until the roofline. A year later, in 1902, the company of Adolf Götz in Budapest was selected for the interior painting. Götz had already worked together with Baumhorn once before when building the synagogue in Temesvár-Gyárvaros [Timișoara-Fabric].³⁶ The glass paintings were done by the workshop of Manó Róth, the brother of Miksa Róth, famous for his Art Nouveau glass windows.³⁷

³⁶ Szeged Jewish Archives HU_SZZSH_A_II_6a_1902_457_001-008

³⁷ Szeged Jewish Archives HU_SZZSH_A_II_6a_1902-1903_szn_012-014; HU_SZZSH_A_II_6a_1903_szn_001_01, HU_SZZSH_A_II_6a_1903_szn_001_02, HU_SZZSH_A_II_6a_1902_457_006 (contract and correspondence)

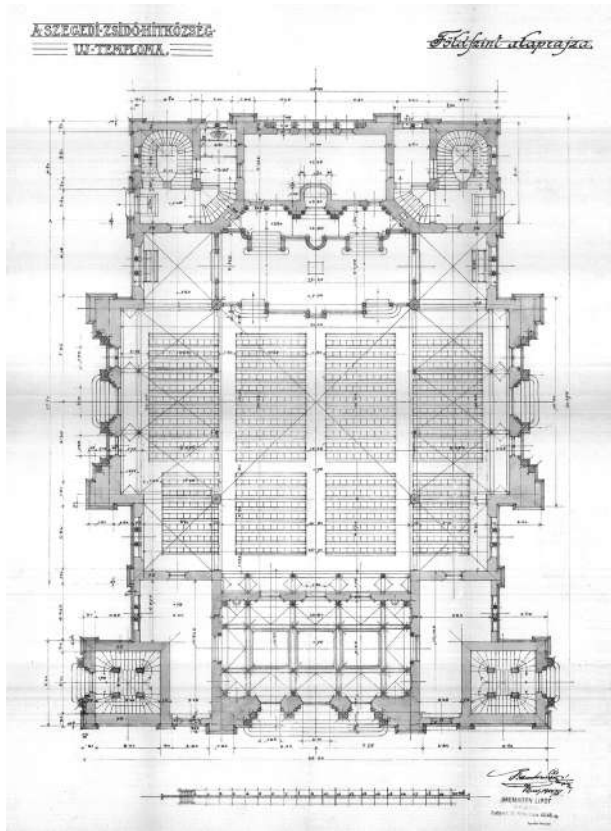

Figure 10. The ground floor plan of the New Synagogue, 1900, Lipót Baumhorn.
© Szeged Jewish Archive

The architect and the rabbi worked in tight cooperation on the design process of the synagogue. Immanuel Löw played a significant role in the synagogue's completion, as he was the one who developed the iconography of the building, which is not common with other synagogues.³⁸ The decoration's planning included not only the wall paintings but also the unique themed painting of the stained-glass windows and the creation of the garden.

By the spring of 1903, all work was completed. Remarkably, the inauguration was not timed for the autumn holidays but was held on May 19, on the 60th anniversary (according to the Gregorian calendar) of the old synagogue's inauguration.³⁹

³⁸ Klein, 379.

³⁹ *Egyenlőség*, May 24, 1903, 17.

THE SYMPHONY OF CONTENT AND FORM: THE MESSAGE OF FAITH

The synagogue, with its square prayer space, the foyer on the west and the organ loft on its eastern side, is supported by a steel structure. The exterior suggests a cross-shaped floor plan, yet the interior is relatively homogenous though not exactly central. Despite the lateral expansion of the space on the gallery level, a longitudinal Catholic character can be still felt when standing inside.⁴⁰

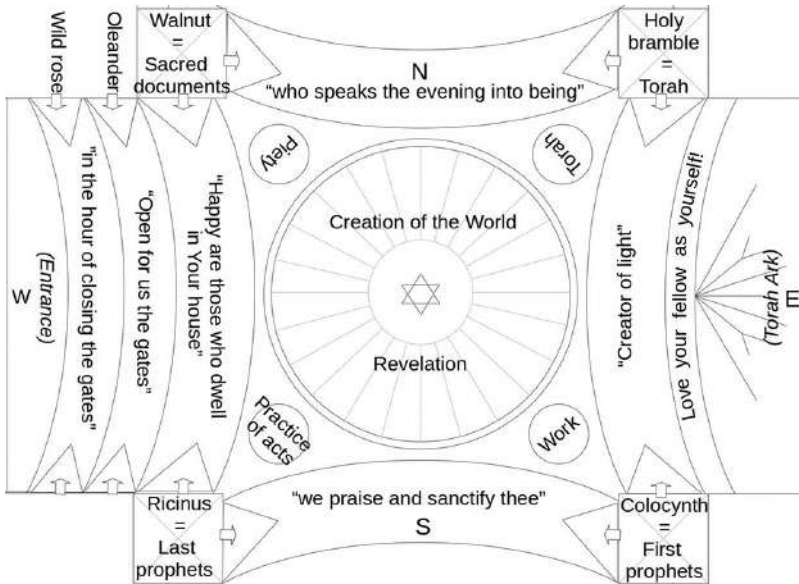

Figure 11. Inscriptions on the ceiling in the New Synagogue.
 © Oszkó Ágnes Ivett

The plan is based on four central columns, which again carry the vaults, the dome and the roof-tree rising above the 30x30 meter interior. The inner dome is connected to the main columns by pendentives on which the words “Torah” (הַתּוֹרָה), “worship/work” (הַדּוּבֵעַ), “piety” (פִּיֶּדוּסָה) “practice of acts” (תּוֹלִימָה) glow in golden fields.⁴¹ Similarly to the four columns supporting the

⁴⁰ Klein, 379.

⁴¹ The three concepts written with four words can be found together in Pirkei Avot: “Shimon the Righteous was one of the last of the men of the great assembly. He used to say: the world stands upon three things: the Torah, the Temple service, and the practice of acts of piety.” (Translation from the Sefaria. Thanks for András Kövér for commenting on this.)

dome, the revelation is realised through the reading of the Torah, the practice of work/worship and charity. The pillars of both the faith and the building thus coincide, as Löw's contemporary description suggests:

The connection between the purpose and the building's division was highlighted by connecting the four massive barrel vaults surrounding the dome with the four main prayers, and one or two words indicating these in golden letters in the middle of the vault.⁴²

In the middle of the vaults over the galleries the starting lines of the daily prayers correspond to the cardinal directions, thus in the east, the *shacharit* prayer is visible (רוא רצוי Creator of light), in the south the *Mussaf* prayer (נשידקנו וצירענו we will praise and sanctify you), in the west the *mincha* prayer (הלס דוללהי דוע דתיב יבשוי ירשא Happy are those who dwell in Your house [Psalms 84:5]) and in the north the *ma'ariv* prayer (מיברע בירעמ ורובדב רשא who speaks the evening into being).⁴³ The fifth prayer of Yom Kippur (*ne' ilah*) is visible on the vault after the western section of the bay (רעש ונל חתפ Open for us the gates, in the hour of closing the gates).

Immánuel Löw also planned a crucial role for the decorations of the corner vaults: the cross-vaulted fields are decorated with plants symbolising the books of the Tanakh (Old Testament). Löw described these references:

"The four parts of the Scripture are symbolised by the four upper corners, each with a characteristic, colourful plant from that part of the Bible where it is mentioned. The Torah is represented in the southeast by a holy bramble (Rubus Sanctus Schreb.), the first prophets are represented in the northeast by the Colocynth [bitter apple/cucumber, Citrullus colocynthis] (2Kings 4:39), the last prophets are referred to in the northwest as the miracle tree of the prophet Jonah [Ricinus], and the sacred documents are represented in the southwest by a walnut tree mentioned in the Song of Songs. The oral law and the historical development are represented in the Western vaults with these plants from the Mishna: the colourful holy bramble and the oleander [nerium, Nerium oleander, Psalm 1,3] as well as the nymphaea [water lilies], which form a white border on a blue background."⁴⁴

⁴² Löw-Baumhorn, 6.

⁴³ All the translations are taken from Sefaria.org based on the Siddur Ashkenaz edited by Davis.

⁴⁴ Löw-Baumhorn, 6.

The interior of the dome symbolises the creation of the world and revelation. The dome drum's sides are decorated with holy bramble, symbols of the revelation and prayer shawls. The twenty-four gilt half-columns in the drum also symbolise the days' hours and the twenty-four books of the *Tanakh*. The colour of the glass dome changes from white through green to blue, while in the middle, among small golden stars, the six-pointed Star of David is shining. This was the chief rabbi's plan originally:

Figure 12. A sketch of the inscriptions on the barrel-vaults, written and drawn by Immánuel Löw, 1902.

© Szeged Jewish Archive

“The glass dome symbolises the revealed law and its historical development. In the centre, beams are starting from the words “let there be light,” in the middle fields, there are the books of the Scripture, each symbolised by a plant mentioned in it.”⁴⁵

Manó Róth (1868, Pest - 1935, Budapest), the stained-glass painter from the famous family of glass painters at the turn of the 19th-20th century⁴⁶ dissuaded Löw about this detailed, meticulous and unique depiction. In his opinion, at the height of thirty meters, it would have been somewhat confusing, and the visitors would not be able to interpret every single plant. Instead of individual depictions of the plants mentioned in the twenty-four books of the *Tanakh*, he chose stylised flowers on the bottom of the glass dome.

The organ loft is located above the Torah ark and *bimah* facing east, the painting of which evokes the starry sky. The *mizrach* - thus the wall of the synagogue facing east are tremendously ornate, composed of medieval, orientalisising and Art Nouveau elements topped by a scaled-down copy of the dome. For the Torah ark, Löw ordered *shittah* wood (*Acacia seyal*) from the land of Israel. In 1903, for the inauguration, Baumhorn together with Löw designed a set of ritual textiles.

Figure 13. The inscription “Torah” on the north-eastern pendentive, 2020.
© Oszkó Ágnes Ivett

⁴⁵ Löw-Baumhorn, 6.; Szeged Jewish Archives HU_SZZSH_A_II_6a_902_457_008_01-06

⁴⁶ Manó Róth took part in the festive feast following the opening of the synagogue. *Szegedi Napló*, May 20, 1903, 5.

The *parochet* (Torah ark curtain) was made of white silk and embroidered with gold thread, with a matching *kapporet* (valance) and a Torah cover.⁴⁷ They also designed a matching *bimah* cover for, which, however, got lost.⁴⁸ József Schlesinger (1871-1933) was the market leader in the publication of books for liturgical purposes (prayer books, *haggadahs*) who produced these textiles. He also maintained an embroidery studio and was asked to prepare the necessary ritual textiles for the inauguration of the synagogue.⁴⁹ On the *parochet*, under an arch of the same shape as the synagogue's dome, the Ark of the Covenant is visible, surrounded by the ancient columns of Jachin and Boaz (2 Chron 3; 1 Kings 7:21).

Figure 14. A painting depicting the motif of the holy bramble in the north-eastern upper corner, 2020.

© Oszkó Ágnes Ivett

The smoke rising from the top of it is an illustration of Psalms 141:2, which was most likely suggested by Löw: *כינפול תרטק יתלפת ווכח*: (*Take my prayer as an offering of incense*) The top inscription of the curtain concerning

⁴⁷ For a detailed description of the synagogue textiles, see the articles of Hamar and Bányai. In 2020, the *parochet*, the *kapporet* and the Torah cover were restored with a grant from Rothschild Foundation Hanadiv Europe. The restoration work was done by Éva Bagi Katkóné, textile restorer and will be exhibited on the occasion of Baumhorn's 160th anniversary of birth.

⁴⁸ Bányai, 28.

⁴⁹ Bányai, 9.

the Torah (Malachi 3:22): ידבע השמ תרות ורכו (Be mindful of the Teaching of My servant Moses)

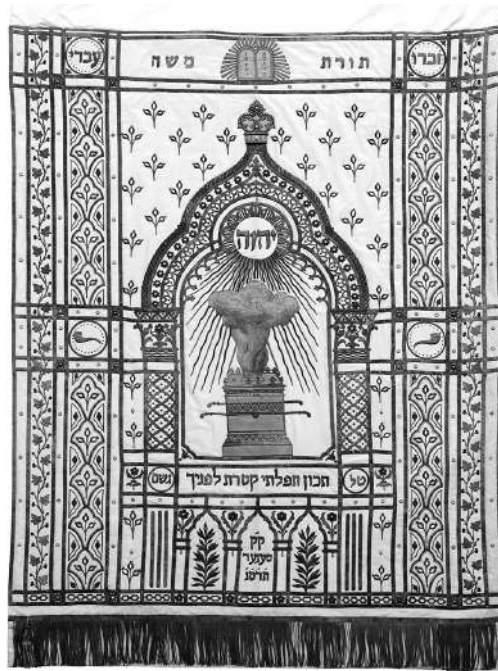

Figure 15. The restored parochet designed for the inauguration of the New Synagogue

© Szeged Jewish Community, Izabella Linzer-Katkó

THE WINDOWS OF THE EVERYDAY AND HOLIDAYS

Through the stained-glass windows that fill the ten openings on the ground floor and the giant windows on the gallery, Löw wanted to symbolise certain motives of the Jewish calendar.⁵⁰ The Szeged Jewish Archive still has the sketches and drawings for the decorative paintings and those of the windows in German and in Hungarian languages.⁵¹ The holidays are visualised in ten scenes on the ground-floor windows, and these are repeated in the two

⁵⁰ A booklet on the windows of the Szeged New Synagogue was published in 2020 by Frauhammer and Szentgyörgyi.

⁵¹ Szeged Jewish Archives HU_SZZSH_A_II_6a_1902_457_007_01-13. The authors would like to express their gratitude to Vera Ábrahám and Máté Hidvégi who helped in the identification of the handwritings of Löw.

large, three-lobed windows of the gallery. Due to the tradition of aniconism⁵² in Judaism and thanks to the extraordinary botanical knowledge of Löw – the holidays were displayed using a set of symbols consisting only of plants and objects.

This first window on the southeastern side symbolises everyday life and work. Opposite to it, the first window in the northeast depicts the traditions connected to Shabbat. The inscription is a quote from the Lecha Dodi song, recited at Kabbalat Shabbat: *הלכ יאוב/ הלכ תארקל / ידוד הכל* (*Go forth, my love to meet the bride. Come forth, bride; come forth, bride!*) Pesach is visualised on the windows on the southern side. At the top a *seder* plate is visible, under it there are two-two festive cups and the inscription which is divided on the two windows: *ונתרה נמו* (*The time of Our Freedom*),” and on the large panes the bundles of papyrus growing out of the Red Sea, alluding to the liberation of the Jews from Egypt. Shavuot is shown on the second two-part window on the northern side. On the top window, the tablets of Moses are visible with the stone tablets. The inscription under it says *ונתרות נתמ נמו* (*the time of the giving of our Torah*). In the main fields, the *Nile acacia's* flowering branches refer to the ancient Ark of the Covenant.

Figure 16. The visualisation of Shabbat on the first window in the north-eastern wall
 © Oszkó Ágnes Ivett

⁵² The depiction of God and humans is not allowed in Judaism

The skylight windows above the side gates focus on the High Holidays with simple floral symbols. On the southern side, Rosh Hashanah is visualised with two shofars, the red flower of a pomegranate (as a symbol of sin) and a white lily (representing forgiving), while in the northern side in Yom Kippur is pictured, with the inscription: יתהלם [*I forgive*] and again a pomegranate flower and a white lily.

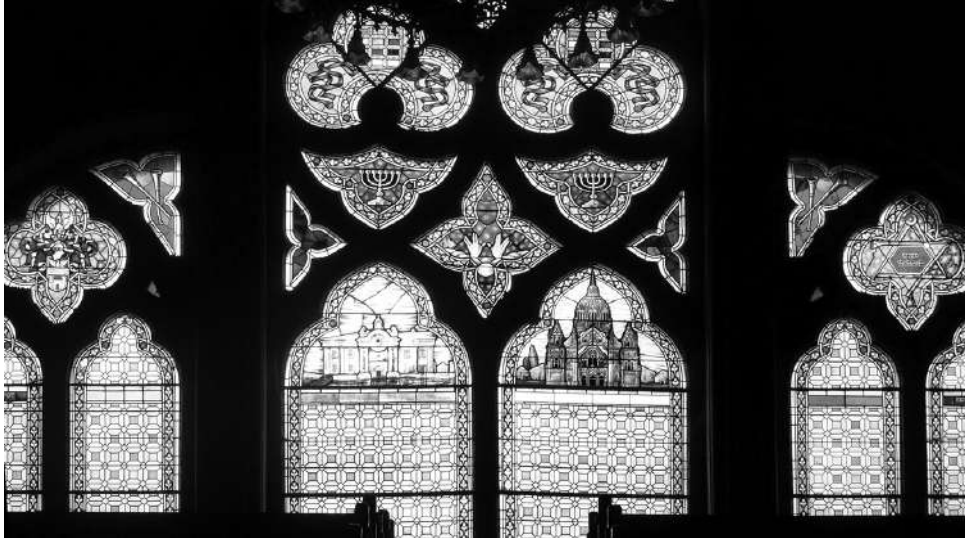

Figure 17. The window on the western gallery with the depiction of the Old and the New synagogues.

© Oszkó Ágnes Ivett

The two tablets on the fourth window on the southern side symbolise Sukkot (the Feast of Tabernacles), with the inscription: ובשח תכסב (*Sit in tents!*). Opposite to this window, on the northern side, Shmini Atzeret is visualised with the messages: תוהורה יקולא (*God of spirits*) and אנ העישוה (*help us*). The last set of windows on the southwestern side visualises the holidays of freedom and joy. In the centre of the three-parted windows of Purim and Hanukkah, the blue-white flag of the Maccabees is visible, symbolising the victory over the Seleucid Empire in 165 BCE (with the inscription מיסנה לע *for the miracles*) and also the re-inauguration of the Temple in Jerusalem. *In the twin windows of the holidays of joy, the Maccabean heroes' memory is revisualised who won by fighting for faith and their homeland.*⁵³ On the right, Purim is symbolised

⁵³ Fölszenteló [Inauguration speech] I:146 in Löw 1923

by the crown of Mordechai and the scroll of Esther (Megillat Esther) with the inscription *ההמשו הדוא* (*rejoicing and glory*); on the left Hanukkah, the Feast of Light is visualised with a sealed oil jug and a copper Hanukkiah: *רקיו ווששו* (*and joy and honour*). The fifth window on the north commemorates the two demolitions of the Jerusalem Temple (Tisha B'av, in 586 BCE and 70 CE). In the inscription field of the window, a quote from Psalms 137:5 can be read: *ינימי חכשת מלשורי דחכשא* (*If I forget you, O Jerusalem, let my right hand wither*).

A colossal window commemorating the recent historical event was designed to be placed on the western porch, above the main entrance. At the top, there is an inscription in the frontlet [*tzitz*] of the high priest: *הוהיל שדק* (*Holy to the Lord, Ex 39:30*) beneath which is the jewelled breastplate of the high priest [*choshen*], *menorot*, silver horns, and blessing priestly hands. Below these, on the large panes the old, Neo-Classical style synagogue is visible, covered at the time of the great flood of Szeged (1879), and next to it is a simplified drawing of the new synagogue. Immánuel Löw summarised the purpose of the whole building as follows:

*“This is what this new building is announcing: it does not want to be a soulless mass of stone, but it proclaims its destiny in its division, the times that need to be devoted to prayer at sunrise, sunset, midday glare, evening twilight at the four directions. It proclaims in its ancient rows of letters the basics of morality, such as the respect for parents, the pursuit of peace among humans, the act of mercy, and the understanding of the [God’s] words. The understanding of the words is proclaimed on the tablets of the Ten Commandments on the altar [bimah], and the understanding of the all-pervading message in the heart of the Scripture, which is laid down in the middle book Moses [the third one] in the nineteenth chapter and which culminates in both the arch above the altar [bimah] and the moral thinking of man: *דומכ דערל תבהאו* - love your fellow as yourself!”⁵⁴*

FROM CEDAR TREES TO POPLARS: IMMÁNUEL LÖW’S SYNAGOGUE GARDEN

Synagogues rarely stand in the middle of gardens or parks, yet this is the case in Szeged, and it is by no means a coincidence. Immánuel Löw was able to apply his knowledge to both the synagogue’s iconography and the plants in

⁵⁴ Fölszenteló [Inauguration speech] I:147 in Löw 1923

the garden. The park and the synagogue are a united entity, neither of which can be understood without the other.

The chief rabbi planned a park with plants from the land of Israel and Hungary around the synagogue. The area bordering the schoolyard was covered with rose bushes. The garden had almond trees, figs, grapes, peaches, and cypresses - regarded as plants from the land of Israel, while the thujas, ambers, firs, and yews represented the flora of Hungary. The list of plants was published in detail in the Bulletin of the Jewish Primary School in Szeged in 1908 and 1909.⁵⁵ Based on these lists, we know that the garden once had 76 different species. The most notable species were the cedars planted around the small hills and the black locusts native on the Hungarian plain.⁵⁶

An undated, coloured photocopy of the title “Tree-planting map of the synagogue site and the school” has survived. The drawing may have been made as an afforestation plan of the schoolyard, and according to art historian Ferenc Dávid, it recorded the conditions around 1908.⁵⁷ In 1944, the synagogue garden was eradicated and destroyed when the deportees were moved from the former ghetto to the synagogue, and their apartments were taken away. As their furniture was not taken away, these were all packed together in temporary synagogues in the garden of the synagogue next to the fence. In the garden of Löw Immanuel, a stall was set up during the time of the ghetto, leaving nothing of the plants of that time.⁵⁸ The synagogue was mostly untouched during WWII. In 1946 and around 1960, the city council had new trees planted to the park, and until the reconstruction, these aged trees were in the synagogue garden, preventing a view of the building.

The reconstruction of the garden was carried out between 2015 and 2018, and it aimed to recall the original state by replanting thirty-five species. Out of the 76 plant species, 35 could be replanted. Apart from the differences, however, efforts were made to maintain the vegetation’s density and diversity.⁵⁹

⁵⁵ *A szegedi zsidó népiskola értesítője 1907–1908*, 4-6.; *A szegedi zsidó népiskola értesítője 1908–1909*.

⁵⁶ Löw 1929, 324.

⁵⁷ Dávid, 16-27. (Ferenc Dávid’s unpublished manuscript based on research in the Szeged Jewish Archive before the reconstruction of the synagogue garden. 2016. Obtained and used by Ágnes Oszkó with the written permission of Ferenc Dávid.)

⁵⁸ Oral history, quoted by Dr. András Lednitzky, the previous president of the Szeged Jewish Community in: <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2019/04/26/pacsika-emilia-szeged-ertelmisegi-varos-volt/> (accessed: 16.10.2020)

⁵⁹ <https://epiteszforum.hu/badog-csodak-uevegboltozat-szegedi-uj-zsinagoga> Accessed 20.10.2020.

THE CEMETERY AND THE CHAPEL

The current Jewish cemetery in Szeged was established 190 years ago, in 1831. It was expanded several times, and the house of the cemetery keeper was added. The stately building that is visible now rising above the cemetery is the chapel, the so-called “Tzidduk Hadin house”,⁶⁰ designed by Lipót Baumhorn which is unique in terms of its genre. The stately building was completed between 1903 and 1907 in the same Historicist style as the New Synagogue of Szeged with a combination of Moorish and Art Nouveau elements on the site of the former chapel that was destroyed in the flood in Szeged. The building’s circular floor plan has a hemispherical dome covered with slate (the work of Antal Kecskeméti from Szeged), with family tombs underneath. Its exterior is covered with bricks, with inscriptions in the pediments above the two opposite entrances, on one side in Hungarian and on the opposite side in Hebrew: “Peace”.⁶¹

*Figure 18. The chapel in the Szeged Jewish cemetery, designed by Baumhorn.
© Oszkó Ágnes Ivett*

⁶⁰ Tzidduk hadin means obedience to God’s will. Tzidduk hadin is also the name of a prayer that the mourner says in the cemetery. The term “Tzidduk hadin” comes from the Babylonian Talmud. Schönér, 28, n. 1. and Oláh, 78.

⁶¹ Ábrahám 2016, 75.

The simple space of the interior is divided by half-columns standing alone or in pairs. Their capital is covered with surrounding leaves. The windows' edges are decorated with painted, monochrome poppy flowers and poppy cocoons, symbols of death. On the inner wall of the building lightened with candle holders of a David star's shape, Hebrew religious texts can be found and the names of those who died in June 1944, in the brick factory. At the western entrance of the building, there is a marble memorial with the names of previous leaders of the Jewish community. The small building was renovated in 1996, its floor tiles and furniture are still original.⁶²

Figure 19. The chapel from the inside
© Oszkó Ágnes Ivett

In the middle of the chapel's inner place, there is a catafalque where they place the simple wooden coffin covered with a black sheet, until the ceremony. In the basement of the building, there is an H-shaped crypt system, with 40 crypt-bays. The coffin was lowered to the basement through a trap door which is covered with carpet nowadays. The basement is not in use anymore due to the high underground water level for a couple of months every year.⁶³ Most of the burial niches were vandalised, during WW2 when the walls of the cavities were broken with the hope of finding treasures inside. In one of the eulogies,

⁶² Oszkó, 137.

⁶³ Information from the cemetery keeper, István Nagy

Löw gave a detailed description of this burial method: *Whoever carves a burial niche in the crypt for their deceased, are free from all mitzvot for the time being. It has always been a sacred act here to bury the dead. The oldest way of doing this was the usage of niches carved into the cavities of the limestone rocks of the Holy Land. The corpse was placed into the niche in the rock cavity, נִיחָ. This ancient burial method, which requires an undug grave, a closed wall cavity as a burial pit, was renewed by our Chevra when it formed the underground wall of this church-like dome into burial niches. The lightness of a protective roof keeps safe the dreams of those downstairs in their big sleep.*⁶⁴

Ever since the establishment of the cemetery, more than six thousand burials have taken place over time. However, several of the gravesites are no longer identifiable. The inscriptions of the early tombstones can hardly be read. The newer ones often have quotations, epitaphs (in most cases written by Immánuel Löw), and inscriptions referring to the deceased. According to the Chevra Kadisha rules (Jewish burial society), all tomb inscriptions had to be approved by the community leadership. Rules stated that the side facing the tomb could have a short Hebrew inscription, then biographical data, then two or four, in exceptional cases several verses in Hebrew, then words of religious reassurance, and on the other side of the stone German or Hungarian text was allowed. However, without a Hebrew inscription, there can be no tombstone.⁶⁵

One of the most magnificent tombs is that of Lipót Löw, the former chief rabbi. His Greek temple-like pantheon structured tomb with the style of its Classicist pillars can be regarded as a reference to the Old synagogue where Lipót Löw officiated for more than twenty years. A few steps away is the tomb of his son, Immánuel Löw. According to the unique characteristics of the Jewish cemetery in Szeged many tombstones, including that of Immánuel Löw, the words “born”, “married”, and “died” are replaced by symbols of his invention: a star, a ring, and a poppyhead (which brings a deep dream), which was Löw’s invention. It was also Löw, who arranged the cemetery and wrote many of the epitaphs.⁶⁶

⁶⁴ Löw, Immánuel, “Böhm László” in Löw 1939, 393-394. László Böhm (1898-1920) was the brother of Pál Böhm, the great-grandfather of Dóra Pataricza, the co-author of the current article. Besides László, Sándor Böhm and Róza Arany, the great-great-grandfather and the great-great-great-grandmother of Dóra Pataricza are buried in the crypt too. Their graves were damaged most probably in WW2 and restored only in 2020.

⁶⁵ Ábrahám 2016, 73.

⁶⁶ Ábrahám 2009, 15-6.

Figure 20. The grave of Lipót Löw
© Oszkó Ágnes Ivett

CONCLUSION

The complex richness of the Jewish community of Szeged could only be presented in its sketches. The local Jewry played a prominent role in the reconstruction after the flood of the city around the turn of the century, in the development of its civil society, in the deepening of its culture, and in its economic success. The task of present and future generations is to preserve and present the rich heritage left to us. Our study on the Jewish religious buildings in Szeged aims to be a tool towards this, drawing attention to the as yet unexplored treasures in the archives of the community, as well as to the ruined interior of the new synagogue, which stands out across Europe, awaiting renovation.

BIBLIOGRAPHY

- [No author]. *A szegedi zsidó népiskola értesítője 1907–1908*. Szeged, 1908.
[No author]. *A szegedi zsidó népiskola értesítője 1908–1909*. Szeged, 1909.

Ábrahám, Vera. *Löv Immánuel sírversei: textusok a szegedi neológ izraelita temetőben* [The epitaphs of Immánuel Löw: Texts in the Szeged Neolog Jewish Cemetery] Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, 2009.

Ábrahám, Vera. *Szeged zsidó temetői* [The Jewish cemeteries of Szeged]. Szeged: [publisher not indicated], 2016.

Apró, Ferenc. *A Hágától a Mars térig. Városismertető séta* [From the Hágit to the Mars square. A city tour] Szeged: Önkormányzat, 2011.

Bányai, Viktória. "A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textil-tárgyak: feliratok, adományozók" [The textiles owned by the Szeged Jewish Community: inscriptions, donors]. In *Szegedi Judaisztikai Közlemények 3*. Szeged, 2017.

Ching, Frank. *A visual dictionary of architecture*. Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons, 2012.

Dávid, Ferenc. *Löv Immánuel zsinagógaparkjának rekonstrukciója* [The reconstruction of Immánuel Löw's synagogue garden]. Unpublished manuscript, 2016.

Davis, Avrohom (ed.). *Metsudah Linear Siddur*. Far Rockaway, N.Y.: Metsudah Publications, 1981.

Gazda, Anikó. *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon térképek, rajzok, adatok* [Synagogues and Jewish communities in Hungary. Maps, drawings, data]. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991.

Frauhammer, Krisztina, and Szentgyörgyi, Anna (eds.). *Windows of Celebration in the New Synagogue of Szeged*. Szeged: Municipality of Szeged, 2020.

Gruber, Ruth Ellen. "Synagogues seeking heaven. Looking for Lipót Baumhorn." In Gruber, Ruth Ellen. *Upon the Doorposts of Thy House: Jewish Life in East-Central Europe, Yesterday and Today*. New York: Wiley, 1994.

Hamar, Edina. "A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő kegytárgyak és liturgiai tárgyak állapotfelmérése restaurálás céljából" [Survey of relics and liturgical objects owned by the Jewish Community of Szeged for restoration purposes]. In Tóth, István (Ed.). *Zsidók Szeged társadalmában* [Jews in Szeged's society]. Szeged: Múzeumi Tudományért Alapítvány Szeged, 2014.

Hidvégi, Máté and Ungvári, Tamás. *Löv Immánuel válogatott művei. Virág és Vallás*. Budapest: Scholar, 2019.

Karády, Viktor. "Az asszimiláció Szegeden. (Szociológiai kérdésvázlat)" [The assimilation in Szeged. (Sociological sketch)]. In Zombori, István (ed.). *A szegedi zsidó polgárság emlékezete* [The memory of the Jewish citizenship of Szeged]. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1990.

Klein, Rudolf. *Synagogues in Hungary 1782-1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest: Terc kft, 2017.

Krinsky, Carol Herselle. *Synagogues of Europe: architecture, history, meaning*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1985.

[Löw, Immanuel, and Baumhorn, Lipót]. *A szegedi új zsinagóga*. [The New Synagogue of Szeged] Szeged, 1903.

Löw, Immanuel. *Száz Beszéd, 1900-1922*. Szeged: Schwarcz, 1923.

Löw, Immanuel. *Kétszáz beszéd, 1919-1939*. 2 Vols. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 1939.

Löw, Immanuel, and Kulinyi, Zsigmond. *A szegedi zsidók, 1785-től 1885-ig*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.

Oszkó, Ágnes Ivett. *Baumhorn Lipót (1860-1932)*. Budapest: Holnap Kiadó, 2020.

Oláh, János. "Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban." In *Kharón Thanatológiai Szemle* 5/1 (2001), 76-87.

Reizner, János. *Szeged története*. 4 vols. Szeged: Szeged Királyi Város, 1899-1900.

Schőner, Alfréd. "Három homília a történelem tükrében." In *Magyar Zsidó Szemle* 5 (2009), 11-31.

Tóth, Ferenc (ed.). *Csongrád Megye Építészeti Emlékei*. Szeged: Csongrád Megyei Önkormányzat, 2000.

Varga Papi, László. *Az örök reménység temploma. A szegedi Újzsinagóga szimbólumai és hagyományai*. Available only online: <https://mek.oszk.hu/19500/19577/19577.pdf> (accessed 17.10.2020)

ŽIDOVSKA BAŠTINA U TURISTIČKOJ PONUDI: STUDIJA SLUČAJA GRADA ZAGREBA

Patrik Ciprić¹
Anita Fiket¹

¹ Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Marulićev trg 19/II, 10000 Zagreb, Hrvatska
Email: anitafiket.du@gmail.com

ABSTRAKT

U ovom se radu židovska baština definira kao materijalna i nematerijalna ostavština života židovske zajednice te kao materijalna arhitektonska ostavština za čiji su nastanak zaslužne osobe židovskog podrijetla. Zagrebačka je židovska zajednica dobrim dijelom izgradila Donji grad te svojim društvenim radom i statusom dala današnji urbani pečat gradu. Upravo je taj urbani pečat važan i temelj je za razvoj kulturnog turizma. Turizam židovske baštine slabo se istraživao, u Hrvatskoj gotovo da i ne postoji sličan rad, ali jačanjem razvoja selektivnih oblika turizma postoji sve veći interes za istraživanje i kreiranje novih proizvoda. Ovaj rad ispituje koliki je udio židovske baštine zastupljen u turističkoj ponudi grada Zagreba putem metode anketiranja i analize sadržaja brošura. Anketni je upitnik proveden putem online ankete, a ciljana su skupina bili turistički vodiči specijalizirani za grad Zagreb. Anketu je ispunilo 37 osoba, a postavljena su pitanja vezana uz njihova iskustva pri vođenju tura, informiranost o židovskoj baštini te njihovo mišljenje o interpretaciji iste. Provedeni anketni upitnik, osim izričite funkcije ispitivanja stanja i stavova, poslužio je kao jedna vrsta informacijske platforme i promotivnog materijala o židovskoj baštini jer su informacije o istima teško dostupne.

Ključne riječi: *Zagreb, zagrebačka židovska zajednica, turizam, turizam židovske baštine, turistička ponuda, turizam grada Zagreba, turistički vodiči, turističke brošure*

UVOD

Kada se govori o povijesti grada Zagreba, uočava se kako je židovska nacionalna manjina imala veliku ulogu u oblikovanju i razvoju Donjega grada od druge polovice 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata. Današnji urbani pejzaž Donjeg grada ne bi bio takav da nije bilo židovske zajednice koja ga je oblikovala u okvirima u kojima ga danas poznaju stanovnici, a upoznaju turisti. Neke od najreprezentativnijih zgrada i lokacija počivaju na idejama i arhitektonskim ostvarenjima osoba židovske vjeroispovijesti odnosno podrijetla. Stoga je glavno istraživačko pitanje u ovom radu bilo kolika je zastupljena židovska baština u turističkoj ponudi grada Zagreba? Svrha je ovog istraživanja dati prilog spoznajama o turističkoj valorizaciji židovske baštine u Zagrebu. Predmet istraživanja je korištenje židovske baštine u turističkoj ponudi grada Zagreba na temelju anketnog istraživanja namijenjenog turističkim vodičima u Zagrebu te analize sadržaja brošura. Obradit će se i pojam turizam židovske baštine te postoji li mogućnost za razvoj tog oblika turizma u Zagrebu. Rad se temelji na istraživanju izrađenom u svrhu prijave na natječaj za Rektorovu nagradu Sveučilišta u Zagrebu u akademskoj godini 2019./2020.

POVIJEST ŽIDOVA U ZAGREBU

Prisutnost Židova u Zagrebu bilježi se još od 14. i 15. stoljeća, ali tek je 1787. godine dana dozvola stalnog boravka Židovu Jakovu Stiegleru. Godine 1806. dvadesetak je židovskih obitelji osnovalo Židovsku općinu u Zagrebu i tada započinje razvoj zajednice. Velika sinagoga u Praškoj ulici sagrađena je i posvećena 1867., ali je nažalost, zbog okolnosti Drugog svjetskog rata, 10. listopada 1941. počelo njeno rušenje. Danas je na tom mjestu samo spomen-ploča koja govori o tom praznom prostoru, na čijem se mjestu nalazi parkiralište obližnjeg hotela Dubrovnik. Početkom 20. stoljeća Židovi se uključuju u privredni, kulturni i intelektualni život grada, ubrzo nakon što su u drugoj polovici 19. stoljeća stekli sva građanska prava. „Dugačaka je lista muzičara, pjevača i glumaca, izdavača, knjižara i štampara, arhitekata i graditelja, znanstvenika, pisaca i novinara, prevodilaca i urednika, koji su svojim djelom obilježili kulturni život Zagreba do 1940. godine i podigli neke od njegovih najljepših dijelova“¹. Pred Drugi svjetski rat, u proljeće 1941., u Zagrebu je

¹ Goldstein, *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*

živjelo oko 11.000 Židova koji su činili 5 % ukupne populacije grada². Bili su podijeljeni u četiri grupe, odnosno na tri općine (8.712 aškenaske, 624 sefardske i 130 članova ortodoksne vjeroispovjedne općine) te oko 2.000 Židova koji nisu bili članovi ovih općina, ali su se uspostavom NDH smatrali Židovima³. Zagrebačka je zajednica u tom trenutku bila ekonomski i kulturološki najjača židovska općina u Jugoslaviji, a njen je vrhunac bio u tridesetim godinama 20. stoljeća koji je naglo zaustavljen Drugim svjetskim ratom. Nažalost, Drugi svjetski rat i holokaust uništili su veliki dio nekadašnje zajednice, a rat je preživjelo oko 2.500 osoba⁴, od kojih su mnogi ubrzo nakon osnutka države Izrael emigrirali. Zagrebačka se židovska zajednica nikada nije oporavila od velikih gubitka, a nacionaliziranje židovske imovine nakon uspostave Jugoslavije potaknulo je daljnji gubitak i prenamjenu imovine. „Brojni Židovi koji su značajno pridonijeli razvoju Zagreba istodobno su pridonosili i društvenom i materijalnom boljitku židovske zajednice u gradu i Židovstva općenito“⁵.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Pregledom dosada objavljene literature vezane za turizam židovske baštine uočeno je kako se novi oblik turizma počinje razvijati od 1990-ih godina, uslijed političkih promjena diljem Europe, dok se o njemu piše tek od 2000-ih. Kao novi oblik turizma baštine, vidljivo je da raste interes za njenim pružavanjem i sve većom integracijom u ukupnu turističku ponudu pojedinih država. U susjednoj je Mađarskoj Szilvia Kantor⁶ provela istraživanje u Budimpešti, odnosno u njenom su radu predstavljeni Sinagoga u ulici Dohany i židovska četvrt koje su prema brojkama jedne od najposjećenijih atrakcija u Budimpešti. Nastavno u radu ispitano je mišljenje turista o ponudi i njihovom iskustvu o posjećenim lokacijama. O turizmu židovske baštine u Rumunjskoj i njenoj popularizaciji pišu Andrea Corsale⁷, te Herman i dr.⁸. Usporedno istraživanje turizma židovske baštine između Krakova i Vilniusa napravila je

² Goldstein, „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.“

³ Goldstein, „Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997.“

⁴ Goldstein, „Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997.“

⁵ Goldstein, „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.“

⁶ Kantor, „Resurgent cultural heritages – case study of the Great Synagogue in Budapest“

⁷ Corsale, „Jewish heritage tourism in Bucharest: reality and visions“

⁸ Herman et al., „Assessing the importance of the Jewish urban cultural heritage in Oradea, Bihor County, Romania“

Olivia Sandri⁹. Osim različite povijesti židovstva u obje države, istaknula je i različite pristupe valorizacije židovske baštine u oba grada. O gradu Lavovu u Ukrajini u kojem je židovska zajednica činila trećinu stanovništva prije početka holokausta, a danas je u tragovima, pišu Corsale i Vuytsyk¹⁰. U radu ističu kako je grad bogat židovskom baštinom i da je potencijal vrlo visok obzirom na brzo rastući interes za kulturnim turizmom, no turizam židovske baštine u Lavovu još je u začecima, a ograničenja u njegovom jačem razvoj leže u različitim interesima prema ovom obliku turizma. Najistaknutiji među istraživačima je Shaul Krakover, koji najviše istražuje i piše radove na temu turizma židovske baštine. Tako je istraživao turizam židovske baštine u Španjolskoj¹¹, u perifernim dijelovima i malim mjestima Portugala¹² te Južnoj i Središnjoj Europi¹³. Iako u Hrvatskoj ne postoji rad u kojem je židovska baština u kontekstu turističke ponude glavni predmet istraživanja, u Krakoverovom radu iz 2017. godine¹⁴, predmet istraživanja su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija i Mađarska. Proučavani hrvatski gradovi u radu su Rijeka, Split, Dubrovnik, Osijek i Bjelovar. Hrvatski znanstvenici nisu se još bavili ovom tematikom na razini Hrvatske, pa tako ni Zagrebom. Židovska se baština proučava samo s aspekta povijesti, arhitekture i povijesti umjetnosti, ali radova na temu turističke i prostorne valorizacije ne postoji.

Snješka Knežević i Aleksander Laslo autori su kulturno-povijesnog vodiča *Židovski Zagreb* iz 2011. godine¹⁵. Vodič nudi pregled važnih osoba (industrijalaca, liječnika, znanstvenika, umjetnika te cionista) kao i prikaz ustanova (hram, općina, dobrotvorne, socijalne, obrazovne i kulturne), a sve je popraćeno fotografijama. Također, dio je vodiča posvećen predvodnicima modernizacije, a iz ovih je dijelova tek pažljivim čitanjem moguće dobiti informacije o židovskoj baštini. Priložen je i poster s kartom grada na kojoj je 17 ucrtanih Davidovih zvijezda s brojevima koji označuju točke od velike važnosti za židovsku zajednicu u Zagrebu. U pogledu turističke ponude karta je najkorisnija, radi lakšeg usmjeravanja turista u prostoru i neizravne interpretacije koju

⁹ Sandri, „City Heritage Tourism without Heirs“

¹⁰ Corsale & Vuytsyk, „Jewish heritage tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine“

¹¹ Krakover, „Generation of a tourism product: Jewish Heritage Tourism in Spain“

¹² Dinis & Krakover, „Niche tourism in small peripheral towns: the case of Jewish Heritage in Belmonte, Portugal“

¹³ Krakover, „A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe“

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Knežević & Laslo, *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*

ona pruža turistu. Vodič je dostupan u knjižnicama i privatnim zbirkama, ali nije dostupan za turiste koji tek pokoje izdanje mogu pronaći u antikvarijatu, iako je izdan i na engleskom jeziku.

TURIZAM ŽIDOVSKE BAŠTINE

Turisti čija je motivacija potaknuta željom za posjetom povijesnih gradova, poznatih spomenika, muzeja, galerija, izložbi i/ili kulturnih manifestacija, prepoznati su kao zasebnaskupina turista – *kulturni turisti*. Od kraja 1970-ih do početka 1990-ih takvi su turisti postali sve masovnija pojava, a sam oblik turizma nazvan je *kulturni turizam*. Kulturnim se turizmom razvija kulturna ponuda destinacije, ali i utječe na smanjenje masovnog turizma sa stajališta potražnje. U Hrvatskoj kulturni turizam služi kao sredstvo obogaćivanja i diverzifikacije turističke ponude, smanjenja sezonalnosti i geografske koncentracije potražnje obale¹⁶. Tomljenović¹⁷ tvrdi kako je za posjetitelje motivirane ili privučene kulturom najvažnija atmosfera i imidž destinacije, dok Hall (prema Tomljenović¹⁸) naglašava važnost glavnog grada za kulturni turizam. Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske, trebao bi razvijati kulturni turizam te osmišljavati nove turističke ponude vezane uz kulturu. Danas je sve popularnije uključivanje kulturne baštine u turističku ponudu koja je ujedno i obilježje suvremenog društva¹⁹. Turizam baštine oblik je kulturnog turizma koji ima značajan udio u turističkoj ponudi, a karakterizira ga snažna motiviranost u vidu ponude i potražnje²⁰. Sve veći rast u popularnosti događa se zbog jačajućeg procesa globalizacije, koji ujedno označava i unifikaciju. Baština je, za razliku od povijesti, vrlo selektivna i kao takva je vrlo snažan alat za interpretaciju. Dominantna politička, socijalna, vjerska ili etnička grupa često određuje koji će se aspekti baštine istaknuti, odnosno prezentirati turistima, što često rezultira time da je baština samo osobni interes²¹. Zato je važno da se vrednovanjem baštine bave isključivo stručnjaci. Privlačni faktor turizma baštine je u tome što je česta motivacija turista posjetiti i doživjeti nešto što nemaju u svom domaćem okruženju²².

¹⁶ Tomljenović, „Kulturni turizam“

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Jelinčić, *Kultura u izlog: Kratak vodič za upravljanje kulturnim dobrima*

²⁰ Timothy & Boyd, *Heritage tourism*

²¹ Smith *Uses of heritage*

²² Cohen, *Contemporary tourism: Diversity and change: Collected articles*

Turizam židovske baštine (eng. *Jewish heritage tourism*) definiran je kao ponuda i potražnja za mjestima i aktivnostima vezanima za židovsku vjeru, kulturu i tradiciju, bili to ostaci iz prošlosti ili produkti u budućnosti²³. Sam pojam i oblik turizma nije postojao do sredine devedesetih godina 20. stoljeća. Turizam židovske baštine razvio se u Europi, ponajviše u Istočnoj, nakon političkih promjena 1990-ih. U literaturi se taj fenomen uključivanja i valorizacije židovske baštine počinje istraživati tek krajem 1990-ih²⁴. Ruth Ellen Gruber u svojoj je knjizi „Virtually Jewish“²⁵ prva ukazala na taj ponovni interes za „židovske stvari“ u europskim zemljama, ali ujedno i razvoj destinacije kroz židovsku baštinu u odsustvu samih Židova. Krakover²⁶ je naveo tri mogućnosti koje se događaju kada većinska skupina naslijeđi manjinsku baštinu te kako se ona manifestira u turističkoj ponudi promatranog prostora. Prva je mogućnost da je manjinska baština zanemarena ili se prešućuje. Zatim se ta baština tolerira ili odobrava kao dodatni element uz dominantnu skupinu. I treća je mogućnost da je manjinska baština uključena u lokalni narativ kojim se postiže pluralizirani identitet mjesta. Osim toga, Krakover²⁷ je definirao obilježja mjesta židovske baštine koji se mogu izdvojiti i valorizirati u europskim mjestima. Židovska se baština nalazi izvan Izraela i u drugim državama čini nacionalnu manjinu, koja je pak nepostojeća ili ju čini manja skupina preživjelih i/ili potomaka. Okosnicu židovske baštine čini sinagoga koja ne mora nužno biti u reprezentativnoj zgradi, a zatim slijede ostali spomenici: groblja, židovske četvrti i ulice, spomen-obilježja Holokausta te drugi simboli.

Što se tiče židovske baštine, *Jewish heritage Europe* informacijska je i interpretacijska platforma na kojoj je moguće upoznati se sa židovskom baštinom svih država Europe. Tako su za Hrvatsku navedeni slijedeći gradovi: Bjelovar, Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Split i Zagreb. U Zagrebu su od atrakcija navedeni Židovski muzej i Mirogoj sa židovskim dijelom groblja²⁸.

Reprezentativni primjeri razvijenog turizma židovske baštine su gradovi Budimpešta i Krakov. Najveća atrakcija židovske baštine u Budimpešti je Velika sinagoga u ulici Dohany., koja je najveća u Europi i druga po veličini u

²³ Krakover, „A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe“

²⁴ Ibid.

²⁵ Gruber, *Virtually Jewish: reinventing Jewish culture in Europe*

²⁶ Krakover, „A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe“

²⁷ Ibid.

²⁸ Jewish heritage Europe, n.d.: <https://jewish-heritage-europe.eu/>

svijetu²⁹. Glavni cilj projekata planiranih za gradsku četvrt u kojoj se sinagoga nalazi nije bilo samo privući turiste i upoznati ih s povijesti, nego uključiti lokalnu zajednicu i omogućiti joj prezentiranje svog načina života i djelovanja. Sinagoga je renovirana 2000. godine i otvorena za posjete, a prve godine ju je posjetilo 15.000 turista³⁰. Danas je ona jedna od najposjećenijih turističkih atrakcija u Budimpešti³¹. Također, područje oko sinagoge, zahvaljujući uložnim naporima u razvoj nudi mnogobrojne usluge turistima i lokalnom stanovništvu. Budimpešta ima bogatu ponudu vođenih tura temeljenih na židovskoj baštini u vidu graditeljske baštine, kulture života i gastronomije³². Krakovje destinacija koja ulaže u promociju židovske baštine u turističkoj ponudi, dok sama židovska zajednica gotovo i ne postoji. Od obilježja mjesta židovske baštine, u turizmu sudjeluju sinagoge, židovske četvrti sa „židovskim“ restoranima i barovima. Zanimljivo je kako Krakov, koji ima vrlo malu židovsku zajednicu, prepoznavanjem tržišta i ulaganjima zapravo pokreće novi trend „turizma židovstva bez Židova“³³. Važnu ulogu i za turizam židovske baštine, ali ponajviše za memorijalni turizam, ima koncentracijski logor Auschwitz u blizini grada.

ŽIDOVSKA BAŠTINA U ZAGREBU

Zagrebačka židovska zajednica u nasljeđe je najviše ostavila arhitekturu. Mnoge zgrade Donjega grada projektirali su i gradili židovski arhitekti i graditelji, stoga se može reći i da su stvorili današnje središte Zagreba. Jedni od najpoznatijih arhitekata bili su Leo Hönigsberg i Julius Deutsch, a neka njihova najvažnija ostvarenja su: Učiteljski dom (danas Hrvatski školski muzej), Starčevićev dom (danas Knjižnica Grada Zagreba), nekoliko palača na Strossmayerovu trgu, zgrada ŽOZ-a (Palmotićeva 16), palače Trgovačko-obrtničke komore i Etnografskog muzeja, Elsa-fluid dom, Dom Zaklade Lavoslava Schwarza, itd. Važnija djela Ignjata Fischera su robna kuća Kastner & Öhler (danas Nama), današnje Klinike za dječje bolesti (Klaićeva) i Kinika za ženske bolesti i porode (Petrova), palača Jugoslavenske banke i zgrada Gradske štationice s kavanom na Jelačićevom trgu. Jedna od najvećih ostvarenja Rudolfa

²⁹ Ibid.

³⁰ Kantor, „Resurgent cultural heritages – case study of the Great Synagogue in Budapest“

³¹ Ibid.

³² Jewishtourhungary.com, n.d.: <http://www.jewishtourhungary.com/>

³³ Sandri, „City Heritage Tourism without Heirs“

Lubynskog su zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice (danas Hrvatski državni arhiv) i poslovna zgrada Shell braće Marić (Gajeva 5; „Marićev prolaz“). Slavko Löwy projektirao je prvi neboder u Zagrebu, na križanju Masarykove i Gundulićeve ulice. Uz njih važni arhitekti i graditelji su Hugo Erlich, Slavko Benedik, Otto Goldscheider, Pavao Deutsch/Duić, Zlako Neumann, Ernest Weissmann, Hinko Bauer, Vladimir Šterk, Stjepan Gamboš³⁴. S obzirom na brojnost njihovih radova i projekata, naveden je tek manji dio njihovog opusa. U knjizi *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*³⁵ mogu se pronaći sva njihova djela. Također su zagrebački Židovi sudjelovali u razvoju industrijske zone i činili visoki udio u dionicama i vlasništvu zagrebačkih tvrtki. U Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske³⁶ upisano je 619 nepokretnih kulturnih dobara u gradu Zagrebu. Od 619 upisanih, 64 su kulturna dobra čiji su arhitekti i graditelji bili židovskog podrijetla ili su nekretnine bile u vlasništvu osoba židovskog podrijetla.

METODE I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Prije samog istraživanja postavljena su tri cilja: analizirati zastupljenost židovske baštine u turističkim vođenjima po Zagrebu, analizirati interpretaciju židovske baštine u turističkim vođenjima po Zagrebu te analizirati zastupljenost židovske baštine u turističkim brošurama grada Zagreba. Kako bi se što bolje mogli istražiti postavljeni ciljevi, ispitane su tri hipoteze:

1. Turističko vođenje Donjega grada obuhvaća lokacije židovske baštine.
2. Turistički vodiči s dužim radnim stažom više uključuju židovsku baštinu u svoja vođenja.
3. Turistički vodiči višeg stupnja obrazovanja više uključuju židovsku baštinu u svoja vođenja.

Za bolje prikupljanje podataka i dobivanja uvida u stvarno stanje na terenu, kao metode istraživanja odabrane su anketiranje i analiza sadržaja u turističkim brošurama. Metodom ankete obuhvaćeni su turistički vodiči na području Zagreba, a cilj je bio ispitati koliko koriste židovsku baštinu prilikom vođenja tura s naglaskom na Donji grad. Anketno je istraživanje provedeno u razdoblju od 31. svibnja do 26. lipnja 2020. godine putem *online* ankete.

³⁴ Knežević & Laslo, *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*

³⁵ Ibid.

³⁶ Registar kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske, 2020

Ispitanicima se pristupilo putem Facebook stranice *Turistički pratitelji i/ili vodiči* gdje je anketa postavljena. Uzorak ispitanika je ne-probabilistički, odnosno korištena je metoda namjernog uzorka. Ispitanicima ankete zajamčena je anonimnost i povjerljivost prikupljenih podataka. Za anketno je istraživanje izrađen strukturirani anketni upitnik koji je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu postavljena su pitanja vezana uz sociodemografska obilježja ispitanika (dob, spol, završeni stupanj obrazovanja) i obilježja o zanimanju i poslu turističkog vodiča. Drugi dio pitanja odnosio se na korištenje židovske baštine u turističkim turama i informiranosti vodiča o židovskoj baštini u gradu Zagrebu. Anketni je upitnik obuhvatio devet pitanja zatvorenog tipa s ponuđenim odgovorima te šest pitanja otvorenog tipa od kojih na dva pitanja ostavljena mogućnost davanja dužeg odgovora. Ukupno je anketirano 37 turističkih vodiča od ciljanih 50. U programu SPSS napravljena je statistička analiza podataka iz ankete kako bi se ispitale postavljene hipoteze. Dobiveni rezultati iz provedene ankete analizirani su u statističkom programu SPSS.

Druga korištena metoda bila je analiza sadržaja turističke ponude, a korištene su brošure dostupne na internetskoj stranici Turističke zajednice grada Zagreba³⁷ (u daljnjem tekstu TZGZ). Brošure su preuzete sa stranice u veljači 2020. godine. Tada je na stranici bilo objavljeno 16 brošura (brošure *Zagreb Events Guide* i *Zagreb Culture Guide* nalaze se unutar jednog dokumenta, ali ih se odvojilo prilikom analize), dok se prilikom pregleda u svibnju nalazilo 12 brošura. U tablici 1 nalazi se popis brošura, a one su dostupne na hrvatskom i/ili engleskom jeziku.

Tablica 1. Popis brošura TZ grada Zagreba

Naziv brošure	Jezik	Godina izdanja
<i>Boje grada</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Citybreak</i>	engleski	nema podataka
<i>Zagreb Events Guide</i>	engleski	2019.
<i>Zagreb Culture Guide</i>	engleski	2019.
<i>Gornji grad</i>	engleski, hrvatski	2015.
<i>Kongresna brošura</i>	engleski	nema podataka

³⁷ Turistička zajednica grada Zagreba, n.d.: <https://www.infozagreb.hr/multimedija/brosure>

<i>Korak po korak</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Mirogoj</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Okolica</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Razgledi grada</i>	hrvatski, engleski, njemački	2014.
<i>Zagrebački vremeplov</i>	hrvatski	odnosi se samo za 2018.
<i>Weddings in Zagreb</i>	engleski	nema podataka
<i>Dobrodošli u Zagreb</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Zagreb glavni grad</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Zagreb – filmska pozornica</i>	hrvatski	nema podataka
<i>Zagreb centar medicinske izvrsnosti</i>	hrvatski	nema podataka

Izvor: <https://www.infozagreb.hr/multimedija/brosure> (27. 02. 2020.)

GIS vizualizacija prostora grada Zagreba provedena je u programu Arc-Map 10.1. Korišteni su podaci prikupljeni anketiranjem u kojem su ispitanici naznačili lokacije koje koriste prilikom vođenja tura, te onu židovsku baštinu koju smatraju važnom u turizmu grada Zagreba. Također, kartografski su prikazani rezultati analize sadržaja brošura.

Prije i tijekom istraživanja postavljalo se pitanje kako odrediti što je točno židovska baština te kako to primijeniti na grad Zagreb. Prilikom određivanja što je židovska baština pojavljuju se određene nedoumice. Tako se židovskom baštinom može nazivati svaka baština čiji su vlasnici ili graditelji imali židovsko podrijetlo, ali ne i nužno prakticirali samu vjeru. Osobe koje su bile članovi Židovske općine Zagreb (u daljnjem tekst ŽOZ) prakticirale su vjeru, dok su neke bili članovi zbog obiteljske tradicije. Tu su i oni koji su smatrani Židovima na temelju rasnih zakona (u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj po uzoru na Njemačku doneseni 1941.) iako se prema židovskoj tradiciji to i nisu³⁸. Židovska baština može se shvaćati i kao isključivo ostavština vezana uz židovstvo; primjerice sinagoga i groblje. Stoga se ne može sa sigurnošću tvrditi što sve obuhvaća pojam židovska baština. U ovom će se radu židovskom baštinom podrazumijevati sva materijalna baština koju su izgradile osobe židovskog podrijetla, lokacije vjerskog života (mjesto nekadašnje sinagoge, groblje, zgrade općina) te samo značenje osoba židovskog podrijetla koje su utjecale

³⁸ DaDon, *Židovstvo – život, teologija i filozofija*

na razvoj Zagreba i činile njegovu multikulturalnost na prijelazu 19. u 20. stoljeće.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

ANKETA

Anketni upitnik ispunilo je 37 ispitanika, a njihova je sociodemografska struktura sljedeća. Najveći udio ispitanika pripada skupini zrele životne dobi između 41 i 50 godina (37,8 %), a ispunilo je više žena (75,7 %) nego muškaraca (24,3 %). Struktura ispitanika prema završenoj stručnoj spremi pokazuje da najviše ispitanika ima visoku stručnu spremu (56,8 %), nakon toga slijede ispitanici s magisterijem ili doktoratom (24,3 %), srednjom stručnom spremom (13,5 %) i višom stručnom spremom (5,4 %). Među ispitanicima nema osobe s nižom stručnom spremom. Pitanje vezano za zanimanje ispitanika bilo je otvorenog tipa te su odgovori grupirani radi lakše analize. Gotovo polovina ispitanika, odnosno njih 48,7 %, turistički su djelatnici.

Na pitanje „Koliko godina radite kao turistički vodič grada Zagreba?“ dobiven je raspon odgovora od jedne godine pa sve do 32 godine radnog iskustva. Najveći broj ispitanika ima do deset godina radnog iskustva, odnosno 78,3 %, dok su manje zastupljeni odgovori s više od deset godina radnog iskustva kao turistički vodič. Grupiranje odgovora bilo je važno radi pravilne provjere hipoteze o radnom stažu i vođenju tura. Prema rezultatima, pretpostavlja se kako je zanimanje turističkog vodiča sekundarni izvor prihoda ispitanika. O učestalosti vođenja tura najveći broj ispitanika odgovorio je s više puta tjedno (54,1 %). Nakon toga slijede odgovori nekoliko puta godišnje (32,4 %), nekoliko puta mjesečno (10,8 %) i jednom tjedno (2,7 %). Visoka učestalost vođenja tura dobar je pokazatelj za ostatak anketnog upitnika gdje se ispituju iskustva pri vođenju tura, dakle, zaključuje se kako su bolje upoznati sa zahtjevima posjetiteljima, odnosno stanjem turizma u gradu Zagrebu.

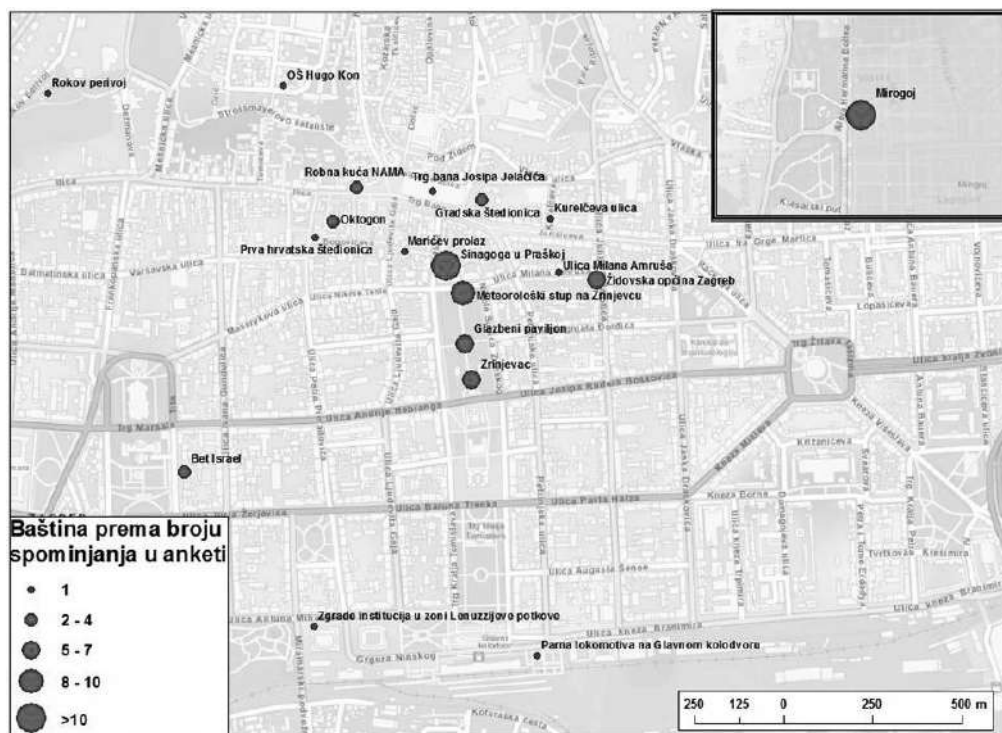
Iduća dva pitanja podudaraju se prema rezultatima, odnosno, 64,9 % ispitanika odgovorilo je kako su imali upit o židovskoj baštini prilikom vođenja tura u posljednjih godinu dana i isti postotak ispitanika naveo je kako koristi židovsku baštinu prilikom vođenja. Poveže li se da je upit o židovskoj baštini imalo čak 85 % ispitanika koji su odgovorili da vode ture više puta tjedno, proizlazi kako postoji interes za židovskom baštinom u gradu Zagrebu. Ispi-

tanici koji koriste židovsku baštinu pri vođenju tura su morali navesti koju baštinu koriste i na koji su se način informirali. S obzirom da je pitanje o židovskoj baštini koju koriste pri vođenju tura otvorenog tipa, odgovori su grupirani i generalizirani.

Tablica 2. Židovska baština koju ispitanici koriste prilikom vođenja ture

Lokacija	Broj navoda	Napomene
Sinagoga u Praškoj	19	Navodi se i kao nekadašnja sinagoga, zemljište sinagoge, samo Praška, istočna strana Praške ulice
Meteorološki stup na Zrinjercu	8	
Štedionica	2	
Oktogon	4	
Amruševa	1	
Kurelčeva	1	
Glazbeni paviljon	7	Navodi se i kao muzički paviljon, paviljon Zrinjerc, samo paviljon
Trg bana J. Jelačića	1	
Zrinjerc	5	
ŽOZ	6	
Prva štedionica Ilica	1	
Robna kuća Nama	2	
Osnovna škola Hugo Kon	1	
Lokomotiva na Glavnom kolodvoru	1	
Bet Israel	2	
Marićev prolaz	1	
Zgrade institucija u zoni Zelene potkove	1	
Rokovac	1	
Mirogoj	13	

Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Slika 1. Židovska baština koju ispitanici koriste prilikom vođenja ture po gradu Zagrebu

Izvor: anketni upitnik, izradili autori

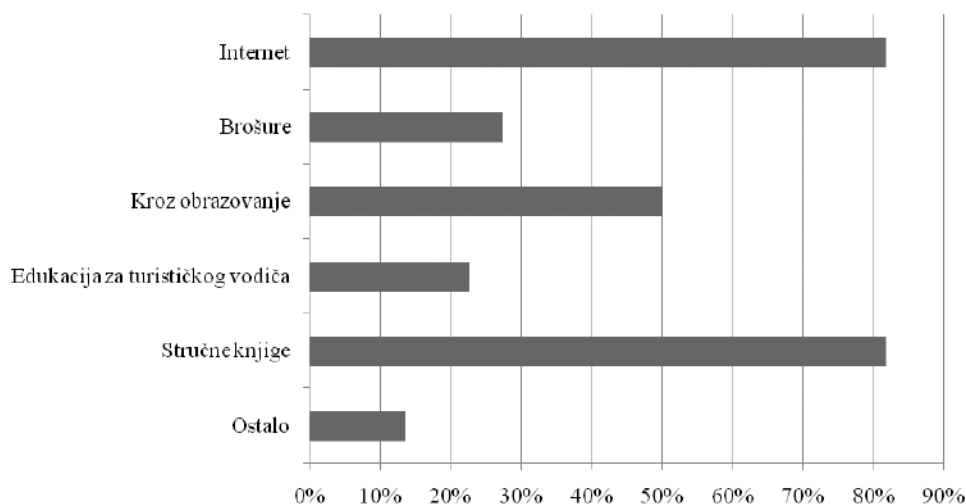
Navedeno je 19 lokacija židovske baštine u gradu Zagrebu koje ispitanici koriste prilikom tura (tablica 2), a na slici 1 prikazana je karta s raspodjelom tih lokacija. Gotovo sve se nalaze u Donjem gradu. Sinagoga u Praškoj označena je u odgovorima na nekoliko načina: „sinagoga u Praškoj“, „mjesto nekadašnje sinagoge“, „zemljište sinagoge“, „Praška“, „istočna strana Praške ulice“, „lokacija srušene sinagoge“, „sinagoga“. Treba napomenuti kako su ispitanici navodili tu lokaciju i po dva puta, najčešće „Praška“ i oznaka za sinagogu. Takvih je odgovora bilo pet, a bez obzira na broj spominjanja unutar svakog odgovora, brojani su kao jedan navod. Mirogoj je uz mjesto nekadašnje sinagoge u Praškoj najčešće korištena atrakcija u turama koju ispitanici koriste. Od 13 odgovora, osam je odgovora označavalo isključivo „Mirogoj“. Pretpostavlja se kako se židovska baština koristi kao dio ture po Mirogoju. Odgovori „Mirogoj Židovsko groblje“ i „židovski dio groblja na Mirogoju“ označavaju da se turisti vode na dio tzv. Židovskog groblja. Ostali odgovori vezani uz Mirogoj

bili su: „dio Mirogoja“, „Mirogoj spomen mjesta“ (op.a. odnosi se na spomenike žrtvama Prvog i Drugog svjetskog rata), „Mirogoj Mojsije“. Uz navedene lokacije, ispitanici su odgovorili da koriste osobe poput Lea Deustch, „židovska zajednica“, Wilim i David Schwarz, te navode koji nisu precizirani u vidu lokacije kao „industrijska ostavština“, „projekt Stolpersteine“³⁹ i „2. svjetski rat“. S obzirom da to nisu lokacije, izuzete su iz tablice i karte, ali ih je bitno napomenuti.

Na slici 1 prikazan je prostorni razmještaj lokaliteta iz tablice 3. Na prvi pogled može se uočiti kako je koncentracija lokacija u samom centru Donjeg grada. Dvije lokacije nalaze se na Gornjem gradu, a najudaljenija je lokacija Mirogoj. Pri vođenju tura najčešće se koriste Zrinjevac, na kojem se nalaze Glazbeni paviljon i Meteorološki stup, te u neposrednoj blizini lokacija nekadašnje sinagoge u Praškoj. Iako je Mirogoj dislociran od centra, ima veliku turističku atraktivnost te se često posjećuje u sklopu tura.

Na pitanje o načinu prikupljanja informacija o židovskoj baštini dana je mogućnost označavanja više odgovora, a pod odgovor ostalo su ispitanici mogli napisati neki drugi izvor informiranja. Na slici 5 može se uočiti kako je najveći broj ispitanika naveo internet (81,8 %) i stručne knjige (81,8 %) kao izvor informacija o židovskoj baštini koji koriste. Također je 50 % ispitanika navelo kako su potrebne informacije prikupili kroz obrazovanje. Mali broj ih je odgovorio da informacije prikuplja u brošurama (27,2 %) i kroz edukaciju za turističkog vodiča (22,7 %). Rubriku ostalo označilo je 13,5 % ispitanika, a odgovori koje su ponudili redom su: „izravno od predstavnika zajednice“, „telefonom kontaktiram općinu“ i „napisao sam prvostupnički rad na tu temu“. Ovakav odabir ispitanika bio je očekivan s obzirom na laku dostupnost interneta i informacija na tom mediju te stručnih knjiga kao izvor točnih informacija koje su bitne pri vođenju tura. Može se primijetiti kako su informacije o židovskoj baštini slabo zastupljene u edukaciji za turističkog vodiča, a ono je bitno jer se kroz tu edukaciju stječe valjana licenca za rad.

³⁹ Projekt *Stolpersteine* (kamen spoticanja) = radi se o komemoracijskim mjedenim pločicama koje se ugrađuju na pločnike ispred zgrada/kuća iz kojih su odvedene žrtve nacističkog terora; projekt vode Centar za promicanje tolerancije i očuvanje sjećanja na Holokaust Grada Zagreba i Židovska vjerska zajednica Bet Israel ([https://www.zagreb.info/zagrebacim-ulicama/kamenje-spoticanja-na-ulicama-ce-uskoro-niknuti-spomenici-zagrebacim-zrtvama-holokausta/250625/](https://www.zagreb.info/zagrebackim-ulicama/kamenje-spoticanja-na-ulicama-ce-uskoro-niknuti-spomenici-zagrebacim-zrtvama-holokausta/250625/))

*Slika 2. Način informiranja ispitanika o židovskoj baštini
Izvor: anketni upitnik, izradili autori*

Pitanje broj 11 bilo je otvorenog tipa u kojem se od ispitanika tražilo da prema svojem mišljenju navedu najvažniju atrakciju židovske baštine za turizam grada Zagreba. Odgovori su grupirani te je izrađena tablica 3 na kojoj se jasno uočava kako su rezultati vrlo slični onima iz tablice 2. Ispitanici smatraju kako najveću turističku atraktivnost imaju nekadašnja sinagoga u Praškoj i Mirogoj. Zanimljivo je kako su se navodi za nekadašnju sinagogu u Praškoj razlikovali: „Nekadašnja sinagoga u Praškoj“, „obnova sinagoge“ ili „rekonstruirana sinagoga u Praškoj“. Iz ovih odgovora možemo zaključiti kako dio ispitanika smatra da bi se trebala izgraditi nova sinagoga koja bi upotpunila turističku atraktivnost grada Zagreba, iako sama rekonstrukcije nekadašnje sinagoge po židovskoj tradiciji nije moguća. Kao što je u tablici 4 navedeno pod napomenu, ispitanici su većinom odgovorili s „Mirogoj“, dok je njih troje odgovorilo sa „Židovski dio Mirogoja“, „Groblje Mirogoj, židovski dio“ i „Mirogoj, dio u kojem su spomen obilježja“. Nedostaju dva odgovora u ukupnom zbroj odgovora u tablici jer su se ispitanici izjasnili s „ne mogu izdvojiti“. Odgovor „Muzej“ nije moguće svrstati niti u jednu kategoriju jer se ne može sa sigurnošću odrediti o kojem muzeju se radi.

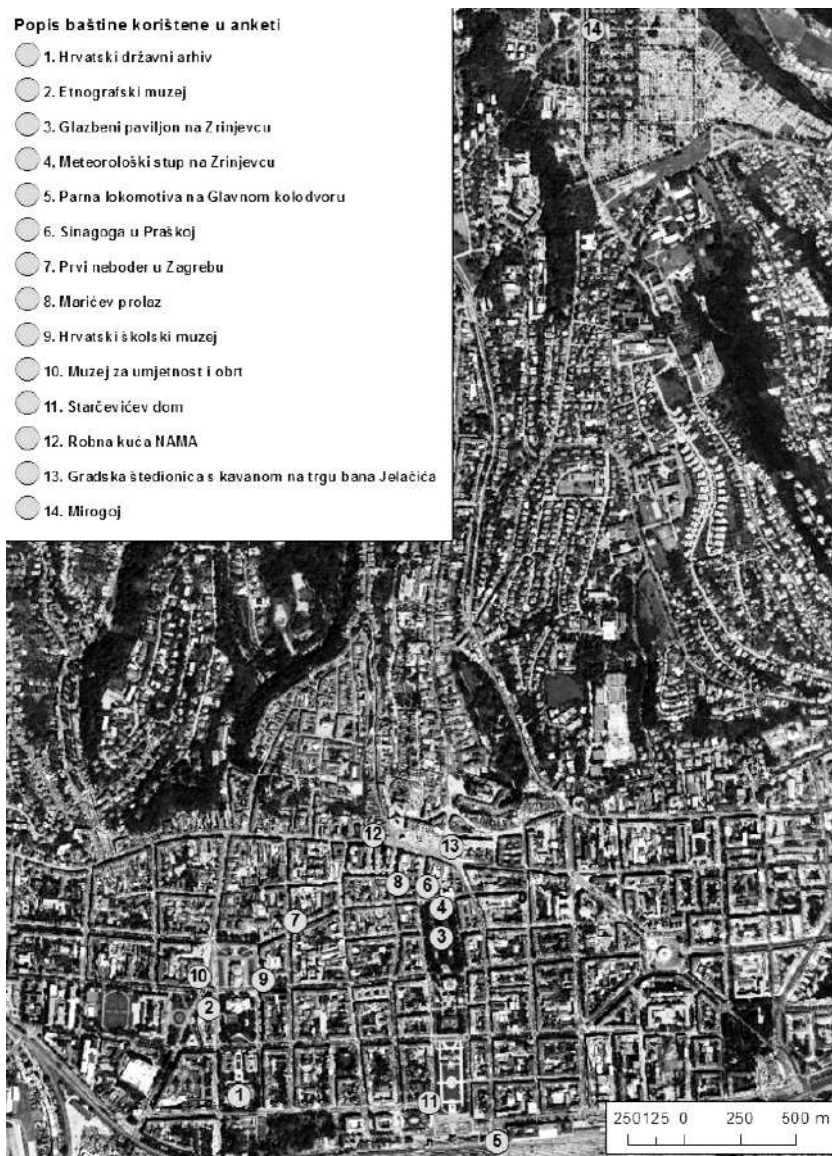
Tablica 3. Najvažnija atrakcija židovske baštine u turizmu grada Zagreba

Židovska baština	Broj navoda	Napomena
Sinagoga u Praškoj	12	
Trg bana Josipa Jelačića	2	
Projekt Stolperstein	1	
Mirogoj	10	Sedam ispitanika je napisalo „Mirogoj“, dok je troje preciziralo „Židovski dio Mirogoja“
Meteorološki stup na Zrinjercu	2	
Glazbeni paviljon	4	Navodi se kao „Muzički paviljon“ i „Glazbeni paviljon“
Zbirka Judaica u MUO	1	
Hrvatski državni arhiv	1	
Etnografski muzej	1	
Muzej	1	Nije jasno definirano koji muzej

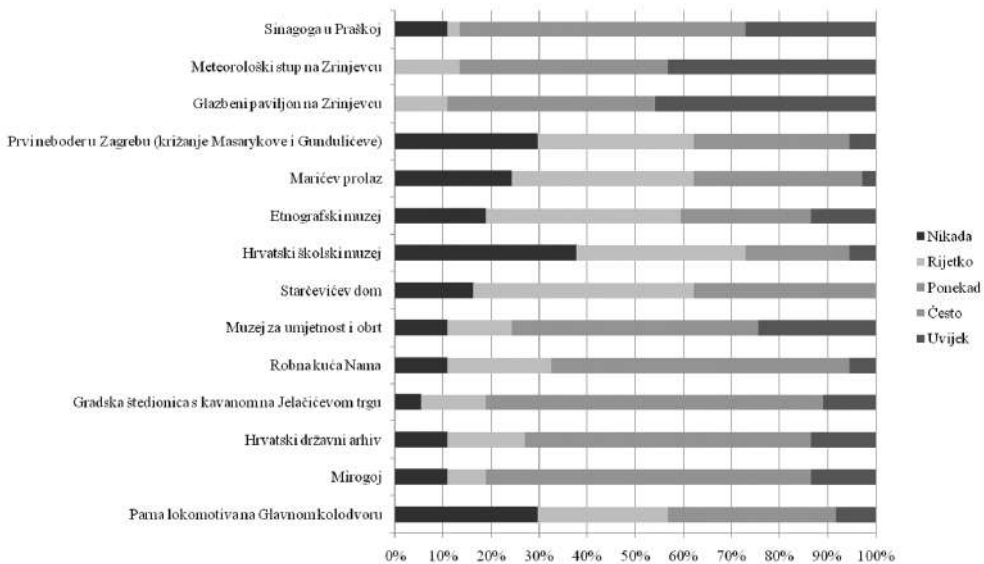
Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Na slijedeća tri pitanja ispitanici su svoje odgovore klasificirali pomoću Likertove skale. U pitanju broj 12 ponuđeno je 14 lokacija židovske baštine koju su autori smatrali turistički atraktivnom i važnom u ponudi grada Zagreba. Lokacije židovske baštine prikazane su na karti na slici 3. Sva odbačena židovska baština, osim Mirogoja, nalazi se u Donjem gradu. Iz slike4 vidljivo je kako su u vođenim turama najčešće uključeni Meteorološki stup i Glazbeni paviljon na Zrinjercu, te mjesto nekadašnje sinagoga u Praškoj. Nijedan ispitanik nije odgovorio da nikada ne uključuje Meteorološki stup i Glazbeni paviljon na Zrinjercu. Usporede li se rezultati s kartografskim prikazom na slici 3, može se ponovo utvrditi kako se ove tri lokacije nalaze u neposrednoj blizini i važan su sastavni dio vođenih tura. Mirogoj u ovom slučaju ima manju učestalost uključivanja od prethodno navedenih što se pretpostavlja da proizlazi iz dislociranosti lokacije iz vođenih tura koje se prolaze najčešće pješaćenjem kroz Donji grad. Najmanju učestalost uključivanja imaju Prvi neboder u Zagrebu, Marićev prolaz, Etnografski muzej, Hrvatski školski muzej, Starčevićev dom te Parna lokomotiva na Glavnom kolodvoru. Pretpostavka za ovakve rezultate je da navedena baština prema

iskustvu i/ili osobnom mišljenju vodiča nema značajnu turističku atraktivnost te kao takve nisu često uključene u vođene ture. Odgovor „ponekad“ prevladava na lokacijama Muzeja za umjetnost i obrt, Robna kuća Nama, Gradska štedionica s kavanom na trgu bana Jelačića, te Hrvatski državni arhiv.

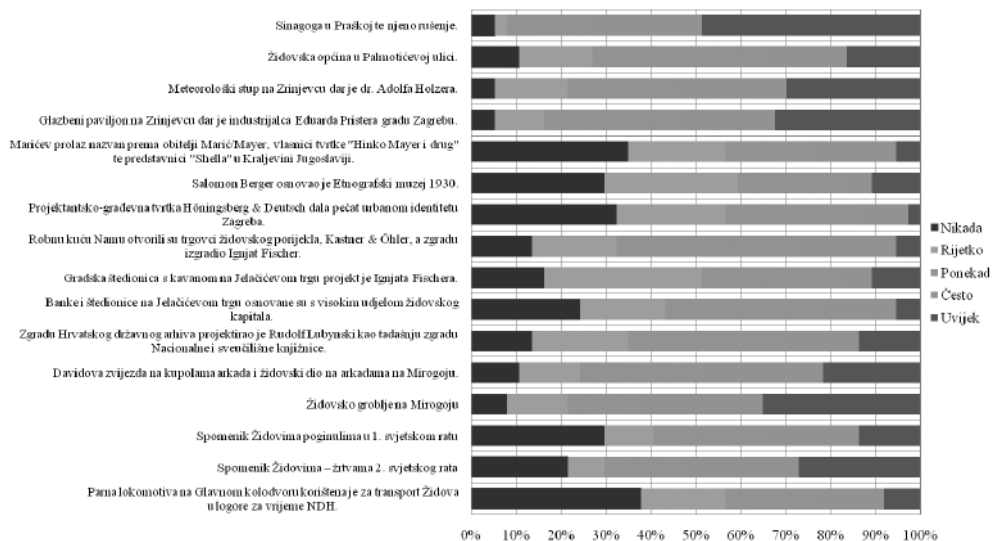
Slika 3. Prostorni razmještaj židovske baštine u gradu Zagrebu korištene u anketnom upitniku
Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Slika 4. Učestalost uključivanja židovske baštine u vođenu turu
Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Pitanje broj 13 usko je povezano s pitanjem broj 12 tako što su prethodno navedenim lokacijama dodane informacije o židovskom podrijetlu baštine. Ispitanici su trebali ocijeniti koliko često koriste informacije pri interpretaciji posjećene židovske baštine unutar vođene ture. Navedeno je 16 informacija o podrijetlu baštine jer su za Mirogoj, zbog većeg broja židovske baštine na jednoj lokaciji, ponuđene četiri informacije o baštini. Na ovaj način je omogućeno ispitanicima, iako možda nisu informirani o podrijetlu baštine, da upoznaju zagrebačku židovsku baštinu. Usporede li se slike 3 i 4 vidljivo je kako se rezultati podudaraju u slučajevima korištenja židovske baštine i njene interpretacije. Židovska baština koja je slabije uključena u vođene ture, također je i slabo interpretirana, dok baština koja je često uključena u ture je vrlo često interpretirana kao židovska baština. Na primjeru Sinagoge u Praškoj, Meteorološkom stupu i Glazbenom paviljonu na Zrinjercu, te Mirogoju vodiči često ili uvijek koriste informacije o židovskom podrijetlu baštine. S obzirom da je ponuđeno više informacija za lokaciju Mirogoja o židovskoj baštini, odgovori među ispitanicima se razlikuju. Tako se najčešće interpretiraju informacije o arkadama, Židovskom dijelu groblja i spomeniku Židovima – žrtvama Drugog svjetskog rata. Usporedi li se učestalost informiranja spomenika iz Prvog i

Drugog svjetskog rata, može se zaključiti kako je zbog povijesnih činjenica turistima atraktivniji spomenik stradalim Židovima u Drugom svjetskom ratu. Važnost židovske zajednice pri oblikovanju urbanog identiteta grada Zagreba se slabo interpretira turistima. Za većinu informacija o baštini samog centra grada prevladavaju odgovori „nikada“ i „ponekad“.

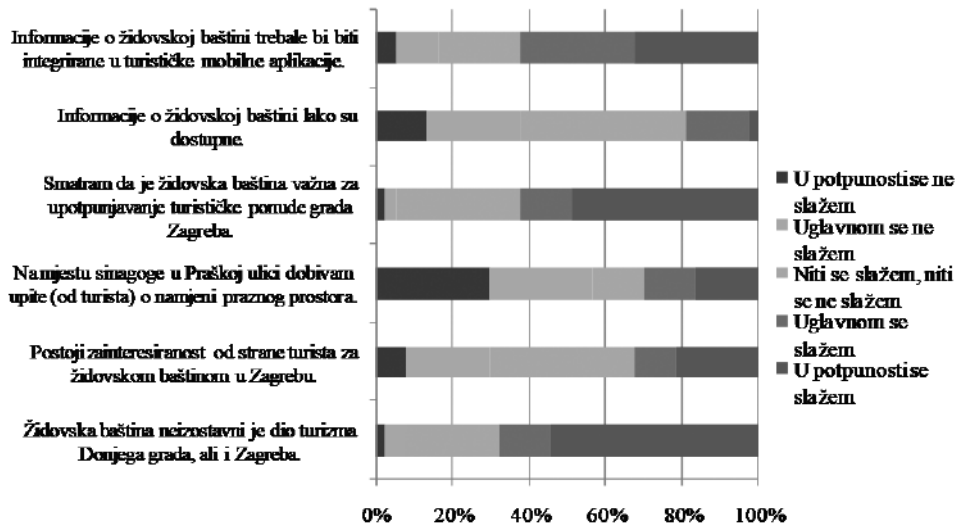
Slika 5. Učestalost interpretacije židovske baštine unutar vođene ture

Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Na slici 6 vidimo stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama u pitanju broj 14. Tvrdnje su imale cilj provjere mišljenja ispitanika oko integracije židovske baštine u turističku ponudu grada Zagreba, kako vide potražnju za židovskom baštinom, te jesu li informacije lako dostupne njima, ali i turistima.

Većina ispitanika smatra da je židovska baština neizostavni dio turizma Donjeg grada kao što je prikazano na slici 6. Nasuprot tom mišljenju postoji podvojeno mišljenje oko potražnje turista za samom židovskom baštinom. Podjednak je broj ispitanika ostalo suzdržano ili izrazilo neki stupanj slaganja odnosno ne slaganja s danom tvrdnjom. Tvrdnja s najviše ne slaganja ispitanika je da na mjestu sinagoge u Praškoj dobivaju upite o namjeni praznog prostora. „Smatram da je židovska baština važna za upotpunjavanje turističke ponude grada Zagreba“ tvrdnja je s kojom se većina ispitanika slaže. Poveže

li se ova tvrdnja s prvom navedenom, uočava se kako je prepoznata važnost i vrijednost židovske baštine te njihova turistička atraktivnost od strane ispitanika. Na tvrdnju o dostupnosti informacija o židovskoj baštini, najveći broj ispitanika ostao je suzdržan ili je izrazio ne slaganje s ovom tvrdnjom. I posljednja tvrdnja se odnosila na integraciju informacija o židovskoj baštini u mobilne turističke aplikacije. Više od pola ispitanika se složilo s ovom tvrdnjom, pa se može zaključiti kako smatraju da je ovo jedan od oblika lakše dostupnosti informacija za interpretaciju.

Slika 6. Stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama
Izvor: anketni upitnik, izradili autori

Na posljednje pitanje su ispitanici odgovarali žele li ili ne proširiti svoju turu informacijama o židovskoj baštini i o kojim se informacijama radi. S obzirom na tip pitanja, bilo je raznolikih odgovora, no 18,9 % ispitanika odgovorilo je isključivo „ne“. Ostali ispitanici su ili naveli informacije koje će koristiti ili obrazložili svoj stav o informiranju turista. „Sve informacije koje sam dobila putem ovog upitnika, a nisam ih koristila.“ ili „Informacija o mogućnosti posjeta Židovskom muzeju u Zagrebu.“ oblici su odgovora koji govore kako je ovaj anketni upitnik sam za sebe služio kao informacijska platforma ili je potaknuo ispitanike da se više informiraju o židovskoj baštini. Dio ispitanika već vodi židovske ture što vidimo u odgovorima „Već radim turu naziva Židovski Zagreb“, „Već radim ture i isključivo židovska baština Zagreba ili integrirano u

opći razgled. Znanje proširujem stručnom literaturom. Ove informacije su mi poznate. Uključene su u turu "Židovski Zagreb", a ostale ture djelomično, koliko vrijeme dopusti". Također, bitno je naglasiti kako dio ispitanika smatra kako proširivanje ture informacijama o židovskoj baštini zavisi isključivo o potražnji turista: „Isključivo s gostima Židovima, druge to ne zanima“, „Neznam, ovisi o grupi“, „Samo za turiste koji su za to zainteresirani, ali onda otpada Gornji grad ili slično iz klasičnog razgleda jer za sve nema vremena“.

Uz anketu postavljene su dvije hipoteze koje su ispitane pomoću programa SPSS. U uvodnom dijelu rada postavljene su dvije hipoteze vezane uz anketu. Prvo je ispitana hipoteza „Turistički vodiči s višim stupnjem obrazovanja više uključuju židovsku baštinu u svoju ture“. Odgovor „ne“ prevladava u kategorijama „srednja stručna sprema“ i „viša stručna sprema“, dok odgovor „da“ prevladava u kategorijama „visoka stručna sprema“ i „magisterij/doktorat“. Za njeno ispitivanje koristio se hi-kvadrat test o nezavisnosti dviju nominalnih (kategoričkih, kvalitativnih) varijabli definiranu hipotezama:

H_0 : varijable „stručna sprema“ i „židovska baština“ su nezavisne

H_1 : varijable „stručna sprema“ i „židovska baština“ su zavisne.

Tablica 4. Rezultati hi-kvadrat testa za varijable „stručna sprema“ i „židovska baština“

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	10,506 ^a	3	,015
Likelihood Ratio	11,061	3	,011
Linear-by-Linear Association	4,907	1	,027
N of Valid Cases	37		
a. 5 cells (62,5 %) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,70.			

Izvor: anketni upitnik i SPSS, izradili autori

U tablici 4 može se vidjeti kako nakon provedbe hi-kvadrat testa P iznosi 0,015. Ako se gleda na razini značajnosti 5 %, obzirom da je $0,015 < 0,05$ zaključuje se da se može odbaciti nulta hipoteza, odnosno da vrijedi alternativna hipoteza da korištenje židovske baštine u turama ovisi o razini stručne sprema. Uvidom u rezultate potvrđena je točnost hipoteze „turistički vodiči

s višim stupnjem obrazovanja više uključuju židovsku baštinu u svoje ture“, na razini značajnosti 5 %. Ispod rezultata u tablici 4 stoji napomena kako u 5 ćelija postoje frekvencije manje od 5. S obzirom na male frekvencije, valjanost hi-kvadrat testa je provjerena Fisher-Freeman-Halton egzaktnim testom, jer je pouzdaniji pri malim frekvencijama.

Tablica 5. Rezultati Fisher-Freeman-Halton egzaktnog testa

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact. Sig. (2-sided)	Exact. Sig. (2-sided)	Point Probability
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	9,502			,014		
Linear-by-Linear Association	4,907 ^b	1	,027	,037	,022	,014
N of Valid Cases	37					
a. 5 cells (62,5 %) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,70. b. The standardized statistic is 2,215						

Izvor: anketni upitnik i SPSS, izradili autori

Iz tablice 5 može se vidjeti kako je provedbom Fisher-Freeman-Halton testa dobivena vrijednost od 0,014 i ona zadovoljava uvjet da je manja od 0,05. Dakle, rezultati hi-kvadrat testa su potvrđeni, odnosno hipoteza je točna.

Druga hipoteza koja se ispitivala glasi: „Turistički vodiči s više radnog iskustva više uključuju židovsku baštinu u svoje ture“. S obzirom da je pitanje o godinama radnog iskustva kao turistički vodič otvorenog tipa, radi točnije analize odgovori su grupirani u dvije grupe („manje od 10 godina“ i „10 godina i više“). Postupak analize bio je sličan kao i kod prethodne hipoteze, ali je za provjeru hi-kvadrat testa korišten Fisherov egzaktni test jer se radi o tablici 2x2. U daljnjoj analizi, varijabla „staž“ predstavljat godine radnog iskustva ispitanika. Za testiranje druge hipoteze koristio se hi-kvadrat test o nezavisnosti dviju nominalnih (kategoričkih, kvalitativnih) varijabli definirajući hipotezama:

H_0 : varijable „staž“ i „židovska baština“ su nezavisne

H_1 : varijable „staž“ i „židovska baština“ su zavisne.

Iz tablice 6 može se vidjeti kako je P vrijednost hi-kvadrat testa iznosila 0,69. S obzirom da je $0,69 > 0,05$, zaključuje se da se ne odbacuje nulta hipoteza, odnosno na razini značajnosti 5 % da su varijable „staž“ i „židovska baština“ nezavisne varijable. Testom je dokazano da druga hipoteza nije točna, odnosno da turistički vodiči s više godina radnog iskustva ne koriste nužno više židovsku baštinu u svojim turama.

Tablica 6. Rezultati hi-kvadrat testa za varijable „staž“ i „židovska baština“

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	,159 ^a	1	,690		
Continuity Correction ^b	,000	1	,992		
Likelihood Ratio	,161	1	,688		
Fisher's Exact Test				1,000	,503
Linear-by-Linear Association	,154	1	,694		
N of Valid Cases	37				
a. 1 cells (25,0 %) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,51.					
b. Computed only for a 2x2 table					

Izvor: anketni upitnik i SPSS, izradili autori

ANALIZA ZASTUPLJENOSTI ŽIDOVSKE BAŠTINE U BROŠURAMA

Cilj analize sadržaja turističkih brošura bio je istražiti koliki udio čine lokacije židovskog baštine u tiskanoj turističkoj ponudi Zagreba. Kao potvrda židovskog podrijetla prihvaćeni su podaci koji su direktno vezani uz židovsku baštinu, ali nije nužno da se sadrži korijen riječi „Židov“ ili sl. To uključuje i imena znamenitih osoba židovskog podrijetla koji su sudjelovali u razvoju grada Zagreba. Kao podloga za odabir korišten je *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*⁴⁰. U tablici 7 prikazane su lokacije baštine židovskog podrijetla

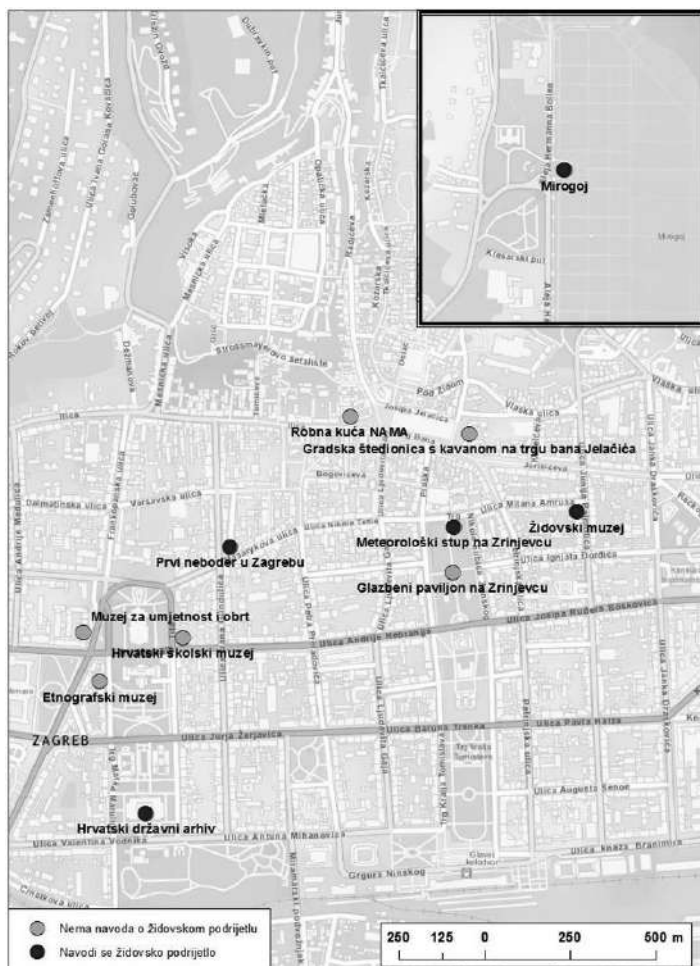
⁴⁰ Knežević& Laslo, *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*

koje su podijeljene na dva dijela: prvi prikazuje pojavnost lokacija (tekstualni i slikovni navod) ubrošurama, a drugi dio prikazuje ima li spomena o židovskom podrijetlu (tekstualni i slikovni navod). Tablica se dakle temelji samo na lokacijama. S obzirom da su u analizu uzete samo lokacije na području grada Zagreba, iako se spominju u brošuri, iz analize su izuzeti Jasenovac i *Festival Tolerancije* (prijašnji je naziv *Zagrebački židovski filmski festival* koji je s vremenom povećao obujam tematike). Na slici 7 prikazane su lokacije baštine prema navodu podrijetla. Samo su četiri lokacije u Donjem gradu kojima se spominje židovsko podrijetlo, dok za ostale nisu navedene, ali postoji tekstualni i/ili slikovni navod. Također, iz karte je vidljivo kako je Mirogoj dislociran od centra grada, ali njegova vrijednost i atraktivnost vrlo su bitni za turizam.

Tablica 7. Lokacije baštine židovskog podrijetla u brošurama TZGZ-a

Lokacija	Ukupno		Baština židovskog podrijetla	
	slika	tekst	slika	tekst
Etnografski muzej	3	4	-	-
Hrvatski školski muzej	2	2	-	-
Muzej za umjetnost i obrt	7	5	-	-
Židovski muzej	1	1	1	1
Glazbeni paviljon na Zrinjercu	9	3	-	-
Gradska štedionica	3	-	-	-
Hrvatski državni arhiv	6	6	-	1
Meteorološki stup na Zrinjercu	5	3	-	1
NAMA	1	-	-	-
Panorama Donjeg grada	1	-	-	-
Prvi zagrebački neboder	1	1	1	1
Trg bana Josipa Jelačića	4	-	-	-
Filmovi židovske tematike				
Židovske ture	1	3	1	3
Mirogoj	25	21	8	7

Izvor: Brošure TZGZ, izradili autori

Slika 7. Prostorni razmještaj židovske baštine u gradu Zagrebu prema navodu podrijetla
Izvor: izradili autori

U brošurama *Dobrodošli u Zagreb* i *Korak po korak*, u sklopu tekstova o Mirogoju, navedeno je kako su tamo pokopane osobe različitih konfesija, ali nema točnog navoda da su osobe židovske vjeroispovijesti, stoga taj podatak nije zabilježen (pod tekst u kojem se spominje židovsko podrijetlo). Od svih analiziranih brošura u njima se najviše nalazi podataka o lokacijama baštine židovskog podrijetla. Mirogoj je najviše puta prikazan i spominjan od svih lokacija, a navode se i podaci o židovskom groblju, spomenicima i važnim osobama koji su tamo pokopani.

Među tri tekstualna navoda i pet slika meteorološkog stupa na Zrinjercu, samo je u brošuri *Korak po korak* navedena informacija da je isti stup dar dr. Adolfa Holzera. S druge strane, zanimljivo je kako jedina informacija o prvom zagrebačkom neboderu ujedno je i informacija da ga je izgradio Slavko Löwy. Poznata građevinska tvrtka *Höningsberg & Deutsch* dala je pečat urbanom identitetu Zagrebu. Od većih projekata u Donjem gradu to su Muzej za umjetnost i obrt, Starčevićev dom te Hrvatski školski muzej. Oba se muzeja nalaze u nekim brošurama, bilo to slikovnim prikazom popraćen tekstom ili jedno od navedenih oblika, dok se Starčevićev dom ne spominje niti u jednoj od brošura. Analizom su obuhvaćena oba muzeja, dok je Starčevićev dom izostavljen. Međutim, tekstovi o muzejima ne navode projektantsku tvrtku židovskog podrijetla. Hrvatski državni arhiv, kao jedna od reprezentativnijih zgrada Donjega grada, često je korišten u brošurama. Pobrojano je ukupno šest slika i šest tekstova, a samo se u jednom tekstu dobiva informacija da je arhitekt zgrade bio Rudolf Lubynski. Od 14 brošura koje su analizirane, samo se u *Zagreb Culture Guide* nalazi informacija o Židovskom muzeju u Palmotičevoj ulici koji se može posjetiti. Valja izdvojiti brošure *Korak po korak* i *Mirogoj* kao brošure u kojoj je najviše dostupnih informacija o židovskoj baštini i/ili židovskom podrijetlu. U brošuri *Razgledi grada* (hrvatski, engleski, njemački) 2014, navedene su dvije tematske ture u kojima se može doznati više o židovskoj zajednici u Zagrebu. Tako postoji *Židovska tura u Zagrebu* (tekst i slika) te *Purple Tour – Zagreb Religions* koja uz ostale vjere vodi i kroz židovsko naslijeđe Zagreba (tekst).

Posebna su kategorija filmovi koji su prezentirani u brošuri *Zagreb – filmska pozornica*, koja navodi filmove snimane na raznim lokacijama Zagreba i okolice u svrhu promocije Zagreba kao filmske destinacije. U filmu *Sofijin izbor* (1982) glavna protagonistica Sofija imigrantica je koja je preživjela koncentracijski logor te živi s američkim Židovom koji je opsjednut Holokaustom. Zagreb je u filmu „glumio“ Poljsku za vrijeme nacističke okupacije (brošura, str. 28). Bez obzira što se u tekstu pojavljuje riječ Židov i tematika je povezana sa židovstvom, ne može se reći da je *Sofijin izbor* dio zagrebačke židovske baštine. Također, film *Max Schmeling* (2010) ima nacističku pozadinu, dok je *Wallenberg* (1985) važniji u kontekstu Holokausta i spašavanja Židova u Drugom svjetskom ratu. Dakle niti jedan od navedenih filmova se ne povezuje u kontekstu židovske baštine u Zagrebu te stoga nisu niti ubrojani u tablici. S druge strane, film *Guslač na krovu* (1971) ne povezuje sa židovskom baštinom u Zagrebu, ali lokacije snimanja i promocija filma su nešto na što bi se u budućnosti mogla obratiti veća pažnja. Osim Zagreba gdje je Katarinin trg predstavljao St. Petersburg, važno je selo Lekenik gdje se snimao eksterijer.

Može se zaključiti kako informacije o židovskoj baštini u turističkim brošurama gotovo i ne postoje. Ako ih i ima, onda su to pojedina imena osoba, ali pitanje je koliko je prosječni turist upoznat s određenim osobama, jer je i većini stanovnika grada to nepoznato. Slike pojedinih atrakcija su prikazane, ali samo kao dodatni prikaz i pojašnjenje.

RASPRAVA

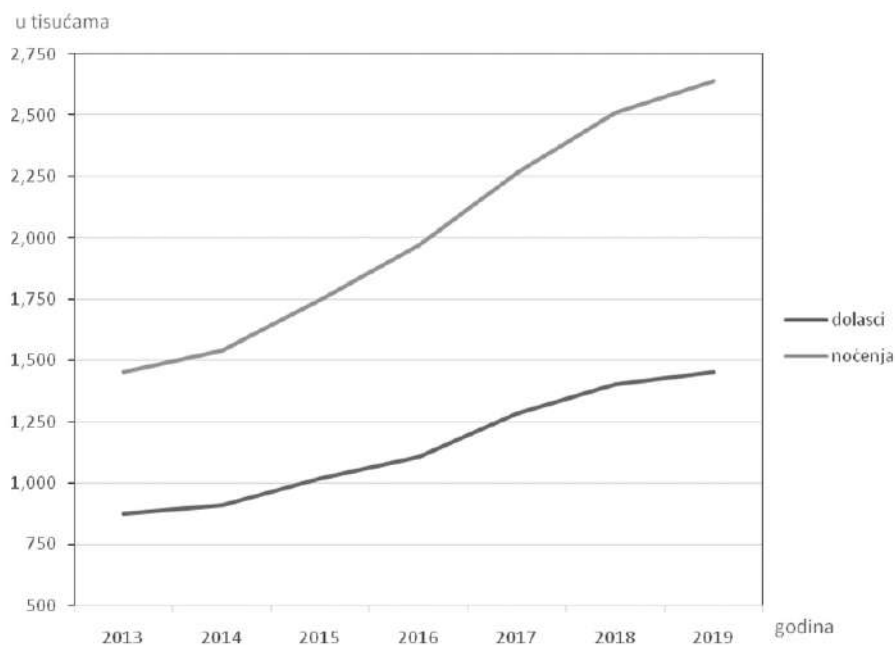
U usporedbi s dosadašnjim istraživanjima na početku rada, Zagreb se s obzirom na židovsku baštinu razlikuje u nekoliko elemenata od spomenutih europskih gradova, Krakova i Budimpešte. Glavni elementi židovske vjere u nekom mjestu su židovsko groblje i sinagoga. Sinagoga se ne mora nužno prema vanjskom izgledu isticati u prostoru, već se njena funkcija može odražavati samo u unutrašnjosti prostora ovisno o razvitku i veličini određene židovske zajednice. Židovsko groblje i sinagoga mogu biti elementi židovske baštine kao i geta koja su nastajala uslijed povijesnih događaja. Zagreb se ističe po tome što nema sinagogu, odnosno ona je srušena, a prostor je prazan i neiskorišten. Zagrebačka židovska zajednica relativno je mlada, odnosno nastala je početkom 19. stoljeća i to je razdoblje kada geta nisu više bila potrebna zbog otvorenije politike prema Židovima u državama koje su nastanjivali. Međutim, dolaskom nacističke vlasti, veće su zajednice prisilno zatvarane u geta. Pa ipak, Zagreb nema tzv. ključne elemente židovske baštine koji su lako prepoznatljivi kao što su to slučajevi u Budimpešti i Krakovu koji su analizirani u ovom radu. Istraživanje se u ovom radu fokusiralo na arhitektonsku i materijalnu baštinu koja je izravno i neizravno povezana s osobama židovskog podrijetla i životom židovske zajednice, ali je i važna za razvoj suvremenog Zagreba, kao i njegovu turističku ponudu. Krakov kao grad u kojem se turizam židovske baštine sve više razvija, iako židovske zajednice gotovo i nema, odličan je primjer prema kojem bi se židovska baština mogla uključiti u turističku ponudu grada Zagreba. Također, uzmu li se u obzir druge gradove Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije, Zagreb bi zajedno a njima mogao tvoriti zajedničku turu židovske baštine.

Anketno je istraživanje provedeno kako bi se analiziralo korištenje i zastupljenost židovske baštine u turističkim vođenjima po gradu Zagrebu. Turistički vodiči u Zagrebu koji su ispunili anketu vode ture više puta tjedno što je bilo važno jer su mogli dati kvalitetniji odgovor s obzirom na poznavanje zahtjeva posjetitelja te kakvo je stanje turizma u gradu. Gotovo 65 % ispitanika imalo

je upita o židovskoj baštini u posljednjih godinu dana. Zaključuje se kako postoji interes za židovskom baštinom u gradu Zagrebu te se pretpostavlja da turisti koji ga posjećuju imaju određeno predznanje o židovskoj povijesti ili o povijesti grada. Lokacije židovske baštine koje ispitanici koriste kao sastavni dio tura, poklapaju se s najposjećenijim mjestima u gradu. Ispitani turistički vodiči u svojim turama najčešće koriste Meteorološki stup i Glazbeni paviljon na Zrinjercu, te mjesto nekadašnje sinagoge u Praškoj kao najupečatljiviji prostor Donjeg grada zbog svoje praznine. Upravo se na tim lokacijama, često ili uvijek, informira posjetitelje o židovskom podrijetlu baštine. Anketno je istraživanje dalo zanimljiv pogled na korištenje mobilnih aplikacija u turističke svrhe. Više od polovice ispitanika smatra kako bi informacije o židovskoj baštini bile dostupnije za interpretaciju putem aplikacije. Vodiči tura u Zagrebu trebali bi sami procijeniti *in situ* koliko će informacija o povijesti zagrebačkih Židova navesti u svojim turama. Ono što ne bi smjelo biti upitno jest korištenje povijesti zagrebačke židovske zajednice u vođenju jer je ono neophodno za pregled razvoja Donjega grada. U turističkoj ponudi grada najveća se važnost pridodaje baštini na Zrinjercu i Praškoj, koji su u neposrednoj blizini, te Mirogoju koji je dislociran od centra grada.

Analiza brošura pokazala je kako se lokacije židovske baštine podudaraju s najreprezentativnijim građevinama Donjega grada koje su sastavni dio turističke ponude grada Zagreba. Turisti koji posjećuju Zagreb i njegov Donji grad u nekim trenutcima posjećuju židovsku baštinu, ali nisu toga svjesni iz razloga jer se u brošurama TZGZ-a izrazito slabo interpretira podrijetlo baštine, odnosno navodi kao židovska baština. Jedini način na koji bi se turisti mogli pravovaljano informirati jest sudjelovanje u Židovskoj turi ili ispitivanje samog vodiča o tome, ali za to bi već trebali imati predznanje o zagrebačkoj židovskoj zajednici.

Postoje mogućnosti kako tu baštinu interpretirati i integrirati u turističku ponudu grada. Prije svega kroz korištenje u vođenjima, ali i u brošurama i/ili mobilnim aplikacijama. Zagreb s porastom broja dolazaka i noćenja te atraktivnom manifestacijom *Adventa* ima osnovu za dodatni razvoj kulturnog turizma te postoji prostor za nove turističke proizvode različitog sadržaja. Na slici 8 prikazani su turistički dolasci i noćenja u Gradu Zagrebu za razdoblje od 2013. do 2019. godine, iz čijeg se dijagrama vidi porast dolazaka i noćenja koji kontinuirano raste. Porast dolazaka za sedmogodišnje razdoblje iznosi 60 %, a za noćenja 55 %. To govori o sve većoj popularnosti Zagreba kao destinacije te da bi se ponuda s vremenom mogla diverzificirati.

Slika 8. Turistički dolasci i noćenja u Gradu Zagrebu od 2013. do 2019. godine
Izvor: Gradski ured za stratezijsko planiranje i razvoj Grada

ZAKLJUČAK

Definirati židovsku baštinu kompleksno je i složeno pitanje. Postavljene su tri polazne hipoteze od kojih su dvije potvrđene, a jedna je odbačena. Prva hipoteza glasila je da turističko vođenje Donjeg grada obuhvaća lokacije židovske baštine. Anketiranje turističkih vodiča potvrdilo je hipotezu jer se iz odgovora na određena pitanja saznaje kako vodiči, interpretirali je židovskom ili ne, uključuju baštinu u svoja vođenja. Druga hipoteza glasila je da turistički vodiči s višim stupnjem obrazovanja više uključuju židovsku baštinu u svoje ture. Analiza odgovora ankete provedena je hi-kvadrat testom u SPSS-u te je rezultat testa dokazao da je hipoteza valjana. Može se zaključiti kako stupanj obrazovanja ima utjecaj na općenitu raznovrsnost sadržaja koju turistički vodiči nude prilikom vođenja svojih tura. Treća hipoteza glasila je da turistički vodiči s duljim radnim stažom više uključuju židovsku baštinu u svoje ture. Kao i u prethodnoj hipotezi, rezultati ankete su provedeni kroz

SPSS i napravljen je hi-kvadrat test. Rezultat hi-kvadrat je pokazao da se hipoteza odbacuje. Iz ankete se zaključuje kako pri odabiru sadržaja ture veću ulogu ima stupanj obrazovanja od radnog iskustva. Istraživanje je pokazalo kako Zagreb ima osnovu za većim uključivanjem židovske baštine u turističku ponudu grada, ali da nažalost ne može sama po sebi biti turistički proizvod. Ograničenje ovog istraživanja nedostatak je sličnih istraživanja vezanih uz Hrvatsku. Pretpostavka je kako bi se turizam židovske baštine mogao razvijati u sklopu proizvoda koji bi uključivao nekoliko gradova Hrvatske ili šire regije. S obzirom da se ovaj rad temelji na židovskoj baštini svih onih koji su se smatrali Židovima prema već navedenim kriterijima, postoji prostor za buduća istraživanja poput stavova turista ili dodatnom kategorizacijom židovske baštine i njene valorizacije. Istraživanja ne moraju nužno biti ograničena samo na Zagreb, već mogu uključivati i druge gradove Hrvatske. Zagreb kao glavni grad Hrvatske treba se usmjeravati prema kulturnom turizmu, a kao dio toga zasigurno je i pridavanje više pozornosti baštini koju je ostavila zagrebačka židovska zajednica.

POPIS KORIŠTENIH KRATICA

GIS = Geografski informacijski sustav
MUO = Muzej za umjetnost i obrt
NDH = Nezavisna Država Hrvatska
SPSS = Statistical Product and Service Solutions
TZGZ = Turistička zajednica grada Zagreba
ŽOZ = Židovska općina Zagreb

LITERATURA I IZVORI

Literatura:

Cohen, E. (2004). *Contemporary tourism: Diversity and change: Collected articles*. Amsterdam: Elsevier.

Corsale, A., (2017). Jewish heritage tourism in Bucharest: reality and visions. *The Geographical Journal*, 183 (3), 261-271.

Corsale, A. & Vuytsyk, O. (2018). Jewish heritage tourism between memories and strategies. Different approaches from Lviv, Ukraine. *Current Issues in Tourism*, 21 (5), 583-598.

- DaDon, K. (2009). *Židovstvo – život, teologija i filozofija*: Zagreb: Profil.
- Dinis, A. & Krakover, S. (2016). Niche tourism in small peripheral towns: the case of Jewish Heritage in Belmonte, Portugal. *Tourism Planning & Development*, 13 (3), 310-332.
- Goldstein, I. (1998). Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941. *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 12-18.
- Goldstein, S. (ur.) (1988). *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*. Zagreb: Naša djeca.
- Goldstein, S. (1998). Židovska općina Zagreb od 1941. do 1997. *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 19-27.
- Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada: *Priopćenje 2019 i Priopćenje 2020*. <https://www.zagreb.hr/userdocsimages/arhiva/statistika/2018/turizam%202018/Turizam%20%20XII.%202018.pdf> (05. 03. 2020); <https://www.zagreb.hr/userdocsimages/arhiva/statistika/2019/turizam%202019/Turizam%20%20XII.%202019%20.pdf> (05. 03. 2020.).
- Gruber, R. E. (2002). *Virtually Jewish: reinventing Jewish culture in Europe*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Herman, G. V.; Puscas, B.D.; Tatar, C. F. (2018). Assessing the importance of the Jewish urban cultural heritage in Oradea, Bihor County, Romania. *Forum geografic. Studii si cercetari de geografie si protectia mediului*, 17 (2), 151-158.
- Jelinčić, D. A. (2010). *Kultura u izlog: Kratak vodič za upravljanje kulturnim dobrima*. Zagreb: Meandarmedia.
- Kantor, S. (2017). Resurgent cultural heritages – case study of the Great Synagogue in Budapest. *Pannon management review*, 6 (3-4), 50-59.
- Knežević, S. & Laslo, A. (2011). *Židovski Zagreb – kulturno-povijesni vodič*. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- Krakover, S. (2013). Generation of a tourism product: Jewish Heritage Tourism in Spain. *Enlightening Tourism, A Pathmakin Journal*, 3 (2), 142-168.
- Krakover, S. (2017). A heritage site development model: Jewish heritage product formation in south-central Europe. *Journal of Heritage Tourism*, 12 (1), 81-101.
- Sandri, O. (2013). City Heritage Tourism without Heirs. *Cybergeo : European Journal of Geography, Political, Cultural and Cognitive Geography*. <http://journals.openedition.org/cybergeo/25934> (27. 04. 2020.)
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. London: Routledge.

Timothy, D. J.& Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. Harlow: Prentice Hall.

Tomljenović, R. (2006). Kulturni turizam, u: *Hrvatski turizam – plavo, bijelo, zeleno* (ur. Čorak, S., Mikačić, V.), Institut za turizam, Zagreb, 119-147.

Izvori:

Jewishtourhungary.com, n.d.: <http://www.jewishtourhungary.com/> (02. 07. 2020.)

Jewish heritage Europe, n.d.: <https://jewish-heritage-europe.eu/> (02. 07. 2020.)

Registar kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske, 2020 - <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (10. 06. 2020.)

Turistička zajednica grada Zagreba, n.d.: <https://www.infozagreb.hr/multimedija/brosure> (27. 02. 2020.)

Zagreb.info, 2020: <https://www.zagreb.info/zagrebackim-ulicama/kamenje-spoticanja-na-ulicama-ce-uskoro-niknuti-spomenici-zagrebackim-zrtvama-holokausta/250625/> (30. 06. 2020.)

Brošure:

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Boje grada*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/boje_grada_hrv_zag%20web.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Citybreak*, TZGZ, Zagreb.

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Dobrodošli u Zagreb*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/welcometozagreb_hr.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Gornji grad*, TZGZ, Zagreb.

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Kongresna brošura*, TZGZ, Zagreb.

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Korak po korak*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/korak_po_korak_HR_web.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Mirogoj*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/mirogoj_hrvatski.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Okolica*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/okolica_HRV-web.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Razgledi grada*, TZGZ, Zagreb.

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Weddings in Zagreb*, TZGZ, Zagreb, <https://www.infozagreb.hr/media/documents/weddings-in-zagreb.pdf> (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagreb – filmska pozornica*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/Zagreb-grad-filma_hr.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagreb centar medicinske izvrsnosti*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/zdravstveni_turizam_hr.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagreb Culture Guide*, TZGZ, Zagreb, <https://www.infozagreb.hr/media/documents/event-sAndPerformance.pdf> (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagreb Events Guide*, TZGZ, Zagreb, <https://www.infozagreb.hr/media/documents/event-sAndPerformance.pdf> (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagreb glavni grad*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/zagreb_glavni_grad_hr_z%20web.pdf (27. 02. 2020.).

Promotivni materijal Turističke zajednice grada Zagreba: *Zagrebački Vremeplov*, TZGZ, Zagreb, https://www.infozagreb.hr/media/documents/vremeplov2019_WEB_02.pdf (27.02.2020.).

LISTEN TO OUR STORY: UNVEILING THE PROJECT “JEWISH MATERIAL HERITAGE OF VOJVODINA”

Olga Ungar¹
Igor Stamenković²
Vuk Garača²

¹ Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center, Har Hazikaron, P.O.B. 3477, Jerusalem 9103401 Israel

² University of Novi Sad, Faculty of Science, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Trg Dositeha Obradovića 3, 21000 Novi Sad
Email: igorrrrogi@yahoo.com

ABSTRACT

This article presents an on-going project “Jewish Material Heritage of Vojvodina”, its stages, and incorporation into the “European Routes of Jewish Heritage” project of the Council of Europe. After a short introduction providing basic information about the initiator and author of the project- theNovi Sad-based TIKUN, we will describe the process of the project’s inclusion into the European Routes of Jewish Heritage managed by the European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage. Further down in the article we will provide amore detaileddescriptionof theproject. Using the Novi Sad synagogue as a case study, we will follow thefate of the local community and its material heritage. Through a discussion about the past and present conditions of Jewish heritage sites, we will argue that their maintenance and public acknowledgment of their existence are of a vital importance for preservation of this segment of Vojvodina’s history and Vojvodina’s multiculturalism and multi-confessionalism. In our view, it is very important to initiate the rescue or preservation of Jewish heritage sites on the level of municipalities in which they are located as soon as possible, because the local Jewish community’s declining.

Keywords: TIKUN, AEPJ, Vojvodina, Jewish heritage, Jewish tourism, Synagogue, Neolog Judaism, European Routes of Jewish Heritage, Holocaust

INTRODUCTION

The Jewish population of Vojvodina before World War II consisted of about 20,000 individuals. Jews resided in some eighty settlements – cities, towns, and villages. The Holocaust forever altered the Jewish life in the region. The community was almost annihilated– it was reduced to roughly 4,500 persons in 1945. More than half of these Jews left for Israel and other countries between 1948 and 1952.¹ Jewish sites in Vojvodina share a similar destiny to that of the people who had built them and gathered in them in the past. To give just one example, out of eighty-two synagogues that existed before World War II, sixty-five were demolished, some during the war but the most in the period between 1948 and 1951. Today, there are only two synagogues in Vojvodina, in Novi Sad and Subotica, with interiors and exteriors which have been preserved, while further fifteen extant synagogue buildings now serve different purposes or are abandoned without any indication on them that they had once been Jewish houses of prayer.

The project “Jewish Material Heritage of Vojvodina” was initiated in 2019 by our association, TIKUN. As part of the project, we worked on creating a virtual map of the most distinctive and diverse sites of Jewish heritage in Vojvodina: synagogues, cemeteries, Holocaust memorials, memorial plaques to famous people, private houses, and a rabbinate; the choice was made based on our primary research findings.

The map is accompanied by descriptions, images, and useful information about the locations. It will be published as part of the European Routes of Jewish Heritage (ERJH) on the project’s website.² The ERJH project was initiated by the European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage (AEPJ) and has been a certified cultural route of the Council of Europe since 2004.

The material about Vojvodina has been completed and the project is now in its final stages as we are working on the last corrections and matters of a technical nature regarding the publication of the website. Our project is already announced on the ERJH website, as part of the subgroup called the “Regional Routes”.³

¹ Ivanković, *Brodovinade*, pp. 35, 91

² See <https://www.jewishheritage.org/web/european-routes>.

³ See <http://europeanroutes.jewishheritage.org/serbia/>.

BACKGROUND OF THE ORGANIZATIONS

TIKUN is a civil association founded in Novi Sad in November 2018. It is dedicated to preserving heritage and promoting culture, art, and scholarly research, with a focus on the Jewish heritage yet in the context of unique Vojvodina's multiculturalism and interculturality. The association's name has a double meaning. It is an acronym of: tradicija, istorija, kultura, umetnost, nasleđe (in English: tradition, history, culture, art, heritage), which reflects the association's vision and mission and our main fields of interest. The additional meaning of the name derives from the Hebrew phrase *tikkun olam* - "world repair", which represents a Jewish concept defined by acts of kindness performed to perfect or repair the world. The concept of *tikkun olam* originates from the Mishnah (the Oral Law) and was developed greatly by Kabbalah (Jewish mysticism). This concept has come today to connote social activism and political involvement in pursuit for justice. In the context of our organization, *tikkun olam* outlines the need for dialogue and constructive engagement in preserving the heritage of multiethnic and multicultural Vojvodina, fostering tolerance, and understanding of the culturally diverse society we live in.

Since its establishment, TIKUN has worked on several projects intended to preserve the memory of the Vojvodina Jewry. The most significant were digitization of archival documents related to history of the Jews in southern Bačka, research on Holocaust memorials in Vojvodina Jewish cemeteries, as well as presenting our projects at different conferences, and organizing exhibitions for the European Day of Jewish Culture.⁴ Only a month after the establishment of TIKUN, we enthusiastically applied to the AEPJ's Routes Incubator program to become part of the ERJH project.

A few words about the organization, the route, and the program. AEPJ coordinates the ERJH and the Routes Incubator. AEPJ is an NGO founded in 2004 and it serves as an organizational umbrella to welcome, promote, train, and help develop unique Jewish cultural and heritage projects around Europe. The AEPJ network acts, as stated on the website, "as channels for intercultural dialogue and promoting better knowledge and understanding of European history, creating awareness of cultural diversity, and strengthening European citizens' cultural identity".⁵ AEPJ also has a major role in promoting the Route before the Council of Europe and other bodies.

⁴ See our Facebook page <https://www.facebook.com/Tikun-990015764524602>.

⁵ From "About Us" on the AEPJ site: <https://www.jewishheritage.org/about>.

The ERJH project has been a certified cultural route of the Council of Europe since 2004. The main objective of this project is the recognition of the role and place of the Jewish people in European history. As for now, the Routes include the countries of Azerbaijan, Belarus, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Czech Republic, France, Georgia, Italy, Lithuania, Poland, Portugal, Romania, Serbia, Spain, Turkey, and the United Kingdom.⁶

The AEPJ Routes Incubator is a major contributor in the development of the ERJH. It provides support, training, consulting, mentoring, and assistance for organizations which are developing the route projects. It also enables collaborations between participants, as well as the creation of new projects in cooperation between different organizations.⁷

The call for organizations interested to become a part of the ERJH opens annually. The project's scientific board, composed of independent scholars and specialists in the field of cultural heritage, tourism, and preservation, evaluates proposed projects in compliance with the requirements set by the Cultural Routes of the Council of Europe.⁸ Only after the board's approval, a route can be integrated into the ERJH and an organization can apply for the membership in AEPJ. Our project was officially approved and TIKUN's candidacy to become a member of AEPJ was ratified in the framework of the AEPJ's General Assembly held in Tbilisi, Georgia, on March 29, 2019.

ABOUT THE PROJECT

The original proposal for the geographic route "Jewish Material Heritage of Vojvodina" was to create a virtual map of existing and demolished Jewish sites (cemeteries, synagogues, yeshivas, etc.) in this region. To grasp the scale of the original idea, I will just note that in addition to already mentioned eighty-two synagogues and more than a hundred Jewish cemeteries that existed prior to the Holocaust, in larger Jewish centers, such as Subotica, Novi Sad, and Senta, there were also schools, cultural centers, kindergartens, hospitals, old-age homes, yeshivas, etc. Therefore, by simple calculation, we come to well over two-hundred Jewish heritage sites in Vojvodina. However, the vast majority of them are destroyed or in a very poor condition.

⁶ <https://www.jewishheritage.org/european-routes/>.

⁷ <https://www.jewishheritage.org/incubator/about>.

⁸ <https://www.jewishheritage.org/incubator/board/>.

Although our original idea was to document as many Jewish heritage sites as possible, we realized that due to insufficient funds as well as in light of the global crisis caused by the COVID-19 pandemic, we will have to modify and adapt the project to the current conditions. As a result, we decided to focus on, in our view, the most interesting and representative sites of Jewish heritage, rather than trying to identify as many such objects as possible. We have thus decided to limit ourselves at this stage to sites that offer a unique experience of Jewish heritage of Vojvodina and can be attractive to a wide variety of visitors. Together with the AEPJ consultants and scientific board, we created a current list of heritage sites that encompasses eight major must-visit sites and around thirty accompanying sites in their proximity.

Early in the project, we researched primary and secondary sources to compile a brief historical background on local Jewish communities and heritage sites as well as to identify their exact locations to create a virtual map. We used the information available in the library of the Jewish community of Novi Sad and on the Internet, and were often assisted by the friendly and professional staff of the Archives of Vojvodina, the Historical Archives of the City of Novi Sad, the Museum of Vojvodina, all in Novi Sad, and the Jewish Historical Museum in Belgrade. In addition, we collected archival images and documented the sites with photographs. This phase was followed by a writing phase and development of the content for the website. The text was sent to the members of the AEPJ scientific board, and after discussing its content and key issues with them, we prepared the revised version taking their suggestions into consideration.

In the first section of the text, we provide a brief historical background of the Vojvodina Jewish communities, from the mid-18th century to the present day. While most of the Jews were Ashkenazi, there was also a small community of Sephardim who arrived to the region following the 1492 expulsion from Spain. Even though Vojvodina had a significant presence of the Orthodox, observant communities and even a small Hasidic group,⁹ we point out that the religious orientation of most Vojvodina Jews was Neolog (moderate reform), which made Vojvodina fertile ground for the development of Zionism as an alternative to difficulties in integration into the newly founded Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. We give an overview of the events

⁹ Hasidic Judaism is a subgroup of ultra-Orthodox Judaism that arose as a spiritual revival movement in the territory of contemporary Western Ukraine during the 18th century and spread rapidly throughout Eastern Europe. Hasidim are organized in independent sects known as "courts" or dynasties, each headed by its own hereditary leader, a Rebbe.

and the fate of Jewish communities in the Holocaust in Vojvodina's regions - Srem, Banat, and Bačkawhich were in different occupation zones, noting that out of the pre-war population of about 20,000, only 4,500 Jews survived. More than a half of the survivors immigrated to the newly established state of Israel in 1948. In addition, we provide information about the currently active communities (Novi Sad, Subotica, Sombor, Pančevo, Zrenjanin, Kikinda, and Zemun¹⁰) that provide a framework for activities of the remaining 1000 Jews in the region.

The second part of the text contains descriptions of Jewish heritage sites and their images. The description of each location provides the context in which its significance is reflected, as well as a brief description of the local Jewish community, from its founding up until today. The descriptions also contain useful information such as how to get to the location, opening time and whom to contact for more details. The eight main sites are as follows:

- Synagogue in Subotica
- Synagogue in Novi Sad
- Memorial to the Jewish victims of World War II in Deliblato
- Synagogue in Apatin
- Graves of Theodor Herzl's grandparent at the Jewish Cemetery in Zemun
- Chief rabbinate in Bačka Topola¹¹
- Spitzer family castle in Beočin
- Shul of SatmarRebbe in Senta

Through these locations, we believe that it is possible to get acquainted with the unique Jewish culture and heritage in Vojvodina. We tried to combine different heritage sites, such as synagogues (Subotica, Novi Sad) and Jewish cemeteries (Zemun), as well as places that show the diversity of the Jewish community, the contribution of Jews to the economy (the Spitzer family) and the development of science and culture (plaque to scientist couple MilevaMarić-Einstein and Albert Einstein in Novi Sad, and composer Paul Abraham in Apatin - these are among the accompanying sites). The memorial to the Jewish victims of World War II in Deliblato is in our opinion extremely important, not because of its design or scale, but owing to the fact that it is the first memorial commemorating Jewish civilian victims of the war, which was

¹⁰ Even though geographically located in the Vojvodina's district of Srem, Zemun is today a municipality borough of the City of Belgrade. Due to its shared history with the other Vojvodina Jewish communities, it is included in the Vojvodina Jewish Heritage Routes.

¹¹ Rabbinate offices were offices or tenues of rabbis, which had a primary role in internal Jewish public discussions, such as scholarship, spiritual leadership, and judgship.

initiated by the state organs and erected outside a Jewish cemetery. Symbolically, this memorial gave rise to a feeling of compassion for Jewish suffering in the Holocaust. Senta was chosen as a unique site that has a potential to attract tourists interested in Hasidism and Jewish mysticism. The building of the synagogue in Apatin is an example of how sometimes, unaware of our rich heritage, we inertly allow it to decay before our eyes. The building of the rabbinate in Bačka Topola is an example of how Jewish heritage sites, instead of being demolished or left to decay, can still be used in a dignified manner.

CASE STUDY: NOVI SAD SYNAGOGUE

To give an example of one heritage site included in the project, we will present in more details the Novi Sad synagogue and the local Jewish community.

The Novi Sad community, established in the mid-18th century, reached its peak in the period between the two world wars, when it numbered about 4,350.¹² The community centered around the Neolog synagogue (5th synagogue built in Novi Sad) completed in 1909, which was part of a larger architectural complex that included the Jewish communal building, the Jewish school, and the ritual bath. In 1935 this complex was expanded with the Jewish Cultural Home. The building housed most Jewish organizations and clubs, a kosher restaurant, a lecture auditorium, a sport hall, a preschool, and the regional bureau of the National Zionist Organization. The Jewish Home for the Aged and the Orphanage completed in 1936, offered housing and medical care for fifty elderly residents while the orphanage was designed to accommodate thirty orphans.

Novi Sad communal life was intensive and diversified. The Zionist Association was active in the city from 1919 and held the majority in the Jewish Community Board. The Jewish Political Party was established in 1927 and had representatives in the city council. The appearance of the Jews as a national group in the city council not only helped to provide a better understanding of the unique position of the Jews in the society, but also strengthened the sense of Jewish identity and belonging to both Jewish community and to their city.¹³ Communal life included a variety of clubs and social groups, such as

¹²Loker, *Pinkas ha-kehilot Yugoslavyah*, p. 178.

¹³Loker, *Pinkas ha-kehilot Yugoslavyah*, p. 178.

Ha-Shomer ha-Tza'ir and Ivriyah,¹⁴ the sport club Judah Maccabee and choirs Ha-Shira and Ha-Zemer.¹⁵ In the 1930s, Novi Sad became the center of the Beitar movement¹⁶ in Yugoslavia and Ze'ev Jabotinsky, the Revisionist Zionist ideologue leader, visited and lectured in the city in 1935. The appearance of the revisionists divided the Zionist movement and struggles between the two camps led to a dispute between Ha-Shomer ha-Tza'ir and Beitar followers.¹⁷

During World War II, under Hungarian occupation, the Hungarian authorities immediately began with individual arrests, torture, and murders. Jewish men between the ages 21-45 were mobilized in forced labor brigades. On January 21-23, 1942, Hungarian soldiers and gendarmes conducted the infamous raid, when Novi Sad lost almost 900 Jews. The German occupation of Hungary that followed marked a new phase of terror against the Jews. On April 26, 1944, 1900 Jews were transported to Auschwitz, where most of them perished.¹⁸

Some 750 Jews survived the Holocaust, from which more than a half left for the new established state of Israel in 1948. The Jewish Community of Novi Sad today numbers about 600, however the number of members who are actively involved in the life of the community is much smaller. The community though offers various and diverse activities; there is a choir, folklore group, and children and youth' clubs. Through these activities, the community aims to make programs that are attractive and interesting for the younger generation. It also organizes a variety of cultural events, such as lectures, book promotions, exhibitions, concerts, etc. Of course, one of the most important tasks is social work with the elderly, especially with the Holocaust survivors. The community has also undertaken other crucial activities in recent years, such as a soup kitchen, offering aid to members in need. The community has a rich library with over 5000 titles. The community is proud of its archives, where, among others, visitors can go through communal registry books, in which they can find, for example, the name of the Novi Sad-born Yosef Tommy Lapid (Tomislav Lampel), one of the most influential journalists and politicians in Israeli history, or manuscripts and personal library of Alfred Rosenzweig,

¹⁴ Ha-Shomer ha-Tza'ir – Socialist-Zionist secular Jewish youth movement, and Ivriyah – an organization which promoted the revival of Hebrew language and culture.

¹⁵ Šosberger, *NovosadskiJevreji*, pp. 126-131.

¹⁶ Beitar (acronym for "Brit Yosef Trumpeldor" – The Covenant of Joseph Trumpeldor) is a Revisionist Zionist youth movement founded in 1923 by Ze'ev Jabotinsky (1880-1940).

¹⁷ Loker, *Pinkas ha-kehilotYugoslavyah*, p. 186.

¹⁸ Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, pp. 121-124; 146-151.

alias Nenad Mitrov, a writer and poet, who, after being tortured by Hungarian authorities, committed suicide in 1941.

One of Novi Sad's landmarks is definitely the Neolog synagogue, located in Jevrejska (Jewish) Street close to the city center. The community life centered around this house of worship designed by the famous Hungarian-Jewish architect Lipót Baumhorn. Baumhorn designed over twenty synagogues across the Austro-Hungarian Empire, among them the impressive Neolog synagogue of Szeged (1903) and of Zrenjanin (1896, demolished in 1941). The Novi Sad Synagogue, completed in 1909, is a monumental building in the style of Hungarian Art Nouveau combined with elements of Historicism.¹⁹ The synagogue is decorated with stained glass windows of extreme elegance and beauty, while its central section is crowned by a large dome.

The synagogue bears the scars of the Holocaust. In April 1944, Jews of Novi Sad were imprisoned in there before their deportation to Nazi death camps. Afterwards, the house of worship was used as a storehouse for possessions left behind by the Novi Sad Jews. After the liberation, it served as a house of prayer for only a short period of time, as Novi Sad's last rabbi Hinko Kiss left the city for the United States in 1948. Since then the community does not have its spiritual leader.

With less than 10 percent of its prewar congregation, the community did not have the means to renovate and maintain the synagogue. Therefore, after years of neglect, it was handed over to the city for managing and underwent renovation in the late 1980s. The synagogue has been leased to the Novi Sad Municipality since 1990 and it is currently used as a concert hall as well as for the celebration of Jewish holidays when rabbis or cantors from other communities come to hold religious ceremonies.

The synagogue is relatively well-maintained and well-guarded. It is visited on daily basis by organized groups, mostly from Israel and the US. At the entrance to the synagogue are set exhibitions on different themes related to the history and heritage of local Jewry and Judaism in general. The memorial plaque is mounted on its front wall commemorating the deportation of Novi Sad Jews on April 26, 1944 and commemoration ceremonies are held every year to keep the memory of this tragic event.

The synagogue of Novi Sad thus has become the ultimate designation for lovers of music and culture, individuals who appreciate Art Nouveau architecture and those interested in Jewish history and heritage, as well as for

¹⁹ Ghiuzeli, *The Synagogue of Novi Sad*.

citizens who still regard Novi Sad as a multicultural city. Of course, for the remnants of the Novi Sad Jewry this place is more than a beautiful and acoustic building, it is a house of gathering²⁰ carrying both happy and painful memories of the past.

SWOT ANALYSIS

After finalizing all its stages (apart from publishing), we have used SWOT analysis to examine the strengths, weakness, opportunities, and threats of this project.

The strong points are:

- TIKUN's membership in AEPJ and inclusion into the ERJH.
- Unique character of Vojvodina Jewish heritage sites (Neolog, Orthodox, and Sephardi).
- Deep historical traditions and a vibrant multiethnic and multicultural richness of the region.
- Location of sites in attractive environment, beautiful landscapes, or historic centers of Vojvodina towns.
- Museums, heritage parks, and galleries on the route.
- Proximity of national parks and nature reserves.
- Considerable number of hotels, restaurants, souvenir stores, which are all necessary for the creation of a tourist network.

The weak points are:

- Low accessibility of the region – a lack of quick trans-European routes and domestic transport connections in the area and low accessibility of some of the sites on the route.
- Length of the route through several administrative centers.
- Reluctance of entities and organizations to cooperate in the creation of the tourist network.
- Low awareness of the value of Jewish heritage sites and poor state of some sites on the route.
- Underestimation of the value of the local culture and natural environment.
- Lack of consistent signs marking the route.
- Insufficient promotion of Jewish heritage sites as tourist attractions.

²⁰ Beit Knesset - synagogue in Hebrew, literary means a “house of gathering”.

- Lack of package tour offers for the route, low interest amongstour operators for creating such offers.

The opportunities are:

- Revitalization of Jewish heritage sites.
- Setting commemorative plaques on sites of destroyed synagogues.
- Recruitment of volunteers for cleaning Jewish cemeteries of wild growth.
- Recruitment of personnel resources: local guides and tourism organizations interested in creating and commercially promoting the route.
- Development of Jewish tourism.
- Growth of domestic and international tourist movement.
- Cross-border cooperation with partners in the region.
- The possibility of obtaining financial support from EU funds for financing a project of the route's commercialization.

The threats are:

- Lack of financial support for the realization of the route and commercializationof the project.
- Difficult and arduous procedures for obtaining financial support.
- COVID-19 crisis and how it will affect tourism.
- The peripheral position of the route in relation to main centers (i.e. Hungary, Poland, Ukraine).
- Reluctance of entities representing various administrative regions to cooperate with each other.

In addition, a comparative analysis with the only similar theme-wise and scale-wise route to ours - the route of the Maramureş County in Romania, can be used to evaluate our project. The manager of the Maramureşroute "Routes to Roots" is the Tarbut Foundation from Sighetu Marmăţiei, established in 2014. The brochure for the route is available on the AEPJ website.²¹This project teaches us that in addition to synagogues, Jewish cemeteries, Holocaust memorials, routes can also include sites where one can learn out about famous people, such as their offer to visit the Elie Wiesel Memorial House. We tried to include some sites that can tell a story about famous and influential people who left a mark on local history, unfortunately, we do not have anything parallel to the offer of our counterparts from Romania.This fact should also encourage us to think about reasons why in Vojvodina there are no memorial houses toany of authors of Jewish origin, justto mention the best-known Danilo Kišand Aleksandar Tišma.

²¹ See https://www.jewishheritage.org/routes/pdfs/Romanian_Jewish_Route.pdf.

ACTION PLAN AND CONCLUSION

The Jewish Material Heritage of Vojvodina will highlight various aspects of Jewish life – Jewish inclusion in the surrounding society and their contributions to the well-being of Vojvodina's society as a whole. In this way, we would preserve the memory of the Jewish presence and integration into local culture, and their impact on history and the development of the cultural and urban image of the Vojvodina towns and villages. It will provide insights into the rich Jewish material heritage yet also remind that 80 percent of this community was wiped out in the Holocaust. The project will thus try to symbolically bring back these people to the cities and towns where they lived, studied, prayed, and worked and from which they were deported never to come back.

We strongly believe that this project has a great capacity to attract not only members of the local communities, but also individuals who were born or whose ancestors come from this region. And not only them. The fact that this unique Jewish milieu consisted of different traditions – Neolog, Orthodox, and Sephardic, will most certainly be of great interest to visitors interested in Jewish Studies, while the region's complex history both prior, during, and after World War II has a potential to attract researchers in various fields, such as Holocaust Studies, Heritage Studies, Cultural Memory, etc. Even more so, the diverse cultural heritage, will most surely attract a variety of cultural tourists from across the world.

The next target group will be local, provincial, and state authorities, civic and non-governmental organizations, hoping that the project will increase their interest in preserving and marking places related to Jewish presence in Vojvodina. We hope that this project will potentially increase public awareness and interest in Jewish heritage sites that will hopefully lead to their conservation and maintenance.

In addition to the primary objective to fulfill our vision for this route and make it a reality, as a desirable long-term outcome we see the placement of memorial plaques on all the existing synagogue buildings as well as at the sites of the ones that were destroyed. Another important goal would be to use the project as a tool in recruiting funds and volunteers who would help in preservation of local Jewish heritage from further deterioration (e.g. to put fences around Jewish cemeteries and clean them from wild growth).

We would like to provide all possible means so that visitors could manage on their own because we think that a today's tourist prefers an intimate experience of a place. In this light, it would be important to set up signposts

and CQs that would point to the locations. However, we are aware that not everyone would be interested in such individual encounter. In order to operate competently in the area of Jewish tourism, we would also need to recruit and train local guides, who would need to combine language abilities, knowledge of tourism, socio-cultural perspectives, history, art, and culture.

The opening of the borders of Eastern, East-Central, and South-Eastern Europe had a significant effect on several countries in regards to Jewish tourism, such as Poland, Czech Republic, Ukraine, and Hungary. Although, in comparison with those countries, Jewish heritage of Vojvodina and Serbia, is much smaller in scale, we see in it a great potential for sustainable heritage tourism because: 1) the region is still largely unknown and undiscovered as a tourism destination, and 2) it is an attractive destination offering unique and authentic experiences. The incorporation of sustainable business practice could eventually serve for our own benefit and can also impact the preservation and maintenance of the sites that is a prerequisite for successful tourism development. Jewish tourism is most surely a type of niche tourism, which has been developing on a large scale in past two decades, especially since the recovery of the Jewish identity in the regions of Central and Eastern Europe as well as due to the growing interest in family heritage of the third generation of descendants of the Holocaust survivors.

In terms of research, we would like to point out that we have received support from local cultural institutions (archives, libraries, and museums in Novi Sad and the Jewish Historical Museum in Belgrade). That support was intangible and was reflected primarily in helping us to obtain relevant documents and materials. Cooperation with tourist organizations and provincial authorities has been lacking up to now. As we have recently established professional connections with the Department of Tourism at the Faculty of Science, University of Novi Sad, we expect that with their help we will be able to establish a network with the local government and tourist organizations. As described above, the validation of the route by the AEPJ's scientific board was a very lengthy process, while the research itself had started much prior to TIKUN's application to the AEPJ's Routes Incubator within the framework of our work as researchers. Further work should be done to develop a networking cooperation of institutions that will work towards the goal of making the proposed route a reality and not just words on a piece of paper.

We believe that the future of the Vojvodina Jewish community and of multiethnic and multicultural Vojvodina, depends to a great extent on the recognition of the past and the void left behind after the extermination of Vojvodina's

Jews in the Holocaust. Furthermore, the acknowledgment of the Jewish heritage in Vojvodina is of grave importance since the local Jewish community is becoming smaller and smaller. When there would be no more Jews in the region, those heritage sites will be a reminder of their former presence.

ABBREVIATIONS

European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage (AEPJ)

European Routes of Jewish Heritage (ERJH)

BIBLIOGRAPHY

Braham, R. L. (2000). *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press.

Cohen, J. (2004). *Sanctifying the Name of God: Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade*. University of Pennsylvania Press.

Crownshaw, R. (2014). History and Memorialization. In S. Berger & B. Niven (Eds.), *Writing the History of Memory* (pp. 219-237). Bloomsbury.

Cvetković, Dragan. (2018). Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta holokausta u okupiranoj Srbiji – numeričko određenje i kvantitativna analiza. *Istorija 20. veka* (1), 69-92.

Ghiuzeli, H. F. (n.d.). *The Synagogue of Novi Sad, Serbia*. <https://www.bh.org.il/the-synagogue-of-novi-sad-serbia/>

Graham, B., Ashworth G. J., & Tunbridge, J. E. The Uses and Abuses of Heritage. (2005). In G. Corsane (Ed.), *Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader*. Routledge.

Gruber, R. E. (2002). *Virtually Jewish: Reinvention of Jewish Culture in Europe*. University of California Press.

Hutton, P. H. (1993). *History as an Art of Memory*. University Press of New England.

Ivanković, M. *Brodovinade: alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael*. HERA edu, 2017.

Manojlović Pintar, O. (2008) Uprostoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta. In I. Graovac (Ed.), *Dijalog-povjesničara/istoričara, sv. 10/1* (pp. 287-307). Friedrich Neumann Stiftung.

Karge, H. (2012). Sajmište, Jasenovac and the Social Frames of Remembering and Forgetting. *Filozofija i društvo* 23 (4): 106-118.

Kerenji, E. (2008). Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944-1974. PhD diss., University of Michigan. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/60848/ekerenji_1.pdf?sequence=1.

Klajn, L. (2007). *The Past in Present Times: The Yugoslav Saga*. University Press of America.

Klein, R. (2014). *Synagogues of East-Central Europe: 1782-1944*. Ministry of Foreign Affairs and Trade of Hungary.

Klein, R. (2017). *Synagogues in Hungary, 1782-1918: Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Terc Ltd., Central European University Press.

Krakover, Sh. (2017). A Heritage Site Development Model: Jewish Heritage Product Formation in South Central Europe." *Journal of Heritage Tourism* 12(1), 81-101.

Loker, Z. Ed. (1988). *Pinkas ha-kehilot Yugoslavyah: entziklopediyahshel ha-yishuvim ha-yehudiyim le-min hivasedamve-’ad le-ahar Shoat Milhemet ha-’olam ha-sheniyah, kerekh VII*. Yad Vashem.

Manoschek, W. (2004). The Extermination of the Jews in Serbia. In D. Cesarani (Ed.), *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies. Volume II: From the Persecution of the Jews to Mass Murder* (pp. 241-261). Routledge.

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* (26), 7-25.

Nora, P. (1996). *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press.

Obšust, K. (n.d.) Istorijaska groblja Novog Sada i Petrovaradina kao prostori sećanja. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/istorijaska-groblja-novog-sada-i-petrovaradina-kao-prostori-secanja/>.

Ornstein, A. (2010). The Missing Tombstone: Reflections on Mourning and Creativity. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 58 (4), 631-648.

Soltes, O. Z. (2010). Memory, Tradition, and Revival: Who, Then, Speaks for the Jews? In E. Langenbacher & Shain Y. (Eds.), *Power and the Past: Collective Memory and International Relations*. Georgetown University Press.

Smith, M., & Zatori, A. (2015). Jewish Culture and Tourism in Budapest." In A. Diekmann & Smith M. K. (Eds.), *Ethnic and Minority Cultures as Tourist Attractions* (pp. 188-201). Channel View Publications, 2015.

Sotirović, V. B. (2007). *Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1914-1918*. Vilnius University Press.

Subotić, Jelena. (2019). *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Cornell University Press.

Šosberger, P. (1998). *Sinagoge u Vojvodini: Spomenicaminulogvremena*. Prometej.

Šosberger, P. (2001). *NovosadskiJevreji: izistorijejevrejskezajednice u NovomSadu*. Prometej.

Tilley, C. & Rowlands M. (2006). Monuments and Memorials. In C. Tilley et al. (Eds.), *Handbook of Material Culture* (pp. 500-515). Sage Publications.

Tomasevich, J. (2011). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford University Press.

Yerushalmi, Y. H. (1989). *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. Schocken Books. Second edition.

СОМБОРСКА СИНАГОГА

Атила Пфајфер¹
Небојша Карталија¹

¹ Универзитет у Новом Саду, Одсек за историју, Зорана Ђинђића 2,
21000 Нови Сад
Email: nebojsa86kartalija@gmail.com

АПСТРАКТ

На територији града Сомбора јеврејска заједница је присутна од 18. века. Са порастом њене бројности јавила се потреба за организовањем верског живота. После првобитног периода када се верска служба одвијала у импровизованим објектима, половином шездесетих година 19. година саграђена је синагога. Она је представљала центар религијског и културног живота Јевреја овог града. Током холокауста страдао је велики број сомборских Јевреја, што је директно утицало на судбину локалне синагоге. Као верски објекат, егзистирала је до 1947. године, када је прешла у посед државе. Користећи историјске изворе и доступну литературу покушаћемо да прикажемо историјат сомборске синагоге. Сматрамо да историја сомборских Јевреја треба да добије истакнутије место у локалној култури сећања. Надамо се да ће овај рад пружити скромни допринос у том настојању.

Кључне речи: Сомбор, Сомборски Јевреји, сомборска синагога.

ЈЕВРЕЈИ НА ТЛУ ПАНОНИЈЕ

Миграције представљају један од најфундаменталнијих историјских процеса. Ако су миграторни процеси обликовали ток историје неког народа, то се може рећи и за Јевреје. Од библијских времена до данас овај народ је био у покрету. Жеља за бољим животом, али често и тежња да се сачува пука егзистенција утицали су на покрете јеврејске популације.

Римско-јеврејски ратови су пресудно обликовали историју овог народа. Разарање Другог храма и расељавање Јевреја после пораза Бар Кохбиног устанка (132-136) одредило је ток јеврејске историје у безмало два наредна миленијума.¹

Као и у другим деловима Римског царства, на територији Паноније је постојала јеврејска дијаспора.² О њеном присуству у овом рубном делу римске империје, сведоче археолошки, првенствено епиграфски налази.³ Да је на поменутој територији постојао и развијени верски живот указују и остаци синагога у Интерциси (данас Дунај варош, у Мађарској) и Мурси (данашњи Осијек).⁴

Етничка кретања током средњег века узроковала су долазак нових теничких групација које су исповедале јудаизам. Приликом миграције Мађара са њима се кретало и племе Кабараза које византијски цар писац Константин VII Порфирогенит (913-959) наводи да је било хазарског порекла.⁵ У византијским изворима из XII века као још једна групација која исповеда јудаизам помињу се Халисије.⁶

Христијанизација Угарске која је извршена за време краља Стефан I (1000/1-1038) Јевреје је ставила у законске оквире које је дефинисала католичка Црква. Канонске одредбе су имале за циљ да одвоје хришћанску популацију од оне која је исповедала јудаизам. Хришћанима је било забрањено да живе, пију, једу или се купају са Јеврејима. Такође, забрањивани су међуконфесионални бракови. Третман јеврејске заједнице у Угарској, ипак је био блажи него у другим земљама Западне Европе. Током XIII и XIV века у Угарској се насељава групација западноевропских Јевреја-ашкеназа, који су протерани из Енглеске, Француске и Немачке.

¹ О Бар Кохбином устанку и јеврејском изгону из Свете земље: Mor, *The Second Jewish Revolt*; Harris, *Hadrian Decree of Expulsion of the Jews from Jerusalem*, 199-206.

² Radan, *Comments on the History of the Jews in Pannonia*, 264-278; Thomas, "Eins ist der Gott!", 21-25.

³ Scheiber, *A. Jewish Inscriptions in Hungary*, 11-71; Kovács, *Notes on the "Jewish" Inscriptions in Pannonia*, 159-180.

⁴ Fülep, *New Remarks on the Question of the Jewish Synagogue at Intercisa*, 93-98; Pinterović, *Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?*, 61-74.

⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 175.

⁶ Никита Хонијат, ВИИЈ IV, 31-32. Међутим, на другом месту Хонијат тврди да Халисије исповедају ислам. Могуће је да су припадници овог народа припадали различитим вероисповестима. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, 5. Представе менора пронађених у Челареву поједини аутору повезују са Халисијама. О поменутом археолошким налазима детаљније: Bunardžić, *Menore iz Čelareva*.

Поједини угарски владари су имали веома блиску сарадњу са својим нехришћанским поданицима. Тако је краљ Андрија II (1205-1235), чак краткорочно био екскомунициран од стране папе Гргура IX (1227-1241), зато што није желео да отпусти муслимане и Јевреје који су се бавили финансијама и држали монопол над трговину сољу.⁷ Поменуте мањинске заједнице су играле значајну улогу у економији Угарске што можемо закључити на основу једне од одредби *Злајнебуле* (1222). Услед притиска племства, краљ Андрија II се у двадесетчетвртој одредби поменутог документа морао да се обавезе да Јевреји и муслимани неће вршити никакве државне функције.⁸ Упркос овим забранама Јевреји су наставили да играју значајну улогу у економији Угарске. У циљу обнове земље након монголског продора, краљ Бела IV (1235-1270) је донео привилегију 1251. године у корист јеврејске заједнице, охрабрујући њихову имиграцију.⁹ Било је тренутака када су Јевреји били изложени већем притиску и прогонима, као за време *Црне смрти* или након неуспелог покушаја покрштавања 1360. године од стране Лудвига I Великог (1342-1382). Владавина Матије Корвина (1458-1490) представља веома повољан период за Јевреје у Угарској. Антисемитски сентимент, укључујући и оптужбе за крвн ежртве почињу за време његовог наследника краља Владислава II (1490-1516).¹⁰ Процене бројности јеврејске заједнице у Угарској почетком XVI века тешко је дати. Оне се крећу између 2.500 до 20.000 људи.¹¹

Турско освајање Угарске, које је уследило после Мохачке битке 1526. године, означило је период имиграције, пре свега сефардских Јевреја из других делова Османског царства. Нове власти су биле толерантније према јеврејској заједници. До значајниј емиграције ашкеназа, Јевреја из западне Европе, на простор Угарске дошло је по окончању Великог бечког рата (1683-1699). Хабзбуршке власти су их насељавали на територија опустошеним дуготрајним сукобом. Посебно за време владавине царице Марије Терезије (1740-1780) Јевреји су се нашли под низом ограничења и притисака. Тек доношењем *Едикта о толеранцији* (1782) од стране њеног сина и наследника Јосифа II (1780-1790) званично је Јеврејима омогућено да се баве земљорадњом, занатством и да похађају јавне

⁷ Berend, *At the Gate of Christendom*, 153; 155; 157.

⁸ Bak, Bónis & Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1: 1000-1301*, 36.

⁹ Büchler, *Das Judenprivilegium Bélas IV. Vom Jahre 1251*, 139-146.

¹⁰ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vol. X, 24-31.

¹¹ Kohn, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*, 393; Kováts, *Magyar Zsidó Oklevéltár*, XXXIII-LV.

школе. Овим правним актом им је дозвољено трајно насељавање у краљевским градовима, али за промену места боравка морали су да траже посебну дозволу.¹² Такође, присутна је и тенденција германизације јеврејске популације, која је била приморана да узима немачка презимена.

Упркос чињеници да су Јеврејима призната грађанска права 1867. године антисемитизам и притисак да се асимилују у већинску средину је и даљ био знатан. Тек одлуком угарског парламента из 1896. године јудаизам је и формално изједначен са другим религијама у Аустро-Угарској. И после распада Хабзбуршке монархије 1918. године, јеврејска заједница је наставила да игра значајну улогу у интелектуалном и економском животу новонасталих држава све до Другог светског рата.

СОМБОРСКИ ЈЕВРЕЈИ

Прве помене Сомбора имамо у XIV веку као поседа угарске властелинске породице Цобор. Под турском влашћу налазио Сомбор се све до 1687. године, када постаје део аустријске војне границе према Османском царству.¹³ Као последица војне и административне улоге град се интензивно развија. Он ће 1741. године бити искључен из састава Војне границе чиме су његови становници изгубили раније привилегије.¹⁴ Ово је навело Сомборце да затраже од царице Марије Терезије статус слободног царског града, што им је она и одобрила 1749. године. Ова привилегија је плаћена са 150.000 флорина у злату.¹⁵ Значај Сомбора додатно је порастао после одлуке да постане центар Бачко-бодрошке жупаније 1786. године.

Сомбор је кроз своју целокупну историју имао шаролик етнички састав становништва. У њему су живели Мађари, Срби, Буњевци и припадници других заједница. Прве трагове присуства Јевреја у Сомбору налазимо у тестаменту граничарског капетана грофа Јована Бранковића из 1735. године. У попису заоставштине која су остала иза овог капетана сомборског војног шанца помињесе и дуговање у износу 91 форинте

¹² Bernard, Joseph II and the Jews, 101-119.

¹³ Ђирковић, *Од ѿлемићкој ѿнезда до нахијској средишїа*, 115-194.

¹⁴ Гавриловић, *Сомбор-граничарски шанец (1687-1745)*, 7-48.

¹⁵ Stepanović, *Povelja slobodnog i kraljevskog grada Sombora*; Гавриловић, *Сомбор у борби за елибертацију 1745-1749*, 43-79.

извесном Илији Јеврејину.¹⁶ Наредних пола века нема помена присуства Јевреја у Сомбору. Од 1783. године њима је било дозвољено настањивање у градовима, али на периферијама истих. Њихово насељавање пратили су протести сомборских занатлија.¹⁷ Упркос извесним отпорима, број сомборских Јевреја је постепено растао. Као становник Сомбора 1789. године помиње се Јеврејин Јаков Штајн, перијариз Чонопље. У наредне две године населиле су се породице Абрахама Хајдушке и Франца Штајна.¹⁸ У граду је 1817. живело 18 Јевреја, док је заједница 1861. бројала 211 људи.¹⁹ Пораст броја јеврејског становништва у Сомбору налагало је потребу за организовањем верског живота.

ИСТОРИЈА СОМБОРСКЕ СИНАГОГЕ

Историју верског живота сомборских Јевреја није могуће у целости реконструисати због ограниченог броја историјских извора.²⁰ Већина постојећих извора везана је за период XIX и XX почетка века, док је знатан број оних из потоњег периода уништен током Другог светског рата. Велики допринос у сагледавању овог питања да је књиге *Историја сомборских Јевреја (A szombori zsidók története)*, чији је аутор сомборски надрабин Симеон Гутман.²¹ Она је написана 1928. године поводом стогодишњице постојања верског друштва Хевракадиша.²²

¹⁶ Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 2.

¹⁷ Žalba somborskih trgovaca na jevrejsku konkurenciju доступна је на интернет страници Историјског архива Сомбор: http://jewisharchives.unilib.rs/dokumenta/D_0140

¹⁸ Isto, 4.

¹⁹ Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 7.

²⁰ Овим путем желимо да се захвалимо на сарадњи Историјском архиву Сомбор, који нам је уступио на увид целокупну грађу везану за тематику овог рада. Наша посебна захвалност иде нашем колеги Саши Сабадошу, који нам је љубазно помогао у прибављању потребне грађе.

²¹ Симон Гутман (1866-1939) је рођен у Бачком Петровом Селу. Између 1903. и 1913. године је био члан рабинске школе у Будимпешти. Године 1912. је постао доктор филозофских наука, да би две године касније постао рабин. Од 1913. године је био учитељ теологије Пештанске јеврејске заједнице, да би 1920. постао рабин сентешке, а од 1922. абоњске јеврејске заједнице у Мађарској. Од 1925. па до своје смрти био је надрабин у Сомбору. Újvári, Magyar Zsidó Lexikon, 328; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 24; Васиљевић, Знаменити Сомборци, 172.

²² Најстарије јеврејско друштво у Сомбору је Хевра кадиша, што у преводус арамејског значи Свето друштво. Његова мисија је била превасходно хуманитарно-соци-

Како смо већ уу водном делу нашег рада навели након пораста насељавања сомборских Јевреја крајем XVIII и почетком XIX века долази до све веће потребе подизања храма за богослужење. Постоји податак да су се Јевреји окупљали 1810. године у кући извесног Гилера и код Филипа Хајдушке.²³ Претпоставља се да је те године почела са радом и јеврејска црквена општина.²⁴ Кад је Хајдушка продао своју кућу, Јевреји су се обратили Магистрату с молбом да им се додели плац на којем би изградиле синагогу или да им се дозволи куповина зграде у којој би одржавали богослужење.²⁵ На њихову молбу од 24. априла 1810. бележник-адвокат Магистрата, Павле Фратирчевић, позивајући се на члан 91. закона из 1647. године, саопштава да не могу уживати благодети државног закона (*juriumregnionparases*),²⁶ па како неће добити плац, препоручио је да им се под дугогодишњи закуп уступи један од плацева Магистрата или да се изнајми приватни коме би подигли храм.²⁷ Молба сомборских Јевреја гласи на следећиначин: *Bez sumnje je da u ljudskom društvu svi pripadaju određenoj veri; i to je sigurno da oni koji pripadaju jednoj veri svoju bogomolju ispovedaju u crkvi prosvetěenu Bogu. Mi, koji smo se doselili u ovaj grad pre par godina zahvaljujući dobronamernosti gradskog magistrata-dok je nas bilo manje, svoje bogosluženje smo vršili u Dilerovoj kući; a kada je naš broj porastaо, u kući nekadašnjeg lokalnog trgovca Filipa Hajduška smo uredili našu crkvu. Međutim, sada se Filip Hajduška preselio u večnosti, a njegova kuća je prodana*

јалне природе: да потпомаже сиромашне, негује болесне, врши верске обреде приликом сахрањивања. Сомборска Хевра кадиша настала 1828. године у оквирима јеврејске општине у Сомбору. Од 1888. године је бива третирана као културно друштво. Помећуто удружење одвојило се од јеврејске општине 1928. године. За више информација видети: Guttman, A szombori zsidók története, 116-137; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 18-19.

²³ Zapisnik Magistrata Slobodnog kraljevskog grada Sombora, IASO, F. 5 (Magistrat Slobodnog Kraljevskog Grada Sombora), br. 406/1810, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija; Guttman, A szombori zsidók története, 37; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 10.

²⁴ Иако је Гутман сматрао да је општина почела са својим радом тек 1828. године, пошто је тада усвојен статут и почињу да се воде записници на годишњи седницама, једна расправа магистрата из 1811. помиње постојање Јеврејске општине. Guttman, A szombori zsidók története, 24; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 15.

²⁵ Stepanović, Sombor slovo po slovo, 223.

²⁶ Venetianar, A magyar zsidóság története, 56.

²⁷ Odgovor na molbujevrejske zajednice Magistrata Slobodnog kraljevskog grada Sombora, IASO, F. 5, (Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora), br. 402/1810, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija. Документ је доступан на интернет страници Историјског архива Сомбор: http://jewisharchives.unilib.rs/dokumenta/D_0041.

Adamu Laueru, opet nemamo bogomolju. Budući da ne možemo postojati bez ispovedanje naše vere, na najpokorniji način se obraćamo uglednom magistratu sa našom molbom: da se udostoji određujući na placu grada plac gde bismo mogli sagraditi pristojnu bogomolju, ili da se udostojite dozvole da sa istim ciljem možemo kupiti kuću za stalno - tim više jer:

- 1. jer smo prihvaćeni u grudima grada od strane uglednog magistrata*
- 2. jer broj lokalnih Jevreja je dostigao 100, koji bez veroispovedanja svoje vere ne mogu opstati.*
- 3. svi mi na osnovu naših delatnosti preuzeli smo svoj deo poreza i zajedničkih tereta.*
- 4. porez tolerancije plaćamo da bismo mogli našu veru slobodno ispovedati.*

Našu molbu ponavljamo na najpokorniji način, itd.

U Somboru 24.04.1810.

*Pokorne sluge dostojanstvenog Magistrata:
Somborski Jevreji²⁸*

Они су тако и поступили: закупили су земљиште Волфа Бартоломеја који је држао пошту. Прва синагога је вероватно посвећена 1818. године, након чега је третирана као јавни објекат на који се односе службени прописи.²⁹ Наиме, верници или њихова верска општина нису 1818. године платили 25 форинти пореза з асинагогу и кућу Шлахтера, али су обећали да ће дуг подмирити. Како пореска обавеза представља велико оптерећење за њихову богомољу, те моле Магистрат да синагога и Шлахтерова кућа буду изузети из пореских задужења, чиме би се постигло да њихово богослужење не зависи од плаћања.³⁰ Заиста, Магистрат града Сомбора бавио се питањем у вези плаца на коју се налазила прва синагога и кућа Шлахтера и разматрали су молбу Јевреја да не плате порез. Ипак, напослетку Магистрат је негативно одговорио на молбу. Формални разлог за одбијање био је тај што се синагога налази на

²⁸ Molba jevrejske zajednice za ustupanje placa za podizanje sinagoge, IASO, F. 5. br. 406/1810, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

²⁹ Guttman, A szombori zsidók története, 39.

³⁰ Isto.

некретнини Волфа Бартоломеја, а не на поседу верске заједнице.³¹ После овог одговора верска заједница је желела купити некретнини Волфа Бартоломеја, локалног поштара, али у децембру 1824. године фискал града Јован Михајловић није дао дозволу, односно, није ратификовао купопродајни уговор.³² Из ових података се види да су сомборски Јевреји имали своју прву синагогу у периоду између 1818. и 1824. године на некретнини Бартоломеја, а не на плацу града. Локација првобитне синагоге је експлицитно наведена. По Гутману, прва синагога се вероватно налазила на месту данашње синагоге и наводи два дока за то. Први доказ је привилегија издата 1845. године Штајну Фердинанду од стране града Сомбора. У овој привилегији је поменута Штајнова кућа, која се налази поред синагоге у улици Фаркаш (касније Јеврејска). Други доказ је само име улица. Њен назив Фаркаш је вероватно добијен по Волфу Бартоломеју, који је имао више некретнина у поменутој улици, због чега је она названа улицом Волф. Временом су мађарске власти мађаризовали њен назив у Фаркаш, што у преводу значи вук.

Може се закључити да се стара синагога вероватно налазила на истоветном месту као и нова, негде на простору данашњих улица Ернеста Киша (раније Јеврејска) и Раде Дракулића (раније Синагогина).³³ Нажалост, о изгледу прве синагоге знамо врло мало. Гутман наводи податак да је синагога 1828. године имала 50 мушких и око 40 женских седишта што нам говори да није била мала. Такође се зна да је ова првобитна синагога била окружена са зидом од цигле.³⁴ Према једном податку из 1837. године, посед на коме се налазила синагога заузимао је 254,5 квадратна хвата.³⁵

За време председништва Шамуела Шена, верска заједница је почела озбиљније да се бави идејом изградње нове синагоге. Захваљујући Гутмановој монографији познат је записник јеврејске заједнице из 16. фебруара 1862. године,³⁶ када је одлучено да ће се градити нова синагога:

³¹ Isto, 40.

³² Odbijanje ratifikacije ugovora o prodaji placa za izgradnju sinagoge. IASO, F. 5, Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora, br. 27/1825, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

³³ Guttman, A szombori zsidók története, 39-40; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 15.

³⁴ Guttman, A szombori zsidók története, 68.

³⁵ Stepanović, Sombor slovo po slovo, 224.

³⁶ Нажалост оригинални записник нам није био доступан. Претпоставља се да је уништен током Другог светског рата заједно са архивом јеврејске верске заједнице.

Budući da za ovaj sveti cilj ne postoji nikakva novčana osnova, ni budžetski kapital verske zajednice ne stoji na raspolaganju, i samo sa nekim priložima, oskudicama i pre svega plemenitom idejom postaje mogućnost, da uz napor verske zajednice, za Boga podignemo kuću, zbog čega su donete sledeće tačke, kojih se pridržavamo:

1. *Biće zamoljen lokalni poštovani magistrat da dozvoli gradnju: osim toga tražena je dozvola od visokog namesništva za sakupljanje milostinje.*
 2. *Iz cele zajednice u upravu će biti izabrano pet osoba, koji će sastaviti komisiju za izgradnju. Pored toga će biti izabrana i tri blagajnika koji su dužni priložiti obračun sredstava krajem svakog meseca.*
 3. *Komisija će vršiti upravljanje finansijama tri godine, i koja će striktno paziti da pristigla suma bude kapitalizovana, posle čega se može započeti izgradnja.*
 4. *Prvu osnovu kapitala ćemo nabaviti na sledeći način: Prodaćemo unapred onoliko sedišta koliko je to moguće, ali ova sedišta ne smeju se prodati jeftinije od:*
 - *Jedno prvoklasno muško i žensko sedište za 110 ft.*
 - *Jedno drugoklasno muško i drugoklasno horsko žensko sedište za 80 ft.*
 - *Jedno trećeklasno muško i žensko sedište za 50 ft.*
 - *Jedno prvorazredno horsko sedište 60 ft.*
 - *Jedno drugorazredno horsko sedište za 50 ft.*
 - *Jedno žensko sedište, naspram oltara za 70 ft.*
 5. *Vlasnici dosadašnjih sedišta mogu ostati vlasnici starih, međutim, moraju platiti sledeće sume:*
 - a) *Za prvoklasno muško sedište 20 ft.*
 - b) *Za drugoklasno muško sedište 12.50 ft*
 - c) *Za trećerazredno 7.50 ft.*
 - d) *Za prvorazredno žensko sedište naspram oltara 30 ft.*
 - e) *Za prvorazredno horsko sedište 20 ft.*
 - f) *Za drugorazredno žensko sedište 12.50 ft.*
 - g) *Za trećerazredno žensko sedište 7.50 ft.*
- Ove sume treba platiti u 12 rata u gotovini, ili u menicama. U slučaju neplaćanja vlasnici starih sedišta moraju da se zadovolje sa onim sedištima koje će biti izabrana od strane uprave za izgradnju.*
6. *Prodaja sedišta koja su pomenuta pod tačkom 4. će biti prodana po planu; plaćanje počinje od dana kupovine u toku 3 godine u 12 rata. Ako bi neko kupio sedište i nebi redovno platio aktuelnu ratu do četvrt godine,*

onda će do tada uplaćena suma će biti dodata fondaciji za izgradnju, bez toga da uplatioci ima bilo koje pravo na uplaćenu sumu.

7. *Plaćanje za sedišta, odnosno plaćanje ostalih dugova će se sprovesti na takav način da će dugovanje biti spojeno sa sumom za sedišta, koja će biti isplaćeno u gotovini ili u menicama mesa u 3 meseca. O uplaćenim sumama će biti izdati računi.*
8. *Húskrajcár (Huškrajcar, suma za ritualno klanje živine i košer mesa, mađ. Húskrajcár, nem. Pfenniggeld) će ostati po staroj ceni. Istu vrednost će zadržati i menice. Huškrajcar će se koristiti za isplaćivanje zaposlenih u verskoj zajednici. Prinovljene sume od kupona će se koristiti za izmirenje dugova, odnosno za pomenuta sedišta iz tačke 4. i 5.*
9. *Pristigle sume će biti deponovane u štedionici svake četvrte godine zbog kamate prema rešenju od strane komisije za izgradnju.*
10. *Predstojnici sačinjavaju komisiju za izgradnju. Oni ostaju nepromenljivi sve dok sinagoga ne bude završena i dok ona ne bude predata zajednici bez kamate. Isto tako do tada članovi predstavništva ne mogu dati ostavku.*
11. *Predstavništvo ni iz kojeg razloga ne može staviti dodatne terete na članove verske zajednice, bez saglasnosti cele zajednice. Ovde navedene tačke su odlučene posle savesnog odlučivanja. Sombor 26.04.1862.*

Šamuel Šen predsednik, Moric Goldfan, L. Kenigštajn, Jakab Goldšmit, M. Štajn, Mor Bahrah, Fleš Šamuel, Jožef Vajs, Jakab Holender, M. L. Jonas, Karolj Rausnic, Mor Goldšmit, Jakab Bek, Abraham Fišer, Jožef Haberfeld, Pik A.

*Pregledao:
Vukičević, senator
kao izaslani poverenik.
Kon David
rabin*

Po drugoj tački zapisnika sednice komisije za izgradnju crkve izabrani su: Mark Štajn i njegov sin, Mor Bahrah, Šamuel Šen, Jakab Holender, Jožef Perlštajn.

Za zamenike su izabrani:

Moric Goldfan, Jožef Haberfeld, Jakab Goldšmit, Jožef Hercog.³⁷

³⁷ Guttman, A szombori zsidók története, 67-70. Оригинални текст записника није доступан. Претпоставља се да је страдао током Другог светског рата заједно са остатком архиве која је припадала јеврејској заједници.

Горепоменути извештај о одлуци изградње синагоге је потписан 26. априла 1862. године.³⁸ о 10. маја 1865. године радови су били у току, а у архиву верске заједнице једва су постојале белешке о догађајима.³⁹ Пре 10. маја пред пленум (управу заједнице) Марк Штајн је дао извештај о расходима изградње. Интересантно је да, према Гутману, у записницима није експлицитно наведено да су радови на синагоги били окончани, али се може претпоставити њен завршетак.⁴⁰ Путем записника, Гутман нас обавештава да је Свети орман (*Aron Hakodeš*) био поклон за синагогу од сина Лазара Штајна из Беча, одакле је донет за Сомбор. Године 1866. изгледа да је заједница измирила све дугове према градитељу синагоге, јер су преостали само мањи износи дугова према Марку Штајну и Мору Бехрачу.⁴¹ Изградња синагоге је коштала укупно 11.932 форинти и 40 крајцера. Благајник Мор Бахрах је 22. јула 1866. добио разрешење са признањем за његов трогодишњи рад рачунајући од 1. маја 1862. до горепоменутог датума. У овом периоду у благајну заједнице се слило 13.026 форинти и 29 крајцера, а од ове суме је Марку Штајну послато за сврху изградње синагоге 11.702 форинти и 40 крајцера.⁴² Архитект синагоге је био Карољ Гфелер⁴³, који је ово двоспратно здање подигао у неороманичком стилу.⁴⁴

³⁸ Isto, 71.

³⁹ Isto, 71-72.

⁴⁰ Постоји више мишљења о тренутку завршетка синагоге. Будаи Ђере сматра да је она завршена 1864. године. С овом хронологијом су сагласни академик Василије Крестић и завичајни историчар Милан Степановић. Завршетак синагоге у 1865. годину датира Милена Медић. Гутман наводи да су средства за изградњу синагоге била прикупљана три пуне године, односно градња синагоге је морала трајати до 1865. године, ако се посвећење одиграло 1866. Бељански наводи да је изградња почела 1862, али не наводи тачну годину завршетка. За преглед хронологије видети: Buday, Zombor város múltjából. II. Egyházak, 82-83; Guttmann, A szombori zsidók története, 70-73; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 16; Medić, Jevreji u Vojvodini-kratka istorija, 335; Крестић, Сомбор: од слома револуције 1849. до Нагодбе 1867. године, 416; Stepanović, Sombor slovo po slovo, 224; Isti, U tom Somboru, 296.

⁴¹ Guttmann, A szombori zsidók története, 72.

⁴² Guttmann, A szombori zsidók története, 76; Stepanović, U tom Somboru, 296.

⁴³ Карл Гфелер је био познат сомборски архитекта, син Франца Гфелера, који је исто био архитекта. По подацима Степановића, Гфелер је између осталог уредио 1851. и 1855. године свечану салу Градске куће. Такође је радио преправке 1851. на првој жандармеријској касарни у Сомбору. Он је био и власник познате гостионице Елефант у Сомбору 1841. године. Stepanović, U tom Somboru, 206; Isti, Sombor slovo po slovo, 100.

⁴⁴ Дигитализована верзија поменутих планова налазе се на интернет страници The Center for Jewish art, Hebrew University of Jerusalem под ознаком Obj. ID: 20677 (<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=20677>).

Интересантна је чињеница да записници не говоре о посвећењу синагоге. Опет захваљујући Гутману, зна се да је она спроведена 1866. године. На свечаност је био позван познати сегедински рабин Липот Лев,⁴⁵ који је са локалном рабином Давидом Кономо држао говор поводом посвећења.⁴⁶ Изградња сомборске синагоге је финансијски оптеретило целу заједницу, тако да је више година морало проћи да би заједница постигла верску делатност пре 1866. године.⁴⁷

Јеврејска верска заједница је 1867. године први пут ангажовала службенике, коју су чували ред и дисциплину у синагоги.⁴⁸ До промена у ентеријеру синагоге дошло је 1874. године. Преуређени су седишта око Светог ормана. Исте године је био ангажован школовани кантор и бастиста.⁴⁹ Председник јеврејскеверске општине постао је 1888. Карољ Рохажм. Исте године, захваљујући његовом залагању организован хор у оквиру синагоге. Сопственим средствима Ројхам је 1892. године купио оргуље и даровао их синагоги.⁵⁰ Угледни сомборски Јеврејин, Мор Шпицерје 1895. године даровао синагоги један сребрни свећњак. Председник Рохажм је 1899. године израдио нови програм после његовог реизбора за председника верске заједнице, па је између осталог желео да прошири синагогу и да реформише службу. Планирану реформу поверио је И. Б. Шпицеру, који је у 10 тачака сажето изнео своје планове који нису били спроведени до краја. У то време је супруга Мора Шпицера даровала завесу за Свети орман синагоге. Деже Кеслер је у холу синагоге сместио сат за показивање времена почетка и краја верске службе. Јакоб Сајднер је понудио простирач испред олтара. На иницијативу главног рабина Михајла Фишера синагога је добила нову Тору. Ипак, у задњим годинама 19. века „нови програм“ Рохажма није тако добро напредовао, осим ентеријера на проширењу синагоге није рађено, јер од продаје седишта није добијена очекивана сума.⁵¹

Карољ Рохажм умире 1902. године, а за новог председника заједнице је изабран Мор Силађи. Током његовог мандата на дневни ред је опет дошло питање проширења синагоге. Спровођење архитектонских промена

⁴⁵ Guttman, A szombori zsidók története, 71.

⁴⁶ Isto, 72.

⁴⁷ Isto, 71-72.

⁴⁸ Isto, 78.

⁴⁹ Isto, 82.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto, 85.

на синагоги је било неопходно, не само због тога што се број чланова заједнице повећао, него и због тога што је власт тражила промене на згради цркве због противпожарних прописа.⁵² Радови су вођени са великом ентузијазмом и трудом. Заједница је успела да сакупи 30.000 круна у форми зајмова. Многи су и донирали за ове радове. Армин Брук и његова супруга су донирали 2.000 круна и балдахин за свадбе (чупа) за синагогу.⁵³ Око финансијских зајмова највише су се потрудили кулски начелник И. Б. Шпицер и његови наследници: Жигмунд Гутман и Михаљ Фишер, главни рабин. Проширење и рестаурирани радови су били готови до марта 1905. године. Поред тога осветљење синагоге је промењено, уведена је струја и купљен је полијелеј.⁵⁴ Дана 24. септембра 1905. године у оквиру свечане службе са хором је посвећена нова синагога. Трошкови рестаурације, којима је руководио Вилмош Леви, износили су 39.928 крунеи 63 филера.⁵⁵ Свечани говор је одржао Михаљ Фишер на мађарском језику. У знаку поштовања према главном рабину на иницијативу Жигмунда Гутмана заједница је штампала говор. Позната нам је позивница јеврејске верск езаједнице од 10. септембра 1905. године за свечано посвећење нове синагоге, којој су увеличали представници православне верске заједнице. Овом свечаном чину присуствовали су и чланови Удружења занатлија.⁵⁶ Из позивнице можемо сазнати како је изгледао програм поменуте прославе:

Somborska Jevrejska verska zajednica

Na posvećenu proslavu restaurirane somborske sinagoge, 24. septembra za 11 sati pre podne poziva uvaženo druženja zanatlija

Sombor, 10. septembar 1905. Uprava

Program svečanosti:

1. uvodna pesma 2. preludij 3. otvaranje svetog ormana i smeštanje svetore 4. Mah tovu 5. paljenje večne lampe 6. zatvaranje svetog ormana 7. svečani govor 8. jevrejska molitva 9. himna.⁵⁷

⁵² Isto, 92-93.

⁵³ Isto 93.

⁵⁴ Guttman, A szombori zsidók története, 93; Beljanski, Somborski Jevreji (1735-1970), 16.

⁵⁵ Guttman, A szombori zsidók története, 93.

⁵⁶ Pozivnica Udruženju somborskih zanatlija na proslavu restauracije somborske sinagoge. IASO, F. 475 (Zbirka Variaie), inv. Br. 203, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija

⁵⁷ Program proslave posvećenja restaurirane somborske sinagoge. IASO, F. 475 (Zbirka Variaie), inv. Br. 203, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

После рестаурације синагоге био је организован стални хор и богослужења са оргуљашком пратњом. Не зна се када тачно, ал и у периоду између 1905. и 1909. године синагога је добила следеће донације: од Шена Игнаца и Шамуа два нова простирача за олтар, нови олтар и нову проповедаоницу. Од Фриђеша Вајдингера сребрни пехар и од Мора Силађија нови сребрни пехар, који је представљао замену за претходно даривани Силађијев пехар. Загодинудана, дакле 1910. је синагога опремљена за зимски период богослужења.⁵⁸

Сомборска Хевракадиша је такође доста допринела изградњи синагоге 1828. године. Још пре тога поменутом удружењу је познати сомборски Јеврејин, Филип Хајдушка донирао 50 форинти за изградњу синагоге. Хевракадиша је економски ојачала толико да је 1892. године могла без проблема да финансијски помогне синагоги и за одржање верске службе, пре свега током зиме. Многи чланови верске заједнице су преко удружења донирали своје дарове. Тако је Енгел Адолф Сефер преко Хеврекадиша даровао Тору за синагогу.⁵⁹ Адолф Брук је преко поменуте организације даровао свећњак за вечну ватру, Шандор Шлисер једну висећу лампу, Шандор Гроси његова супруга једну завесу за Свети орман, заштитну тканину за Тору (тзв. *Плашић Закона*) и олтарски простирач.⁶⁰ Удружење је 1900. финансирао проширење синагоге, тако што је купила пет седишта. После четири године позајмила је 1.000 круна без камате за покривање трошкова око проширења синагоге. Такође је Хевракадиша 1909. године после одржавања Хевре Сеуде⁶¹ од прикупљеног новца је купила белу завесу за Свети орман у синагоги. Након Првог светског рата, 1919. године, стављена је спомен плоча на зид синагоге, на којој су била имена сомборских Јевреја коју су погинули током рата.⁶²

Више од 40% југословенских Јевреја између два рата је живело је у градским центрима. Не рачунајући Београд, поменути центри су се налазили северно од Дунава, на територији Војводине. У међуратном периоду забележен је пораст броја Јевреја у Сомбору. У овом граду је 1921. живело 1155 Јевреје, да би се њихов број повећао на 1347, 1931. године. Услед

⁵⁸ Guttman, A szombori zsidók története, 93-94.

⁵⁹ Isto, 127.

⁶⁰ Isto, 127-128.

⁶¹ У буквалном преводу „вечера утехе“ код Јевреја. Хевра Кадиша или комшије организују за породицу која жали после сахране. Обично се шаље бели хлеб, јаја или вино. Újvári, Magyar Zsidó Lexikon, 849.

⁶² Guttman, A szombori zsidók története, 132.

нестабилне политичке ситуације изазване избијањем Другог светског рата долази до одласка једног броја припадника јеврејске заједнице, тако да њихов број 1939. године 989 људи.⁶³ Између дварата, дошло је до поделе унутар јеврејске заједнице у Сомбору, која је по свом карактеру била неолошка.⁶⁴ Нису сви њени чланови били склони поменутој реформној струји јудаизма. До поделе међу сомборским Јеврејима по први пут је дошло 1877. године, када су припадници ортодоксног правца одлучили да иступе и оснују сопствену заједницу. Раздор је превазиђен веома брзо, у наредних годину дана заједница је поново била јединствена.⁶⁵ До нове, овог пута дефинитивне поделе, дошло је 1925. године. Противећи се реформним тенденцијама већег дела заједнице из ње се издваја ортодоксна групација коју је предводио Јосип Грос. Ортодоксни Јевреји Сомбора су имали своју сопствену синагогу у улици Светог Роке 34 (данашња улица Раде Кончара). Они су од 1936. године и званично призната као самостална јеврејска заједница са називом Нова јеврејска ортодоксна општина.⁶⁶

Непомућени етнички односи и повољна социјална клима у Сомбору омогућила је несметан развој јеврејске заједнице. У њој се формирао грађански слој који је дао велики допринос у политичком, економском и културном животу града.⁶⁷ Као једно од централних места окупљања јеврејске заједнице била је синагога. Ревноснији верници су посећивали синагогу свакодневно, док је петком и суботу на богослужење долазио

⁶³ Поповић, Јевреји у Србији 1918-1941, 27.

⁶⁴ Реформна струја јудаизма у Мађарској се називала неолошком. Присталице ових либералних реформних тенденција тежиле су да унесу елементе просветитељства у верски живот, како би олакшали процес еманципације Јевреја у мађарско друштво. До дефинитивног расцепа са конзервативнијом, ортодоксном струјом званично дошло је на Конгресу мађарских Јевреја 1868-1869. године, чиме су ове две групације почеле да егзистирају као две засебне деноминације. Berenbaum, Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*, vol. 15, 73-74. (Neology/Neologism).

⁶⁵ Molbazaregistraciju ortodoksne jevrejske zajednice Magistratugrada IASO, F. 5, (Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora), br. 4303/1878, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija; Beljanski, *Somborski Jevreji (1735-1970)*, 16.

⁶⁶ Beljanski, *Somborski Jevreji (1735-1970)*, 24. Током међуратног периода на територији Баната, Бачке, Барање постојало је 30 неолошких и 10 ортодоксних заједница. Места са ортодоксним општинама су: Ада, Бачко Петрово Село, Суботица, Мол, Сента (две општине), Бачки Петровац, Стара Кањижа, Сомбор и Бачка Паланка. Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 63; Viličić, Stojanović, Mihajlović, & Mevorah, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta*, 33.

⁶⁷ Beljanski, *Somborski Jevreji (1735-1970)*, 20-24; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 97; 106.

велик број верника. Живот ове активне и плодне заједнице бићескоро у потпуности униште у страхотама холокауста.⁶⁸

Други светски рат је донео велика страдањесомборским Јеврејима. Тачну бројност јеврејске популације тешко је утврдити. Према старијој процени пред сам почетак Другог светског рата чланство јеврејске заједнице у Сомбору је бројало живело 1.260, а док је у сомборском срезу живело њих још 390. Према њој у Сомбору и околини је живело укупно 1.650 Јевреја.⁶⁹ Новија процена даје нешто мању бројку од 1011 јеврејских житеља Сомбора и 304 у Бачко-бодрошкој жупанији.⁷⁰ Од првих дана окупације јеврејска популација је била изложена свим облицима злостављања, укључујући физичке нападе, па чак и убиства, а читава заједница је подвргнута економском притиску у виду новчаних контрибуција. Већи део бачких Јевреја је од мађарских окупационих власти упућен у радне логоре у попут оног у Бору, а поједини су послати на присилни рад у Мађарску и Украјину. У Војводини је остао мали број Јевреја и то првенствено у радном логору у Сомбору.⁷¹ Преузимање јурisdикције над Бачком од стране немачких трупа додатно је погоршало и овако тешку ситуацију за Јевреје у Сомбору. Сви сомборски Јевреји су 5. априла 1944. године пребачени у логор који се налазио у Бачкој Тополи, да би потом били депортовани у логор Аушвиц. У холокаусту је страдало преко 863 сомборска Јевреја.⁷²

Сомборска синагога је имала своје место у трагичној евакуацији Јевреја који су као принудна радна снага били радили у Борском

⁶⁸ Као посебно сведочанство о животу сомборских Јевреја пред избијање, током и непосредно по завршетку Другог светског рата представља заоставштина породице Дрелих. Она је презентована у форми изложбе *Куџија сећања* из 2016. године коју је приредила историчарка Градског музеја из Сомбора, Милка Љубоја. Захваљујемо се ауторки на уступљеном пратећем материјалу изложбе. Љубоја, *Куџија сећања*.

⁶⁹ Beljanski, *Somborski Jevreji (1735-1970)*, 41.

⁷⁰ Kepcs, *A zsidó népeség száma településenként 1840-1941*, 32; Megargee, *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 3, 387.

⁷¹ Levental, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, 163.

⁷² О депортацији Јевреја с овог простора и њиховом страдању видети детаљније: Тодоровић, Ђурђевић, Бурсаћ, *Депортација бачких Јевреја*. Списак убијених и страдалих сомборских Јевреја током окупације: Beljanski, *Somborski Jevreji (1735-1970)*, 29-30. У списку страдали који наводи Павле Шосбергер наводи се 859 убијених сомборских Јевреја. Видети: Šosberger, *Jevreji Vojvodine, Novi Sad*, 452-467. Страдалим сомборским Јеврејима у холокаусту подигнут је споменик 1947. године на Јеврејском гробљу.

руднику.⁷³ Преко 700 Јевреја убијено је у масовној егзекуцији која се одиграла 6. октобра 1944. године у Црвенки.⁷⁴ Група преживелих која је бројала око 1.500 Јевреја, праћени јединицама СС, наставила је марш смрти који их је водио ка Мађарској. У Сомбор су стигли 8. октобра. После три дана проведена у синагоги, преживели су наставили путовање ка Сенткираљсабађу, одакле су депортирани у друге логоре у Немачкој.⁷⁵

Веома мали број сомборских Јевреја је преживео пакао Другог светског рата. Од августа 1945. године постојала је четрдесет и једна активна јеврејска општина на тлу Југославије, међу којима је била и сомборска.⁷⁶ Један број преживелих Јевреја је одлучио да срећу потражи у Светој земљи. И пре организовања прве алије (исељавања) број сомборских Јевреја се смањио са 246, 1946. на 140, 1948. године.⁷⁷ Велики проблем за редовно функционисање јеврејске заједнице у Сомбору представљала је незаинтересованост њених припадника да стално присуствују богослужењу. Као формалан разлог је наведена немогућност изостанка с посла.⁷⁸ Оваква развој ситуације био је један од мотивационих фактора да заједница поклонисинагогу градским властима 1947. године, које су јој заузврат доделиле три приземне куће у које су пренете верски предмети из некадашње богомоље.⁷⁹ Здање синагоге преуређено је 1954. године у школску зграду, у којој се првобитно налазила Школа ученика у привреди, а касније је постала део Техничке школе. Крајем осамдесетих година прошлог века здање је претворено у управну зграду градског Јавног комуналног предузећа „Чистоћа“ (улица Раде Дракулића 12).⁸⁰

⁷³ О путу радних чета из Борског рудника до Мађарске детаљније: Levental, ZločinifašističkihokupatorainjihovihpromagačaprotivJevreja uJugoslaviji, 179-188.

⁷⁴ Страдање принудних радника Јевреја из Борског рудника обележено је подизањем споменика на Јеврејском гробљу у Сомбору 1964. године. Prodanović, Jevrejsko groblje u Šikari kod Sombora i ponešto o sudbinama živih, 393.

⁷⁵ Fišer, Marš smrti, od Bora do Crvenke i dalje..., 290-291.

⁷⁶ Ivanković, Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952. Kraj ili novi početak, 73.

⁷⁷ Perera, Neki statistički podaci o Jevrejima, 139. У 2021. години Општина броји 48 чланова. Захваљујемо се на информацији председници Јеврејске општине Сомбор, Сандри Папо Фишер.

⁷⁸ Ivanković, Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952. Kraj ili novi početak, 167.

⁷⁹ Верска служба је настављена да се обавља у оквиру Јеврејске општине Сомбор, у улици Рада Дракулића 6.

⁸⁰ Преглед историје синагоге: Levi, Sinagoge u Vojvodini kojih više nema, 32-33; Stepanović, U tom Somboru, 297; Isti, Sombor slovo po slovo, 224. Изглед некадашњег здања сомборске синагоге, The Center for Jewish art, Hebrew University of Jerusalem под ознаком Obj. ID: 39093 (2021. година, фотографије аутора) (<https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=352036>; <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=352037>)

Прича о сомборској синагоги је неизоставноповезана са судбином јеврејске заједнице овог града. Она говори о борби једног народа да изгради своју бољу будућност у једној новој и другачијој средини. У животу ових вредних и посвећених људи вера је играла значајну улогу. С тим циљем сомборски Јевреји су се с великим прегнућем посветили изградњи и одржавању своје синагоге. Други светски рат је оставио неизбрисиве трагове на јеврејској заједници Сомбора. Значајан број њених чланова је страдао у холокаусту, док се један део преживелих одлучио да на територији новостворене државе Израел покуша да отпочне нови живот. У новонасталој ситуацији преостала заједница је препустила синагогу локалним властима. Тако се изненада завршила прича о сомборској синагоги, за коју данас зна невелик број људи. Сматрамо да историја сомборских Јевреја треба да добије истакнутије место у локалној култури сећања. Надамо се да ће овај рад пружити скромни допринос у том настојању.

СПИСАК И ИЗВОРИ ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

Bak, J. M., Bónis, G. & Sweeney, J. R. (1989). *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, I: 1000-1301*. Bakersfield, California: Charles Schlacks, Jr.

Žalba somborskih trgovaca na jevrejsku konkurenciju (преузето са интернет странице: http://jewisharchives.unilib.rs/dokumenta/D_0140).

Zapisnik Magistrata Slobodnog kraljevskog grada Sombora, IASO, F. 5 (Magistrat Slobodnog Kraljevskog Grada Sombora), br. 406/1810, Istorijски arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Molba za registraciju ortodoksne jevrejske zajednice Magistratu grada IASO, F. 5, (Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora), br. 4303/1878, Istorijски arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Odbijanje ratifikacije ugovora o prodaji placa za izgradnju sinagoge. IASO, F. 5, Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora, br. 27/1825, Istorijски arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Odgovor na molbu jevrejske zajednice Magistrata Slobodnog kraljevskog grada Sombora, IASO, F. 5, (Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora), br. 402/1810, Istorijски arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Pozivnica Udruženju somborskih zanatlija na proslavu restauracije somborske sinagoge. IASO, F. 475 (Zbirka Variaie), inv. Br. 203, Istorijски arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Program proslave posvećenja restaurirane somborske sinagoge. IASO, F. 475 (Zbirka Variae), inv. Br. 203, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Stepanović, M. (2008). Povelja slobodnog i kraljevskog grada Sombora. Sombor: Istoriskiarhiv.

Fišer, Đ. (2003). Marš smrti, od Bora do Crvenke i dalje.... u: A. Gaon (ur.), *Mi smo preživeli...: Jevreji o Holokaustu 2* (str. 281-291). Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije.

Хонијат, Никита(1971). у: Г. Острогорски, Ф. Баришић (ур.), *Византски извори за историју народа Јуџославије Том 4* (стр. 107-171).Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности

Constantine Porphyrogenitus (1967). *De Administrando Imperio*, eds. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, CFHB 1, Washington, D. C.:Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies

Литература:

Baron, S. W. (1965). *A Social and Religious History of the Jews*, vol. X. New York: Columbia University Press.

Beljanski, M. (1979). Somborski Jevreji (1735-1970). *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 4, 1-56.

Berenbaum, M., SkolnikF. (2007). *Encyclopaedia Judaica*, vol. 15. Detroit: Macmillan Reference USA

Bernard, P. P. (1968). Joseph II and the Jews: the Origins of the Toleration Patent of 1782. *Austrian History Yearbook*, 4, 101-119.

Buday, G. (1897). Zombor város múltjából. II. Egyházak. *A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, XIII (2), 82-83.

Bunardžić, R. (1980). Menore iz Čelareva: izložba. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije,

Büchler, A. (1941). Das Judenprivilegium Bélas IV. Vom Jahre 1251. у: ed. A. Scheiber (ed.), *Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller on the Occasion of his Seventieth Birthday*, (str. 139-146).Budapest: Magyar Német Francia Héber

Васиљевић, С. (1989). Знаменити Сомборци. Нови Сад: Књижевна радионица Славија; Бездан : Војводина

Venetianar L. (1922). *A magyar zsidóság története*. Budapest: Fovárosi Könyvkiadó

Viličić, S., Stojanović, D., Mihajlović, Đ. & Mevorah, V. (2015). Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta: priručnik za nastavnike i nastavnice. Beograd : Savez jevrejskih opština Srbije

Гавриловић, С. (1989). Сомбор у борби за елибертацију 1745-1749, *Зборник Мајице српске за историју*, 37, 43-79.

Гавриловић, С. (1992). Сомбор-граничарски шанац (1687-1745). *Зборник Мајице српске за историју*, 46, 7-48.

Göckenjan, H. (1972). *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH

Guttman, S. (1928). *A szombori zsidók története. A Chevra Kadisa száz éves fennállása alkalmából*. Szombor: Miladjev Száva könyvnyomdaja.

Ivanković, M. (2009). *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952. Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Kepecs, A. (1993). *A zsidó népesseg száma településenként 1840-1941*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Kovács, P. (2010). Notes on the "Jewish" Inscriptions in Pannonia. *Journal of Ancient Judaism*, 1 (2), 159-180.

Kohn, S. (1990). *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Крестић, В. (2017). Сомбор: од слома револуције 1849. до Нагодбе 1867. године. УВ. Јерковић, М. Петровић (ур.), *Историја Сомбора. Град кроз векове Сомбор* (стр. 395-419). Сомбор: Градска библиотека „Карло Бијелички“.

Levental, Z. (1952). *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije.

Levi, G. (2016). *Sinagoge u Vojvodini kojih više nema*. Novi Sad: Jevrejska opština Novi Sad.

Љубоја, М. (2016). *Кутија сећања=The memory box: живот јеврејске породице Дрелих из Сомбора=the Life of the Jewish Family Frelich from Sombor*. Сомбор: Градски музеј

Megargee, G. P. (2018). *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, vol. 3: Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Medić, M. (2006). *Jevreji u Vojvodini-kratka istorija. Kultura-polis*, 4-5, 301-338.

Mor, M. (2016). *The Second Jewish Revolt: The Bar Kokhba War, 132-136 CE*. Leiden-Boston: Brill.

Perera, D. (1971). *Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine. Jevrejski almanah 1968-1970*, 135-147.

Pinterović, D. (1965). *Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?. Osječki zbornik*, 9-10, 61-74.

Поповић, Н. (1997). Јевреји у Србији 1918-1941. Београд: Институт за савремену историју

Prodanović, D. (2003). Jevrejsko groblje u Šikari kod Sombora i ponešto o sudbinama živih. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 8, 371-400.

Radan, G. T. B. (1973). Comments on the History of the Jews in Pannonia. *Acta Archaeologica*, 25, 264-278.

Stepanović, M. (2020). Sombor slovo po slovo. 101 priča u 30 slova, Sombor: Gradska biblioteka "Karlo Bijelicki": Udruženje građana "Norma", 2020.

Stepanović, M. (2020). U tom Somboru... Grad u prizmi stoleća. Udruženje građana "Norma" : Gradska biblioteka "Karlo Bijelicki": Gradski muzej, Sombor, 2020,

Scheiber, A. (1955). Jews at Intercisa in Pannonia. *The Jewish Quarterly Review*, 45(3), 189-197.

Scheiber, A. (1983). Jewish Inscriptions in Hungary: From the 3rd Century to 1686. Budapest: Akademiai Kiado, Leiden: Brill

Тодоровић, В., Ђурђевић, П., Бурсаћ А. (2019). Депортација бачких Јевреја. Нови Сад: Архив Војводин, Удружење Данубиус

Thomas, E. (1977). "Eins ist der Gott!" Über jüdische Denkmäler der Römerzeit in Pannonien. *Pannonien*, 5 (3-4), 21-25.

Ђирковић, С. (2017). Од племићког гнезда до нахијског средишта. УВ. Јерковић, М. Петровић (ур.), *Историја Сомбора. Град кроз векове Сомбор* (стр. 115-194).

Újvári, P. (1929). Magyar Zsidó Lexikon. Budapest: Pallas

Ferenc, K. (1938). Magyar Zsidó Oklevéltár (Monumenta Hungariae Judaica), vol. IV. Budapest: Az Izraeli Magyar Irodalmi Társulat, XXXIII-LV.

Füleper, F. (1966). New Remarks on the Question of the Jewish Synagogue at Intercisa. *Acta Archaeologica*, 18, 93-98.

Harris, R. J. (1926). Hadrian Decree of Expulsion of the Jews from Jerusalem. *Harvard Theological Review*, 19, 199-206.

Интернет странице:

Архитектонски план оригиналног бочног изгледа сомборске синагоге (преузето са интернет странице: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=205399>). Датум приступа: 05. 4. 2021.

Архитектонски план оригиналног изгледа ентеријера сомборске синагоге (преузето са интернет странице: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=205400>). Датум приступа: 05. 4. 2021.

Архитектонски план оригиналног изгледа pročеља сомборске синагоге(преузето са интернет странице: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=205398>). Датум приступа: 05. 4. 2021.

Архитектонски планови сомборске синагоге, The Center for Jewish art, Hebrew University of Jerusalem Obj. ID: 20677 (преузето са интернет странице: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=20677>) Датум приступа: 05.4.2021.

Žalba somborskih trgovaca na jevrejsku konkurenciju (преузето са интернет странице: http://jewisharchives.unilib.rs/dokumenta/D_0140). Датум приступа: 26.4.2021.

Изглед некадашњег здања сомборске синагоге, The Center for Jewish art, Hebrew University of Jerusalem Obj. ID: 39093 (2021. година, фотографије аутора), (преузето са интернет старнице: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=352036>; <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=352037>). Датум приступа: 13.4.2021.

Odgovor na molbu jevrejske zajednice Magistrata Slobodnog kraljevskog grada Sombora , IASO, F. 5, (Magistrat Slobodnog kraljevskog grada Sombora), br. 402/1810, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija. (http://jewisharchives.unilib.rs/dokumenta/D_0041) Датум приступа: 26. 4. 2021.

Синагога на сомборској разгледници 1910. године (преузето са интернет странице: http://judaica.cz/?page_id=2792#gallery/8d3a93c6ffd79f530b9b4a7fd119f5e6/3364). Датум приступа: 07.4.2021.

480 ozeptem ber ha 20-
ipt: 905

A. M. K. H. I. V. I. A. S. O. B. O. R. S. K. I. H. A. S. I. J. A.
ar. el. l. j. o. v. i. s. i. g. i. t. a. g. w. a. f. e. l. l. a. l.
Kizálletni Rendeltetés avaral
szaga i. n. e. j. e. s. i. g. e. n. f. o. l. g. i. n. i. S. e. i. p.
tem ber ha 24. K. e. n. D. i. l. l. e. t. t. i. H. o. r. a. t. t.
siet venni sirus Kizjenesel.
Zember 1905 in ozept. 30. d. i. e.

Kizj. Bír.
ipt: elnök

H. K. W. e. t. t.
F. e. d. e. r. a. t. i. o. n.

N. a. d. y. f. e. l. d.

S. o. m. b. o. r. s. k. i. h. a. s. i. j. a.

V. a. r. g. a. f. e. l. v. e. g.

B. e. k. a. n. t.

B. i. j. a. k. L. e. p. e. s.

G. a. r. d. i. n.

H. a. t. v. e. g.

ISTORIJSKI ARHIV S
475
203

Pozivnica na proslavu restauracije somborske sinagoge Udruženju somborskih
zanatlija. IASO, F. 475 (Zbirka Variae), inv. Br. 203,
Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

ZOMBORI IZRAELITA HITKÖZSÉG.

*A restaurált zombori zsinagó-
gának f. szeptember hó 24-én d.
e. 11 órákor tartandó*

felavatási ünnepélyére

*Tekintős Ipartestület ^{ir}
teljes tisztelettel ezennel meghi-
vatik.*

Zombor, 1905. évi szeptember hó 10-én.

Az előjáróság.

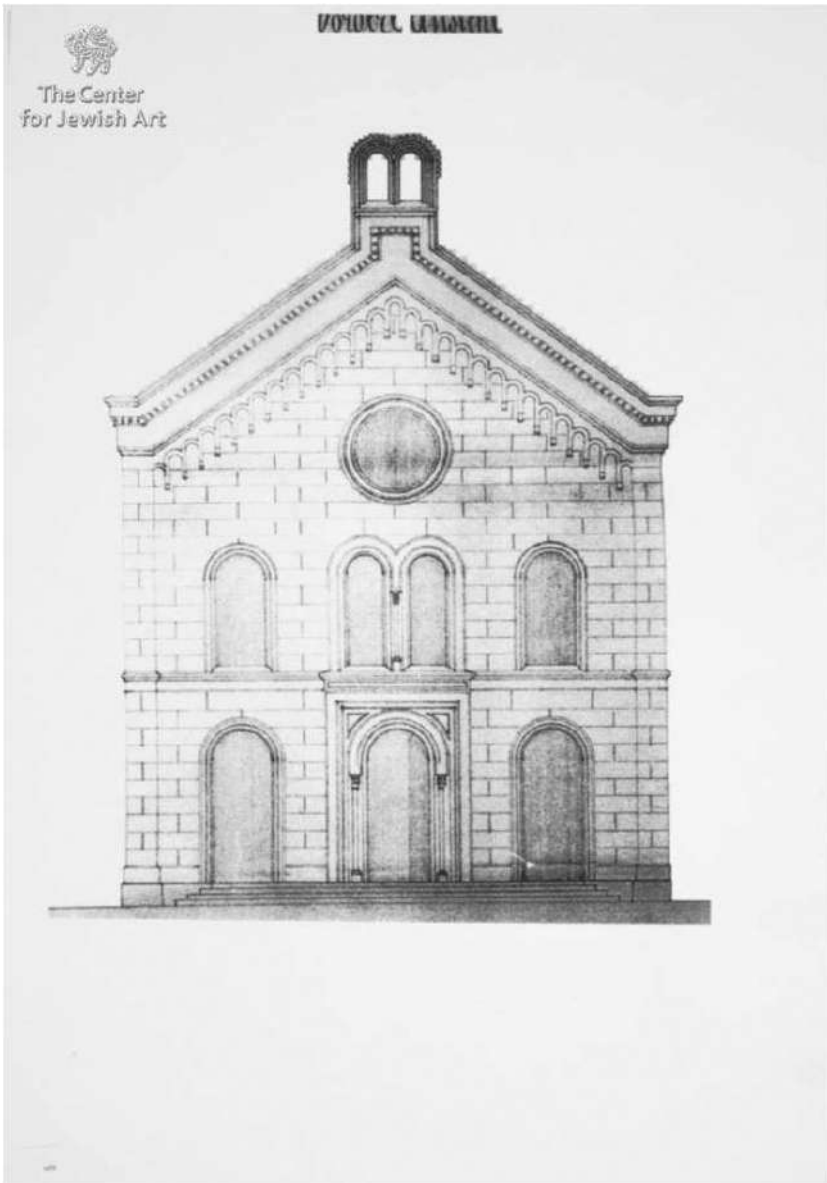

Az ünnepély sorrendje:

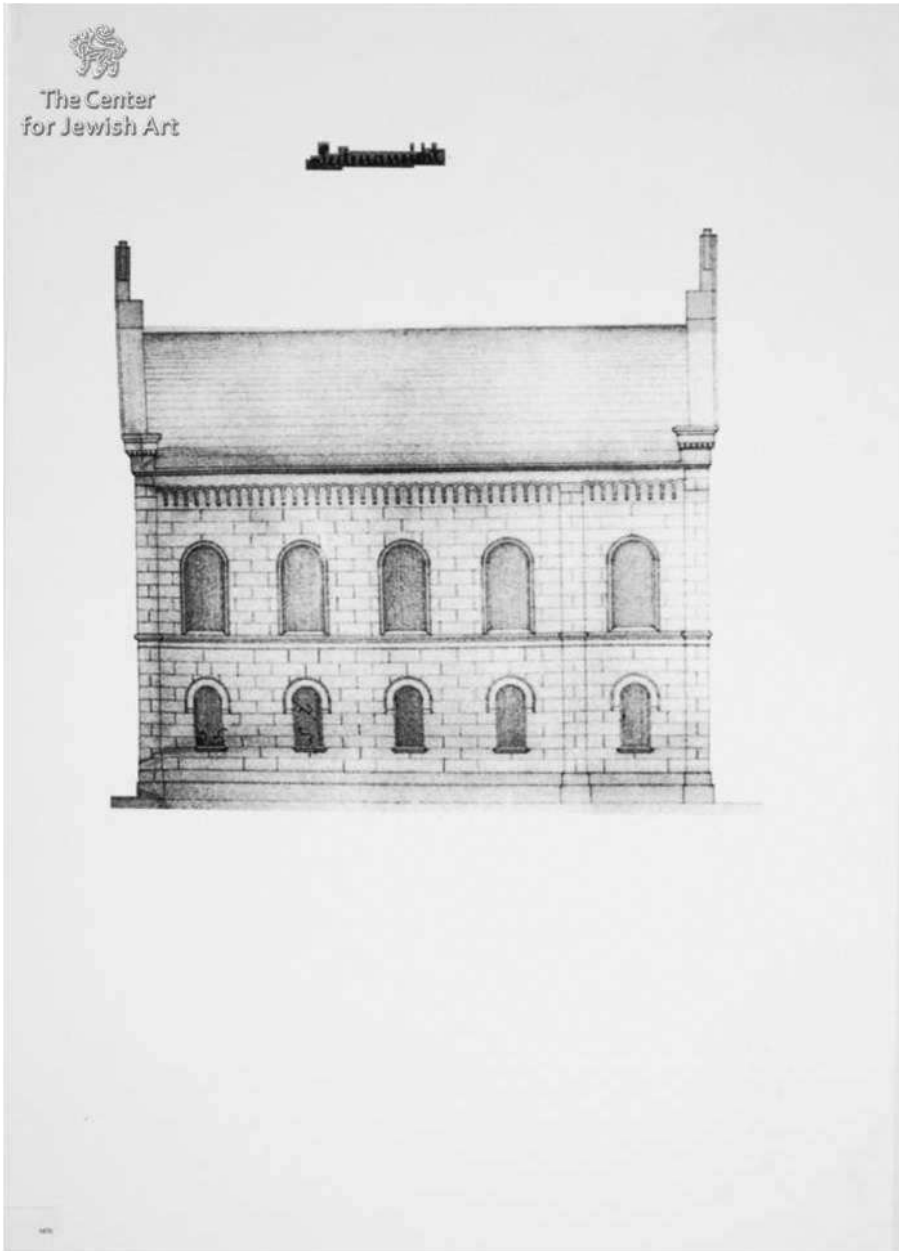
1. Megnyitó ének.
2. Praeludium.
3. A frigyszekrény kinyitása és a tórák elhelyezése.
4. Máh towu.
5. Az örök-lámpa meggyújtása.
6. A frigyszekrény bezárása.
7. Avató beszéd.
8. Héber ima.
9. Hymnus.

DR. ÁT - KÖZ. - ZOMBOR

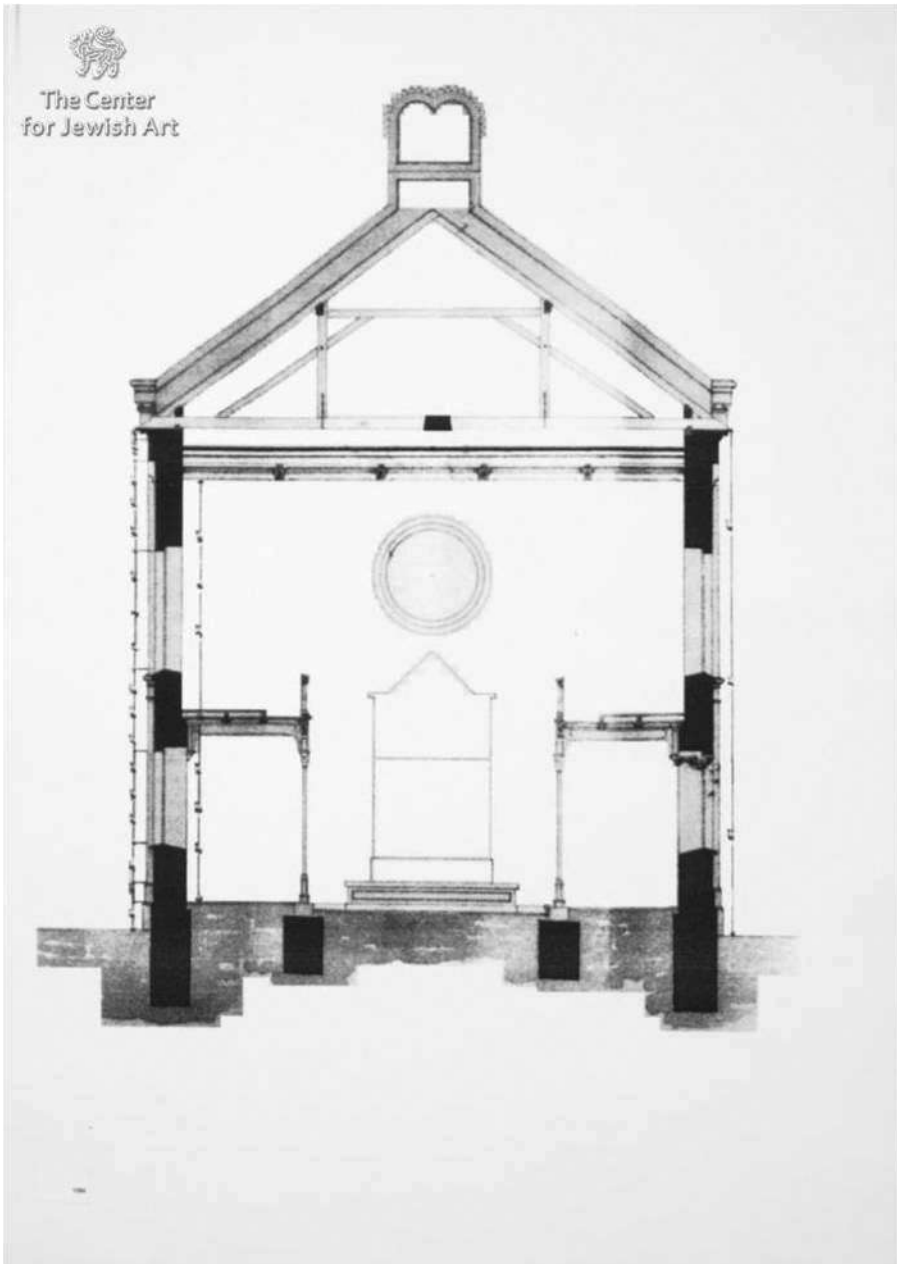
Program proslave posvećenja restaurirane somborske sinagoge. IASO, F. 475
(Zbirka Variaie), inv. Br. 203, Istorijski arhiv Sombor, Sombor, Srbija.

Архитектонски план орииналној изгледа њрочеља сомборске синагоге

Архитектонски план оријиналној бочној изгледа сомборске синагоге

Архитекционски план оријиналној излѣда енѣеријера сомборске синагоге

Синаїога на сомборској разіледници из 1910. іодине

*Изїлед некадашњеї здања сомборске синаїоїе
(2021. їодина, фотїїографије ауїора)*

ТУРИСТИЧКО ВРИЈЕДНОВАЊЕ ЈЕВРЕЈСКИХ САКРАЛНИХ ОБЈЕКТА У САРАЈЕВУ

Вук Гарача¹

Игор Стаменковић¹

¹ Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад

Email: vuk.garaca@dgt.uns.ac.rs

АПСТРАКТ

Након протјеривања из Шпаније и Португала крајем 15. вијека, Јевреји полако насељавају Балканско полуострво, а између осталог и просторе данашње Босне и Херцеговине, тада у оквирима Отоманског царства. Већ половином 16. вијека постоји значајна јеврејска заједница на простору Сарајева и од тада до Другог свјетског рата Јевреји представљају бројну заједницу, која оставља значајан историјски, културолошки и антрополошки траг на овом простору. Највидљивији трагови јеврејског присуства у Сарајеву су објекти религиозне намјене, зидали у различитим стиливима и различитим историјским епохама. Ради се о пет синагога, које су постојале као засебне грађевине, подигнуте у периоду од краја 16. до половине 20. вијека. Четири (Стари храм (1581), Нови храм (1870), синагога на Мејташу (1901) и Темпл (1930)), као синагоге шпанских Јевреја – Сефарда и једна на Обали, као синагога њемачких Јевреја – Ашкеназа (1902). Претмет овог рада представљају јеврејски сакрални објекти на простору града Сарајева. Циљ рада је да се процјени њихова туристичка вриједност, односно спроведе туристичка валоризација, док би се задаци рада односили на указивање на општи значај и улогу Јевреја у развоју Сарајева, као и на мјесто, улогу и значај њихових сакралних објеката у урбаној матрици и архитектури града.

Кључне речи: Сарајево, јеврејска културна баштина,

УВОД

Судбину Јевреја на Балканском полуострву треба сагледавати и приказивати у историјском контексту, а догађаје оцјењивати у складу са временом и мјестом у којим су настајали и збивали се. У том смислу треба сагледавати и велики миграциони талас, који је многобројну јеврејску заједницу са Пиринејског полуострва донио на ободу, а онда и у унутрашњост Балканског полуострва. Долазећи у нове крајеве, из далеке Шпаније и Португалије, на простор тадашњег Османског царства, Јевреји су понијели са собом своје обичаје, вјеровања и осјећања, своју традицију и свој карактер, а осим што су представљали веома хомогену заједницу, чврсто повезану и усмјерену на узајамну помоћ, они су били саставни дио шире друштвене заједнице и веома укључени у рад на просперитету и успјеху своје нове домовине.

Па иако су Јевреји на тлу Босне и Херцеговине задржали своје традиције, те вјерско-просвјетну, језичку и културну јединственост, веома снажно су радили на повезивању са осталим јеврејским групама на Балкану, у Европи и свијету. Као такви, они су били активан дио становништва у коме су живјели и прогресиван фактор шире друштвене заједнице, у којој су вршили значајне друштвено-политичке и економске функције (Pinto, 1987).

О јеврејима у Сарајеву, Босни и Херцеговини, па и на Балкану писало се у периоду између два свјетска рата, а нарочито након њега, када је ова вјерска и национална скупина доведена на маргине опстанка, као последица холокауста. У том смислу се могу издвојити наслови и аутори, који уопштено пишу о Јеврејима на овим просторима, који се баве културном баштином Јевреја или холокаустом. Тако, поједини аутори пишу о Сефардима и Ашкеназима у Травнику (Konforti, 1976; Agačević, 2013), о Јеврејима у Дервенти (Alagić, 1996), о јеврејској заједници у Бања Луци (Danon, Stošić, 2007), о Јеврејима (Сефардима) у Босни и Херцеговини (Papo, 2013; Papo, 2005; Levi, 1996; Finci, 1987), о Јеврејима у Југославији (Ivanković, 2009), о знаменитим Јеврејима (Nećak, 2011), или о сарајевским Јеврејима (Osti, 1993). Са друге стране, значајна су издања, која пишу о култури и умјетности Јевреја (Brooks, 2009), о сефардским романсама (Efendić, 2010), о синагогама у Босни и Херцеговини (Gotovac, 1987), о сарајевској Хагади (Imamović, 2009), о јеврејским културним друштвима (Sarić, 1995), о јеврејској штапми (Tauber, 2011), о значају Јевреја у привредном и културном развоју Босне и Херцеговине

(Tauber, 2011). Страдању Јевреја током Другог сјетског рата у вријеме Југоаславије, углавном се пише у контексту свеукупног страдања југословенских народа, мада има и наслова, који се баве искључиво Јеврејима (Sindik, 1972; Miletić, 1986; Dedijer, 1987), док се након распада заједничке државе јужних Словена, све отвореније говори о холокаусту на овим просторима (Kraus, Goldstein, 1996; Danon, 2000; Kreso, 2007; Goan, 2009; Hamzić, 2009; Danon, 2010; Hajdur, Biletić, 2010).

Претмет овог рада представљају јеврејски сакрални објекти на простору града Сарајева. Овдје се, прије свега, мисли на синагоге, као вјерске храмове, мада у Сарајеву постоји и старо јеврејско гробље Борак, са мањом капелом, на стрмим падинама изнад града, на Дебелом брду у широј зони Златишта и Враца, подигнута 1924. године, према пројекту инжењера Франца Шајдига. Синагоге су данас, највидљивији свједоци и трагови јеврејског присуства у Сарајеву, а настајале су у различитим временским периодима, зидане у различитим стиловима и различитим историјским епохама и за различите јеврејске заједнице, које су у граду Сарајеву тада постојале. Ради се о пет синагог, које су постојале као засебне грађевине, подигнуте у периоду од краја 16. до половине 20. вијека. Четири храма (Стари храм (1581), Нови храм (1870), синагога на Мејташу (1901) и Темпл (1930)), као синагоге шпанских Јевреја – Сефарда и једна на Обали, као синагога њемачких Јевреја – Ашкеназа (1902).

Циљ рада је да се процјени туристичка вриједност наведених јеврејских сакралних објеката, односно спроведе туристичка валоризација, квалитативно-квантитативним методом, узимајући у обзир различите факторе од значаја за овај поступак. Осим тога, као специфични задаци овог рада о сакралним објектима сарајевских Јевреја, намеће се потреба да се укаже на општи значај и улогу Јевреја у развоју Сарајева, као и на мјесто, улогу и значај њихових сакралних објеката у урбаној матрици и архитектури града. Такође, биће појашњен шири контекст изгона Јевреја из Шпаније, хронологија њиховог насељавања на Балканско полуострво, простор Босне и Херцеговине и Сарајево, како би се ова специфична, а сада изразито малобројна национална и вјерска скупина, отргла од заборава и указала јој се посебна пажња, због својих историјских заслуга за допринос свеукупном развоју града Сарајева и ширег југословенског простора.

МЕТОДОЛОГИЈА

Током израде овог рада кориштен је најзначајнији метод туристичке валоризације комбиновани квалитативно-квантитативан метод, који у исказивању туристичке вриједности користи квалитативне и квантитативне изразе. Предуслов приступања туристичкој валоризацији јесте да неки антропогени објекат, у овом случају културно-историјски споменик, посједује туристичка својства, а прије свега својство атрактивности (раритетност, знаменитост, естетске вриједности или куриозитетности), да буде туристичка вриједност, а то значи да својим својствима задовољава туристичку потребу. Туристичка валоризација се спроводи на основу претходно утврђених елемената, а они варирају у зависности од врсте туристичких мотива, при чему, њихов одабир мора бити таква да обухвати све оне елементе, који чине основу будуће туристичке презентације споменика. У овом случају су дати елементи за туристичку валоризацију културно-историјских споменика, и то објеката и просторних цјелина (Гарача, Плавша, 2020):

1. **Туристичко-географски положај** - обухватају три елемента: положај у односу на матична мјеста туриста, положај у односу на саобраћајне комуникације и приступачност самом објекту врједновања.
2. **Умјетничка вриједносћ** - односи се на врједновање естетских квалитета, монументалности, раритетности културно-историјског значаја.
3. **Туристичка вриједносћ амбијенћа** - врједнују се простор, његова разноликост, очуваност и уређеност амбијента.
4. **Туристичка атрактивносћ и ирејознајљивосћ** - оцјењују се знаменитост и привлачност за туристе, као и степен туристичке посјећености.
5. **Израђеносћ и оиремљеносћ иросћора** - подразумејева ниво израђености туристичке инфраструктуре и супраструктуре.
6. **Уклољеносћ у туристичко дојатсћиво** - процјена туристичке вриједности комплементарних мотива исте дестинације.

На основу резултата анализе основних елемената туристичке валоризације, приступа се врједновању тих елемената, у циљу формирања опште туристичке вриједности. Врједновање се врши применом квалитативно-квантитативног метода, на слиједећи начин:

- оцјена 1 (недовољан квалитет) - није за туристичку презентацију;
- оцјена 2 (квалитет задовољава) - локални туристички значај;
- оцјена 3 (добар квалитет) - регионални значај;
- оцјена 4 (врло добар квалитет) - шире регионални значај;
- оцјена 5 (одличан квалитет) - међународни туристички значај.

На основу врједновања свих елемената изводи се општа оцјена туристичке врједности сваког објекта појединачно и просјечна оцјена свих (табела).

Табела бр. 1. Метод квалитативно-квантитативне туристичке валоризације.

Објекат	Туристички положај	Умјетничка врједност	Амбијент	Атрактивност	Изграђеност	Уклопљеност	Општа врједност
X	Оцјена (1-5)	Σx
Y	Σy
Z	Σz
Укупно:	$\Sigma 1$	$\Sigma 2$	$\Sigma 3$	$\Sigma 4$	$\Sigma 5$	$\Sigma 6$	$\Sigma \Sigma$

Извор: Гарача, Плавша, 2020.

ДОЛАЗАК ЈЕВРЕЈА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

Да би смо схватили околности, под којима су Јевреји стигли на Балканско полуострво, потребно је сагледати историјске чињенице на просторима, на којима су претходно живјели, односно из којих су протјерани, а то је Пиринејско полуострво, односно територије данашње Шпаније и Португала. Наиме, још од почетка VIII вијека на простору Пиринејског полуострва шири се власт Мавара из сјеверне Африке и културни утицај ислама, којега је овај народ исповиједао. Тако је Муса Нусајр, емевијски намјесник у сјеверној Африци, а по наредби халифа Велида, 711. године послао свог генерала Тарика Зијада, са седам хиљада

војника у поход против визиготског краља, који је у то вријеме владао Пиринејским полуострвом. Седам година муслиманима је требало да заузму ово простор, изузев Галиције и Астурије, а мјесто на којем су се Мавари искрцали, назван је Џебелу Тарик – Тарикова планина, од чега потиче данашњи назив Гибралтар. Многи становници прихватили су добровољно власт муслимана у овим крајевима, а неки су временом прихватили и ислам. Муслиманска власт домицилном становништву није забрањивала да јавно испољава своју вјеру и обичаје, па је осим хришћана и Арапа на овом простору своје ухљебљење нашло и јеврејско становништво, које је оставило значајан траг у историји и култури калифата.

Историја Јевреја у арапској Шпанији испуњена је најсјајнијим странацама цјелокупне јеврејске историје. Ту је цвала не само арапска култура, него и јеврејски духовни живот, који је ту дошао до свог врхунца. Овдје су Јевреји имали своје високе школе, у којима су изучавали Талмуд и другу јеврејску литературу. Осим вјерских школа, Јевреји су у арапској Кордоби, Толеду и Гранади изучавали медицину, бавили се филологијом, филозофијом, астрономијом, математиком, књижевношћу, а љубав према науци, била је уско повезана са љубављу према вјери (Pinto, 1987).

Но, током XII и XIII вијека муслиманско царство у Шпанији долази на удар крсташких ратова, који су са мањим прекидима трајали све до краја XV вијека, када је 2. јануара 1492. капитулирао последњи муслимански владар Гранаде и предао град краљици Изабел I од Кастиље и краљу Фернанду II од Арагона, а овај догађај означио је крај Реконкисте на Пиринејском полуострву. Након тога хришћанска војска је велики дио маварског становништва побила и протјерала у сјеверну Африку, у област данашњег Марока. Реконквиста је знанично завршена прокламацијом католичког краљевског пара од 31. марта 1492. године, којом је наређено протјеривање свих Арапа и Јевреја из Шпаније (Softić-Kaunitz, 2017).

Шпански краљ Фердинанд и краљица Изабела поставили су Томаса Торквемаду за великог инквизитора, који је имао задатак да Шпанију учини чисто католичком државом, па је тако почело протјеривање из Шпаније свих оних, који то нису били. Они су проглашени кривим и били су спаљивани на ломачама, током свечаних церемонија, познатих под називом „auto de fe“. Јевреји су добили рок од три мјесеца да напусте Шпанију и тако присиљени да траже нови простор за свој живот. Једни то чине у Француској, Белгији, Холандији (Pinto, 1987), други одлазе на југ

Апенинског полуострва, одакле послје неколико деценија такође бивају протјерани, а сматра се да их је било око од 150.000. Трећину су чинили домаћи, а двије трећине шпански Јевреји. Трећа групација одлази на сјевер Африке, гдје су углавном поубијани од стране негостољубивих и према невјерницима нетолерантних, бедуинских племена. Највећи број избјеглих Јевреја своју нову срећу нашао је на Балканском полуострву, под окриљем Отоманског царства и владом Бајазита II, који је чувши за прогон Јевреја из Шпаније издао ферман, којим је те несрећнике, који су очајнички куцали на врата царства, својим поданицима наредио да новопридошло јеврејско становништво, пријатељски прихвати и покаже им свако гостопримство. Хронике из тих времена пишу да је султан Бајазит изговорио слиједеће: „Варају се они, који цијене шпанског краља, као паметног владара, јер он изгоном Јевреја, упропаштала своју, а нашој земљи помаже да дође до благостања“ (Kamhi, 1962). Истовјетно поступали и мислили и његови насљедници на трону турског султана Селим I и Сулејман II, који су избјеглицама из Шпаније, широм отворили врата своје државе и дали им пуну слободу и сва грађанска права (Pinto, 1987).

Треба напоменути да су изгнаници са Пиринејског полуострва углавном долазили бродовима, у великим групама са својим породицама, са имовином која им је након толико лутања могла преостати, а тај први велики талас, који је заплуснуо Балкан, прихватиле су двије најважније поморске луке Цариград (Стамбол) и Солун, а да ситуација буде мање драматична, допринијеле су јеврејске заједнице, које су у овим градовима одавно постојале. Неке процјене шпанских историчара указују да је број изгнанника морао износити најмање 300.000 душа, а могуће да је био и двоструко већи (Amador de los Rios, 1848).

Такође, једна не мала група Јевреја из Шпаније, на позив португалског краља Хуана II долази у Португал, гдје добијају привремену дозволу за боравак уз могућност сталог настањења, уз уплату осам златних ескуда, до истека рока првобитне привремене дозволе. Но, неколико година по том, а по доласку његовог насљедника на пријесто, краља Мануела, досељеници из Шпаније више нису били пожељни, а услови који су им наметнути су били, ништа мање страшни, од оних које је упутио краљевски пар из Шпаније: иселити се у року од три мјесеца, покрстити се или бити продан као робље и депортован. Већина ових Јевреја је продана као робовска радна снага, док су њихова дјеца силом задржана и покрштена (Kamhi, 1962).

ЈЕВРЕЈИ У САРАЈЕВУ

Наиме, када су дошли са простора Пиринејског полуострва, Јевреји су на Балканском полуострву затекли мање заједнице Јевреја старосједелаца, који су вјероватно потицали из античког времена и периода расељавања, као посљедица губитка државне самоуправе у Јудеји, након коначног освајања и стављања у оквире и под контролу Римског Царства. Ти антички Јевреји, иако нису признавали римске императоре за божанства, јер се јеврејски монотеизам сукобљавао са римским политеизмом, несметано живјели по својој традицији изван политичких центара Римског Царства, слободно се кретали по свим провинцијама и бавили се сопственом дјелатношћу. Јосиф Флавије у својим дјелима наводи да је: „овај народ ушао скоро у сваки град, те да на цијелом свијету није било мјеста, гдје он није био настањен“. Осим што су пратили римске легије, мањим дијелом као римски регрути и официри, они су већином били трговци, у свим колонијама, које су Римљани подизали (Pinto, 1987).

То исто, бавити се трговином и посредовањем између Истока и Запада, чиниће и шпански Јевреји 1.500 година касније, насељавајући се на Балкан и у Сарајево. Овдје треба додати и чињеницу да су Јевреји својим доласком знатно допринијели развоју привредне дјелатности, а посебно новим начином организовања послова, уводећи нове облике и методе капиталистичке привреде, као што су камата и интерес, који исламу нису били својствени из вјерских разлога. Сарајево је током тог, за Сефарде драматичног XVI вијека, био један од најјачих привредних и трговачких центара тог дијела Отоманског Царства, па су каравани натоварени разноврсном робом стизали у овај град са свих страна тадашњег свијета, како би задовољили потребе шароликог становништва, које је живјело у овим крајевима. Још од настанка Сарајева, зна се да је постојала дубровачка колонија, на лијевој обали Миљацке са малом католичком црквом св. Петра, која се касније назива и Латинском махалом, јер се у њој настањују и други трговци из Венеције, Фиренце и Ђенове. Заједно са њима и домаћим трговцима, шпански Јевреји почињу да играју све значајнију улогу у трговини и привреди овог града (Zlatar, 1995).

Како се временом број избјеглих Јевреја у Цариграду и Солуну толико повећао да је њихов живот и живот локалног становништва постао тежак, и поред високе толеранције државних власти, многи од њих су морали наћи ново уточиште, бољу и сигурнију егзистенцију, сада унутар

граница османског царства. Иако многи аутори уопштено сматрају да су шпански Јевреји до Босне и Сарајева стизали преко јадранских лука Сплита, Задра, Венеције и Дубровника (Pinto, 1987; Zlatar, 1995; Albahari, 2019), то мишљење је мало вјероватно, јер се те луке нису налазиле у посједу турских владара, па тако нешто није било могуће или се дешавало само спорадично. Тако Јевреји у Сарајево стижу из Једрена, Софије, Пловдива, Скопља, Битоља, Београда, Земуна или Новог Пазара, прво као трговци за привременим боравком, а онда као стално насељени са својим породицама. Зна се из предања преживјелих сефардских породица у Сарајеву да су они потомци оних, који су стигли преко Скопља (Ускуб) и прозвали се Ускупчије (Саломови), други преко Битоља (Манастир – породице Овадија, Алеви, итд.), преко Самокова, постали познати као Самоковлије, преко Рушчука (породице Пинто и Капон), преко Ћустендила (породица Елазар), преко Албаније (Камхи и Леви) (Kamhi, 1962).

Није сасвим поуздано када су шпански Јевреји стигли у Сарајево као трговци са привременим боравком, као ни то када су се прве породице настаниле у овом граду, а пошто су сарајевске махале често страдавале у честим и многобројним пожарима, изгубила се и повеља – запис о оснивању сефардске јеврејске општине у овом граду. Оно што је поуздано јесте податак из рукописа једне муслиманске библиотеке у Сарајеву, по коме је за вријеме управе намјесника Хамид Али бега 1541. године у Сарајеву живјело 30-40 Јевреја, који су се бавили трговином (Levi, 1969; Softić-Kaunitz, 2017, Albahari, 2019), али су у њему боравили само привремено, тј. нису се задржавали дуже вријеме (Kamhi, 1962), а вјероватно само толико, колико је било потребно да распродају и/или купе робу, која им је била потребна за даљу трговину, те склопе неке послове о снабдијевању. Према датовању натписа на јеврејским надгробним споменицима у Сарајеву, може се закључити да су први Јевреји у овом граду сахрањени 1551. године (Albahari, 2019), мада то још увијек не значи да су ту били стално настањени. Ипак, први званичан и правни писани документ, у коме се помињу Јевреји везан је за судске протоколе, тзв. „сициле“ из 1557. и 1565. године. Према првом документу забиљежено је да је након смрти неког писара – катиба Јусуфа остао дуг у износу од 1852 акче, који је покојник дуговао бојацији Хасану и једном Јеврејину. Из овог документа произилази да се поменути Јеврејин вјероватно бавио банкарским пословима и да је давао новац на зајам (Zlatar, 1995). Према судским документима из 1565. године из поменутог протокола шеријатског

суда, помињу се именом и презименом три Јеврејина, као странке у спору пред овим судом, па се зато ова година узима и за годину настанка јеврејске заједнице у Сарајеву, односно као датум оснивања Јеврејске општине у овом граду (Pinto, 1987; Zlatar, 1995; Softić-Kaunitz, 2017; Albahari, 2019), што значи да од тада засигурно знамо да Јевреји стално живе у Сарајеву у броју већем од десет, што је минималан број припадника ове вјерске и назионалне заједнице за вршење обреда у храму, те да могу рјешавати заједничке друштвене и вјерске потребе и наступати као организована вјерска заједница (Kamhi, 1962).

Веома важну годину за хронологију и историју сарајевских Јевреја представља 1581. година, када је румелијски беглербег и велики везир Сијавуш паша старији, приликом своје посјете Сарајеву, дао Јеврејима парцелу и новац да саграде своју четврт на Башчаршији, између улица Ферхадије и Чемалуше. Ријеч је, заправо о једној пространој згради, развијене основе, познате као Сијавуш-пашин хан или даире, коју је успоставио као задужбину – вакуф, а уступио га Јеврејима, уз обавезу плаћања годишње кирије. Међу муслиманским становништвом постала је позната као Чивутхана или Велика авлија, а међу Јеврејима као Кортижо (Albahari, 2019). Мада у почетку мјесто највеће концентрације Јевреја, Велика авлија никада није попримала облике класичног гета, као што је то био случај на западу, него више представља жељу јеврејског народа да живи на окупу и једни покрај других, како би сачували свој језик, вјеру и културу. Врата овог хана нису никада закључавана, а јеврејски трговци су имали своје дућане у чаршији и били равноправни чланови појединих еснафа. Ова јеврејска настаба, као и многе грађевине у Сарајеву, често је страдавала у пожарима, а сасвим је изгорела 1879. године у великом пожару, који је захватио сарајевску чаршију. Историјски подаци указују да је зграда имала 46 соба и сматра се првим примјером колективног становања у Сарајеву (Zlatar, 1995).

Та 1581. година била је значајна и пресуда још по нечему. Наиме, Сијавуш паша је, осим што је дао наредбу за подизање првог општежића Јевреја у Сарајеву, дао и дозволу и новац за подизање првог јеврејског храма у његовом дворишту. Према општем схватању, ова синагога позната и као „Il Kal Grandi“ или „Велики“, а касније познат као „Стари храм“ по својој концепцији и архитектури подсећа на храмове далеке Шпаније (Gotovac, 1987; Zlatar, 1995; Softić-Kaunitz, 2017).

И велики турски путописац Евлија Челебија у свом познатом дјелу, које представља опис земаља и мјеста, кроз која је прошао, описујући

Сарајево 1660. године наводи да град има 400 махала, а међу њима и двије јеврејске. Ријеч је о двијема улицама, претходно поменутој Великој авлији пред Имаретом (народном кухињом) и „Ханико“ поред Газиху-сревбеговог безистана (Ћељебија, 1973).

Да су Јевреји придошли са запада из далеке Шпаније били потпуно прихваћени и уклопљени у локалну и ширу средину Сарајева, Босне и цијелог Османског царства, говори чињеница да се правни и друштвени положај Јевреја настањених у Сарајеву у XVI вијеку није разликовао од положаја Јевреја настањених по другим градовима широм овог Царства. Управо о томе свједоче подаци да су Јевреји своје породичне, брачне, насљедне и друге имовинско-правне послове рјешавали пред својим вјерским старјешинама, док су у аграрно-правним процесима одговарали искључиво пред кадијом (Zlatar, 1995), старјешином локалног кадилука, што је територијална јединица судске управе у османској Турској. О уклопљености Јевреја у локално сарајевско друштво, говори и чињеница да се у неколико градских хамама – јавних купатила и то оних највећих и најстаријих (Гази Хусревбегов, Фирдуз бегов, Иса бегов) постојали посебни базени „микве“ за обављање ритуалног прања „тевилу“ припадника овог народа, који су били издвојени у засебне просторије, у које нико није могао улазити осим Јевреја (Zlatar, 1995).

Положај Јевреја се није разликовао од положаја других немуслиманских становника Сарајева, што указује да је су муслимани били у повлаштеном положају, од ових других, који су били у обавези да плаћају главарину, односно харач, који је током XVI вијека износио 25 акчи, а у XVII вијеку 35 акчи годишње, као и испенџу за не вршење војне службе и имовниску сигурност. Крајем XVII вијека донешена је одлука да су у цијелом Османском царству харач плаћа према имовном стању пореског обвезника, који су разврстани у три класе, док је за периферне вилајете, у које је спадао и Босански, важила је нижа стопа пореза. Према једном таквом пореском дефтеру из 1690. године, пронађеном у Архиву Предсједништва владе у Цариграду, уписано је 52 нисиоца домаћинства и пореске обавезе, као и подаци о занимању, мјесту становања и лични опис носиоца домаћинства (Zlatar, 1995). Према јеврејским књигама општинских записника, током прве половине XVIII вијека број пореских глава расте на 214, који се битније није мијењао до краја овога вијека, па ако се узме у обзир чињеница да једна пореска глава има пет чланова, може се рећи да је у периоду од 1725 – 1779. године у Сарајеву живјело 1000 – 1100 Јевреја, што је четири пута више него 1690. године (око 260)

(Levi, 1969). Да ли се број Јеврејских породица од овог времена, па до прве половине XIX вијека смањило и из ког разлога, мање је познато, али забиљежено да у Сарајеву у неколико његових махала (Ферхадџија, Гази Хусревбегова, Јагџи заде, Хаваџе Кемалудинова, Пехливан Оручова, Бузаци Хаџи Хасанова) живе 182 јеврејске породице, што је око 910 лица (Zlatar, 1995). Званичан попис становника Сарајева, након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске Монархије 1878. године, указује да је број припаднике јеврејске заједнице до краја XIX вијека веома брзо порастао за 100%, на 2077 припадника, а тај број је до 1910. године нарастао на цијелих 6397, од чега је Сефарда било 4985, а Ашкеназа 1412 (Pinto, 1987).

Прије него што наставимо анализу кретања броја јеврејских становника у Сарајеву у првој половини XX вијека, заправо до почетка Другог свјетског рата, треба се осврнути и на чињеницу о појави нове и другачије јеврејске заједнице на просторима Босне и Херцеговине и Сарајева, након поменуте 1878. године. Ријеч је о Ашкеназима, Јеврејима из Централне и Источне Европе, гдје хебрејска ријеч „ашкеназ“ означава запад, а Јевреји Ашкенази, у односу на оне у Палестини и Јудеји и јесу „Западни Јевреји“ или Јевреји Запада. Они долазе из свих покрајина Аустроугарске Монархије, али посебно из оних словенских (Чешка, Пољска, Словачка), што им је, због познавања словенских језика, омогућило релативно брзо успостављање контаката са домаћим становништвом. Мотив за долазак Ашкеназа у Сарајево био је чисто економске природе, јер је ова новоокупирана земља била економски и технички заостала, па су Монархији, у државној управи били потребни школовани људи свих профила. Треба рећи да се на самом почетку Ашкенази нису могли лако зближити са Сефардима, јер се радило о двије групе различите по материјалним, културним и политичким факторима. Сефарди су говорили ладино, језик близак шпанском, док су Ашкенази користили јидиш, дијалекат хебрејског, били школовани и говорили више језика. Пошто нису могли пратити, нити, вршити заједничка богослужења, 24. септембра 1879. године Ашкенази оснивају сопствену Ашкенашку вјерску општину у Сарајеву (Pinto, 1987).

За босанске Сефарде, Ашкенази су са својим чудним језиком, европским начином одијевања и сасвим страним обичајима, били у тој мјери необични, да их уопште и нису сматрали Јеврејима. Па ипак, ново вријеме, нова власт, нови Јевреји, покренули су „домаћи“ јеврејски свијет (Softić-Kaunitz, 2017). Прогресивне снаге и школована омладина међу

Сефардима, убрзо се супротставила заосталим схватањима у својој заједници, те почињу да шаљу своју дјецу у лаичке школе, да уче стране језике и да стекну високо образовање. Да би се привредно одржали и да их вријеме не би прегазило, схватили су да се морају прилагођавати захтјевима новог времена, те се угледају на предузимљивије и образованије Ашкеназе, који им постају узор у многим стварима. Почињу да раде на истим пословима, постају партнери, а полако ступају у међусобне бракове (Pinto, 1987).

Средина у коју су дошли Сефарди и Ашкенази, ослобођена антиземитистичких предрасуда, када се увјерила у њихове способности и квалитете, резултате њиховог рада и искрено залагања на свим пољима економског, друштвеног и полотичког живота, лијепо их је примила и помагала у њиховим акцијама. У тим и таквим условима, непосредно пред Други свјетски рат 1941. године, број Јевреја у Сарајеву је порастао на око 11.400 становика, што је чинило 12,3% од укупног броја Сарајлија (Pinto, 1987).

ЈЕВРЕЈСКИ САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ У САРАЈЕВУ

Сакрални објекти Јевреја, данас након истребљења овог народа током Другог свјетског рата, представљају готово једнини, очигледан траг о њиховом вијековном бивствовању у Сарајеву. Они су морали бити уклопљени у структуру града и његову урбану матрицу и пратити водеће градитељске стилове, па и законске захтијеве времена, у којима су настајали. Већ је, у уводном дијелу рада наведено да се ради о пет храмова, који представљају сасвим засебне цјелине, па као такви у простору постоје и данас. Четири храма (Стари храм (1581), Нови храм (1870), синагога на Мејташу (1901) и Темпл (1930)), као синагоге шпанских Јевреја – Сефарда и једна на Обали, као синагога њемачких Јевреја – Ашкеназа (1902). У наставку рада биће представљени наведени вјерски објекти и појашњен њихов историјски контекст, као и стилска и умјетничка вриједност. Треба напоменути да је поред наведених синагога, у Сарајеву постојало још неколико мањих храмова, опремљених у зградама, које су имале неке друге функције, па као такве оне више не постоје.

Ријеч је о синагоги „Храм нијемих“ (Il kal di lus mudus), смјештеној у јеврејској палати у Ђемалуши улици. Палата је, према пројекту Јосипа Ванцаша, подигнута 1903. године за Јеврејску општину и школу

„Талмуд-Тора“. Синагога „**Il kal di tiju Mači Bohor**“, под овим називом се јавља почетком двадесетих година XX вијека, у Пехливануши улици, а дјеловала је као мала синагога у кући, на Бањском бријегу, омиљеног старца Аврама Романа, познатог као Мачи Бохор („чика Бохор“). Мала синагога „**Tikun Hacot**“, у Улици Јарослава Черног, отворена је крајем XIX вијека, у једној стамбеној кући. Престала је дјеловати почетком Другог свјетског рата (Žujo, 2012).

Стари јеврејски храм је један од највриједнијих јеврејских споменика културе у Босни и Херцеговини. Први сакрални објекат сарајевских Јевреја, назван „**Il Kal Grandi**“ (Велики) или Стари јеврејски храм, изграђен је у истом периоду, као и Сијавуш-пашин хан. Градња синагоге почела је 1581. године, уз сагласност добијену од Порте. Храм је стајао унутар стамбене јеврејске четврти Велика авлија. Првобитни изглед Великог храма није познат, изузев да је био тробродна грађевина, дужине 14 m, а висине 10 m, са једном галеријом. Синагога је горјела неколико пута, а највеће посљедице су биле 1697. и 1788. године. За поправку и обнову синагоге Јевреји су тражили и добили дозволу султана 1794. године, у коме је стајало да храм не смије бити «ни за аршин шири, ни за аршин дужи, ни за аршин виши» (Skarić, 1924). Након вишедеценијске обнове, храм је добио данашњи изглед. Том приликом стубови су ојачани и додат је још један спрат. Није познато како је јеврејској општини успјело заобићи тадашње законе и повећати висину синагоге. Синагога је надсвођена са 4 веће куполе у главном броду и 4 мање у бочним бродовима. За вријеме Другог свјетског рата, храм је опљачкан и демолиран и служио је као затвор за Јевреје, а крајем рата је био магацин. Године 1957. је рађена реконструкција објекта. Синагога је 1966. године претворена у Музеј Јевреја Босне и Херцеговине, у коме су похрањени експонати Музеја града Сарајева (Gotovac, 1987).

У складу са материјалним, и у оно вријеме друштвеним положајем Јевреја у Сарајеву, храм је био скромних димензија и по спољашњости скромне обраде, иако се по неким детаљима и основној концепцији диспозиције назире сличност са архитектуром храмова Шпаније. Његова форма је складна и чиста, помало рустична, па се може довести и у везу са исламском архитектуром у Босни и Херцеговини, поготову послје обнове, кад је строп надсвођен куполама (1821. године). Зидна декорације била изведена у малтеру у геометријским и стилизованим биљним орнаментима, као и хебрејским натписима, гдје су изражене многе особености оријенталне умјетности, баш као код већине синагога ископаних

на тлу старе Палестине. На Стари јеврејски храм би се могла односити тврдња познате научнице др Rachel Wischnitzer у њеној књизи о европским синагогама, гдје се поред осталог спомиње синагога у Томару крај Лисабона из XV вијека, оријентирана према југу, чији романички екстеријер подсећа на сарајевски Il Kal Grandi. Она даље тврди да декорација шпанских синагога, грађених непосредно након што су католици преузели власт, има особине маварског стила, али да тлоцрти немају оријенталну отвореност, као ни остала обиљежја оријенталних грађевина, него су затворене и изгледају као цркве (Wischnitzer, 1964).

Слика бр. 1. и 2. Стари јеврејски храм у Сарајеву - „Il Kal Grandi“.

Стари јеврејски храм у Сарајеву је четвороугаона грађевина, оријентиран у правцу сјевер-југ, укупне дужине 23,17 m, ширине 11,62 m, а висине 12,17 m. У склопу објекта, са јужне и источне стране храма, је калдрмисано двориште, које је са свих страна затворено, дијелом великим зидовима од притесаног камена, а дијелом зидовима самог храма. На уздужној страни зида смјештене су нише. У двориште се улази са западне, сјеверне и јужне стране, а сва врата су широка, двокрилна и од жељеза. Стари храм има масивне стубове, дебеле зидове и широке галерије. Доминира тежина и волумен камених структура. Синагога је грађена од притесаног и полупритесаног камена, а дебљина зидова износи 110 cm. Анекс на сјеверној страни је изграђен 1909. године. Унутрашњи простор је подијељен у три брода, који су међусобно одвојени стубовима. Средњи брод се уздиже до самог стропа, док су бочни бродови подијељени по хоризонтали, чиме су формиране галерије намијењене женским посјетиоцима храма. Храм је надсвођен са четири веће куполе, над главним бродом и четири мање куполе, над бочним бродовима.

Куполе се данас налазе под кровом објекта. Остали дијелови синагоге су надсвођени бачвастим сводом. У складу са традицијом из Шпаније, олтар са шкрињом за Тору, као и проповиједоница, налазе се у јужном дијелу објекта. Фасада Старог јеврејског храма је већим дијелом урађена од полупритесаног камена (Gotovac, 1987).

Нови храм ("Il Kal Nuevu/Muevu"), је јеврејска богомоља саграђена седамдесетих година XIX вијека у Сијавуш-пашиној авлији уз Велики храм. Најзаслужнији за подизање ове синагоге је босански хахам-баша Леон (Јуда) Јосеф Финци. Храм је изграђен због повећања броја вијерника, када је Стари храм постао мали да на молитву прими све Јевреје. Као богомоља, овај храм је престао дјеловати 1930. године, након отворења Темпла, када се се користио за потребе омладинског друштва Хашомер хацаир, а данас има галеријску намјену, за коју је адптиран крајем прошлог вијека. Грађен је по узору на Стари храм, као тробродна грађевина, правоугаоне основе, оријентисана у правцу сјевер-југ, са ризалитно наглашеним улазом на сјеверној страни и правоугаоном конхом на јужној, покривен двоводним кровом. На објекту се налазио још један улаз на јужној страни који је водио до галерије за жене. Као ни њен узор, нема већих стилских вриједности и веома је једноставних, равних површина, без декорације и рустичног призвука, а прозорски отвори приземља и спрата лучно су завршени. Оно, по чему се ова два објекта разликују, јесте величина, јер је овај други већи и за разлику од првог омалтерисан и окречен у бијело. Унутрашњост објекта је временом измијењена, тако да је данас у нивоу галерије међуспратна конструкција (Gotovac, 1987).

Слика бр. 3. и 4. Нови јеврејски храм - "Il Kal Nuevu"

Кућа молитве, („Bet Tefila“) некадашњи јеврејски храм на Мејташу, познат је и као **“Il kal di la Bilava”**, зарад ширег имена овога дијела града (Бјелаве). Претпоставља се да је храм саграђен 1900/1901. годину, на основу натписа на једној старој фотографији. У то вријеме, велики број Јевреја је био настањен у овом дијелу града. Саграђен је средствима бјелавског вјерског удружења, које је основано 1892. године. Храм је обновљен 1924. године, а током Другог свјетског рата, 1941. године претворен је у затвор. Уз синагогу је саграђен стамбени објекат, а данас се и простор вјерског објекта користи за становање. Il kal di Bilava је била народска синагога, гдје је владала посебна атмосфера и опуштеност, што је временом, са новим друштвеним струјањима, промијењено (Gotovac, 1987).

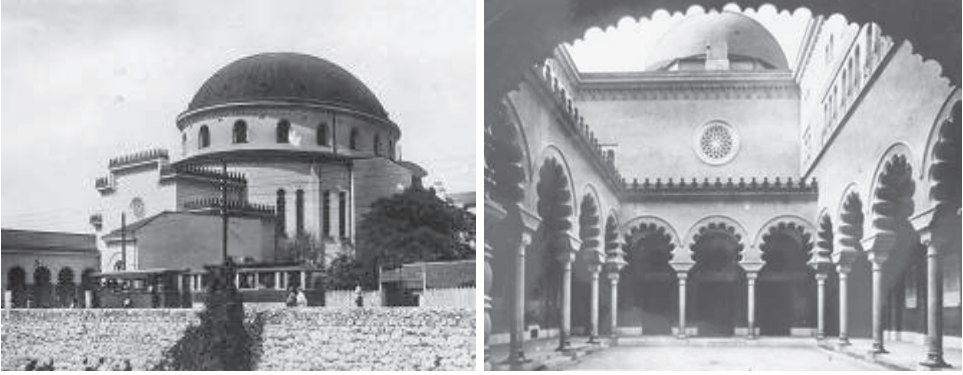

Слика бр. 5 и 6. Јеврејски храм на Мејташу – Бјелавама - “Il kal di la Bilava”

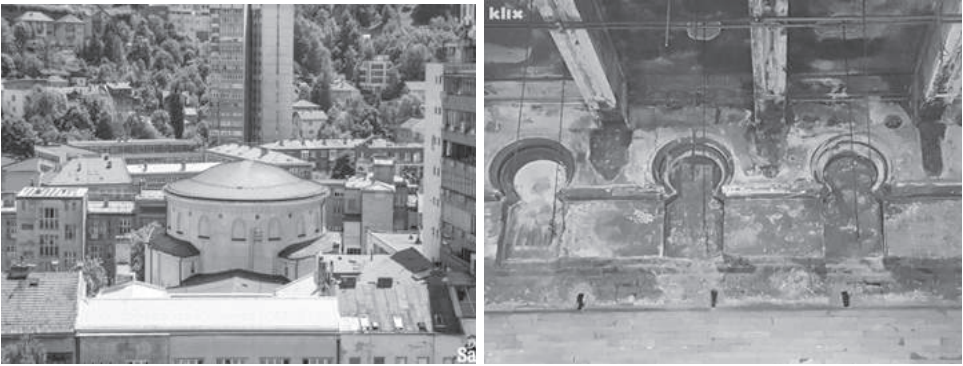
Објекат је правоугаони, тробродне диспозиције, са улазом на сјеверној страни и полукружном конхом на јужној. Фасаде су малтерисане, рашчлањене плитким, широким лезенама, између којих су смјештени правоугаони прозорски отвори, који су са унутрашње стране завршени сегментним луком. Поља између прозора украшена су мотивима Давидове звијезде и менорама. У унутрашњости је храм имао галерије са дрвеном оградом, које су почивале на једноставним дрвеним стубовима, правоугаоног пресека, и равну таваницу. Унутрашњи простор је био осликан углавном стилизованим флоралним, а дјелимично и геометријским мотивима. Постојао је посебан простор за жене - зногитас, одвојен решеткастим прозорима. Данас је објекат девастиран, не само због промјене намјене, него и због дугогодишње небриге и утицаја атмосферских фактора (Preradović i saradnici, 2011).

Темпл, (Велики нови храм) је јеврејски сефардски храм у Сарајеву, у Улици Бранилаца Сарајева. Градња Темпла започела 1926. године, а окончана 1930. године, по пројекту архитеката Карла Паржика и Рудолфа Лубинског. Храм је саграђен у псеудомаварском стилу, са карактеристичном елипсоидном куполом од бакра, по димензијама трећа у Европи тог времена, док је храм као такав био један од највећих на Балкану, а по важности одмах послје солунског. Током окупације 1941-1945. године, храм је опљачкан и демолиран, као и архив, богата библиотека, јеврејски музеј и општинска вијећница, који су постојали уз храм. Темпл је, према пројекту архитеката Ивана Штрауса, реновиран и преграђен 1964. године, када је добио нову функцију радничког универзитета, а саније културног центра. У аули Темпла постављен је споменик у облику камене меноре, као обиљежје четиристогодишњег присуства Јевреја у Сарајеву. Аутор овог споменика је архитект Златко Угљен (Џујо, 2012).

Храм је елиптичне основе, са истакнутом правоугаоном улазном партијом, покривен елиптичном куполом, радијуса 30,80 x 22,50 m. Улазна фасада је била подијељена на три дијела, виши централни, извучен и наглашен, и друга два, нешто нижа, бочна, завршена богатим вијенцима, а на исти начин је био ријешен правоугаони истак, апсида, на фасади оријентисаној према ријечи Миљацки. Унутрашњи простор тог дијела био је освијетљен централно постављеном розетом. Улазни портал, усјечен у раван зида, био је лучно завршен, а његов горњи дио је украшавала розета. Купола је била покривена бакарним лимом, док су тамбур красили лучни прозори. Главни улаз је водио у атријум, омеђен стубовима са аркадама. Супротна, јужна страна храма, имала је сличан, отворен атријум, из кога се улазило у импозантни централни поткуполни простор. До кружне емпоре, која је почивала на широким пилонима повезаним луковима, водило је засебно степениште. На емпори је било 300 мјеста за сједење, а синагога је укупно могла примити око 2.000 посјетилаца. Бина је била на јужној страни, правоугаоне основе, одвојена од мјеста за посјетиоце оградом и високим луком. Унутрашњост синагоге је осликао штукатуртски умјетник Кемерер. Зидови светилишта били су украшени мозаиком и мермером, а радове су према нацртима пројектанта извели мајстори Маринковић, Стреха и Хорн, сви из Загреба. Током Штраусове реконструкције 1964. године дошло је до значајних измјена у спољашњем и унутрашњем изгледу објекта, када је промијењена диспозиција у унутрашњости, због промјене намјене и унутрашње комуникације, чиме је храм изгубио на својој вриједности (Gotovac, 1987).

Слика др. 7 - 9. Темпл - Велики нови храм

Слика др. 9. и 10. Темпл након реконструкције 1964. године

Ашкенашка синагога - Пројекат за Ашкенашку синагогу урадио је 1895. године бечки архитекта Вилхелма Стиаснија, који је био лидер јеврејске заједнице и бечки градски савјетник, али је Грађевинско одјељење Земаљске владе у Сарајево имало примједбе на пројектну документацију, након чега је Карл Паржик кориговао пројекат. Паржик није мијењао димензије и диспозицију тлоцрта тробродне грађевине са галеријама над бочним бродовима, ослоњеним на стубове кружног пресека. У унутрашњости пројектује раван строп умјесто видљивих греда ослоњених на конзоле. Највеће измјене настале су у обликовању вањског и унутрашњег изгледа грађевине, па су угаоне куле постале више, а облик купола на њима је значајно измијењен, дој је ритам прозора гушћи, а декорација зидова у унутрашњости и на фасадама ријешена у строгој геометријској форми (Dimitrijević, 1989). Одобрење за издавање

грађевинске дозволе за изградњу храма Аустроугарске Израелитске вјерске општине у Сарајеву издала је Земаљска влада Бих 1901. године. Градитељ је био Лудвиг Јунгвирт, а унутрашњост је, у псеудомаварском стилу, осликао Лудвиг Ојснер. Финансијска средства за изградњу обезбиједила је ашкенаaska Јеврејска општина. Храм је освештан је 30. септембра 1902. године, а обновљен 1927. године, док је 1931. године уз њега дограђена зграда Јеврејске општине. Током Другог свјетског рата објекат је девестиран, а извјесно вријеме је коришћен као коњушница (Gotovac, 1987).

Слика бр. 11. и 12. Ашкенашки храм у Сарајеву

Ово је прва синагога у Босни и Херцеговини изграђена са примјењеним елементима псеудомаварског стила (Levi, 1986). Маварски стил је западни концепт и у најширем смислу означава стил, који произилази из исламских елемената дизајна, који се налазе у земљама од Шпаније на западу, до Индије на истоку. Маварски или псеудомаварски стил, никада није у потпуности чист, него је мијешан са европским елементима градње, па тако, у случају ашкенашке синагоге, тлоцрт и важни стилски елементи одржавају савремене западне „укусе“, док су само декоративни елементи оријентални (Воџић, 2003). Објекат је у диспозицији тробродна базилика, правоугаоне основе, са ниском, споља петостраном, у унутрашњости полукружном конхом на источној страни, а главни корпус грађевине покривен је четверосливним кровом. На бочним фасадама се налазе по три реда прозорских отвора, у приземљу правоугаони са скромном декорацијом поља изнад прозора, док су прозори спрата, а посебно галерије богатије декорисани геометријским мотивима у пољима око и изнад прозора. Отвори у горњој зони торњева су бифорални,

са тролисним завршецима. Све фасадне површине су декорисане кордонским фризовима, розетама, низом аркадица, све са геометријским и флоралним мотивима. У унутрашњости се налазила галерија за жене, али је 1964. године преграђен јединствени простор по хоризонталу, односно на нивоу галерије. Унутрашњи простор је осликан псеудомаварском декорацијом, која по мотивима и облицима кореспондира са декорацијама на фасадама објекта. Посебно се истиче богата декорација равне таванице (Krzović, 2004).

ТУРИСТИЧКО ВРИЈЕДНОВАЊЕ САРАЈЕВСКИХ СИНАГОГА

На основу поступка, представљеног у одјелку везаном за методологију рада, свега до сада изложеног у претходном поглављу, као и општих сазнања у погледу стања, функције, положаја, туристичких вриједности, извршена је туристичка валоризација, односно вриједновање сарајевских синагога. Овдје треба рећи да су основни репери, у односу на које се вршило вриједновање и поређење у поступку оцјењивања, били други сарајевски сакрални објекти, попут Бегове џамије, саборне православне цркве или католичке катедрале у Сарајеву.

Табела бр. 2. Туристичко вриједновање јеврејских сакралних објеката у Сарајеву.

Објекат	Туристички положај	Умјетничка вриједност	Амбијент	Атрактивност и препознат.	Изграђеност	Уклопљеност	Општа вриједност
Стари храм	5	3	5	5	5	5	4,7
Нови Храм	5	2	5	4	5	5	4,3
Храм на Бјелавама	2	1	2	1	1	3	1,7
Темпл - нови храм	4	3	3	3	5	3	3,3
Ашкенашки храм	5	5	5	5	5	5	5

Из табеле бр. 2, у којој су оцијењени сви елементи потребни за туристичко врједновање јеврејских сакралних објеката у Сарајеву, могу се уочити крајњи резултати, који јасно упућују на три синагоге, које се издвајају по својим оцјенама, и то: Стари (4,7), Нови (4,3) и Ашкенашки храм (5). Овдје ваља образложити поједине оцјене, које су додјељиване објектима, који су били предмет врједновања. Наиме, Стари храм, који се налази на Башчаршији, добио је највише оцјене за положај, као и за амбијент у коме се налази, уклопљеност у шири простор и изграђеност, јер око њега туристичка инфраструктура и супраструктура на високом нивоу, а осим тога у овом објекту је смјештен Музеј Јевреја у оквиру збирке Музеја Града Сарајева. Овај објекат је због свега наведеног веома познат и добро препознатљив, а једина оцјена, која квари општи утисак јесте умјестничка вриједност, која, нарочито споља није изражена, чак доста ниска. Сличне оцјене су дате и Новом храму, јер се налазе један поред другог, па су туристички положај, амбијент, изграђеност и уклопљеност једнако врједновани код оба објекта. Оно што се разликује јесте умјестничка вриједност, која је код Новог храма за један бод нижа, као и његова атрактивност и препознатљивост, јер се, иако поред Старог храма, налази у његовом засјенку. Храм на Бјелавама је најслабије оцијењен, по свим елементима, јер је измјештен у односу на остале храмове, јер је његова спољашњост веома скромна, а унутрашњост сасвим измијењена. Његова функција је стамбена и осим знакова менора и Давидове звијезде, ништа више не подсећа, нити указује да је то била синагога. Објекат је запуштен и нема туристички значај. Најмлађи сефардски храм, Темпл, да је сачуван у оригиналном облику по пројекту Карла Паржика, данас би сигурно био, поред Ашкенашког храма, најбоље оцијењен и веома препознатљив. Ипак, то није случај, па постоји потреба да се то и објасни. Наиме, храм је до те мјере измијењен, да је не препознатљив, како споља, тако и изнутра. Окружен је и тако затворен зградама грађеним у периоду после Другог свјетског рата, па је стога и оцјена за туристички положај нижа, од оне која би могла бити дата, да онај некадашњи јеврејски храм, није тако изолован. Посљедица накнадних измјена 1964. године, храм је изгубио своју првобитну умјестничку вриједност, као и амбијент, који су оцијењени средњом оцјеном (3). Како се у Темплу, кога грађани и данас тако зову, налази културни центар, његова препознатљивост је велика, али је атрактивност мала, па је и оцјена таква – просјечна (3). Објекат се налази у дијелу града, који је веома богат туристичком инфра и супраструктуром, па је оцјена по том елементу

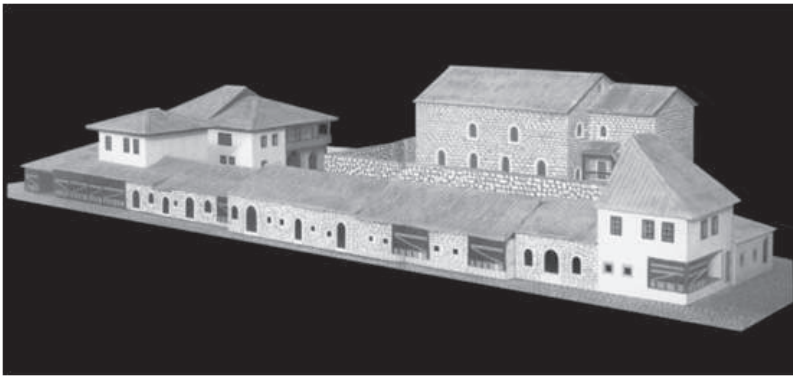
максимална. Укопљеност једног таквог објекта у сплет стамбених и полсовних зграда, од којих се практично и не види је просјечно добра (3). Сасвим је јасно да је немогуће очекивати да се Темпл поново промовише као јеврејски храм, јер је припадника овог народа у Сарајева врло мало, па нема ни потребе за то, али ако би се храму вратио првомитан изглед и уклонили зграде, које га потпуно заклањају, а некада је излазио на обалу ријеке Миљацке, онда би то сасвим повољно утицало на општу оцјену, као и његову туристичку вриједност. Ашкенашки храм је једини активан јеврејски сакрални објекат у Сарајеву, па као такав ужива и посебан третман, како локалних, тако и државних институција, а и прилози Јевреја широм свијета, повољно се одражавају на његово стање. Стога, уз повољан туристички положај, непосредно на обали Миљацке у широј зони Башчаршије, сви остали елементи његовог туристичког вриједновања оцијењени су највишом оцјеном (5).

ЗАКЉУЧАК

Остаје отворено питање могућности ширег укључивања јеврејских сакралних објеката у туристичку понуду Сарајева. Нема сумње да су неке од претходно наведених и представљених синагога већ укључене у туристичке токове и да представљају активан културни и туристички садржај овога града, али би се могло поразмислити о појачавању ових активности, кроз намјенско туристичко уређење простора (Garača i saradnici, 2011; Garača i saradnici, 2012; Garača i saradnici, 2019) око, и у њиховој непосредној близини. Споменули смо могућност потпуне реконструкције Темпла на обали Миљацке, који је током времена изгубио и своју функцију и свој првобитни изглед. Осим тога, Сијавуш-пашин хан, познатији као Велика авлија, нестао у једном од бројних пожара, који су током вијекова захватили најстарије, густо насељенене дијелове Сарајева, један је од кључних одредница за Јевреје у Сарајеву. Постоји његов тлоцрт и нацрт, па би реконструкција овог објекта значила двоструку вриједност, како за Јевреје, као њихово прво колективно пребивалиште, тако и за Башчаршију, којој би се вратио дио оријенталног духа, кога све више нагризају објекти савремене архитектуре.

Око Старог и Новог храма, мало тога, или чак ништа, не подсјећа да је то некада било стециште Јевреја. Простор око ова два храма је јавна површина, уређена урбаним мобилијаром за одмор пролазника, али се

чини да би морала бити више од тога. Из сваког дијела тог простора би требало да проговара историја и познате јеврејске личности, које су ту живјеле и радиле. Из описа Старе синагоге се јасно закључује да је након њене поправке и проширења, још у вријеме Отоманског Царства, храм био надсвођен са четири веће и четири мање куполе, што га је стилски још више приближило владајућој, оријенталној архитектури. Поставља се питање, гдје су те куполе данас и зашто нису доступне очима пролазника и туриста?! Нема сумње да би објекат чиниле атрактивнијим, него што јесте.

Слика бр. 13. Идеална реконструкција Сијавуш-пашиној хана
– Велике авлије из 1581. год.

Такође, Сарајево има дубоке мултикултурне и мултирелигијске коријене, мада су посљедњи ратови много тога учинили на сегрегацији становништва у сваком смислу, а нарочито вјерском и националном. Ипак, морало би се радити на стављању акцента, када је Сарајево у питању, управо на тај сегмент његове историје и његовог развоја, која је несумњиво српска, хрватска и јеврејска, исто онолико, колико је и бошњачка или пак православна, католичка и јудејска, исто онолико, колико је и муслиманска. На томе требе инсистирати кроз различите видове религиозног туризма (Stamenković, 2006), али не само у смислу обиласка сакралних објеката вјерске баштине (Stamenković i saradnici, 2017) сваке од поменутих етничких скупина, него и разговора о сличностима и разликама, као и о међурелигијским сусретима грађана Сарајева, који су били практиковани у прошлости, што би могли постати сасвим нови мотиви неких будућих религиозних путовања туриста и вијерника широм свијета (Božić i saradnici, 2016).

Као што смо видјели из претходних поглавља, долазак и живот Јевреја на ове просторе је био својеврстан историјски догађај, који се позитивно одразио на историју, како Сарајева, тако и Босне и Херцеговине у цјелини. Нова култура, нови језик, нови поглед на свијет, живот и рад, нови однос према новцу, капиталу, трговини и банкарству, учинили су да овај дио свијета постане бољи, просперитетнији и значајнији, него што је био и него што би био да Јевреји из Шпаније нису протјерани и да османски цареви нису били далековиди и отворени за новине, о којима смо говорили. Градњом многобројних сакралних објеката, стамбених палата и трговачких здања, Јевреји су оставили значајног трага у урбаној архитектури града и оставили јасан печат, који недвосмислено говори о њиховом присуству у Сарајеву и њиховом утицају на развој овога града. У почетку, они су прихватили њима близак турско-оријентални стил градње, сличан ономе из њихове шпанске постојбине, који је такође у својој основи носио елементе исламског, а свакако блискоисточног. Но, оно што је услиједило након Берлинског конгреса и анексије Босне и Херцеговине у стилском, нарочито архитектонском смислу и изражају било је сасвим њихово и толико познато да је веома добро и брзо прихваћено од стране Јевреја, а био је то псеудомаварски стил, као једна од варијанти сецесије, југендстила или артнуово стила, посебно карактеристичног за окупирану Босну и њен административни центар Сарајево.

И док су по пројекту Вилхелма Стиаснија у Бечу ницале синагоге и друге грађевине јавног карактера, чији је титулар била Јеврејска општина у Бечу, које је карактерисала декоративна пластика зидних површина, са мотивима арапске и исламске архитектуре Шпаније, Египта, Туниса и Марока, псеудомаварска архитектура је у укупној градитељској продукцији аустроугарског периода у Сарајеву, по заступљености, значају и квалитету изведених објеката, друга стилска појава, одмах иза неоренесансе. Најзначајнији сарајевски архитекти тога доба, Јосип Ванцаш и Карло Паржик, такође бечки ђаци, пројектују низ објеката у псеудомаварском стилу, што је на простору Босне и Херцеговине, а нарочито Сарајева, била развојна фаза у тражењу особеног, регионалног архитектонског стинског израза, који је најприје кориштен у градњи објеката исламске вјерске заједнице, а потом и јавних и стамбених објеката, посебно оних у режији Земаљске владе (Воџић, 2003), која је чак здања зидана у овом стилу ослобађала пореза и других дацбина локалног карактера, (Prstojević, 1992) очигледно са одређеном намјером. Ово напомињемо из разлога што Јевреји нису били разједињујући фактор, него

су се уклапали и више прилагођавали постојећим и водећим друштвеним токовима, дајући им само особен карактер. У том смислу, Јевреје у Сарајеву треба посматрати као интегрални и кохезиони фактор, који се уклопио у постојећи друштвени поредак и био прихваћен као равноправан вјерски и културни микрокосмос, поред претходно постојећа и доминантна три.

ЛИТЕРАТУРА

Агачевић, R. (2013), *Snovopriče o Sefardima i Aškenazima travničkim*, KDBH „Preporod“, Zagreb

Алагић, N. (1996), *Jevreji u Derventi*, Јеврејска заједница Босне и Херцеговине, Сарајево

Албахари, А. (2019), *Илустрована библиографија књига о Јеврејима објављених у Босни и Херцеговини од 1820. до 2018. године и књига о Јеврејима Босне и Херцеговине, објављених ван БиХ*, Службени гласник, Београд

Амадор де лос Риос, Ј. (1848), *Estudios historicos, politicos i literarios sobre Los Judios de Espana*, Madrid

Божић, Ј. (2003), Јеврејски ашкенаски храм у Сарајеву, Зборник 8: Студије, архивска и мемоарска грађа, Јеврејски историјски музеј - Београд, Савез јеврејских општина Југославије 2003, 8, 309-318.

Божић, S., Спасојевић, B., Вујић, M. & Стаменоковић, I. (2016): Exploring the Motives Of Religious Travel By Applying the Ahp Methode – Case Study Of Monastery Vujan (Serbia), *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage: Vol. 4, Issue 4 - Motivation Issue, Article 4.*, pp.33-47,

Brooks, G. (2009), *Ljudi knjige*, BUYBOOK, Сарајево

Видаковић, K. (1990), *Kultura španskih Jevreja na Jugoslaovenskom tlu XVI-XX veka*, Svjetlost, Сарајево

Гаон, А. (2009), *Mi smo preživeli – Јевреји о холокаусту*, Јеврејски историјски музеј, Савез јеврејских општина Србије, Београд

Гарача, V. (2005), *Нарушавање туристички атрактивних амбијенталних целина Новог Сада*, *Turizam*, br. 9, str: 130-133.

Гарача, V., Јовановић, G., Трифковић, A., (2011), *Планирање и туристичко уређење простора: Случај Петроварадинске тврђаве. Архитектура и урбанизам*, No. 30, str. 53-63.

Гарача, V., Ћурчић, N., Вукосав, S. (2012), *Планирање и туристичко уређење Јодне Банје у Новом Саду. Архитектура и урбанизам*, 36, str. 36-43.

Garača, V., Bradić, M., Vukosav, S., (2019), Стање, планирање и уређење Алмашког краја у Новом Саду у функцији развоја туризма, Архитектура и урбанизам, 48, стр. 19-27.

Garača, V., Plavša, J. (2020), *Principi i metode turističke regionalizacije*, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad

Gotovac, V. (1987), *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevska zima, Novi hram, Sarajevo

Danon, I., Cadik, B (2000), *Sasečeno stablo Danonovih - svedok holokau-
sta, sećanje na Jasenovac*, NOVA 165, Beograd

Danon, J., Stošić, V. (2007), *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Jevrej-
ska opština Banja Luka, Banja Luka

Danon, J., Stošić, V. (2010), *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske kraji-
ne*, Jevrejska opština Banja Luka, Banja Luka

Dedijer, V. (1987), *Vatikan i Jasenovac- dokumenti*, RAD, Beograd

Dimitrijević, B. (1989), *Arhitekt Karlo Paržik*, Doktorska disertacija, Ar-
hitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Efendić, N. (2010), Pogled na sefardsku romansu u Bosni i Hercegovini, *Narodna umjetnost - hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 47, No.2, str: 163-174.

Žujo, V. (2012), *Sarajevske sinagoge, Makabijada*, Sarajevo

Zlatar, B. (1995), Dolazak Jevreja u Sarajevo, *Sefarad 92 - Zbornik radova*, str. 57-64.

Ivanković, M. (2009), *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952) - Kraj ili novi početak*, Autor je izdavač, Beograd

Imamović, E. (2009), *O Sarajevskoj hagadi*, ART 7, Sarajevo

Kamhi, H. (1962), 400-ta godišnjica Jevrejske opštine u Sarajevu, *Jevrejski almanah*, str:15-23.

Konforti, J. (1976), *Travnički Jevreji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Sarajevo

Kraus, O., Goldstein, I. (1996), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Ži-
dovska općina, Zagreb

Kreso, M. (2007), *Nacističko „konačno rješenje“ jevrejskog pitanja u oku-
piranim zemljama Zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine*, Institut za
istraživanje zločina, Sarajevo

Krzović, I. (2004), *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo-Pu-
blishing, Sarajevo

Levi, M. (1969), *Sefardi u Bosni: Prilog istoriji Jevreja na Balkanskom po-
luostrvu*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd

Levi, A. (1986), Stil mudejar drugi put u Sarajevu, *Arhitektura*, Vol:57, str:198-201.

Miletić, A. (1986), *Koncentracijski logor Jasenovac*, Narodna knjiga, Beograd

Nećak, A. (2011), *Znameniti Jevreji Srbije*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd

Osti, J. (1993), *Jevreji u Sarajevu i Bosni*, Biblioteka EGZIL-abc, Ljubljana

Papo, L. (2005), *Sefardska žena u Bosni*, Connectum, Sarajevo

Papo, E. (2013), Priče iz života sarajevskih Sefarda, *Behar – časopis za kulturna i društvena pitanja*, br. 98, str:16-120.

Pinto, A. (1987), *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo

Preradović, Lj., Ilić, P., Marković S., Janjuš, Z. (2011), Meteorological Parameters and Pollution Caused by Sulfur Dioxide and Their Influence on Construction Materials and Heritage, *Facta Universitatis*, vol.24, no.1, str:9-20.

Prstojević, M. (1992), *Zaboravljeno Sarajevo*, OKO – grafičko-izdavačko preduzeće, Sarajevo

Sarić, S. (1995), *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini 1885-1945*, Državni arhiv BiH, Sarajevo

Sindik, D. (1972), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez Jevrejskih Opština Jugoslavije, Beograd

Skarić, V. (1924), Iz prošlosti sarajevskih Jevreja, *Spomenica La Benevolencija*, br. 32

Softić-Kaunitz, E. (2017), Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva “La Benevolencija” očuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom rata 1992-1995., *Mjesto susreta*, br. 76, str:15-59.

Stamenković, I. (2006): Religiozni turizam i pravoslavlje, Udžbenik iz predmeta Kulturni turizam, PMF u Novom Sadu, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad

Stamenković, I., Božić, S. & Ivkov, M. (2017): *Sakralni objekti opštine Aranđelovac u funkciji razvoja religijskog turizma*, Singidunum Intenational Tourism Conference SITCON 2017 – Religious tourism and the contemporary tourism market, June 8-9, pp. 148-153, University Singidunum, Belgrade

Tauber, E. (2011), *Jevrejska štampa u Bosni i Hercegovini 1900-2011*, BE-MUST, Sarajevo

Tauber, E. (2011), Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini, *Diskursi*, br. 1, str. 233-249.

Finci, M. (1987), Jevreji Bosne i Hercegovine, u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni Hercegovini od austro-ugarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Institut za istoriju, str:1014-1112.

Hamzić, O. (2009), Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 2, str: 55-56.

Hujdur, A. i Biletić, S. (2010), *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracijskih logora u Drugom svjetskom ratu*, Izdali autori, Sarajevo

Čelebija, E. (1973), *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo

Wischnitzer, R. (1964), *The Architecture of the European Synagogue*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia

Слика бр. 1. и 2. <https://furaj.ba/jevrejske-palate-i-spomenici-bez-kojih-sarajevo-ne-bi-bilo-isto/>

Слика бр. 3. <https://novinar.me/2015/03/08/jevrejsko-naslijede-sarajeva/>

Слика бр. 4. <http://m.sarajevo-tourism.com/novi-hram>

Слика бр. 5. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kal_Di_La_Bilava.jpg

Слика бр. 6. <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=2739>

Слика бр. 7. https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:%C5%BDidovski_templ_Sarajevo.jpg

Слика бр. 8. <http://www.makabijada.com/dopis/gradovi/SA%20valerijan.htm>

Слика бр. 9. <https://sarajevo.travel/ba/sta-raditi/bosanski-kulturni-centar/307>

Слика бр. 10. <https://visoko.co.ba/nakon-pola-stoljeca-otkrivene-dekoracije-nekadasnjeg-jevrejskog-templa-u-bkc-u/>

Слика бр. 11. <http://www.aren-tours.com/bs/destinacije/srednja-bih/99-sarajevo/228-sinagoga>

Слика бр. 12. <http://wikimapia.org/5054617/Ashkenazi-synagogue>

Слика бр. 13. <https://relgioskop.ba/price/velika-avlija-u-sarajevu-izvor-sefardskog-zivota-u-bosni-i-hercegovini/>

ORIENTALISM AND ART NOUVEAU IN LIPÓT BAUMHORN'S OEUVRE: THE SYNAGOGUES OF ZRENJANIN AND NOVI SAD

Ágnes Ivett Oszkó¹

¹ 1 Hungarian Museum of Architecture and Monument Documentation
Protection Center, Vörösmarty tér 1. H 1051 Budapest, Hungary
Email: oszko_ivett@yahoo.com

ABSTRACT

Two of the synagogues built in Vojvodina, Serbia, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century can be attributed to the same architect. The synagogues of Zrenjanin (the former Nagybecskerek, 1894–1896) and Novi Sad (formerly called Újvidék, 1905–1909) were designed by Lipót Baumhorn (1860–1932), the most engaged synagogue architect in Europe. His oeuvre, which was created over forty years between 1886 and 1932, embraces the phase of synagogue architecture when the mid-19th century Orientalism gradually gave way to modern currents. These two examples from the territory of Vojvodina illustrate the two endpoints of this process.

In my study, I mainly deal with the stylistic features of the buildings. Furthermore, I give an overview of the history of the Jews living in Zrenjanin and Novi Sad. Besides demonstrating the connections between structure and material, I focus on putting the buildings in a contemporary context in my paper. A comparison of the two synagogues and an evaluation within the architect's oeuvre may answer whether the synagogue architecture followed the general styles around the turn of the century and, if so, to what extent did it retain genre-specific features.

Keywords: *Synagogue, Novi Sad, Zrenjanin, Szeged, Subotica, Art Nouveau, Pro-to-modern, architecture*

Two of the synagogues built in Vojvodina, Serbia, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century can be attributed to the same architect. The synagogues of Zrenjanin (the former Nagybecskerek, 1894–1896) and Novi Sad (formerly called Újvidék, 1905–1909) were designed by Lipót Baumhorn (1860–1932), the most engaged synagogue architect in the Carpathian Basin at the turn of the century. Between 1886 and 1932, he designed twenty-six synagogues and remodelled eight buildings. His oeuvre, which was created over forty years, embraces the phase of synagogue architecture when the mid-19th century Orientalism gradually gave way to modern currents. These two examples from the territory of Vojvodina illustrate the two endpoints of this process. Baumhorn, as a novice architect, naturally approached Orientalism - following the style of the best-known synagogues in Vienna and Budapest - but found his style after the turn of the century. The new synagogue in Szeged, which became one of the most famous synagogues in Europe, was built between 1899 and 1903 in late Historicizing style, with Art

Nouveau decorations. From now on, Baumhorn largely abandoned the Orientalizing style. The Novi Sad synagogue marked another turning point in the oeuvre, as oriental motifs and historicizing, eclectic building elements gave way to simple brick framing and neat geometrical mass. It was not real Modernism yet, just its precursor. Rudolf Klein, an expert of the synagogue architecture of historical Hungary, uses the term *Proto-modern* to refer to the late Art Nouveau synagogues conceived in this spirit.

Figure 1. The Szeged New Synagogue in 1908 (built between 1899–1903), Lipót Baumhorn.

© Fortepan / Schmidt Albin

In my study, I mainly deal with the well-defined styles of the buildings. Furthermore, I give an overview of the history of the Jews living in Zrenjanin and Novi Sad. Besides demonstrating the connections between structure and material, I focus on putting the buildings in a contemporary context in my paper. A comparison of the two synagogues and an evaluation within the architect's oeuvre may answer whether the synagogue architecture followed the general styles around the turn of the century and, if so, to what extent did it retain genre-specific features.

THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE NEOLOG SYNAGOGUE IN ZRENJANIN

The Jews of Zrenjanin have lived in the town since the middle of the 18th century.¹ Their first synagogue was built in 1817.² After 1830, the community initiated the erection of a new building, which finally took place between 1845 and 1847 on the corner of today's Sarajlija and Jevrejska streets,³ on plot Nr. 855. Offices and a rabbi's apartment were located on the ground floor of the two-storey building with a basement. Dr Mór Klein, Chief Rabbi of the community, moved in with his family in May 1880 and held office until he died in 1915.⁴ The synagogue was located on the first floor. It was approximately 18-20 meters long and had seven windows. Its entrance was on the left side of the building, with the Star of David above the gate. An attempt was made to renovate it in 1882, but then, partly due to the increased population of the community and partly due to the building's poor condition, they decided to demolish it in 1892. (By this time, the ceiling had to be supported with columns). The demolition took place between 1893–1894.⁵ The community, led by Rabbi Dr Mór Klein, decided to build a new synagogue. In 1892–1893 the president of the community, Dr Mihály Schwarz, visited the architect Lipót Baumhorn in Budapest to entrust him with the task.⁶ Method Kucsera was chosen as contractor.⁷ The construction of the new synagogue began on April 1, 1894, on

¹ Šosberger 1998, 93-96.

² Újvári, 626.

³ Németh, 37.

⁴ Németh, 37.

⁵ Krčmar, 301.

⁶ Németh, 38.

⁷ Krčmar, 301.

the grounds of the demolished old synagogue and the adjoining community headquarters on the corner.⁸ The roof was completed a year later, on September 15, 1895. Dr Mór Klein inaugurated the synagogue by placing the Torah Scrolls into the Ark, reciting the necessary prayers, lighting the eternal candle (ner tamid), singing psalms and the Hungarian Summons (“Szózat”, a patriotic poem written by Mihály Vörösmarty). According to the local newspaper *Torontál*, the interior was not finished by the time of the inauguration. Only the painting of the dome was completed in Moorish style, and the painting works continued in October. The paving of the prayer hall was still unfinished, and the benches were stacked on top of each other at that time.⁹ The last stone was laid on August 17, 1897, in the authorities of Torontál County and the town’s public. A memorandum, which contained the history of the community so far, was built into the wall of the synagogue. The *Torontál* reported: “The memorandum was put in a case, sealed, placed in a tin box, then handed over to Method Kucsera, who took it to its place where the last stone and plaster was laid

Figure 2. The Zrenjanin Synagogue, 1894–1897, Lipót Baumhorn.

© zrenjaninheritage.com

on it in the following order by Jenő Rónay [shireman], dr. Mór Klein, Lipót Baumhorn, Method Kucsera, Samu Mangold and Izidor Weisz [community presidents].”¹⁰

The construction costs were covered by community donations and loans from the Torontál County Administrative Committee [Torontál Megyei Közigazgatási Bizottság] and local financial institutions.¹¹ The interior of the synagogue received electric lighting, which was a novelty at that time.¹²

⁸ Kojičić, 74.

⁹ *Torontál* 1895. szeptember 15.

¹⁰ *Torontál* 1896. augusztus 17.

¹¹ *Torontál* 1895. szeptember 15.

¹² Čolić, 207.

In 1941, after the German troops occupied the town, the building was demolished with the consent of the city administration.¹³ Pavle Šosberger published a photo depicting the demolition in his book on synagogues in Vojvodina. The Nazis thought gold was hidden under the synagogue, and that is why they destroyed it, adds Filip Krčmar, who published a more comprehensive study on the architect's work in Vojvodina on Baumhorn's 150th anniversary. He affirms its Viennese organ is now located in the Reformed church of Zrenjanin, and the preserved door of the synagogue is kept in the Jewish community house.¹⁴

TRENDS OF THE SYNAGOGUE ARCHITECTURE IN THE LATE 19TH CENTURY

At the beginning of his career, Lipót Baumhorn followed the 19th-century traditions of synagogue architecture. The synagogue of Zrenjanin, built between 1894 and 1897, was the second one in his oeuvre. The first one was a small synagogue in Esztergom ten years earlier, in 1888. At that time, Baumhorn was still working as an architectural draftsman in the office of Ödön Lechner (1845–1914), who later developed the Hungarian Art Nouveau Style. To put the synagogue of Zrenjanin in the context of the end-of-the-century architecture, we should first examine the mentioned building in Esztergom.

*Figure 3. The synagogue in Esztergom, 1886–1888, Lipót Baumhorn
© Oszkó Ágnes Ivett*

¹³ Šosberger 1998, 96.

¹⁴ Krčmar, 301.

The Oriental style of the synagogue of Esztergom was inspired by two important works by Ludwig Förster (1797–1863): in Vienna, at Tempelgasse Nr. 5. (1853–1858) and in Budapest, in Dohány street (1854–1859).¹⁵ These two were the main predecessors that influenced the synagogue architecture after 1850. Förster intended to reconstruct the ancient Temple of Solomon (10th century BCE), relying on the relative proportions of adjoining spaces and the Oriental Style of the Temple. The Vienna building was the earliest example of the Solomon’s Temple type synagogues.¹⁶ The layout of the ancient Temple, which is known only from descriptions, is reflected by the three-naved articulation of the Viennese synagogue.¹⁷ The two columns named “Yakin” and “Boaz” in the biblical description are embodied in the minaret-like, onion-domed elements framing the middle axis of the western façade.

*Figure 4. The Dohány Street Synagogue, 1854–1859, Ludwig Förster
© Hungarian Jewish Archives*

The ornamental decoration of the synagogue, rooted in the Islamic art, evoked the splendour of the Fabulous East, referring to the eastern origin of the Jewish people. The motifs of the Alhambra in Granada (1223–1408), published in colour albums in the middle of the century, significantly influenced Förster, who also used its Arab-Moorish style as a source for the arches, for the polychrome façade and the interior paintings. As Förster published his plans

¹⁵ A Dohány utcai zsinagógáról bővebben lásd: Klein 2008.

¹⁶ Klein 2011, 209-266.

¹⁷ Chronicles II., Cap. 3-5.; Kings I. 6.; 7, 15-22.

for the Vienna Synagogue in the *Allgemeine Bauzeitung*,¹⁸ in the periodical issued by him, it became the most widespread type of synagogue throughout Europe over the next fifty years. The polychrome façade and rich battlement of the Esztergom synagogue followed these features of the Dohány street synagogue although the layout showed the influence of the Vienna Synagogue. Baumhorn used horseshoe-shaped openings in Esztergom, suggesting that he was acquainted with some German synagogue predecessors (e.g., Cologne, Glockengasse 1857–1861, Ernst Zwirner; Dresden, 1838–1840, Gottfried Semper).

However, in addition to the Oriental style, another significant effect influenced the mass formation of the Zrenjanin synagogue, namely the complex shape of the German medieval cathedrals. The style of the Carolingian, Ottonian and medieval churches reminded the Jewish people living in German territories of the cultural flourishing of this era. This Jewry genuinely identified themselves as Germans since their ancestors lived there since the early Middle Ages and became part of German history. They initiated the Jewish Enlightenment (*Haskala*). The loosening of the legal framework backed this movement, and therefore, the opportunity to achieve social equality emerged. This process supported the self-representation aspirations of the 19th-century Jews, and they started to build synagogues that were remarkable in the cityscape. The first architect who specialized in synagogues was Edwin Oels Oppler (1831–1880), who turned to the medieval German style to express his Jewish identity architecturally.¹⁹

Figure 5. The synagogue in Hannover, 1866–1870, Edwin O. Oppler
 © omnia.de

¹⁸ Förster 1859, 14–16.

¹⁹ Hammer-Schenk, 197–200.

This endeavour brought to life the historicizing Neo-Romanesque and Neo-Gothic synagogues, which offered a new way of self-representation, following medieval examples instead of the Oriental style. The influence of Oppler's style has been strong mainly since the 1880s when his theories of synagogue architecture were also published.²⁰ Baumhorn may have been familiar with them, as he switched from the former Oriental style to the medieval one after the completion of the synagogue in Zrenjanin. The mass and dome of the two Baumhorn synagogues built in Timișoara-Factory City and Szolnok are simplified copies of Oppler's synagogues in Hannover and Breslau (Timișoara-Factory City 1897–1898, today in Romania; Szolnok 1897–1898; Hannover 1866–1870; Breslau, today: Wrocław).

Figure 6. The synagogue in Szolnok, 1897–1898, Lipót Baumhorn
© Oszkó Ágnes Ivett

Thus, we can also consider the architect's early buildings, including the synagogue in Zrenjanin, as path-finding creations of a novice specialist. During the first (Oriental) and second (historicizing) creative periods, between 1886

²⁰ A *Baukunde des Architekten*, Bd. II. Teil 2, Berlin 1884 c. kötet részleteiben már 1882-től hozzáférhető volt. Hammer-Schenk, 468. lábjegyzet

and 1903, Baumhorn paid his respects to his predecessors and sought his own style. This would enable him to satisfy his clients throughout the Kingdom of Hungary, as they could express not only their Jewish identity but also their Hungarian patriotic feelings.

ORIENTAL SPLENDOUR DRESSED UP WITH MEDIEVAL FEATURES

The planning of the Zrenjanin synagogue began in 1894. Baumhorn became independent around this time, as he founded his own architectural office under 43–45 Király street, Budapest VII. District. The most important innovation of the synagogue in Zrenjanin was the accentuated dome, which already played a significant role as part of the townscape. In the octagonal form of the dome drum, those of the Duomo of Florence and the Dresden Synagogue can be recognized. The on-

ion helmets of the staircase towers on the west side, which match the lantern's shape, became landmarks besides the great dome. The columns of Yakin and Boaz were transformed into polygonal "minarets" framing the central axis of the entrance. Under the lobed arch, the western main gate opened directly onto the street. The Tablets of the Law appeared on top of the gable, and a rose window lightened the gallery level. The arrangement of the central axis of the façades on the northern and southern side, where secondary exits opened, was already identical to those of the western

side. The female entrances were in the two side axes of the main façade, and their staircase had horseshoe-arched twin windows.

Regarding the mass composition of the Zrenjanin synagogue, it is essential to mention the Michelsberg Synagogue in Wiesbaden (1869), designed by P. Hoffmann. The architect of this building used Oriental forms to create a

*Figure 7. The synagogue in Zrenjanin,
view from the South*

© Hungarian Jewish Archives

unique synagogue style and integrated the rose windows of medieval cathedrals into his architectural language. From the beginning of the 19th century, a lively discourse arose on an ideal synagogue and whether there was an adequate synagogue style. In 1848 and 1852, at the encouragement of German reform rabbis, ideological design competitions were held (“Monatskonkurrenzen”), with various shapes and styles competing against each other. In addition to the two-tower versions, four-tower plans appeared as well: a square layout with a central dome, recalling the silhouette of the Byzantine churches.²¹ This

Figure 8. Wiesbaden, Michelsber synagogue, 1869, P. Hoffmann
© maurische-architektur.de

type then spread in various versions in Germany and later in the Austro-Hungarian Monarchy. Both the Michelsberg Synagogue in Wiesbaden and the Synagogue in Zrenjanin owe their classification as a Byzantine church-type synagogue to their square design, dome, and corner towers.²² These two buildings are also akin due to the rose windows of the main and side façades, the Oriental style ledge, and the onion domes of the staircase towers. These features also connect with the contemporary Reform Synagogue in Bratislava (Dezső Milch, 1893–1895).

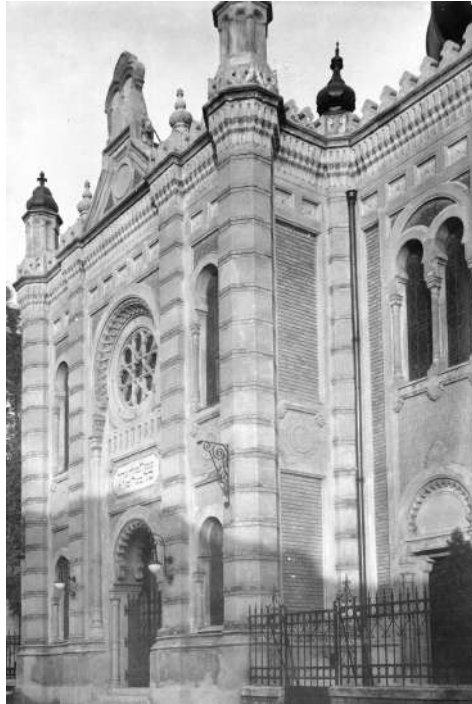
The archive documents and plans of the Zrenjanin synagogue dismantled in 1941 could not be found.²³ This fact is consistent with the statements of the local literature on the subject. The western entrance façade overlooked the Jewish (Kinizsi /

²¹Klein 2011, 309–310.

²²Klein 2011, 307–374.

²³Many thanks for the information to Aranka Bálint-Mezei, Archiv Zrenjanin.

Jevrejska) Street. It is divided into three parts, following the three-nave layout of the prayer hall. The southern side façade is known from an archive photo, and its aperture rhythm is 2 + 2 + 1 + 2. The foyer complements the symmetrical prayer hall from the west. The façade's brick surfaces are surrounded by a light plaster frame around the openings and axis boundaries. The supporting structure could be cast iron, with a timber-framed slab, according to contemporary analogies.

*Figure 9. The main entrance of the synagogue in Zrenjanin, on the Western site
© Hungarian Jewish Archives*

Only two archive photos of the interior subsisted: one depicts the eastern wall, the other one the dome's interior. On the photograph of the eastern wall, the nave can be discerned, ending in the eastern Mizrah wall with the Torah Ark (Aron HaKodesh) and the bima (pulpit for reading the Scripture). Four pillars held the ceiling, probably made of cast iron. The parapet of the women's gallery is ornamentally decorated, similarly to that of the Wiesbaden Synagogue. However, one discovers no resemblance between the Torah Ark of the two buildings. The benches arranged in rows face the mizrah. The bima

is clearly outlined behind the mizrah's iron railing. These arrangements suggest that the ordering community was a Neolog one, as they placed the bima, which had been standing in the middle since Medieval times, to the east in line with the reforms.

Figure 10. The interior of the synagogue in Zrenjanin towards East
© Hungarian Jewish Archives

The Torah Ark, covered with a curtain (parochet), was topped by a triangular gable and surrounded by two octagonal columns. The blind-arch above the Torah shrine was horseshoe-shaped. The Tablets of the Law crowned the gable on the top. This arrangement of the Mizrah wall imitates the central axes of the exterior façades. Following the liturgical reforms introducing instrumental music at the ceremonies, an eastern gallery with an organ was constructed. On the eastern wall at the gallery level, a discreet wall painting is visible. Besides that, the walls were supposedly plain white. Presumably, the most ornate part of the synagogue interior could have been the Orientalizing painting of the dome drum, which relied on lobed vaults. In the eight fields, a ribbon motif frames an octagonal star made of geometric patterns.²⁴ A similar pattern can be found in Budapest in the paintings of the Rumbach Street Synagogue's dome (1870–1872, Otto Wagner) and the Győr Synagogue (1866–1870, Károly Benkó).

²⁴ Keßler, 60–63.

Figure 11. The painting of the inner part of the dome of the Zrenjanin synagogue
 © Hungarian Jewish Archives

The building's main characteristics are Oriental style, but the rose windows, twin windows, and complex mass can be considered medieval architectural aspects. In Zrenjanin, Baumhorn experimented with adapting to his homeland the styles and spatial solutions used in the German synagogue architecture for 30-40 years. To achieve this, he combined two different architectural traditions of this sacral genre. Baumhorn merged the Oriental style with mass creation rooted in Byzantine art, which reached him through the intermediary of the 19th-century Medieval-style synagogue architecture. Before that, the synagogue in Esztergom was designed in an entirely Oriental style. By the turn of the century, Baumhorn's second creative period (1897–1903), the shapes of openings and domes adapted from German synagogues inspired by medieval cathedrals prevailed. Hemispherical and onion domes, stalactite ledges, polychrome façades, and horseshoe-shaped openings were overcome by Neo-Romanesque forms, also known as *Rundbogenstil*. The Jews living on the territory of the Hungarian Kingdom accepted these buildings as their own, and Baumhorn soon moved on, abandoning this style which reflected German patriotic feelings. In 1903, his unique creation mixing Historicism and Art Nouveau was inaugurated in Szeged. This mature work also gained him a worldwide reputation. Even at his death, in 1932, the Szeged synagogue was named as his masterpiece, which made him known to Hungarian Jewry and brought him further orderings.

A STYLISTIC CHANGE AT THE TURN-OF-THE-CENTURY IN BAUMHORN'S WORK

The years around 1900 marked another turning point in the work of the architect. The stylistic features of Orientalism or medieval architecture that characterized his early synagogues have not appeared in such a pure form. From 1899, starting from the synagogue design of Szeged, a new era began in his oeuvre. The stylistic experimentation persisted like in his earlier periods, but the Byzantine church-type synagogue and its characteristics, namely the central layout and the composite mass, did not change. This is a late, style-mixing era of Historicism that the wind of change has touched: the vibrant Art Nouveau. Not only Baumhorn's works were characterized by this *historicizing Art Nouveau*. However, compared to the progressive *Hungarian Art Nouveau*, which was represented in Vojvodina through Marcell Komor and Dezső Jakab, the style used by Baumhorn seemed to be much more common. Contemporaries for its progressive approach did not appreciate Baumhorn's synagogue in Szeged, but its monumentality, complex mass, and harmony of

Figure 12. *The synagogue in Szeged from the Southwest, 1899–1903*

© Oszkó Ágnes Ivett

external and internal forms. The neolog Jewry of Szeged, headed by the chief rabbi, dr. Immanuel Löw wanted to represent their high social status through the synagogue and economic and cultural influence. Thanks to the changes in the legal background, namely that Judaism got the same rights as other denominations,²⁵ the Jewry had the opportunity to exercise its faith by erecting representative synagogues.

²⁵ See the Law no. XLII of 1895 (the so-called 'Law of Reception'), allowing equal rights for the Jewry.

Figure 13. The interior of the Szeged synagogue towards East
© Oszkó Ágnes Ivett

The prominence of the synagogue in Szeged is due to its capacity of 1,340 people, and the ideological content manifested in the building's forms (1899–1903). The message of the faith, extracted by the chief rabbi from the millennial traditions of Judaism, was built into the synagogue by the executing professionals, bricklayers, painters, and stained-glass artists, according to the plans of Lipót Baumhorn. The structure of the building is based on four steel pillars, to which, just as to the windows and vaults pointing towards the four equators, a particular meaning was given. (For a more detailed description of the synagogue, see another study of this volume, co-authored by Dr Dóra Pataricza.) Baumhorn has extended the previously used mass form to attain a bigger capacity, involving two western towers and a dome. In Szeged, the double-layer central dome is surrounded by four corner towers. The women's gallery can be accessed both from the western and eastern stair towers. It is difficult to stylistically classify this synagogue, as Baumhorn used the complete toolbox of Historicism here. The exterior is dominated by the gallery's stained-glass windows, reinforcing its sacred character by evoking Gothic church architecture. The most accentuated interior element is the Art Nouveau style-stained glass dome, surrounded by Oriental style foiled arches. The building, which stands free on the entire plot, fits into the historicist fabric of the city, which was rebuilt after the flood of 1879. Its nearly 50-meter-high dome stands out from the surrounding roof planes as a striking cityscape element. The message of the forms designed by Baumhorn and chosen by

the community is clear: on the one hand, the community integrates into the (sacral) life of the town on Hungarian Great Plain, and on the other hand, through its religion and customs, it also stands out.

After the inauguration of the Szeged synagogue in 1903, Baumhorn designed smaller and more simple ones. The Cegléd Synagogue, built between 1904 and 1906 on the Great Plain for nearly 400 persons, stands out for its small size and its Hungarian Art Nouveau style. To adapt the building to the rural character of Cegléd, Baumhorn reduced its size and omitted the stair towers. Following the Hungarian Art Nouveau synagogue in Subotica (1901–1903, Marcell Komor and Dezső Jakab), for the first time in Baumhorn's oeuvre, there are brick ribbons on the façades of the Cegléd synagogue. While in Subotica, the areas between the brick arches are adorned with ceramics imitating Hungarian folk embroidery, the wide ribbons of the Cegléd synagogue are more static, more restrained, and some of them run in an Oriental style line. Baumhorn, as usual, repeated the composition of the western façade's middle part on the side façades as well, omitting the (outer) dome as an important innovation. This small building with its tent roof can be considered as a simplification of the Byzantine church-type synagogue. This stylistic change will also influence the formation of the Novi Sad synagogue.

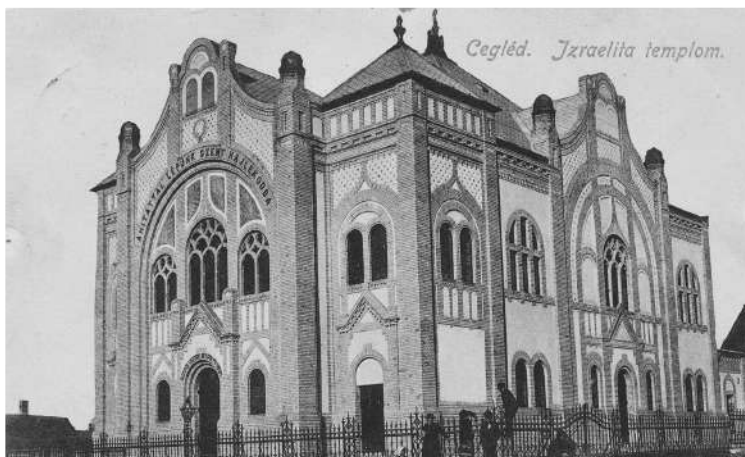

Figure 14. The synagogue in Cegléd, 1901–1903, Baumhorn Lipót
© Hungarian Jewish Archives

Parallel to the planning process of the synagogue in Cegléd, Baumhorn was commissioned by the Jewish Community of Novi Sad and Pest as well. In

1904, the community of the Vojvodina city ordered from him a building complex including a synagogue, a community hall, a school and flats. The design was completed only a year later, by the end of 1905. At the same time, Baumhorn took part in the tender of the Budapest-Lipótváros synagogue, which would have been twice as big as the Szeged synagogue if it had been finished: he planned a domed, four-tower synagogue for the Pest Jewish Community with a capacity of nearly 3000 people. Though this building was not constructed in the end, some details of the planned design can be recognised on the Novi Sad Synagogue, e.g., the composition of the giant dome or the Persian arched top of the tower bottles. At the turn of the century, his work was dominated by the two largest synagogues of the oeuvre (Szeged, Budapest-Lipótváros), born in the spirit of historicizing Art Nouveau. However, from 1905 onwards, Baumhorn provided the well-proven domed synagogue mass with a new, simple surface design in anticipation of modern architecture, reducing it to transparent, clean, cubic forms. This method justifies talking about a new creative period of Baumhorn: The Proto-modern era, between 1905 and 1914. These years' two most important works were the Novi Sad building complex (1905–1909) and the Budapest Dózsa György út synagogue (1907–1908). Novi Sad is also an excellent example for the extension of functionalities, as the synagogue is part of a building complex; the Budapest building embodies a change of scale, like the synagogue of Cegléd.

Figure 15. The plan of the Budapest-Lipótváros Synagogue, 1905, Lipót Baumhorn
© Hungarian Jewish Archives

Figure 16. The synagogue in Dózsa György út, Budapest, 1907–1908, Lipót Baumhorn
© Oszkó Ágnes Ivett

JEWRY AND SYNAGOGUES OF NOVI SAD

The chronicle of the Jews of Novi Sad and Vojvodina was written by Pavle Šosberger, the former secular president of the community.²⁶ He argues that Jews had already been present on the territory under Turkish rule after 1526, around the fortress of Petrovaradin, given that the Turks allowed Jews to trade. The first Jewish families arrived in 1693 in the town Racki Grad after the expulsion of the Turks (Rácfalu, literally *Serb village*, was renamed Novi Sad in 1748). This was the first town that allowed Jews to settle permanently, as opposed to Sombor, Subotica, or Pest, where they could not even stay for a night. The 1717 census reports that three families and Jews also lived in the surrounding villages. A common house of prayer served them, which stood under number 70 according to the first land registry of Novi Sad. (This plot was probably the same as the territory of the old Jewish cemetery.)²⁷ The 1727 census (Catalogus Judaeorum) mentions seven Jewish heads of the family whose permanent residence was the Petrovaradin Rampart. Then the Jewish population of the area increased. In 1729, the Chevra Kadisha (Holy

²⁶ Šosberger 2001

²⁷ Radó–Mayor, 24.

Society) was officially established in Racki Grad, and in 1748, the year of the proclamation of Novi Sad as a free royal city, the community was officially authorised. At the same time, Jews and their synagogue were ordered to relocate to Eszék Street (later Jewish, Futaki, Jugoslovenske Narodnih Heroja and Jevrejska Street). The second synagogue of the community was built that time on the site of today's synagogue, on a much smaller plot.

In 1780, Simon Hirschel, the new judge of the community, demolished the ruined building and built the third synagogue at his own expense - from 2,912 forints - to finish it as soon as possible. (He then compensated his private property by selling seats and collecting donations.)²⁸ The curtain of the synagogue (called *parochet*), made in 1798, is kept in the Jewish Historical Museum in Belgrade (*Jevrejski istorijski muzej Beograd*).²⁹ A census was also preserved from 1780, which contains a list of Jewish houses in the town, and according to this, the synagogue (*Synagoga Judeorum*) was located at 341 Futaki Street.³⁰ In 1825, a new plot was purchased next to the synagogue, on which they built 1825–1826 their fourth, larger prayer house with a women's gallery. It was partially burnt down due to the bombing of June 12, 1849, and then was re-inaugurated on April 30, 1852, after three years of interruption in the community life.³¹ The building was enlarged in 1858–1859 to seat 160 men on the ground floor and 129 women on the first floor. In 1889 it was transformed once more: its masonry columns were replaced with cast iron, gaining two more rows of seats on the ground floor, and another gallery was erected for the women.³² Based on the archive photographs, it was a late Baroque style building with a four-axis western façade and a tympanum below the roof level. Its doors and windows closed with semicircular arches. After the enlargement in 1889, the bima has already been in front of the eastern wall. In addition to the cast-iron columns, a narrow row of benches stood, and the gallery balustrade was decorated with a Star of David. The double women's gallery was probably located on the west side. Two giant columns and a tympanum surrounded the Torah Ark, and the ceiling had a bohemian vault.

Following the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the community gained autonomy, and their assimilation efforts were more successful. At the turn of the century, as the Jewish population exceeded 2,000 people, it became

²⁸ Radó-Mayor, 26-27.

²⁹ Šosberger 1998, 44.

³⁰ Radó-Mayor, 49.

³¹ Radó-Mayor, 88.

³² Šosberger 1998, 46-47.; Radó-Mayor, 102.

timely to build a new synagogue, which was realized between 1906 and 1909. The synagogue, designed by Lipót Baumhorn, was surrounded by two buildings for community offices, flats, and a school. After the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on October 29, 1918, the community continued to operate unchanged. After the occupation of the *Délvidék* (Vojvodina) in 1941, the Second Jewish Law (May 5, 1939) was applied to Jewry, which significantly restricted their living conditions and prescribed labour service. With Decree no. 6163/44 of April 7, 1944, the Hungarian Ministry of the Interior ordered the deportation of the remaining Jewish population, which began on April 26 at dawn. When Vojvodina fell under the rule of Yugoslavs in October 1944, these decrees lost force, and in 1945, the synagogue building was inaugurated again.

Figure 17. The synagogue complex in Novi Sad, 1905–1909
© Hungarian Jewish Archives

CHRONICLE OF THE CONSTRUCTION OF THE NEOLOG SYNAGOGUE COMPLEX

On February 10, 1904, when the community's general assembly was discussing the possibility of extending the synagogue built in 1826, the idea of building

a new synagogue came up.³³ A competition for the reconstruction of the old building was held on February 25, with the participation of Lipót Baumhorn.³⁴ Members of the community offered a donation of 40,000 Korona for the costs of erecting the new synagogue.³⁵ To have the necessary plot size, the so-called Löbl-property was also bought in 1904 for 28,000 Korona. According to the schedule, the construction would have begun in August 1905 (decision of April 6, 1905). However, Baumhorn, the commissioned architect, asked in December 1905 to postpone the deadline by one month to finish the plans (presumably due to the parallel designing of the synagogue in Budapest-Lipótváros).³⁶ On April 12, 1906, the committee responsible for the construction received several offers. With the consent of Baumhorn, it was unanimously accepted to give the job to Subotica based contractor Gyula Lábás (for 306,936 Korona 46 Fillér, which was later increased by nearly 140,000 Korona).³⁷ At first, the school, then the synagogue, and afterwards, the official apartments were meant to be built. The costs were to be covered by the community, furthermore by donations, by selling synagogue seats, by municipal subsidies, and by a 210,000 Korona loan from the Novi Sad Savings Bank. The remuneration of the architect and the two foremen - Adolf Deutsch, an engineer from Novi Sad,³⁸ and Károly Kovács, a direct employee of Baumhorn³⁹ - was also established. Baumhorn received 15,000 Korona, and the foremen received 4,000 Korona per capita. A delegation, elected by the general assembly, submitted their request for support to the municipality. Among others, the wine merchant Lipót Schwarz was also part of the delegation,⁴⁰ who later commissioned Baumhorn to build his mansion in 1910. (The building of Schwarz is now located at Trg. Pozorišny No. 7, its contemporary address was Rákóczi út 13.) The old synagogue was demolished on June 3, 1906. Three memorial stones from this old building were walled into the rabbi's room in the new synagogue.

³³ See the detailed description of the building process: Radó-Mayor, 107-117.

³⁴ *Építő Ipar* February 21, 1904, 64.

³⁵ See the list of donations: *Újvidéki Hírlap*, March 17, 1904, 2.

³⁶ *Vállalkozók és Iparosok Lapja*, May 7, 1904, 4.

³⁷ *Vállalkozók Lapja* April 18, 1906, 6.

³⁸ Šosberger 1998, 47.

³⁹ In addition to Baumhorn's name, the date of January 1906 is inscribed in his own handwriting, below which is signed by Kovács, while the urban over stamping of the plan took place on 21 May 1906. It is conceivable that Károly Kovács brought the plans for the community, and he took action in the construction matter. For more information see the studies Oszkó 2014; Oszkó 2017.

⁴⁰ Radó-Mayor, 113.

Figure 18. The plan of the Western façade of the Novi Sad synagogue, 1906, Lipót Baumhorn
 © Zavod za Zastitu Spomenika Kulture grada Novog Sada

Gyula Lábas tried to withdraw from the contract, citing his losses, but after a series of negotiations and even lawsuits, the community managed to agree with him, so the school building on the north side of the plot was completed for the 1907/1908 school year. A temporary house of prayer was set up in its great hall. The synagogue was not ready by the planned date of November 1, 1907, but on September 1, 1908, the officials could move into the southern wing of the community building. The yard was partially asphalted, and the remaining large section was turned into a garden. On September 8, 1909, even the synagogue was inaugurated.⁴¹ Representatives of the government

⁴¹ Stančić, 153-156.

and the municipality, as well as chief rabbi dr. Bernát Singer of Subotica and Lipót Adler of Baja also attended the inaugural ceremonies. At 8 o'clock in the morning, the ceremony started by laying the last stone, which also contained the history of the synagogue's construction. Then a ceremonial assembly followed, and a gala dinner closed the day.⁴²

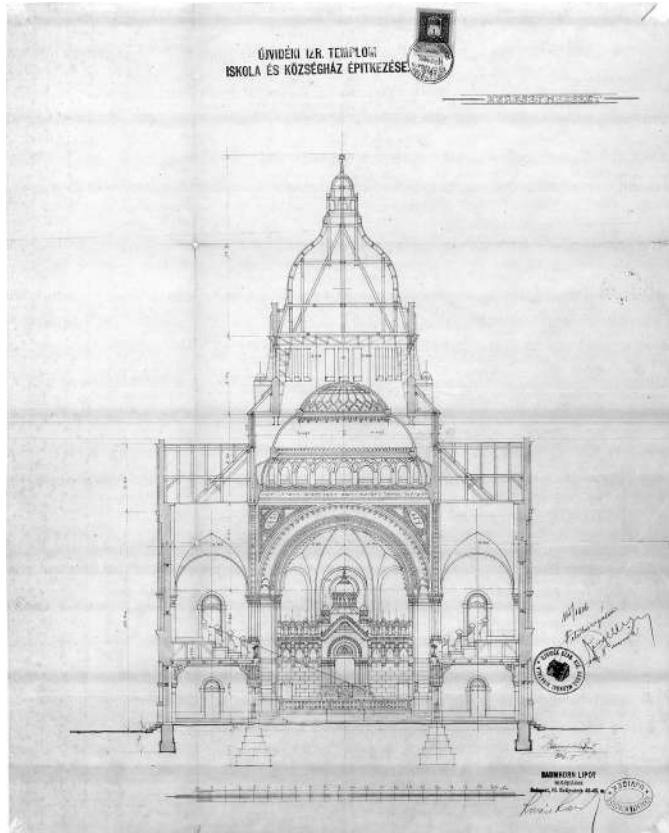

Figure 19. Cross section of the Novi Sad synagogue, 1906,
Lipót Baumhorn, 1906, Lipót Baumhorn
© Zavod za Zastitu Spomenika Kulture grada Novog Sada

In 1911, instead of gaslighting, the synagogue had been wired for 110 V electric lighting, which was upgraded to 220 V after 1944. A mikveh and a ritual slaughterhouse were built in the courtyard. During World War II, the

⁴² *Egyenlőség*, September 12, 1909, 11-12.

furniture stolen from the Jews was temporarily stored in the synagogue. After the invasion of the Yugoslav and Soviet troops on October 23, 1944, religious ceremonies could be held in the school's main hall. On August 12, 1945, the synagogue was reopened, and the remaining twenty Torah Scrolls were placed in the Torah Ark. The number of the community members was significantly reduced after the Holocaust, partly due to the subsequent emigration to Israel. With a decision made on January 10, 1955, the organ was sold to the Zagreb Academy of Music. In 1964 and 1966, further discussions were held on using the synagogue building and its possible opening for cultural purposes, concerts, and exhibitions. The renovation and the reconstruction of the building began in 1985, and on July 1, 1991, it opened its doors as a concert hall. The Novi Sad community allowed the city to use the building for 25 years. The place in front of the former Torah Ark was transformed into a stage, and the bima was removed. The windows and the dome's glass have been restored to their original state, and the interior has been painted white. The Novi Sad synagogue was classed as a historical monument of Serbia in 1983.⁴³

CHARACTERISTICS OF THE PROTO-MODERN BUILDING COMPLEX

The synagogue and its two adjacent buildings on the same large plot are located at 7-11 Jevrejska (Jewish) Street. This work shows significant changes compared to the architect's turn-of-the-century synagogues. Instead of a façade with historicizing sections (such as windows sills, parapet walls, etc.), we find smooth wall surfaces framed with free-running brick strips and brick scoring in the gable field. Regarding the layout, the synagogue corresponds to the architect's previous prototype. The square prayer room is complemented on the east by liturgical service areas (the rooms of the rabbi and the chazan in a polygonal apse and staircases leading to the choir gallery) by a vestibule on the west, and by staircases in two towers. The strong longitudinal accent of the 25.72 x 52.11 meter exterior is because the two staircase towers stand out from the façade, making space for a cloakroom that opens from the hall, leading directly to the men's prayer room on the ground floor.

⁴³ Zavod za Zastitu spomenika kulture Grada Novog Sada, Jevrejska Opština Novi Sad, 1985-90. Technicko-Projektna Dokumentacija Obnove Sinagoge, 137.

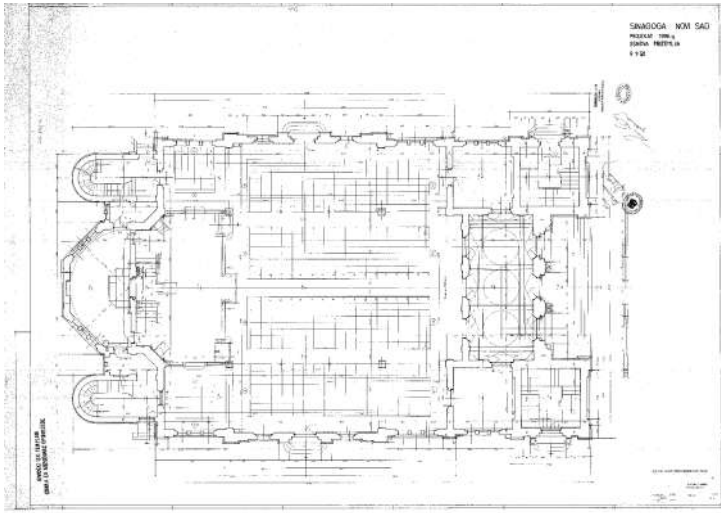

Figure 20. Layout of the Novi Sad synagogue, 1985
 © Zavod za Zastitu Spomenika Kulture grada Novog Sada

On the west side, the two towers frame the entrance gate, topped by a gable in the form of a rounded triangle. The design of the central axis is like that of the Medieval-style synagogues in Szolnok and Timișoara Factory City. On the brick arch above the rose window, the following inscription can be read in Hebrew: „For my house shall be called a house of prayer for all peoples.” (Isaiah 56:7, JPS tr.). Under the rose window, a leaf-shaped plaster ornament can be noticed, which was a typical decoration on Baumhorn’s secular buildings as well, showing the influence of the Viennese Art Nouveau.

The gable fields of the main façade are filled with diagonally running brick scoring, emphasizing the materiality. This motif was Baumhorn’s invention. Its source is undoubtedly the brick pattern of the Szeged-Csongrád Savings Bank’s courtyard façade, which he had designed a few years earlier, symbolizing bees buzzing around the hive (1903–1905, Szeged, Széchenyi Square 7.). In Novi Sad, the brick scoring lost its symbolic content and got a decorative function only. The gables above the ledge are rounded, which can be considered a variant of the *rick arch* or parable shaped arch that spread in Hungary as an influence of Finnish Art Nouveau architecture (Eliel Saarinen, etc.).⁴⁴

⁴⁴ Gerle, János. *Boglyakupola, boglyaív.* – In: *Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára.* Budapest 1989. 170–179.

The stair towers, which in this case are also the symbols of Yakin and Boaz, end in a Persian arch (otherwise called Tudor arch).

*Figure 21. Façade of the neighbouring school-building of the Novi Sad synagogue with brick scoring
© Oszkó Ágnes Ivett*

*Figure 22. Façade of the Szeged-Csongrád Savings Bank with buzzing bees around the hive
© Oszkó Ágnes Ivett*

Emerging from the central axis of the building, a dome rises impressively above the slate-covered roof. It is 40.2 m high and 12.55 m in diameter.⁴⁵ The dome, placed on an octagonal drum, has a geometric design surrounded by triplet windows and flying buttresses. Baumhorn started to use the latter after being inspired by the plan designed by Béla Lajta for the first round of the tender for the Budapest-Lipótváros synagogue in 1899. This is a more distant reference to the sacred architecture of the Baroque era: it is like the flying buttress around the dome of the Santa Maria della Salute church in Venice, Italy (Baldassare Longhena, 1631–1660).

Figure 23. A synagogue of Novi Sad from the Northeast
© Oszkó Ágnes Ivett

In contrast to the progressive, Proto-modern exterior, the interior is traditional. Its construction is very similar to that of the Szeged synagogue - except for the painted decoration. The rabbit vault of the prayer room stretches between four plastered steel pillars, among which rises the glazed inner dome. The self-supporting light structure was hidden by Baumhorn even in this Proto-modern style building, as opposed to the synagogue in Subotica,

⁴⁵ Šosberger 1998, 47.

where the paired steel pillars were only covered by plaster (1901–1903, Marcell Komor and Dezső Jakab). The coloured stained-glass windows shine in contrast to the whitewashed walls. The geometric, floral pattern of the windows can be best compared to that of the Jewish community's headquarters in Szeged (1901–1902, Gutenberg u. 20., Lipót Baumhorn). The capitals of the steel pillars and the cast-iron columns of the galleries are identical to the ones of the Szolnok Synagogue, where the capitals have a cantilevered elongation. The lobed arches between the pendentives refer to the Oriental style forms. The sunbeam-formed inscription fields of the pendentives are like those of the Szeged synagogue, in their current state without inscription. The inner dome also follows the one in Szeged, in a slightly simpler form. According to Bela Duranci, it is like the dome of the Pančevo synagogue, designed by the Budapest-based architect Károly Fenyves in 1907–1909.⁴⁶ Pavle Šosberger attributed the design of the dome directly to Fenyves.⁴⁷ The Eastern wall, with the Torah Ark crowned by a dome in the middle, replicates the outer gate of the synagogue. On top of the pediment, surrounded by two columns, the Tablets of the Law are visible. A pierced railing hides the eastern gallery on which the organ can still be found.

Figure 24. Inside of the Novi Sad synagogue towards East
© Oszkó Ágnes Ivett

The neighbouring buildings were arranged in a symmetrical composition: the community headquarters was placed to the south and the school building

⁴⁶ Duranci, 67.

⁴⁷ Šosberger 1998, 47.

to the north. These buildings, which are identical in their external design, can be accessed both from the courtyard and the street. The most striking motifs of their three-storey, six-axis façade are the brick strips framing the openings, and the brick scoring of the gables, like the gable fields of the synagogue.

THE SYNAGOGUES OF ZRENJANIN AND NOVI SAD IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY ARCHITECTURE

Most of the rural synagogues in the Carpathian Basin were created by local architects and minor foremen around the turn of the 19-20th century. These buildings were medium-sized with average quality. Most of them followed the style and layout designed by Ludwig Förster, and only a few were built with a capacity of more than 800 people, mainly in larger cities. The two-tower mass of the Dohány Street synagogue (by Förster) is reflected among others in the synagogue of Szombathely (1880, Ludwig Schöne) and that of Zalaegerszeg (1903, József Stern). The most important technical advance of this period was the use of cast-iron structures, which allowed for large interiors, multi-storey galleries, and increased the richness of decoration. At the turn of the century, the historicizing features mainly meant the disintegration of the coherent Oriental style. Synagogues were built with a complex mass, stylistically like medieval cathedrals, in which the dome became a central element. This type was spread in Hungary thanks to Lipót Baumhorn, whose activity became possible by ratifying the Law no. XLII of 1895 (the so-called 'Law of Reception'), allowing equal rights for the Jewry. After this legal decision, synagogues defining the cityscape could be built instead of the previous ones with concealed nature (without a dome and towers). Furthermore, the smaller Jewish communities also wanted more architectural representation. The two most significant buildings of the turn of the century were Baumhorn's synagogue in Szeged and the Hungarian Art Nouveau synagogue in Subotica.

If we want to evaluate the synagogues of Zrenjanin and Novi Sad in the European synagogue architecture of the period, it is worth recalling the work of some architects who also were specialized in the genre. Wilhelm Stiassny (1842–1910) and Jacob Gärtner (1861–1921) were contemporaries of Lipót Baumhorn, who certainly knew each other's work. Synagogues played a prominent role in the oeuvre of all three of them, although their profane architecture was also significant. Wilhelm Stiassny designed eleven synagogues between 1881 and 1910. His first building in Teplice (1881–1882) belongs to the

five-domed Byzantine church-type and still mixes the Oriental style with the Neo-Renaissance. Even after the turn of the century, he continued to design mainly orientalizing buildings (e.g., Malacky, Slovakia, 1887, 1900; Vienna, Leopoldsgasse 29. 1892–1893; Čáslav, Czechia, 1896–1899; Prague, Jerusalem Street, Czechia, 1904–1906). At the beginning of his career, Gärtner also designed Oriental style synagogues with a central dome (e.g., Troppau / Opava, Czechia, 1892–1896; Debrecen, Hungary, 1897). In the following years, medieval forms, such as rose windows, octagonal towers, and Neo-Romanesque cornices, gradually gained ground in his oeuvre. Even his last synagogue, completed in 1910 (Kroměříž, Czechia, 1908–1910), bears the characteristics of the Medieval style. Gärtner's work is also worth comparing with that of Baumhorn because, in terms of numbers, his oeuvre of sixteen synagogues ranks second in Europe (Baumhorn designed twenty-six in total.) Probably due to the style preference of the commanding communities, Gärtner did not change his style after the turn of the century, as did Baumhorn, but remained in favour of medieval Historicism. Baumhorn was a contemporary of three other German architects who were prolific in the genre. Ludwig Levy (1854–1907) designed eight synagogues between 1882 and 1907. In the 1880s, he used the Oriental style (Kaiserslautern, Germany, 1882–1886), then, around the turn of the century, the Neo-Romanesque style with a central dome, two or four towers, mainly with a greek-cross plan (Strasbourg, France, 1895–1898; Bingen, Germany, 1903–1905). Richard Wolffenstein (1846–1919), together with Wilhelm Cremer (1845–1919), built seven synagogues like medieval cathedrals in a historicizing Neo-Romanesque style, even after the turn of the century (Königsberg / Kaliningrad, Russia, 1893–1896; Posen / Poznań, Poland, 1906–1907).

Baumhorn's Zrenjanin synagogue, designed shortly before the turn of the century, formed an integral part of the contemporary, mainly Oriental style trends. His medieval works also ran parallel with the synagogues of the contemporary German architects. However, at the beginning of the 1910s, some works were built in Hungary that followed the Proto-modern trend launched by Baumhorn in Novi Sad. These three significant, geometric, late Art Nouveau-buildings are the Cserkesz Street Synagogue in Budapest, Kőbánya (1907–1910, Richard Schöntheil); the Kunszentmárton Synagogue by the Szentes architect József Dobovszky (1911–1912); and the Orthodox synagogue of Sándor and Béla Löffler in the Jewish quarter of Budapest, Kazinczy Street (1911–1913).

BIBLIOGRAPHY

Dragoljub D. Čolić: Sinagoga u Zrenjaninu – In: Zbornik 4. Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije. Jevrejski Istorijski Muzej. Beograd, 1979. 199–213.

Duranci, Bela. *A vajdasági építészeti szecesszió*. Újvidék: Forum, 1983.

Förster, Ludwig. *Das Israelitische Bethaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt*. - In: *Allgemeine Bauzeitung*, 24. évf. 1859

Hammer-Schenk, Harold. *Synagogen in Deutschland – Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert*. 2 vol., Hamburg: Hans Christians Verlag, 1981.

Herselle Krinsky, Carol. *Synagogues of Europe. Architecture, History, Meaning*. Dover Publication 1996

Keßler, Katrin. *Ritus und Raum der Synagoge*. Petersberg: Michael Imhof Verlag-Bet Tfila, 2007.

Klein, Rudolf. *The Great Synagogue of Budapest*. Budapest: Terc, 2008.

Klein, Rudolf. *Synagogues in Hungary 1782-1918. Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest: Terc Kft, 2017.

Kojičić, Bojan. *A nagybecskerekeli zsinagóga*. (Бојан Којичић. СИНАГОГА У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ.) – In: *Grada za Proviavanje Spomenika Kulture Voivodine*. No. XXIV-XXV. 73-78.

Krčmar, Filip. *Lipót Baumhorn – Povodom 150 godina od rođenja*. (Notes about the 150th Anniversary of Birth.) – In: *Rad Muzeja Voivodine*, No. 52. Novi sad, 2010. 295-307.

Németh, Ferenc. *Dr. Klein Mór, a nagybecskerekeli zsidó hitélet megújítója*. – In: *Létünk* 2013/2. 28-41.

Radó, Imre–Mayor, József. *A noviszádi zsidók története*. Újvidék: Uránia, 1930.

Oszkó, Ágnes Ivett. *Baumhorn Lipót*. Budapest: Holnap Kiadó, 2020.

Oszkó, Ágnes Ivett. *Baumhorn Lipót és Kovács Károly budapesti építészek munkássága a századfordulós Újvidéken. Újabb építéstörténeti eredmények*. - In: *Délvidéki Szemle*. I. évf. 2. sz. 2014. 26–42.

Oszkó, Ágnes Ivett. *The Works of Budapest Architects Lipót Baumhorn and Károly Kovács in Novi Sad at the Turn of the Century. New Findings on the Building History*. – In *RIHA Journal* 0181, 10. November 2017. (Journal of the International Association of Research Institutes in the History of Art). <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/70270>

Šosberger, Pavle. *Novosadski jevreji*. Novi Sad, 2001.

Šosberger, Pavle. *Sinagoge u Vojvodini*. Novi Sad, 1998.

Stančić, Donka: *Novosadska sinagoga*. Sveske za istoriju Novog Sada 17.
(1986)

Újvári, Péter (szerk.). *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929.

ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ ЗРЕЊАНИНА: ИСТРАЖИВАЊЕ, ПОПУЛАРИЗАЦИЈА, КУЛТУРА СЕЊАЊА

Филип Крчмар¹

¹ Историјски архив Зрењанин, Трг Слободе 10, 23000 Зрењанин
Email: fkistarzr@gmail.com

САЖЕТАК

Уз кратак историјат јеврејске заједнице у Зрењанину (некадашњем Великом Бечкереку и Петровграду), у раду је понуђен сажет преглед развоја локалне јудаистике, те напори који су учињени у неговању овдашњег културно-историјског наслеђа, његовој популаризацији и култури сењања. Главни носилац и покретач ових процеса је Јеврејска општина Зрењанин, ревитализована 1994. године након вишедеценијског застоја у раду.

Кључне речи: Велики Бечкерек, Петровград, Зрењанин, Јевреји, јеврејско наслеђе, Јеврејска општина Зрењанин, сиоменици, завичајна историографија, култура сењања.

Јеврејска заједница у Зрењанину (некадашњем Великом Бечкереку и Петровграду) постоји у континуитету од средине XVIII века до данашњих дана. Њен историјски развој није био прекинут ни Холокаустом, иако је она њиме доведена на ивицу опстанка, а њено чланство и организовано деловање страдањем у Другом светском рату сведени на голи минимум. Стога се данас може говорити о јеврејском наслеђу овог града старијем од четврт миленијума, које је непрекидно надограђивано, популарисано и неговано, бивајући истовремено у више наврата предмет научно-истраживачког рада. Сви ови процеси текли су различитим интензитетом, који је крајем XX и почетком XXI века добио нове подстицаје: последњих 25 година карактерише се појачаном научном продукцијом, оснаженом понудом културно-уметничких садржаја

и програмских активности у чијем се фокусу налази јеврејско културно-историјско наслеђе, и, што је нарочито значајно – и више него очигледно напори у изградњи културе сећања локалне јеврејске заједнице. Све ово је наравно праћено и изградњом њеног јавног имиџа, одговарајућом медијском заступљеношћу и препознатљивошћу у јавном животу Зрењанина и средњег Баната, те повезаношћу и интеракцијом са локалним медијима, установама културе, локалном самоуправом, невладиним организацијама и удружењима грађана итд.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКОГ РАЗВОЈА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ (ПЕТРОВГРАДУ, ЗРЕЊАНИНУ) ОД СРЕДИНЕ ХVIII ВЕКА ДО ДАНАШЊИХ ДАНА

За историјско исходиште јеврејског културног наслеђа у Зрењанину узима се 1747. година, када се у ондашњем Бечкереку помињу први Јевреји – Јоаким Голдшмит и Мојсије Абрахам (Станојловић 2004³: 48). У литератури често навођен податак о 1760. као години оснивања посебне јеврејске општине у Бечкереку, по свему судећи није тачан; она је највероватније основана три деценије касније (1790) (Крчмар i dr. 2015: 419, пар. 7), у време када је јозефинска еманципација Јевреја у Хабзбуршкој монахији већ почела да даје прве резултате, а Велики Бечкерек добио знатан прилив јеврејског живља, највише из горњоугарских жупанија – Тренчинске и Њитранске (Milanov–Krcmar 2020: 317). Почетком и током прве половине XIX века, број Јевреја у граду налазио се у сталном порасту; оснива се Хевра кадиша, у Бечкереку се помињу привремена богомоља – синагога и посебна јеврејска вероисповедна школа, као и јеврејско гробље, за чије се проширење 1836. тражи дозвола од надлежних власти (ИАЗ, Ф. 3 ВБ 1769 – 1918, бр. 524/1836). Попис Јевреја у Бечкереку, спроведен годину раније, показао је да су у Великом Бечкереку живела 334 Јевреја (Миланов–Крчмар 2020: 339). Тај број се 1839. попео на 508 (Fenyves 1839: 385–386). Средином наредне деценије (1845), у граду се помиње нова синагога у ужем градском језгру (Čolić 1979 с: 203; Којић–Milanov 2017: 5), у четврти насељеној претежно јеврејским живљем за коју се одомаћио назив Чивутски сокак (Којић–Milanov 2017: 7)¹.

¹ Чивутски сокак је обухватао данашњу Јеврејску и Сарајлијину улицу, у којој је временом никао комплекс најзначајнијих верских, просветних и административних грађевина локалне јеврејске заједнице (прим. Ф. К.)

У Револуцији 1848/49, Јевреји су пристајали уз Мађаре, видевши у лојалности Угарској најефикаснији начин напредовања на друштвеној лествици (Крчмар 2019: 174 – 176; такође види: ИАЗ, Ф. 3 ВБ 1769–1918, кут. 83/1849: 1/25, 1/27). Чак ни слом Револуције није омео њихов даљи просперитет у другој половини 19. века: тако се 1858. оснива *Јеврејско женско добротворно друштво*, као претеча подружнице Црвеног крста у овом граду, али уједно и узор удруживања на хуманитарној основи другим верским заједницама (Крчмар и др. 2020: 25; Станојловић 2004³: 439–440). Деценију касније (1869) основано је и *Друштво за њиховомањање болесника (Maskil el dol)* (Станојловић 2004³: 435). Упоредо са тим, број Јевреја у Бечкерек у се од 1854. године па надаље налази у спором, али непрекидном порасту. Бавећи се банкарством, осигурањем, угоститељством, трговином, индустријом, занатством, они стичу све запаженију улогу у јавном и културном животу града. Осетно побољшање њиховог материјалног статуса понајвише се огледа у појачаној градитељској активности и својеврсном „освајању” јавног простора у самом центру: у време када Велики Бечкерек достиже свој привредни и културни врхунац (последње две и по деценије 19. века – прим. Ф. К.), Јевреји држе скоро трећину зграда у главној улици у свом власништву или закупу; на прелазу из XIX у XX век, у главној улици су своје зграде поседовале следеће јеврејске породице: Фрајнд, Менцер, Гринбаум, Екштајн, Голдшмит, Херцфелд, Вајс, Ајзенштетер и Леви (Којић-Миланов 2017: 14). Њихов зенит је могуће прецизно хронолошки сместити у 1896. годину, када је подигнута и освећена нова синагога, према замислима чувеног архитекте Леополда Баумхорна². На прелазу из XIX у XX век, јеврејска заједница у Великом Бечкерек броји 1335 чланова – број који никада дотле, а ни након тога више није био досегнут³. Последњи велики грађевински подухват јеврејске заједнице уочи Првог светског рата било је подизање Дома Хевре кадише 1910. године.

² О синагоги, односно научно-истраживачким радовима у чијем се фокусу она налази в. напред. Овде је довољно рећи да је у питању била једна од најмодернијих зграда ондашњег Великог Бечкерек, која је међу првима у граду располагала електричним осветљењем и врло брзо стекла статус градског симбола, пронашавши своје место на разгледницама и старим фотографијама. Временска подударност подизања нове богомоље и окончања век раније започетог процеса еманципације Јевреја у читавој Двојној монархији је и више него упадљива (прим. Ф. К.).

³ Тако је број Јевреја у Великом Бечкерек 1860. године износио 610; 1870: 1089; 1880 1150; 1890: 1210; 1900: 1335; 1910: 1232 (ИАЗ, Ф. 667 ЛФДЧ 1856–1982, кут. 3, бр. 343; за делимично поређење са периодом до 1910. године, види: Borovszky 1912: 576. Такође види: Тајти 1998: 29.

У Великом рату, Јевреји су се показали као највернији и најистрајнији браниоци Аустроугарске монархије. Ово је и разумљиво ако се узме у обзир да, за разлику од других народа са којима су живели и којима су били окружени, нису имали матичну државу према којој би гравитирали и којој би се евентуално могли припојити. У ратним збивањима погинуло је укупно 19 великобечкеречких Јевреја, о чему сведочи до данас очувана спомен-плоча на локалном Јеврејском спомен гробљу (Крчмар i dr. 2015: 457–458).

Између два рата, у новоствореној југословенској држави, јеврејска заједница у Великом Бечкереку прилагодила се новонасталим друштвено-политичким околностима, успевши да очува свој бројност, компактност и кохезију, па чак и да осетно побољша свој положај. Мађаризовани и германизовани под аустроугарском влашћу, Јевреји у новој држави постају „Југословени Мојсијеве вероисповести”, декларишући се као лојални и верни поданици Краљевине СХС, тј. Југославије. У Великом Бечкереку они су и даље угледни чланови локалне заједнице – лекари, трговци, адвокати, градски оци. Њихова од раније постојећа друштва настављају рад, а оснивају се и нова. Већ 1921. формирана је Месна ционистичка организација, која оживљава рад јеврејске општине и чијом заслугом се у централној основној школи отвара посебно јеврејско одељење, које ће постојати наредних десет година (Станојловић 2004³: 114–115, 415–416). Почетком двадесетих година оснивају се и јеврејска спортска друштва – женски хазенски клуб (Ћолић 1974 а, према: ИАЗ, Ф. 667 ЛфДЧ 1856–1982, кут. 3, бр. 351)⁴, фудбалски клуб „Кадима” (1921–1927) (Станојловић 2004³: 454), а тридесетих година и куглашки клуб *Петровград* (Станојловић 2004³: 458)⁵. Најзначајнији тренутак јеврејске заједнице у међуратном периоду био је пресељење јеврејског гробља у јесен 1928. године на нову локацију, о стогодишњици његовог оснивања. О овој сеоби су остала сачувана и два значајна материјална сведочанства – камени споменик и спомен-плоча са именима и презименима чланова јеврејске општине који су својим новчаним прилозима омогућили пресељење старог и уређење новог гробља (Крчмар i dr. 2015: 458–461).

У другој половини тридесетих година, у локалној антисемитској, националистичкој и немачкој штампи јављају се и први наговештаји трагичних догађаја који ће уследити у наредној деценији (*Банайска йошїа* 34/1036: 2; *Банайска йошїа* 37/1936: 3; *Банайска йошїа* 38/1936: 1; *Ба-*

⁴ Хазена – претеча рукомета (прим. Ф. К.).

⁵ Велики Бечкерек је 1934/1935. године преименован у Петровград (прим. Ф. К.).

најџска йошџа 39/1936: 2; Банайџска йошџа 51/1937: 4; Банайџска йошџа 61/1937: 1).

Прогон и страдање петровградских Јевреја започели су одмах по уласку немачких трупа у град и успостављању окупационе управе. Већ 15. априла 1941. све јеврејске радње у граду су – према наредби команданта града, СС-потпуковника Јиргена Вагнера – затворене, обележене, а њихов инвентар заплешен у корист Немачке народносне групе. Такође по Вагнеровом налогу, петровградска синагога је најпре демолирана, из ње су извучени намештај и драгоцености, са зидова и подова су скинуте мермерне плоче, а затим је минирана и срушена до темеља (Момчиловић 1987: 167)⁶. Фашистички окупатор је конфисковао и остале објекте од значаја за културно-верски живот јеврејске заједнице – зграду Рабината, Хевре кадише и Маскил ел дола, уништивши притом њихову вредну архивску и библиотечку грађу (Момчиловић 1987: 168)⁷. Није остало поштеђено ни јеврејско гробље, на ком су рушени надгробни споменици, уклањани украси, а мртвачница претворена у магацин и складиште за бензин (Момчиловић 1987: 168). Уништавање и пљачка јеврејске имовине била је праћена масовним хапшењима њених власника, који су најпре

⁶ Пљачка и рушење синагоге су, осим антисемитске и расне политике немачког окупатора, били подстакнути бесмисленим веровањима Немаца да се у њеним темељима наводно налази неко благо. У ствари, сасвим извесно је да је још увек било живо сећање на претходну синагогу, која је делила простор са јеврејским дућанима и њиховим магацинима и складиштима робе. Од порушене синагоге није остало очувано много. У литератури се често наводи нетачан податак да су старе оруђе у реформатској цркви једини до данас сачувани реликт некадашње јеврејске богомоље. Међутим, у Јеврејској општини Зрењанин чувају се двокрилна врата са витражним стаклом, као и два витража која су делови већих декоративних целина некадашњег ентеријера. Сачувана је и једна фотографија малог формата која приказује унутрашњост. У јесен 2011. у Народном музеју Зрењанин пронађене су три плоче које су некада чиниле саставни део фасаде (што се може утврдити на основу рупа од шрафова или сличних причвршћивача видљивих у њиховим угловима) и чији текст на хебрејском, мађарском и српском језику садржи податке о настанку богомоље и појединцима заслужним за њихову градњу. Такође, у августу 2019, на изложби *Сећање* уприличеној поводом обележавања 78. годишњице депортације петровградских Јевреја јавност је по први пут имала прилике да види фрагменте декоративне пластике и фасадне цигле са кровног венца некадашње синагоге, који су у Народни музеј Зрењанин доспели захваљујући г. Бориславу Нухановићу, члану Јеврејске општине Зрењанин (прим. Ф. К.).

⁷ Том приликом је уништена библиотека Хевре кадише и Јеврејске вероисповедне општине, са свим документима и књигама. До данас је остала очувана само једна матична књига венчаних из 1911. године, која се чува у Историјском архиву Зрењанин (прим. Ф. К.).

затварани у судски затвор и/или на горњи спрат централне основне школе, одакле су нешто касније пребачени у посебни логор за који је била адаптирана касарна у Улици краљице Марије (Момчиловић 1987: 168). Најугледнији међу њима били су злостављани, мучени и понижавани, а Виктор Елек, директор петровградске фабрике шећера, јавно је обешен на Багљашу 24. априла; био је прва жртва фашистичке окупације у овом граду. Забележено је више случајева у којима су виђенији Јевреји извршили самоубиство како би избегли сличну судбину.

Пљачка јеврејске имовине и решавање „јеврејског питања” озаконени су посебном наредбом од 31. маја 1941, у складу са којим су непохапшени Јевреји морали пријавити властима сву покретну и непокретну имовину, носити на левој руци жуту траку са натписом *Jude* (*Јеврејин*); забрањено им је обављање јавне службе, а посебно лекарске, адвокатске, ветеринарске и апотекарске праксе; ограничена им је слобода кретања, а мушкарци и деца од 14 до 60 година били су обавезни да иду на принудни рад. Целокупна јеврејска имовина стављена је под контролу *Главної комесаријата за јеврејску имовину* (нем. *Judenamt*), који је формиран у Петровграду (Момчиловић 1987: 168).

Средином августа 1941, војни заповедник Србије донео је одлуку о депортацији свих Јевреја из Баната. Сви дотле слободни Јевреји Петровграда су похапшени, и заједно са оним логорисанима су 18. августа укрцани на дереглију и број на Бегеју, којима су пребачени за Београд, где су смештени у логор код Топовских шупа (мушкарци), односно у зграде Савеза јеврејских општина (жене)⁸. Одатле су током 1941. и 1942. одведени и побијени у гасним коморама или на други начин и покопани у масовним гробницама на Јабучком путу недалеко од Панчева, у шуми Чардак у Делиблатској пешчари или на другим местима (Момчиловић 1987: 172). У Београд је, на пут без повратка, послато око 1200 Јевреја: тек је мали број њих успео да се спаси – бегом или околношћу да су им

⁸ У вези са депортацијом петровградских Јевреја за Београд 18. августа 1941, значајно је поменути вероватно један од најјезивијих докумената који се чува у Историјском архиву Зрењанин, а који сведочи, или боље речено, најављује овај догађај. Реч је о једном допису шефа полицијске префектуре за Банат са седиштем у Петровграду Франца Рајта, који гласи: *Предстојништво градске полиције Вел. Бечкерек – Ајенцији Речне Пловидбе под комесарском управом Вел. Бечкерек. Молимо да нам се за сујра у 18 часова остави у овдашње Присјанишће један већи зајворени шлей (јаранцијски) за ушвар 1500 људи. Шлей се има оставити на шлеј, а по завршеном ушвару има се иревући за Београд. Ово се има сматрати за хитно и шлей безусловно оставити. Управник полиције за Банат: Рајт, с. р. (ИАЗ, Ф. 128 ППБ 1941–1944, бр. 3340/1941).*

брачни другови били нејевреји. Према неким рачуницама, у Холокаусту је страдало 85% предратне јеврејске заједнице у граду (Тајти 1998: 29).

Након Ослобођења 1944, број Јевреја који су преживели Холокауст у Петровграду (од 1946. Зрењанину) је био занемарљив. Део њих се преселио у друге средине или се чак определио за сеобу у Израел. Остали су очувани ретки, спорадични документи у архивској грађи који сведоче о постојању јеврејске општине у Зрењанину (ИАЗ, Ф. 344 СуЗр 1954–1959, бр. 4654/1957; ИАЗ, Ф. 160 НОО Зр 1939–1963, бр. 01-17020/1961), којом је руководила Ружа Тајти. Међутим, без верника, без синагоге, у радикално измењеним друштвено-политичким околностима, њено функционисање је било сведено на пуки минимум преживљавања и њен рад је почетком шездесетих година у потпуности и готово неприметно замро. Међутим, крајем те деценије јављају се и почеци систематизованог и научног истраживања прошлости јеврејске заједнице у граду (в. напред), која ће се средином осамдесетих и почетком деведесетих година наћи у центру медијске пажње након великог скандала који је потресао зрењанинску јавну и политичку сцену. У питању је била велика афера изазвана новим премештањем јеврејског гробља⁹, а током ког је дошло до низа организационих пропуста и крађе и уништавања мермерних надгробних споменика (касније је за неке утврђено да су коришћени за поплочавање викендица појединих градских функционера на Приморју)¹⁰. Горак и мучан утисак ове афере није поправило ни подизање оптужница против одговорних лица, као ни свечано освећење новог гробља 1. октобра 1990. године, које је обавио последњи рабин Југославије Цадик Данон (Крчмар i др. 2015: 419–420).

Нову прекретницу у животу и развоју јеврејске заједнице Зрењанина представља ревитализација овдашње Јеврејске општине 1994. године. За њеног председника је изабран Драган Тајти, а за секретара Лидија Петровић. Средином 1996, Општина је добила сопствене просторије у Пупиновој улици бр. 13, да би се у пролеће 2000. преселила у нов простор на Житном тргу, где се и данас налази (Петровић 2000: 18). Од свог

⁹ Измештање гробља било је иницирано због одлуке да се на његовом месту подигне комплекс ООУР „Одржавања” који би укључивао здравствену станицу, објекте за одмор и рекреацију радника, склониште и паркинг (прим. Ф. К.).

¹⁰ Инцидената и испада усмерених против јеврејске заједнице у Зрењанину било је и касније, али је претежно реч о изолованим и појединачним случајевима сведеним на исписивање графита антисемитске садржине. Они су забележени почетком 2011 (*Зрењанин* 3055/2011: 17; *Зрењанин* 3056/2011: 19.) и 2012. године (*Зрењанин* 3102/2012: 4).

оснивања, односно ревитализације па до данашњих дана, она је била и остала главни носилац, покретач и организатор свих активности везаних за верски и културни живот и рад зрењанинских Јевреја.

ИСТРАЖИВАЊА

Као предмет научне обраде, историја Јевреја у Зрењанину (некадашњем Великом Бечкереку и Петровграду) јавља се још у међуратном периоду. У том времену забележено је неколико покушаја да се документује и презентује њихова прошлост, односно историјски развој. Најстарији међу њима је *Мађарски јеврејски лексикон* Петера Ујварија из 1929. године (Ujvári 1929). Феликс Милекер, чувени банатски завичајни историчар, доноси податке о јеврејској заједници у свом историјату Великог Бечкереча (Milleker 1933, 2011²). Бечкеречки, односно петровградски рабин Мавро Нидерман написао је један краћи историјат јеврејске заједнице у овом граду за потребе алманаха-споменице *Петровград*, али он, нажалост, нема претерано велику научну вредност (Станојловић 2004³: 112–115). Осим тога, познато је да је 1940. године настала једна споменица поводом обележавања 150-годишњице оснивања јеврејске општине у граду, али њен садржај није познат (*Банатска њошија* 216/1940: 2).

У време када се ови радови јављају – у оквиру непуне међуратне деценије и кратком размаку један од другог – јеврејска заједница у Великом Бечкереку / Петровграду налазила се на свом врхунцу и имала иза себе већ век и по историјског присуства на овом подручју (Крчмар 2019: 7). Нови истраживачки подухвати јавиће се три деценије касније – у тренутку када јеврејска заједница готово да и није постојала: тек крајем шездесетих година се код Зрењанинаца пробудило интересовање за историју њихових некадашњих јеврејских суграђана.

Оно је дошло на подстицај Јеврејског историјског музеја у Београду, које је крајем шездесетих година остварило прве контакте са ревносим локалним историчарем-аматером Драгољубом Чолићем, који је, *истражујући јеврејско наслеђе Зрењанина, њошиа и сам његов нераздвојни гео* (Крчмар 2019: 8). До краја живота (1982), одржавајући везу са Јеврејским историјским музејом у Београду, Чолић је за собом оставио низ радова – што објављених, што необјављених, у којима је подробно истражио прошлост локалне јеврејске заједнице од њених почетака до свог доба. Истражујући грађу Историјског архива Зрењанина, чији је био сарадник

и у ком је проводио највећи део свог времена, обрадио је низ тема из прошлости јеврејске заједнице. Састављао је статистичке прегледе на основу новинских извештаја о броју умрлих, испитивао је документа градског магистрата, а на руку му је ишло и то што је још из предратног периода познавао локалне Јевреје, њихове породице и људе који би му помогли као извор података. Своје радове је слао на конкурсе Јеврејског историјског музеја, на којима је чак једном и победио, а освајао је и друге и треће награде. О појединим знаменитим Јеврејима Великог Бечкерека и Петровграда писао је и у оквиру свог фељтона *Познајџи Зрењанинци*, који је излазио крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у локалном недељном листу *Зрењанин*.

Само у једном броју *Зборника Јеврејског историјског музеја* (4), објављена су три обимна Чолићева рада, настала на основу његових свеобухватних архивских истраживања, која и дан-данас служе као исходиште и полазна тачка за сва истраживања прошлости Јевреја у Зрењанину (Čolić 1979 a, 1979 b, 1979 c). У *Јеврејском ирепегу* објављен је његов рад о Јеврејкама у женском покрету Баната и првој прослави 8. марта 1914. године (Čolić 1974 b), а исте године је штампан и Чолићев прилог о ха-зени у Великом Бечкереку у међуратном периоду (1974 a). Нажалост, његово дело о Јеврејима у средњем и северном Банату, на ком је дуго радио и које је желео да штампа као књигу (*Iz banatske jevrejske hronike. Jevreji u srednjem i severnom Banatu*), остало је необјављено, једнако као и низ других његових радова (*Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina; Imena Jevreja na spomen-obeležjima srednjeg Banata; Prva stotina* (zbirka biografija poznatih Jevreja); *Jevreji u srednjim školama u Zrenjaninu; Prilozi za hroniku o životu Jevreja u Zrenjaninu od 1854. do 1941. godine*), од којих су неки били и награђивани на конкурсима Савеза јеврејских општина Југославије¹¹. Ови рукописи се данас чувају у Историјском архиву Зрењанин, у оквиру личног Чолићевог фонда (Ф. 667).

На значај Чолићевих истраживања и његовог огромног доприноса зрењанинској јудаистици први пут је скренута пажња у јесен 2008, када је Историјски архив Зрењанин приредио изложбу поводом стогодишњице његовог рођења и повратка његове писане заоставштине под окриље зрењанинске архивске установе (Живић 2008; Krčmar 2019: 8).

¹¹ *Likovi Jevreja na portretima Konstantina Danila* (рад освојио другу награду на курсу Савеза јеврејских општина Југославије 1968. године); *Hronika o radu jevrejske škole u Zrenjaninu 1822-1900*, Zrenjanin 1969 (рад освојио другу награду на конкурс Савеза јеврејских општина Југославије) (Krčmar 2019: 119).

Сам Чолић је себе сматрао најбољим познаваоцем историје Јевреја у Зрењанину и околини, а од стране својих кореспондената и тада важећих и признатих ауторитета за ову област је и стекао одговарајуће признање¹².

Након Чолића, о Јеврејима је подробније писао Ђорђе Момчиловић у свом капиталном делу *Зрењанинске вајре. Зрењанин у рају и револуцији*; у овој књизи, која се појавила отприлике у исто време када и афера са пресељењем некадашњег јеврејског гробља, читаво једно поглавље посвећено је страдању Јевреја за време окупације (Момчиловић 1987: 166–172).

Не рачунајући повремене новинске прилоге о синагоги који би се појављивали у локалној штампи, први значајнији наслов завичајне историографије Зрењанина у 21. веку који за тему има „јеврејску” тематику потписује дугогодишњи кустос Народног музеја Зрењанин Миодраг Цветић. Његов рад о предводницима антифашистичке борбе у Северном Банату 1941. године учествовао је на 45. наградном конкурс у Савеза јеврејских општина Југославије, а публикован је у *Зборнику Јеврејској историјској музеја* (Цветић 2003: 423–439).

На Цветићеве се надовезују радови Регине Миланов, чланице Јеврејске општине Зрењанин и дугогодишње сараднице Историјског архива Зрењанин (1975–2000) (Миланов 2005: 77–80; Миланов 2006: 64). Они су објављени у часопису за неговање завичајне културе *Завичајац* (в. напред).

Један сажети историјат великобечкеречких Јевреја из пера Војиславе Радовановић, директорке Јеврејског историјског музеја у Београду, појавио се 2010. године у зборнику радова посвећеном Банату (Радовановић 2010: 757–785).

Поводом 150. годишњице рођења архитекте великобечкеречке си-

¹² У писму Јакиру Евентову, свом дописнику из Израела, написао је: *Будући да ме у читавом мом раду који траје деценијама највише интересовала историја позоришта, сцорита и Јевреја на овом подручју, мислим да сам данас прва личности у пољу позоришта и рада Јевреја на овом подручју и да ме у том више нико не може ситићи и преситићи* (Г. Живић, нав. дело, 11; Ф. Крчмар, нав. дело, 103, према: Историјски архив Зрењанин, Ф. 667 Лични фонд Драгољуба Чолића 1856–1982, кут. 26, арх. бр. 3904, 28. август 1970). С друге стране, Видосава Недомачки, дугогодишња кустоскиња Јеврејског историјског музеја у Београду, са којом се Чолић дуго дописивао, изјавила је у једном писму: *Кад би у сваком граду Југославије живео по један Чолић, имали бисмо већ одавно написану историју југословенских Јевреја са пошћуном архивском трагом* (Ф. Крчмар, нав. дело, 97).

нагоге Липота Баумхорна, у *Рагу Музеја Војводине* објављен је рад са кратком биографијом Баумхорна, којим је обухваћен не само његов сакрални, већ и профани опус на подручју данашње Војводине (Крчмар 2010: 193–205). Рад је био заснован на теренском истраживању, односно посети Будимпешти и тамошњим установама културе и заштите – Мађарском музеју архитектуре (*Magyar Építészeti Múzeum*) и Институту за историју уметности (*Művészettörténeti Intézet*).

Независно од овог рада, наредне године се појавио се један прилог Бојана Којичића о великобечкеречкој синагоги у новосадском часопису *Грађа за истраживање сјоменика културе Војводине* (Којичић 2011: 73–78). Практично истовремено се у оквиру зборника *Банат је као прича*, уприличеног поводом етно-фестивала под називом *Банатска дајка* у зрењанинском насељу Багљаш, појавио један кратак преглед јеврејске заједнице, намењен широкој публици (Dimkić 2011: 89–90), више популарног него научног карактера.

У то време су четворица локалних историчара – Филип Крчмар, Тихомир Боговић, Александар Стефанов и Александар Радловачки – уз благослов Јеврејске општине Зрењанин започели вишегодишњи истраживачки пројекат под радним називом *Гробови који идују*. Њиме је било обухваћено истраживање локалног јеврејског гробља које је било неактивно од страдања јеврејске заједнице, а од свог оснивања је у више наврата мењало своју локацију. Овај рад је на крају резултирао пописивањем свих надгробних споменика и обимним радом у *Зборнику Јеврејској историјској музеја* (Крчмар и др. 2015: 415–486), а нешто касније и предавањем у Народном музеју Зрењанин (*Predavanje u muzeju – Grobovi koji putuju*, 2015; *Grobovi koji putuju*, 2015).

У оквиру манифестације *Корак напред* коју Јеврејска општина Зрењанин приређује традиционално сваке године у септембру, 2017. је уприличена изложба о градитељском наслеђу Јевреја у Великом Бечкерек, са пратећим каталогом (Којић–Миланов 2017).

Поводом обележавања четврт века ревитализације Јеврејске општине Зрењанин, публикована је пригодна књижица под називом *Јеврејска ишма Драгољуба Чолића* (Крчмар 2019), у којој је представљен стваралачки опус најприлежнијег истраживача јеврејске заједнице Великог Бечкерек (Петровграда, Зрењанина). Уз Чолићеву биографију, публикована је обимна преписка коју је водио са Савезом јеврејских општина Југославије, кустоскињом Јеврејског историјског музеја Видосавом Недомачки, те кореспондентима из Израела – Јакиром Евентовом и Цви

Азаријом. Из неколико десетина Чолићевих писама, који се данас чувају у оквиру његовог личног фонда (Ф. 667) у Историјском архиву Зрењанин, може се учити и пратити генеза његових истраживања Јевреја на овом подручју (на крају књиге дата је целокупна библиографија његових – како објављених, тако и необјављених – радова).

У 2020. години појавила су се још два рада у стручној литератури која су за тему имала јеврејско наслеђе Зрењанина: у првом је обрађен историјат мануфактурне радионице која је припадала угледној јеврејској породици Гутман, и која је постојала у Великом Бечкереку, Петровграду, па и послератном Зрењанину од 1892. до 1972. године (Воргић 2020: 65–75). Други је објављен у часопису *Археон*, који издаје Архив Војводине, а у њему је обрађен попис великобечкеречких Јевреја из 1835. године, који се чува у Историјском архиву Зрењанин (Миланов–Крчмар 2020: 291–319).

Посебно место у истраживању и популаризацији јеврејског наслеђа у Зрењанину припада часопису *Завичајац*, покренутом 1998. године. За више од четврт века постојања, у овом гласилу су на лак и допадљив начин, ослобођен академских стега и узуса, приказани и промовисани различити аспекти јеврејског наслеђа и његових трагова у Великом Бечкереку, Петровграду и Зрењанину, било да су у питању знамените личности (Ђуканов 1999: 18; *Завичајац* 23–24/2005: 28–29; Миланов 23–24/2005: 77–78) и породице (Бирдић 2018: 22–28; Бирдић 2019: 28–30), бечкеречка, тј. петровградска синагога (*Завичајац* 23–24/2005: 79; Субић 2006: 62) или занимљиви детаљи из живота некадашње јеврејске заједнице (Миланов 2005: 77–80; Миланов 2006: 64). Ова тенденција је била присутна још од првог броја, а нарочито је значајно што су се у више наврата у њему појављивали сажети прикази рада Јеврејске општине Зрењанин (Тајти 1998: 29–30; Петровић 1998: 24–25; Грубачки 1998: 23; Петровић 2000: 18–19; Петровић 2006: 62–63) или њене значајније активности у размаку између два броја (Максимовић 2003: 61; *Завичајац* 14–16/2003: 61; *Завичајац* 14–16/2003: 61; Д. Р., 2006: 62). Стога је *Завичајац* незаобилазан извор за прве две деценије постојања обновљене (ревитализоване) јеврејске општине.

КУЛТУРА СЕЂАЊА

Из периода пре 1918. и међуратног периода остали су сачувани писани трагови о обележавању различитих верских празника – Хануке,

Пурима, Јом Кипура, Рош Хашане итд. од стране великобечкеречких / петровградских Јевреја. Након ревитализације Јеврејске општине Зрењанин, поред ових обележавају се и важни датуми који се односе на Холокауст – страдање у Другом светском рату постало је једно од средишњих исходишта и камен-темељац културе сећања Јевреја у Зрењанину почетком XXI века.

Већ су прве значајније активности обновљене Општине биле усмерене на обележавање великог јубилеја – четврт миленијума од доласка првих Јевреја у град (1747–1997) (*Зрењанин* 2336/1997: 2). Тим поводом су уприличени свечано отварање нових просторија, откривање спомен-плоче на месту где се некада налазила синагога, те обилазак Јеврејског спомен-гробља у присуству бројних значајних гостију, градских функционера, представника других верских заједница итд (*Зрењанин* 2337/1997: 2)¹³. Недуго затим, у новоотвореним просторијама Јеврејске општине организован је и сусрет завичајаца, чија је тема била 250 година од доласка Јевреја у ове крајеве. У фокусу скупа се нашла синагога, чији је историјат изложила Марија Чука, виши библиотекар Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин”, а на основу истраживања Драгољуба Чолића (*Зрењанин* 2341/1997: 12). Завичајни сусрет и његова тема привукли су велику пажњу локалне заједнице (*Зрењанин* 2342/1997: 4).

Почев од 2003 (*Зрењанин* 2668/2003: 2; *Завичајац* 14–16/ 2003: 61), чувајући сећање на петровградске Јевреје страдале у Холокаусту, Јеврејска општина Зрењанин обележава датум њихове депортације у београдске логоре. Осамнаестог августа сваке године чланови Општине, њихови пријатељи и гости се окупљају на пешачком мосту, где се чита кадиш (молитва за мртве), а у Бегеј – реку којом су петровградски Јевреји на дереглијама одведени у смрт – се спуштају венци. Првом оваквом комеморативном скупу присуствовали су представници локалне самоуправе Розалија Торде (члан Извршног одбора Скупштине општине Зрењанин задужена за међунационалне односе) и Ласло Фукс (потпредседник Скупштине општине Зрењанин), а ова пракса окупљања на мосту наставила се до данас, при чему је временом окупила не само чланове локалне, већ и других јеврејских општина у Србији, представнике локалних власти, амбасадоре Израела, представнике других верских заједница и

¹³ Откривању спомен-обележја на месту где се некада налазила синагога требало је да присуствује у то време новоименовани амбасадор Израела у Југославији Давид Сасон, али је био спречен. Он ће посетити Зрењанин и просторије Јеврејске општине неколико месеци касније (*Зрењанин* 2354/1997: 3).

др. истакнуте госте (*Зрењанин* 2771/2005: 2; *Зрењанин* 2821/2006: 2; *Зрењанин* 2872/2007: 17; *Зрењанин* 2925/2008: 2; *Зрењанин* 2977/2009 а: 2; *Зрењанин* 2977/2009 б: 2; *Зрењанин* 3030/2010: 6; *Зрењанин* 3081/2011: 3; *Nada je zauvek ostala na Dunavu*, 2012; *Зрењанин* 3134/2012: 18; *Зрењанин* 3184/2013: 2; *Obeležena 72. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2013; *Зрењанин* 3185/2013: 2; *Зрењанин* 3237/ 2014: 2; *Obeležena 73. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2014; *Зрењанин* 3289/2015: 2; *Obeležena 75. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2016; *Зрењанин* 3394/2017: 4; *Obeležena 76. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2017; *Obeležena 77. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2018; *Obeležena 78. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja*, 2019; *Obeleženo 79 godina od deportacije Jevreja iz današnjeg Zrenjanina*, 2020).

Други датум значајан за културу сећања који Јеврејска општина Зрењанин ревносно обележава је 27. јануар, Међународни дан сећања на Холокауст. Установљен 2005. године на 60-годишњицу совјетског ослобађања злогласног логора Аушвиц-Биркенау¹⁴, у Зрењанину се овај датум обележава од 2009. године (*Зрењанин* 2948/2009: 2), полагањем венаца на спомен-обележје где се некада налазила синагога (*Зрењанин* 3000/2010: 2; *Зрењанин* 3053/2011: 2; *Зрењанин* 3105/2012: 2; *Зрењанин* 3156/2013: 2; *Зрењанин* 3208/2014: 2; *Sećanje na žrtve...*, 2015; *Зрењанин* 3260/2015: 2; *Зрењанин* 3365/2017: 3; В. Т., *Obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta u Zrenjaninu*, 2018; *Зрењанин* 3469/2019: 2; *Obeležen 27. januar, Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta*, 2019; *U Zrenjaninu obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta*, 2019; *Зрењанин* 3521/2020: 17).

Осим тога, Јеврејска општина Зрењанин обележавала је и Дан сећања Јевреја (*Зрењанин* 2910/2009: 29)¹⁵, као и 50, 60. и 70. годишњицу стварања државе Израел (1998, 2008, 2018).

У 2020. години, истраживање јеврејског наслеђа и култура сећања на локалну јеврејску заједницу добили су нове подстицаје. На иницијативу Јеврејске општине Зрењанин, а уз подршку и одобрење Министарства

¹⁴ Занимљиво је да је на овај датум као Међународни дан сећања на жртве Холокауста пар година пре његовог званичног установљења скренуо пажњу локални зрењанински публициста Душан Топалов, у неколико ауторских текстова објављених у локалном недељнику (*Зрењанин* 2589/2002: 2; 2613/2002: 4).

¹⁵ У питању је покретан празник, установљен 1951. године, који се обележава у целом свету не само као дан када се одаје пошта жртвама Холокауста, већ и жртвама геноцида новијег датума (прим. Ф. К.).

културе и информисања, почетком 2020. године локални зрењанински, али и регионални медији пренели су вест да ће Зрењанин бити први град у Србији у ком ће бити постављени тзв. камени-спотицања, и то испред кућа где су некада живеле овдашње угледне јеврејске породице Елек, Екштајн, Кунстлер, Ивањи и Ђарфаш (*Spomen-obeležja Kamen spoticanja biće postavljena na pet lokacija*, 2020; *Zrenjanin prvi u Srbiji dobija Kamen spoticanja u znak sećanja na žrtve Holokausta*, 2020).

ПОПУЛАРИЗАЦИЈА

Уз обележавање значајних датума, јубилеја и јеврејских празника, те неговање културе сећања, Јеврејска општина Зрењанин је од тренутка своје ревитализације до данас учинила велике напоре на популаризацији јеврејске културе и обичаја кроз разне програмске активности: изложбе, предавања, концерте, трибине итд. Притом није популарисано само локално, већ и јеврејско наслеђе других средина. Најчешћи вид промоције биле су свакако изложбе, које су приређиване најмање једном годишње. Почев од 2005. године, Јеврејска општина Зрењанин обележава *Евројски дан јеврејске културне баштине*¹⁶, *огјоварајућим њријодним њројрамом, најчешће изложбом, а сличну њраксу нејује и од 2007. кроз манифестацију Корак најрег*, којом поред сопствене културе и традиције промовише и богату традицију мултикултуралности и суживота са другим верским заједницама средине којој припада (чинећи, у том смислу, сваке године по један *корак најрег*) (*Korak napred, jozrenjanin.rs*)¹⁷.

¹⁶ Европски дан јеврејске културне баштине (енгл. European Day of Jewish Culture) први пут је прослављен 1996. године у Алзасу, у Француској, на иницијативу тамошњих Јевреја. Убрзо је ова манифестација проширена на целу Француску, а до 1999. године и на Немачку, Швајцарску, Италију и Шпанију. Од 2000, придруживањем нових 11 европских земаља, и званично је, прогласом Европске уније, постала европска манифестација, везана за јеврејско наслеђе Европе, традицију и културу и истовремено се обележава у свим јеврејским заједницама. У Србији се обележава од 2003, а у јеврејској општини Зрењанин од 2005. године (*Зрењанин* 2875/2007: 2).

¹⁷ У фокусу манифестације налази се уметност: позориште, фолклор, музика, поезија и плес, као најмањи заједнички именитељ свих верских заједница у Зрењанину (прим. Ф. К.).

ПРЕГЛЕД ИЗЛОЖБЕНЕ ДЕЛАТНОСТИ

1. *Жене Израела* (поводом обележавања 50-годишњице постојања Израела). Аутор изложбе: Бранко Брандајз. Организатори: Савез јеврејских општина Југославије, Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Галерија ликовних уметника Зрењанин. Датум отварања: 5. јун 1998 (Петровић 1998: 24–25).
2. *Јерусалим из ваздуха* (поводом обележавања 50-годишњице постојања Израела). Аутор изложбе: Дуби Тал. Организатор: Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Културни центар Зрењанин. Датум отварања изложбе: 18. октобар 1998. Изложбу отворио: Давид Сасон, амбасадор Израела у Југославији (*Зрењанин* 2421/1998: 4; *Зрењанин* 2422/1998: 4; Грубачки 1998: 23).
3. *На крилима духовне лејоџе*. Аутор(и) изложбе: Наталија Павков, Здравко Саџак, Тугомир Брукнер; организатор: Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Духовни центар „Преподобни Рафаило Банатски” (Петровић 2000: 19)¹⁸.
4. *Чийке моје шейке, Њих не смемо заборавиџи, Синајоје и црџе-џи*. – Аутор изложбе: Мирјана Драгић Лехнер. – Место одржавања: Духовни центар *Прейодобни Рафаило Банатски*. – Време одржавања: 2001–2002 (*Samostalне izložbe*, б. д.).
5. *Ту око нас, Јевреји* (поводом 110-годишњице освештања великобечкеречке синагоге и 65-годишњице депортације петровградских Јевреја); аутори изложбе: Јелена Максимовић, Верица Николић, Регина Миланов, Барбара Панић; организатор(и): Јеврејска општина Зрењанин, Историјски архив Зрењанин, Народни музеј Зрењанин; место одржавања: Народни музеј Зрењанин; датум отварања изложбе: 17. август 2006. Изложбу отворили: Хадас Витенберг, заменица амбасадора Израела у Србији и Божидар Воргић, директор Народног музеја Зрењанин (*Зрењанин* 2821/2006: 19; Петровић 2006: 62–63).
6. *Сећања на кухињу јеврејске заједнице у Београду* (у оквиру манифестације *Европски дани јеврејске кулџуре*); аутор изложбе: Кристина Шван; организатор изложбе: Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Јеврејска општина Зрењанин. Датум отварања изложбе: 2. септембар 2007. Уз изложбену поставку у

¹⁸ Изложба је одржана 2000. године, али консултовани извор не наводи прецизно време њеног трајања (прим. Ф. К.).

којој је понуђена и ретроспектива на активности и манифестације Јеврејске општине Зрењанин у претходном периоду, била је представљена књига *Сећања на кухињу јеврејске заједнице у Београду* Кристине Шван, чланице Јеврејске општине Зрењанин, а посетиоци су имали прилику да пробају традиционална јеврејска јела – хумус и хамамовеус (*Зрењанин* 2873/2007: 19; *Зрењанин* 2874/2007, 18; *Зрењанин* 2875/2007: 2).

7. *Да се не заборави* (поводом годишњице депортације банатских Јевреја у Другом светском рату); аутор(и) изложбе: Горан Живић, Верица Николић, Регина Миланов; организатор(и): Историјски архив Зрењанин, Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин; датум отварања изложбе: 18. август 2008. Изложбу отворио: Александар Мартон, председник Скупштине општине Зрењанин (*Зрењанин* 2925/2008: 20).
8. *Ми са вама*. Аутор(и) изложбе: Тугомир и Светлана Брукнер; организатор(и): Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Јеврејска општина Зрењанин; време одржавања: новембар 2008 (*Зрењанин* 2937/2008: 19).
9. *Празници и традиција* (у оквиру манифестације *Евројски дан јеврејске културе*). Аутори изложбе: Регина Миланов, Моника Соларов, Зорица Ружин, Кристина Шван; организатор(и): Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Јеврејска општина Зрењанин; датум отварања изложбе: 8. септембар 2009 (*Зрењанин* 2980/2009: 29).
10. *Сећајући се прошлости, обликујемо будућности. Презентација едукативној ценитра Јад Вашем и живој Јевреја у локалној заједници*; аутор(и) изложбе: Саша Радошевић, Сенка Јанков и Предраг Павлов; место одржавања: Културни центар Зрењанин. Изложбу отворила: Анкица Достанић, директорка Културног центра Зрењанин. Време одржавања: август 2010 (аутори изложбе су били професори зрењанинских средњих школа, који су претходно боравили у Израелу, где су похађали семинар и предавања у Интернационалној школи за проучавање Холокауста „Јад Вашем” у Јерусалиму. Њихова изложба у Културном центру Зрењанин је отворена у присуству заменика председника Заједнице јеврејских општина Роберта Сабадоша и представнице Министарства просвете Републике Србије Биљане Стојановић. *Зрењанин* 3030/2010: 18).

11. *Савез јеврејских оштина 1919–2009. Од Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца до Републике Србије*. Аутор изложбе: Војислава Радовановић. Организатори изложбе: Савез јеврејских општина Србије, Јеврејски историјски музеј Београд, Јеврејска општина Зрењанин; Место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 2. септембар 2010 (*Зрењанин* 3030/2010: 18; *Зрењанин* 3031/2010: 18; *Зрењанин* 3032/2010: 6).
12. *Традиција*. Аутори: Иштван Баш и др Рудолф Клајн. Организатор: Јеврејска општина Суботица, Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Народни музеја Зрењанин. Датум отварања изложбе: 2. септембар 2010 (*Зрењанин* 3030/2010: 18; *Зрењанин* 3031/2010: 18; *Зрењанин* 3032/2010: 6).
13. *Наше књије*. Аутор: Роберт Ковач. Организатор: Јеврејска општина Суботица, Јеврејска општина Зрењанин. место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 2. септембар 2010 (*Зрењанин* 3030/2010: 18; *Зрењанин* 3031/2010: 18; *Зрењанин* 3032/2010: 6).
14. *Јерусалим, свети праг очима њурисће* (у оквиру обележавања Европског дана јеврејске културе); аутор изложбе: Миломир Бошковић; организатор(и) изложбе: Јеврејски историјски музеј Београд, Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин; датум отварања изложбе: 4. септембар 2011. Изложбу отворила: Љиљана Попов, председница Јеврејске општине Зрењанин (3083/2011: 18).
15. *Кетуба – јеврејски брачни уговор*. Аутори изложбе: Мирослава Кон Панић и Драган Сингер. Организатори: Јеврејска општина Зрењанин, Јеврејска општина Панчево, Народни музеј Зрењанин. Место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 30. јануар 2012. Изложбу, која је обухватила 20 паноа са преко 90 фотографија различитих јеврејских брачних уговора, отворио је врховни рабин Србије Исак Асијел, пригодним предавањем под називом *Ти си ми њосвећена овим њрстеном*. Изложба је била представљена зрењанинској публици у Малом салону Музеја од 30. јануара до 15. фебруара (*Отварање изложбе Кетуба – Јеврејски брачни уговор*, 2012; *У Зрењанину изложба Јеврејске оштинине Панчево*, 2012; *Јеврејски брачни уговор*, 2012; *Народни музеј Зрењанин и 2012. години*, б. д.).
16. *Нада је заувек остала на Дунаву – Пути ка обећаној земљи*. Аутори изложбе: Мирјана Лехнер Драгић и Марко Драгић; органи-

- затори: Јеврејска општина Зрењанин, Народни музеј Зрењанин; Место одржавања: Народни музеј Зрењанин; датум отварања изложбе: 9. август 2012 (*Зрењанин* 3132/2012: 18; *Nada je zauvek ostala na Dunavu*, 2012).
17. *Праведници из Србије* (поводом обележавања годишњице депортације Јевреја из Петровграда); аутор изложбе: Ненад Фогел; организатори изложбе: Јеврејска општина Земун, Јеврејска општина Зрењанин; место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин; датум отварања изложбе: 16. август 2012. Изложбу отворила: Нада Борош, директорка Историјског архива Зрењанин (*Зрењанин* 3133/2012: 18; *Зрењанин* 3134/2012: 18).
18. *Живої и ѝразници код Јевреја* (поводом манифестације *Корак најрег*); аутор(и) изложбе: Јеврејска општина Панчево, Јеврејска општина Зрењанин; организатор(и) изложбе: Јеврејска општина Панчево, Јеврејска општина Зрењанин, Историјски архив Зрењанин; место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин; Датум отварања изложбе: 26. новембар 2013. Изложбу отворила: Љиљана Попов, председница Јеврејске општине Зрењанин (Изложба је била праћена пригодним предавањем главног рабина Србије Исака Асиела) (*Зрењанин* 3198/2013: 18; *Зрењанин* 3199/2013: 2).
19. *Израел: земља чудесних ѝриродних лейоїша*; аутори изложбе: Мирослава Кон Панић, Барбара Панић, Дарко Дерикрава; организатори изложбе: Јеврејска општина Панчево, Јеврејска општина Зрењанин, Народни музеј Зрењанин; Место одржавања: Народни музеј Зрењанин; датум отварања: 6. март 2014. Гост на отварању изложбе био је рабин Исак Асиел, који је одржао пригодно предавање под називом *После нас ѝоїої* (*Зрењанин* 3212/ 2014: 18; *Зрењанин* 3213/ 2014: 18).
20. *Двадесетї година од ревиїализације Јеврејске оїшїтине Зрењанин (1994–2014)* (у оквиру манифестације *Корак најрег*). Аутори изложбе: Ивана Кукољ Соларов, Слободан Нухановић, Владимир Арсенић. Организатори изложбе: Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин. Датум отварања: 23. новембар 2014. Изложбу отворила: Љиљана Попов, председница Јеврејске општине Зрењанин (Крчмар 2017: 422).
21. *Порїреїи и сеђања: живої јеврејске заједнице у Србији ѝре Холокаусїа*. Аутор(и) изложбе: Андреа Палашти, самостални

кустос. Организатори: Јеврејска општина Зрењанин, Савез јеврејских општина Србије, Народни музеј Зрењанин; место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 9. април 2015. На овој изложби представљено је преко 1000 фотографија чланова Јеврејске заједнице Србије из периода пре Холокауста. Фотографије, које су по први пут заједно представљене јавности прикупљене су из породичних албума оних који су преживели Холокауст и архиве Јеврејског историјског музеја. Изложба је била резултат пројекта Савеза јеврејских општина Србије, Јеврејског историјског музеја, Министарства културе и информисања Републике Србије и Европске уније, а приредио ју је Савез јеврејских општина Србије. Уз изложбу је био осмишљен и пратећи образовни програм који је спроводила организација Хавер Србија, за децу школског узраста која су имала прилику да учествују у радионицама које су обрађивале теме попут јеврејских обичаја, симбола, традиције, те питања Холокауста и дискриминације. У оквиру пратећег програма, 29. априла одржано је већ поменуто предавање под називом *Гробоци који њушују*, које је гостујућој изложби утиснуло локални печат (*Portreti сећања и Музеју* 2015; *Izložba Portreti i сећања и Народном музеју*, 2015).

22. *Куџија сећања – живој јеврејске њородице Дрелих из Сомбора*. Аутор изложбе: Милка Љубоја, виши кустос Градског музеја Сомбор. Организатори изложбе: Јеврејска општина Зрењанин, Народни музеј Зрењанин, Градски музеј Сомбор; место одржавања: Народни музеј Зрењанин; Датум отварања изложбе: 18. август 2017 (*Izložba Kutija сећања и Zrenjanini*, 2017; *Ошварење изложбе Куџија сећања у Зрењанину*, 2017; *Kutija сећања: живот једне јеврејске породице*, 2017; *Kutija сећања – Живот јеврејске породице Дрелих из Сомбора*, 2017; *Izložba и Народном музеју „Kutija сећања – живот јеврејске породице Дрелих из Сомбора*, 2017).
23. *Грађињелско наслеђе Јевреја у Зрењанину* (у оквиру манифестације *Дани европске башиине*). Аутори: Бојан Којичић, Регина Миланов, Ивана Кукољ Соларов. Организатор: Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Изложбени салон Историјског архива Зрењанин. Датум отварања изложбе: 7. септембар 2017. Изложбу отворио: Бојан Којичић, аутор, сарадник Завода за заштиту споменика културе Зрењанин (*Зрењанин* 3397/2017: 6).

24. *Јевреји Србије у Првом светском рату*. Аутор изложбе: Војислава Радовановић. Организатор: Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 17. август 2018 (*Na izložbi Jevreji Srbije u Prvom svetskom ratu fotografija heroine Neti Munk*, 2018; *Изложба Јевреји Србије у Првом светском рату*, 2018; М. Р., *Otvorena izložba Jevreji Srbije u I svetskom ratu u Zrenjaninu*, 2018).
25. *Сећање*. Аутор изложбе: Биљана Димкић Крчмар. Организатор изложбе: Јеврејска општина Зрењанин. Место одржавања: Народни музеј Зрењанин. Датум отварања изложбе: 16. август 2019 (*Izložba Sećanje u Malom salonu Narodnog muzeja Zrenjanin*, 2019).

ОСТАЛИ ВИДОВИ ПОПУЛАРИЗАЦИЈЕ

Осим кроз изложбе, јеврејско наслеђе, култура и традиција у Зрењанину популарисани су кроз читав низ других програмских активности: концерте јеврејске музике и/или јеврејских хорова, солиста, вокално-инструменталних састава, филмске пројекције, предавања и трибине, курсеве хебрејског хезика, промоције књига итд.

У Зрењанину су тако у организацији Јеврејске општине или Културног центра – наступали: камерни мешовити хор *Хашира* из Јеврејске општине Нови Сад (Петровић 2000: 19), сплитски композитор и интерпретатор сефардских композиција Саша Кабиљо (*Зрењанин* 2065/2002: 16), мандолински оркестар Градског конзерваторијума из Бер Шеви (Израел) (*Зрењанин* 2663/2003: 15; *Зрењанин* 2664/2003: 15), београдски ансамбл *Шира у ѿфила* (*Shira u'tfila*) (*Зрењанин* 3018/2010: 15), *Сабајшононі клезмер бенд* из Будимпеште (*Зрењанин* 3075/2011: 18), као и многи други локални извођачи¹⁹. Тема *Евројској дана јеврејске културне баштине* 2008. године била је музика, па је тим поводом Јеврејска општина Зрењанин приредила смотру традиционалних јеврејских плесова и модерне јеврејске музике у центру града, док су Зрењанинци у њеним просторијама имали прилику да пробају традиционални јеврејски колач (*Зрењанин* 2927/2008: 18).

¹⁹ У локалне извођаче спадају и културно-уметничка друштва, хорови и извођачи других верских заједница (попут КУД-а *Гајреј*, хора исламске заједнице Зрењанин или хор Певачког друштва „Преподобни Рафаило Банатски“), као и световни извођачи – ђаци Музичке школе „Јосиф Маринковић“, тамбурашки оркестар *Тиририри*, КУД „Петефи“, плесна група „Хаверим Шел Израел“ итд.

Поред концертних дешавања, у Зрењанину је у пар наврата гостовало аматерско позориште Јеврејске општине Београд *Краљ Давид* (Петровић 2000: 19; *Зрењанин* 2662/2003: 15; *Зрењанин* 3032/2010: 6), зрењанинској публици представили су се и глумци аматери из културно-уметничких друштава при јеврејским заједницама у Загребу и Осиеку (*Зрењанин* 2859/2007: 18; *Зрењанин* 2860/2007: 18), а у програмске активности Јеврејске општине Зрењанин су неретко бивали укључени и домаћи глумци, из Градског народног позоришта „Тоша Јовановић” (*Зрењанин* 3075/2011: 18; *Зрењанин* 3172/2013: 18; *Зрењанин* 3173/2013: 18). Приликом обележавања Међународног дана сећања на жртве Холокауста 2020. године, на сцени овог позоришта одиграна је пригодна представа *Адресај њејознај*, у режији Стефана Саблића. Рађена по роману америчке списатељице Кетрин Кресман Тејлор из 1938, ова представа тематизује Холокауст и имала је запажену турнеју по земљама бивше Југославије (*Predstava Adresat nepoznat – da se Holokaust nikada ne zaboravi i ne ponovi*, ilovezrenjanin.com, 27. januar 2020. Pristupljeno: 1. januara 2021).

Када су у питању филмови и филмске пројекције, 2005. године је у просторијама Јеврејске општине Зрењанин уприличено приказивање видео-записа о тзв. „Маршу живих” – међународном двонедељном едукативном догађају који се одржава сваке године почев од 1988, а током ког учесници из целог света походе логорски комплекс Аушвиц-Биркенау у Пољској (*Зрењанин* 2770/2005: 18); пројекцији су присуствовали и чланови Јеврејске општине Нови Сад Александар Гусман и Мирко Штарк, чији су преци страдали у Аушвицу, а који су те године учествовали у Маршу и окупљенима пренели своје утиске и презентовали сопствене видео и фото записе. У три наврата: 2009 (*Зрењанин* 2945/2009: 19; *Зрењанин* 2946/2009: 19; *Зрењанин* 2947/2009: 19; *Зрењанин* 2948/2009: 19; *Зрењанин* 2949/2009: 19; *Зрењанин* 2950/2009: 19; *Зрењанин* 2952/2009: 19), 2013. (*Зрењанин* 3197/2013: 18; *Зрењанин* 3198/2013: 18) и 2014. године (*Зрењанин* 3209/2014: 18) у Културном центру Зрењанин је организован циклус израелског филма, којим су промовисана савремена остварења израелске кинематографије. Сва три пута, пројекције су приређене у сарадњи са амбасадом Израела у Србији, а први пут (2009), обезбеђена је и подршка Југословенске кинотеке. У новије време (2016), забележен је пројекат ученика Зрењанинске гимназије који су снимили двадесетоминутни филм под називом *Јеврејска историја Зрењанина: Прича о Ивану Ивањију*, којим су покушали да обухвате 250-годишњу прошлост Јевреја у Зрењанину кроз животну причу писца, драматурга

и преводиоца Ивана Ивањија (*Gimnazijalci objavili film o Jevrejskoj istoriji Zrenjanina i Ivanu Ivanjiju*, 2016).

Од 2002. године, сваке последње недеље у јуну, Јеврејска општина Зрењанин организује Макабијаду, окупљање спортског карактера на ком учествују не само чланови различитих јеврејских општина Србије, већ и бивше Југославије (из Загреба, Сплита, Осиека, Скопља) (*Зрењанин* 3127/2012: 2). Такође, чланови Јеврејске општине Зрењанин редовно гостују у земљама региона на окупљањима попут Лимуд кешета – у Струги (2012), Будви (2013) итд. Почетком маја сваке године организују се одласци у Кладово, где се током вишедневног боравка одржавају семинари и радионице посвећени јеврејском наслеђу, са фокусом на обележавање годишњице Кладовског транспорта. Јеврејска култура је промовисана и кроз курсеве хебрејског језика, који су организовани у више наврата – 2000 (Петровић 2000: 18), 2011 (*Зрењанин* 3089/2011: 18), и, у новије време – од 2018. године („Kurs hebrejskog jezika”, *jozrenjanin.rs*, приступљено: 16. децембра 2020).

У нешто мањој мери, јеврејско културно-историјско наслеђе и/или стваралаштво јеврејских аутора популаризовани су кроз промоције књига. Тако су у Зрењанину представљене књиге Ружице Галац Поповић (*Зрењанин* 2595/2002: 15; *Зрењанин* 2596/ 2002: 10), Ивана Ивањија (*Зрењанин* 2609/2002: 19), Кристине Шван (*Зрењанин* 2873/2007: 19; *Зрењанин* 2874/2007, 18; *Зрењанин* 2875/2007: 2), Милана Ристовића, Милана Кољанина и Ненада Фогела (*Dani pravednika i Vojvodini*, 2011), Филипа Давида (*Зрењанин* 3261/2015: 15; *Зрењанин* 3262/2015: 20), као и чувеног израелског песника Амира Ора (*Зрењанин* 3304/2015: 16).

Као чест гост Зрењанина, главни рабин Србије Исак Асиел је у више наврата држао предавања у оквиру трибина (*Зрењанин* 3064/2011: 18) или пак изложби уприличених различитим поводом – о јеврејским свадбеним обичајима и кетуби (*Зрењанин* 3104/2012: 2; *Зрењанин* 3106/2012: 18), јеврејским празницима (*Зрењанин* 3198/2013: 18; *Зрењанин* 3199/2013: 2), природним лепотама и географији Израела (*Зрењанин* 3212/2014: 18; *Зрењанин* 3213/2014: 18) итд.

У пролеће 2009, троје наставника зрењанинских средњих школа – Предраг Павлов, Сенка Јанков и Саша Радошевић – боравили су у Израелу као чланови званичне државне делегације Србије и учесници семинара у међународној школи за проучавање Холокауста „Јад Вашем” у Јерусалиму (*Зрењанин* 2963/2009: 23). По повратку у Зрењанин, они ће активно радити на подизању свести о Холокаусту и заједно са својим

ђацима обрађивати ову и сродне теме у настави. Наредне године (2010) су у Културном центру Зрењанин уприличили већ поменути изложбу под називом *Сећајући се прошлости, обликујемо будућности*, обележавали Међународни дан сећања на жртве Холокауста и тим поводом организовали предавања др Теодора Ковача, преживелог Холокауста (*Зрењанин* 3053/ 2011: 15; *Зрењанин* 3106/2012: 6). Припремили су и/или учествовали у припремама радионица о Холокаусту или животу Јевреја и мотивисали своје ђаке да истражују ову област. Њихово ангажовање представља добар пример популаризације јеврејског културног наслеђа и неговања културе сећања мимо Јеврејске општине Зрењанин и уставна културе, а под окриљем средњих школа. У новије време, Јад Вашем је посетила и Јелена Ђорђевић Перц, уредник културних програма Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин”, која је похађала семинар за архивисте и библиотекарe, о чему је оставила и писано сведочанство (Ђорђевић Перц, 2018).

ЗАКЉУЧАК

На подручју данашњег Зрењанина и средњег Баната Јевреји су присутни од средине XVIII века. Њихово присуство оставило је видљиве – како писане, тако и материјалне – трагове и печат на културно-историјско наслеђе ове средине, који су од међуратног периода до данас често били тема научних истраживања. Вероватно визуелно најпрепознатљивији међу тим траговима и симбол овдашње јеврејске заједнице је некадашња синагога, срушена 1941. године, на самом почетку фашистичке окупације. Њен биланс је био уништење 85% Јевреја који су до Другог светског рата живели у овом граду, чиме је њихов историјски развој рететован и успорен за више деценија.

Након ревитализације јеврејске општине 1994. године, препознати су и мапирани најзначајнији моменти историјског трајања Јевреја у овом граду, на којима и око којих је током последње две деценије изграђена култура сећања, уз истовремено промовисање и популаризацију јеврејских обичаја, традиције, културе и језика. Главни, премда не и једини покретач тог процеса била је Јеврејска општина Зрењанин, која је до данас постала препознатљив и активан судеоник јавне и културне сцене града; о томе сведоче многобројне изложбе, предавања, концерти, позоришне представе, трибине, филмске пројекције и др. културно-уметнички и спортски садржаји са „јеврејском“ тематиком. Посебно су се издвојили

обележавање 27. јануара (Међународног дана сећања на жртве Холокауста), 18. августа (датума депортације 1200 петровградских Јевреја 1941. године у београдске логоре смрти), *Евројској дана јеврејске културе*, те манифестације *Корак напред* и *Макабијада*. У реализацији ових програмских активности и напорима да негује и очува сопствено културно-историјско наслеђе, Јеврејска општина Зрењанин остварила је висок ниво сарадње са органима локалне самоуправе, јеврејским општинама у земљи и иностранству, другим верским заједницама на локалу, установама културе, просвете и социјалне заштите, привредним субјектима итд. И поред искушења и великих изазова пред којима се нашла у 2020. години услед пандемије вируса ковид-19, има разлога за оптимизам у годинама које долазе.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа

Čolić, D. (1974 a). Hazena. Sport jugoslovenske jevrejske ženske omladine između dva svetska rata. Zrenjanin: rukopis (Историјски архив Зрењанин, Ф. 667 Лични фонд Драгољуба Чолића 1856–1982, кут. 3, бр. 351).

Историјски архив Зрењанин, Ф. 128 Префектура полиције за Банат (Polizeipräfektur des Banates) – Betschkerek (Зрењанин) 1941–1944 (Предстојништво градске полиције Велики Бечкерек), бр. 3340/1941.

Историјски архив Зрењанин, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Одређивање употребе гробља за сахрањивање умрлих лица”, бр. 01-17020/1961.

Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769–1918, „У вези молбе Јеврејске црквене општине ради проширења гробља на оповачком пашњаку. Кр. администрација тражи извештај Магистрата”, бр. 524/1836.

Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним сенатом 1769 – 1918, кут. 83, год. 1849, „Разне молбе”, 1/25, 1/27.

Историјски архив Зрењанин, Ф. 344 Стамбена управа Зрењанин, „Естер Секереш Бенке: решење о додели стана”, бр. 4654/1957.

Историјски архив Зрењанин, Ф. 667 Лични фонд Драгољуба Чолића 1856–1982, кут. 3, „Прилози за хронику о животу Јевреја у Зрењанину од 1854. до 1941. године”, бр. 343.

Објављена грађа

Krčmar, F. (2019). *Jevrejska pisma Dragoljuba Čolića*, Zrenjanin: Jevrejska opština Zrenjanin.

Крчмар, Ф. (2019). *Ласло Карачоњи и његово доба. Торонџалска диографичка у свешћу новинских нађиђиса (1854–1869)*. Ново Милошево: Удружење за неговање традиције Нови Бечеј & Банатски културни центар.

Монографије

Borovszky, S. (1912). *Torontál vármegye*, Budapest: Országos monografia társaság.

Fényes E. (1839). *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*, Pesten: Trattner-Károlyi tulajdona (IV kötet).

Fogel, N., Ristović, M. & Koljanin, M. (2010). *Pravednici među narodima: Srbija*, Zemun: Jevrejska opština Zemun.

Milleker, F. (1933). *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz: Artistische Anstalt J. E. Kirchners Witwe.

Újvári, P. (1929). *Magyar zsidó lexikon*, Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása.

Крчмар, Ф. (2017). *Сјоменица Историјског архива Зрењанин 1947–2017*, Зрењанин: Историјски архив Зрењанин.

Крчмар, Ф., Танасијевић, А. & Каравида, В. (2020). *Традиција хуманосћии. 140 година Црвеног крста Зрењанин*, Зрењанин: Црвени крст Зрењанин.

Момчиловић, Ђ. (1987). *Зрењанинске вајре. Зрењанин у рату и револуцији*, Зрењанин: Општински одбор савеза удружења бораца народноослободилачког рата & Општина Зрењанин & Историјски архив Зрењанин.

Станојловић, А. (2004³). *Пејровићрад*, Зрењанин: Историјски архив Зрењанин & Књижара „Театар”.

Чланци, студије и поглавља у зборницима радова

Čolić, D. (1974 b). Jevrejke u ženskom pokretu Banata i prva proslava Dana žena 8. marta 1914, *Jevrejski pregled* 1–2, Beograd: 6. п.

Čolić, D. (1979 a). Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 4, Beograd: 111–191.

Čolić, D. (1979 b). Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 4, Beograd: 193–198.

Čolić, D. (1979 c). Sinagoga u Zrenjaninu, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 4, Beograd: 199–213.

Dimkić, B. (2011). Jevreji u Banatu. U: Zoran Slavić (ur.), *Banat je kao priča*, Zrenjanin 2011: 89–90.

Krčmar, F., Bogović, T., Stefanov, A. & Radlovački, A. (2015). Grobovi koji putuju. Memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 10, Beograd: 415–486.

Бирдић, С. (2018). Трагом опроштајног писма, *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 34–35, Зрењанин: 22–28.

Бирдић, С. (2019). Трагом опроштајног писма (2. део)”, *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 36–37, Зрењанин: 28–30.

Воргић, Д. (2020). Компанија уд. Јакова Гутмана & синови: индустрија у служби уметности, *Гласник музеја Банаџа* 21, Панчево: 65–75.

Грубачки, М. (децембар 1998). Из рада Јеврејске општине у Зрењанину. Дан када почињу дела”, *Зрењанински завичајац. Лист за нејовање завичајне културе* 4, год. I, Зрењанин: 23.

Д. Р. (септембар – децембар 2006). Сећање на жртве, *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 27–28, год. VII, Зрењанин: 62.

Да се не заборави (јун – децембар 2003), *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 14–16, год. IV, Зрењанин: 61.

Ђорђевић Перц, Ј. (мај 2018). Од прикупљања фрагмената до културе сећања: Семинар за архивисте и библиотекарe у Јад Вашему, Јерусалим, Израел, 4–11. децембар 2017. Семинар *Библиотеке, архиви и култура сећања у савременој едукацији о Холокаусту*, Нови Сад, 22. фебруар 2018, *Читалишће. Научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 32, год. XVII, Панчево: 96–97.

Ђуканов, М. (1999). Људи и судбине. Петровградски рабин. *Зрењанински завичајац. Лист за нејовање завичајне културе* 6, год. II, Београд: 18.

Изложба фотографија у Јеврејској општини. Виктор Елек – наш угледни суграђанин (септембар – децембар 2005), *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 23–24, год. VI, Зрењанин: 28–29.

Камером и кичицом (септембар–децембар 2005). *Завичајац. Часопис за нејовање завичајне културе* 23 – 24, год. VI, Зрењанин: 79.

Којичић, Б. (2011). Синагога у Великом Бечкерекy, *Грађа за ироучавање сјоменика културе Војводине* 24–25, Нови Сад: 73–78.

Крчмар, Ф. (2010). Липот Баумхорн (1860–1932). Поводом 150 година од рођења, *Раг Музеја Војводине* 52, Нови Сад: 193–205.

Максимовић, Ј. (јун – децембар 2003). Летопис незаборава. Наш суграђанин Виктор Елек, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 14–16, год. IV, Зрењанин: 61;

Миланов Р. (2005 б). Рабин Давид Опенхајм, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 23 – 24, год. VI, Зрењанин: 77–78.

Миланов, Р. & Крчмар, Ф. (2020). На путу еманципације: великобечкеречки *Conscriptio judaeorum* из 1835. године, *Археон. Годишњак Архива Војводине* 3, Нови Сад: 291–319.

Миланов, Р. (2005 а). Осам деценија вероисповедне школе. Школовање јеврејске деце у Великом Бечкерекy, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 23–24, год. VI, Зрењанин: 77–80.

Миланов, Р. (2006). Празничне понуде: огласи на хебрејском језику, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 27–28, год. VII, Зрењанин: 64.

Петровић, Л. (септембар – децембар 2006). У име незаборава. Ту око нас Јевреји, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 27–28, год. VII, Зрењанин: 62–63.

Петровић, Л. (септембар 1998). Из рада јеврејске општине у Зрењанину. Спектар боја и симбола, *Зрењанински завичајац. Лист за неовање завичајне културе* 2, год. I, Зрењанин: 24–25.

Петровић, Л. (септембар 2000). Из рада Јеврејске општине. На крилима духовне лепоте, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 1, год. I, Зрењанин: 18–19.

Радовановић, В. (2010). Јевреји у Банату. У: Миодраг Матицки – Видојко Јовић (ур.), *Банати кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 757–785. Cvetić, М. (2003). Franja Hercog i Ruža Šulman, čelnici antifašističke borbe u severnom Banatu 1941, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 8, Beograd: 423–439.

Субић, П. (септембар–децембар 2006). Синагога, *Завичајац. Часопис за неовање завичајне културе* 27–28, год. VII, Зрењанин: 62.

Тајти, Д. (1998). Из рада јеврејске општине. Четврт миленијума у Банату, *Зрењанински завичајац. Лист за неовање завичајне културе* 1, Београд: 29–30.

Изложбени каталози

Kojičić, B. & Milanov, R. (2017). *Tragovi graditeljskog nasleđa Jevreja u Zrenjanini*. Zrenjanin: Jevrejska opština Zrenjanin.

Живић, Г. (2008). *Ходочасник кроз историју завичаја*. Зрењанин: Историјски архив Зрењанин.

Штампа

150-годишњица јеврејске црквене општине у Петровграду (15. јун 1940), *Банайска йошїа* 216, стр. 2.

Jedan interesantan pretres (21. новембар 1936), *Банайска йошїа* 37, стр. 3.

Petrovgradski sud nalazi da Jevreji u Jugoslaviji nisu posebno pleme, već su oni Jugosloveni mojsijeve vere (5. децембар 1936), *Банайска йошїа* 39, стр. 2.

Zbog izazivanja plemenskog razdora – Savez jevrejskih opština tuži urednika „Erwache” g. Milorada Mojića (31. октобар 1936). *Банайска йошїа* 34, стр. 2.

Б[аиловић], Љ[иљана]., (23. август 2013), Комеморативна свечаност поводом 72. годишњице депортације Јевреја 1941. године. Да се више никад и никоме не понови, *Зрењанин* 3185, год. LXI, стр. 2.

Б[аиловић], Љ[иљана]., (3. фебруар 2012), 27. јануара положени венци на месту некадашње синагоге. Сећање на жртве Холокауста, *Зрењанин* 3105, год. LX, стр. 2.

Б[аиловић], Љиљана (24. август 2012), Изложба у Историјском архиву Зрењанин и сећање на депортацију Јевреја из Зрењанина 18. августа 1941. године. Праведници Србије и сведочанство о Холокаусту, *Зрењанин* 3134, год. LX, стр. 18.

Б[аиловић], Љ[иљана]., (21 август 2015), Годишњица страдања зрењанинских Јевреја. Пијетет невиним жртвама Холокауста, *Зрењанин* 3289, год. LXII, стр. 2.

Б[јелогрић], А[лександар]. (27. август 2010), *Јад Вашем* и живот Јевреја, *Зрењанин* 3030, год. LVIII, стр. 18.

Б[ечејац], М[илена]., (26. август 2005), Сећање на депортацију Јевреја. Да се не заборави, *Зрењанин* 2771, год. LIII, стр. 2.

Стојин, М[арин]., (25. август 2006), Спомен на зрењанинске Јевреје. Отишли су, али не у заборав, *Зрењанин* 2821, год. LIV, стр. 2.

Буквић, Мира, (13. фебруар 2015), Филип Давид у зрењанинској библиотеци представио роман овенчан НИИ-овом наградом. Проживљено зло – памтити или заборавити?, *Зрењанин* 3262, год. LXII, стр. 20.

Воркапић, С[ања]., (4. фебруар 2011), У Зрењанинској гимназији обележен Дан сећања на Холокауст. Повест преживелог из Аушвица, *Зрењанин* 3053, год. LIX, стр. 15.

Грубачки, М[иодраг]., (16. октобар 1998), Активности Јеврејске општине у Зрењанину. Јеврејски празници, *Зрењанин* 2421, год. XLVII, стр. 4.

Грубачки, М[иодраг]., (23. октобар 1998), У организацији Јеврејске општине: уз годишњицу јеврејске државе. Поштовање, сарадња, традиција. *Зрењанин* 2422, год. XLVII, стр. 4.

Данашњи број листа „Ервахе” забрањен (6. март 1937), *Банайска йошша* 51, стр. 4.

Еремија, С[ања]., (22. август 2003), Јеврејска општина Зрењанин одржала помен жртвама фашистичког терора. Никада се нису вратили, *Зрењанин* 2668, год. LI, стр. 2.

У организацији Јеврејске општине Зрењанин. ...*Корак најреј*”, (8. јул 2011), *Зрењанин* 3075, год. LIX, стр. 18.

Због недозвољене садржине орган Збора на немачком језику *Ервахе* забрањен по трећи пут (15. мај 1937), *Банайска йошша* 61, стр. 1.

Зрењанински Јевреји славе вредан јубилеј. Традиција дуга четврт миленијума (28. фебруар 1997), *Зрењанин* 2336, год. XLVI, стр. 2.

Инфо култ. Изложба о Израелу (28. фебруар 2014), *Зрењанин* 3212, год. LXII, стр. 18.

Инфо култ. Изложба о Израелу (7. март 2014), *Зрењанин* 3213, год. LXII, стр. 18.

Инфо-култ. Да се никад не заборави (1. јул 2011), *Зрењанин* 3074, год. LIX, стр. 18.

Инфо-култ. Дан европске јеврејске културе (24. август 2007), *Зрењанин* 2873, год. LV, стр. 19.

Инфо-култ. Дан европске јеврејске културе (31. август 2007), *Зрењанин* 2874, год. LV, стр. 18.

Инфо-култ. Дан Јеврејске културе (5. септембар 2008), *Зрењанин* 2927, год. LVI, стр. 18.

Инфо-култ. Изложба и предавање о Јеврејима (22. новембар 2013), *Зрењанин* 3198, год. LXI, стр. 18.

Инфо-култ. Израелски филм (13. фебруар 2009), *Зрењанин* 2950, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (15. новембар 2013), *Зрењанин* 3197, год. LXI, стр. 18.

Инфо-култ. Израелски филм (16. јануар 2009), *Зрењанин* 2946, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (22. новембар 2013), *Зрењанин* 3198, год. LXI, стр. 18.

Инфо-култ. Израелски филм (23. јануар 2009), *Зрењанин* 2947, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (27. фебруар 2009), *Зрењанин* 2952, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (30. јануар 2009), *Зрењанин* 2948, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (6. фебруар 2009), *Зрењанин* 2949, год. LVII, стр. 19.

Инфо-култ. Израелски филм (7. фебруар 2014), *Зрењанин* 3209, год. LXII, стр. 18.

Инфо-култ. Израелски филм (9. јануар 2009), *Зрењанин* 2945, год. LVII, стр. 19.

Инфокулт. Курс хебрејског језика (14. октобар 2011), *Зрењанин* 3089, год. LIX, стр. 18.

Инфо-култ. Музеј: дани јеврејске културе (27. август 2010), *Зрењанин* 3030, год. LVIII, стр. 18.

Инфо-култ. Музеј: дани јеврејске културе (3. септембар 2010), *Зрењанин* 3031, год. LVIII, стр. 18.

Инфокулт. О Дунаву и Јеврејима (10. август 2012), *Зрењанин* 3132, год. LX, стр. 18.

Инфокулт. Праведници из Србије (17. август 2012), *Зрењанин* 3133, год. LX, стр. 18.

Инфо-култ. Трибина: јудаизам (22. април 2011), *Зрењанин* 3064, год. LIX, стр. 18.

Ј[ајић], Б[ранка]., (16. август 2013), Поводом 72. годишњице депортације Јевреја из Зрењанина. Комеморација на пешачком мосту, *Зрењанин* 3184, год. LXI, стр. 2.

Ј[ајић], Б[ранка]. (18. фебруар 2012), Инцидент испред просторија Јеврејске општине Зрењанин. Ко ме смета историја, *Зрењанин* 3102, год. LX, стр. 4.

Ј[ајић], Б[ранка]., (19. август 2011), Поводом седамдесетогодишњице депортације Јевреја. Комеморација на пешачком месту, *Зрењанин* 3081, год. LIX, 19. август 2011, стр. 3.

Ј[ајић], Б[ајић], (10. фебруар 2012), Изложба у Народном музеју Зрењанин. Традиција и обичаји Јевреја, *Зрењанин* 3106, год. LX, стр. 18.

Ј[ајић], Б[ранка], (11. септембар 2009), Дан јеврејске културе, *Зрењанин* 2980, год. LVII, стр. 29.

Ј[ајић], Б[ранка], (14. новембар 2008), Изложба дубореза и дигиталне графике у јеврејској општини. Од Библије до модерног дизајна, *Зрењанин* 2937, год. LVI, стр. 19.

Ј[ајић], Б[ранка]. (2. септембар 2011), Инфо култ. Изложба фотографија Јерусалима, *Зрењанин* 3083, год. LIX, стр. 18.

Ј[ајић], Б[ранка], (8. мај 2009), Јеврејска општина Зрењанин. Одата пошта жртвама Холокауста”, *Зрењанин* 2910, год. LVI, стр. 29.

Ј[ајић], Б[ајић], (27. јануар 2012), Изложба Јеврејске општине Панчево у Зрењанину. Кетуба – јеврејски брачни уговор, *Зрењанин* 3104, год. LX, 27. јануар 2012, стр. 2.

Ј(анков), С(енка), (15. мај 2009), Зрењанински професори у Израелу. Семинар о Холокаусту, *Зрењанин* 2963, год. LVII, стр. 23.

Ј[ајић], Б[ранка], (8. март 2002), Инфо-култ. У Јеврејској општини, *Зрењанин* 2595, год. L, стр. 15.

В[ојинов], Ј[елица], (4. јул 1997), Израелски амбасадор у Зрењанину, *Зрењанин* 2354, год. XLVI, стр. 3.

Јајић, Б[ранка], (1. фебруар 2013), Зрењанин обележио Међународни дан сећања на жртве Холокауста, *Зрењанин* 3156, год. LXI, стр. 2.

Јајић, Б[ранка], (10. септембар 2010), Европски дан јеврејске културе у Зрењанину. Изложбе, концерти, представа, *Зрењанин* 3032, год. LVIII, стр. 6.

Јајић, Б[ранка], (11. јул 2003), Позориште *Краљ Давид* из Београда. Гости Јеврејске општине, *Зрењанин* 2662, год. LI, стр. 15.

Јајић, Б[ранка], (18. јул 2003), Концерт у Културном центру. Оркестар мандолина из Израела, *Зрењанин* 2663, год. LI, стр. 15.

Јајић, Б[ранка], (18. фебруар 2011), Поново оскрнављено јеврејско гробље. Ружан чин се понавља, *Зрењанин* 3055, год. LIX, стр. 17.

Јајић, Б[ранка], (21. август 2009), Амбасадор Израела у Београду Артур Кол посетио Зрењанин. Порука свету да се страдања не понове, *Зрењанин* 2977, год. LVII, 21. август 2009, стр. 2.

Јајић, Б[ранка], (21. август 2009), Комеморација у Зрењанину поводом 68. годишњице депортације Јевреја. Бегејом су заплвили венци”, *Зрењанин* 2977, год. LVII, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (21. јун 2002). Роман *Гувернантша* Ивана Ивањија представљен у СО Зрењанин. Градови и судбине, *Зрењанин* 2609, год. L, стр. 19.

Јајић, Б[ранка]., (22. август 2008), Изложба у салону Историјског архива Зрењанин. Да се не заборави, *Зрењанин* 2925, год. LVI, стр. 20.

Јајић, Б[ранка]., (22. август 2014), Комеморација поводом депортације Јевреја 1941. године. Да се не заборави, да се не понови, *Зрењанин* 3237, год. LXII, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (24. мај 2002), Концерт у Јеврејској општини. Сефардске песме, *Зрењанин* 2065, год. L, стр. 16.

Јајић, Б[ранка]., (24. мај 2013), *Корак најрег*, *Зрењанин* 3172, год. LXI, стр. 18.

Јајић, Б[ранка]., (25. август 2017), Сећање на депортацију Јевреја у Зрењанину, која се догодила 18. августа 1941. године, под окупацијом. Да се не заборави и не понови, *Зрењанин* 3394, год. LXIII, стр. 4.

Јајић, Б[ранка]., (27. август 2010), Сећање на протеране и убијене Јевреје Петровграда. Да се не заборави, *Зрењанин* 3030, год. LVIII, стр. 6.

Јајић, Б[ранка]., (29. јануар 2010), У Зрењанину обележен Међународни дан сећања на жртве Холокауста. Осуда злочина – да се не понови, *Зрењанин* 3000, год. LVIII, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (29. новембар 2013), Главни рабин Исак Асиел у Зрењанину. Празник светлости, *Зрењанин* 3199, год. LXI, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (3. фебруар 2017), Обележен Међународни дан Холокауста. Да се зло не понови, *Зрењанин* 3365, год. LXIII, стр. 3.

Јајић, Б[ранка]., (30. јануар 2015), Међународни дан сећања на жртве Холокауста у Зрењанину. Седамдесет година од ослобођења Аушвица, *Зрењанин* 3260, год. LXII, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (31. јануар 2014), У Зрењанину обележен Дан сећања на жртве Холокауста. Да се зло нигде и никада не понови, *Зрењанин* 3208, год. LXII, стр. 2.

Јајић, Б[ајић]., (31. јануар 2020), У Зрењанину обележен Међународни дан сећања на жртве Холокауста – 75 година од ослобођења Аушвица. За незаборав и да се не понови, *Зрењанин* 3521, год. LXVI, стр. 17.

Јајић, Б[ранка]., (4. децембар 2015), Израелски песник Амир Ор са љубитељима поезије у Зрењанину. Поезија на хебрејском и српском језику, *Зрењанин* 3304, год. LXII, стр. 16.

Јајић, Б[ранка]., (4. јун 2010), У организацији Јеврејске општине

Зрењанин у Народном позоришту *Тоша Јовановић*. Још један *Корак напред*, *Зрењанин* 3018, год. LVIII, стр. 15.

Јајић, Б[ранка]., (4. фебруар 2011), Сећање на Холокауст у Зрењанину. Никада више на пут без повратка, *Зрењанин* 3053, год. LIX, стр. 2.

Јајић, Б[ранка], (7. септембар 2007), Поводом европског дана јеврејске културе у Јеврејској општини Зрењанин. Сведочанства – изложба и књига, *Зрењанин* 2875, год. LV, стр. 2.

Јајић, Б[ранка]., (15. септембар 2017), Изложба посвећена градитељском и културном наслеђу Јевреја, *Зрењанин* 3397, год. LXV, стр. 6.

Јајић, Бранка, (15. март 2002), Промоција књиге Ружица Галац Поповић у Јеврејској општини. Тирцина сликовница, *Зрењанин* 2596, год. L, стр. 10.

Јајић, Бранка (25. јул 2003), Мандолински оркестар из Израела у Културном центру. Звуци праћени аплаузом, *Зрењанин* 2664, год. LI, стр. 15.

Јајић, Бранка (6. јул 2012), Једанаеста Макабијада јеврејских општина Србије и бивше Југославије у Белом Блату. Традиција сусретања, *Зрењанин* 3127, год. LX, стр. 2.

Јајић, Бранка, (6. фебруар 2015), Филип Давид, добитник НИН-ове награде за роман 2014. године. Кућа сећања и заборав – вук и јагње су део исте приче, *Зрењанин* 3261, год. LXII, стр. 15.

Јајић, Бранка, (19. август 2005), Видео запис о *Маршу живих* у Јеврејској општини. Подсећање – да се не понови, *Зрењанин* 2770, год. LIII, стр. 18.

Јеврејска општина Зрењанин. Комеморација за депортоване 1941 (17. август 2007), *Зрењанин* 2872, год. LV, стр. 17.

Корак напред у организацији Јеврејске општине Зрењанин и Народног позоришта *Тоша Јовановић*. Корак вредан светлосне године (31. мај 2013), *Зрењанин* 3173, год. LXI, стр. 18.

Малбашки, М[ирослава]., (1. фебруар 2019), Међународни дан сећања на жртве Холокауста. Да се овакво зло никада не понови, *Зрењанин* 3469, год. LXVI, стр. 2.

Мандић, Б[иљана]. (11. април 1997). Седми сусрет зрењанинских завичаяца. О Јеврејима и синагоги, *Зрењанин* 2342, год. XLVI, стр. 4.

На пешачком мосту, поводом годишњице депортације Јевреја. Помен страдалим Јеврејима (22. август 2008), *Зрењанин* 2925, год. LVI, стр. 2.

Програм Јеврејске општине (18. мај 2007), *Зрењанин* 2859, год. LV, стр. 18.

Програм Јеврејске општине (25. мај 2007), *Зрењанин* 2860, год. LV, стр. 18.

Прослављена 250. годишњица доласка Јевреја у ове крајеве. Успомене на претке (7. март 1997), *Зрењанин* 2337, год. XLVI, стр. 2.

С[тојин]., М[арин]. & Ј[ајић]., Б[ранка]., (30. јануар 2009), Обележен дан сећања на жртве Холокауста. Да се не заборави и да се не понови, *Зрењанин* 2948, год. LVII, стр. 2.

Стојин, М[арин]., (25. август 2006), Поводом 110 година подизања синагоге и 65 година Холокауста, *Зрењанин* 2821, год. LIV, стр. 19.

Сурла, С[лавко]., (25. фебруар 2011), Откривен *йисац* на Јеврејском гробљу. Малолетник аутор графита *Образа*, *Зрењанин* 3056, год. LIX, стр. 19.

Топалов, Д[ушан]., (1. фебруар 2002), Дан међународног Холокауста – 27. јануар. Па нисам ником ништа скривио, зашто да бежим?, *Зрењанин* 2589, год. L, стр. 2;

Топалов, Д[ушан]., (19. јул 2002), Јевреји...?!, *Зрењанин* 2613, год. L, стр. 4.

У просторијама Јеврејске општине. О доласку Јевреја (4. април 1997), *Зрењанин* 2341, год. XLVI, стр. 12.

Уреднику „Ервахе” суди се данас (28. новембар 1936). *Банайска йо-шиа* 38, стр. 1.

Интернет извори

14. и 15. 9. 2011. Dani Pravednika u Vojvodini (6. д.), jov.rs/vesti_2011.html#su_zr. Приступљено: 9. августа 2020.

V[orbelj]., T[ivadar]., (26. januar 2018), Obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta u Zrenjaninu, ilovezrenjanin.com. Приступљено: 1. јануара 2020.

Borbelj, Tivadar (16. avgust 2019). Obeležena 78. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja, ilovezrenjanin.com. Приступљено: 1. јануара 2021.

Borbelj, Tivadar (18. avgust 2018), Obeležena 77. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja, ilovezrenjanin.com. Приступљено: 1. јануара 2021.

Gimnazijalci objavili film o Jevrejskoj istoriji Zrenjanina i Ivanu Ivanjiju (22. jun 2016), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 30. децембра 2020.

Grobovi koji putuju (23. april 2015), zrenjaninski.com. Приступљено: 9. августа 2020.

Izložba Kutija sećanja u Zrenjaninu (14. avgust 2017), gms.rs. Приступљено: 9. августа 2020.

Izložba *Portreti i sećanja* u Narodnom muzeju (8. april 2015), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 2. јануара 2021.

Izložba Sećanje u Malom salonu Narodnog muzeja Zrenjanin (9. avgust 2019), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 30. новембра 2020.

Izložba u Narodnom muzeju Kutija sećanja – život jevrejske porodice Drelih iz Sombora (14. avgust 2017), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 9. августа 2020.

Jevrejski bračni ugovor (26. januar 2012), seecult.org. Приступљено: 9. августа 2020.

Korak napred (б. д.), jozrenjanin.rs. Приступљено: 16. децембра 2020.

Kurs hebrejskog jezika (б. д.), jozrenjanin.rs. Приступљено: 16. децембра 2020.

Kutija sećanja – Život jevrejske porodice Drelih iz Sombora (14. avgust 2017), arte.rs. Приступљено: 9. августа 2020.

Kutija sećanja: život jedne jevrejske porodice (14. avgust 2017), zrenjaninski.com. Приступљено: 9. августа 2020.

Na izložbi Jevreji Srbije u Prvom svetskom ratu fotografija heroine Neti Munk (13. avgust 2018), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 30. новембра 2020.

Nada je zauvek ostala na Dunavu (2. avgust 2012), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Narodni muzej Zrenjanin u 2012. godini (б. д.), muzejzrenjanin.org.rs. Приступљено: 9. августа 2020).

Obeležen 27. januar, Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta (28. januar 2019), zrenjanin.rs. Приступљено: 1. јануара 2021.

Obeležena 72. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja (18. avgust 2013), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Obeležena 73. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja (19. avgust 2014), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Obeležena 75. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja (19. avgust 2016), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Obeležena 76. godišnjica deportacije zrenjaninskih Jevreja (18. avgust 2017), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Obeleženo 79 godina od deportacije Jevreja iz današnjeg Zrenjanina (18. avgust 2020), zrenjaninski.com. Приступљено: 1. јануара 2021.

Otvaranje izložbe Ketuba – Jevrejski bračni ugovor (25. januar 2012), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 9. августа 2020.

P(udar), M(iroslava) (20. avgust 2018), Otvorena izložba Jevreji Srbije u I svetskom ratu u Zrenjaninu, danas.rs. Приступљено: 30. новембра 2020.

Portreti sećanja u Muzeju (6. april 2015), zrenjaninski.com. Приступљено: 2. јануара 2021.

Predavanje u muzeju – Grobovi koji putuju (24. april 2015), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 9. августа 2020.

Predstava Adresat nepoznat – da se Holokaust nikada ne zaboravi i ne ponovi (27. januar 2020), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 1. јануара 2021.

Samostalne izložbe (6. д.), lehner.rs/MirjanaBiografija.html. Приступљено: 1. јануара 2021.

Sećanje na žrtve – obeleženo 70 godina od oslobođenja Aušvica (27. januar 2015), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 14. августа 2020.

Spomen-obeležja Kamen spoticanja biće postavljena na pet lokacija (20. februar 2020), zrenjaninski.com. Приступљено: 9. августа 2020.

U Zrenjaninu obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta (28. januar 2019), ktv.rs. Приступљено: 1. јануара 2021.

Zrenjanin prvi u Srbiji dobija Kamen spoticanja u znak sećanja na žrtve Holokausta (9. mart 2020), ilovezrenjanin.com. Приступљено: 9. августа 2020.

Izložba Jevreji Srbije u Prvom svetском ratu (14. avgust 2019), rtv.rs. Приступљено: 30. новембра 2020.

Otvарање изложбе Кутија сећања у Зрењанину (15. avgust 2017), rtv.rs. Приступљено: 9. августа 2020.

У Зрењанину изложба Јеврејске општине Панчево (31. januar 2012), rtv.rs. Приступљено: 9. августа 2020.

СИНАГОГЕ И ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ ЗБОРНИК

SYNAGOGUES AND JEWISH HERITAGE IN SOUTHEASTERN EUROPE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC PROCEEDINGS

Издавач

Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад
тел.: +381 21 4891 800; факс: +381 21 522 332
www.arhivvojvodine.org.rs
E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор

Припрема за штампу

Татјана Цавнић

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-81930-24-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

726.3(4-12)

СИНАГОГЕ и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи : међународни научни зборник / уредник Растислав Стојсављевић = Synagogues and Jewish heritage in Southeastern Europe : international scientific proceedings / editor Rastislav Stojsavljević. - Нови Сад : Архив Војводине, 2021 (Београд : Службени гласник). - 525 стр. ; 24 cm

Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 500.

ISBN 978-86-81930-24-3

а) Синагоге -- Југоисточна Европа

COBISS.SR-ID 43755529

НОВИ САД
САРАЈЕВО
НОВИ ПАЗАР
SZEGED
ЗАГРЕБ
СОФИЈА
СУБОТИЦА
БАЧКА ПАЛАНКА
СОМБОР
КРУШЕВАЦ

ISBN 978-86-81930-24-3